Oud Utrecht

Jaarboek 2015

Utrechters in oorlog en vrede

Oud-Utrecht

Jaarboek 2015

Het Jaarboek 2015 is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht.

Redactie
Mariëlla Beukers, René de Kam, Roman Koot, Hans Renes, Ronald Rommes, Wilbert Smulders, Joost van der Spek, Fred Vogelzang en Tolien Wilmer.

Eindredactie
Mariëlla Beukers

Ontwerp en opmaak
Jeroen Tirion [BNO] ontwerp & advies, Utrecht

Druk
GrafiServices, Utrecht

© Vereniging Oud-Utrecht

Omslag: Jeu de Boules in Kamp Zeist, foto 1914-1918, Collectie Zeister Historisch Genootschap.

Deze uitgave is mede mogelijk geworden met de steun van:

LANDSCHAP ERFGOED UTRECHT

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 -...- Utrecht
Vereniging Oud-Utrecht
Verschijnt jaarlijks
Jaarboek Oud-Utrecht 2015 / [red. Mariëlla Beukers, René de Kam, et al.]
ISBN/EAN: 978-90-71108-35-8
NUR 680, Geschiedenis algemeen
SISO utre 938
UDC 949.2830 (058)
Trefw: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken

Inhoud

Van de Redactie 5

Inleiding
Oorlogen en hun impact op de bevolking 7
Jan Hoffenaar

De wapengraven van Utrecht 13
Alexander van de Bunt

Eertijds een sterk slot 29
Versterkte huizen in de Gelderse Vallei in de middeleeuwen
Willem van Maren

Oorlog en ellende 59
Veerkracht en herstel van oorlogsschade op het Utrechtse platteland in de late middeleeuwen
Bram van den Hoven van Genderen

Rhenen, garnizoensstad in de Tachtigjarige Oorlog 91
De relatie tussen burgers en militairen in de eerste helft van de zeventiende eeuw
Pim Strous

Een stad in de vuurlinie 115
Oudewater in 1672
Nettie Stoppelenburg

'Sorchvuldich van eere ende reputatie' 133
Adellijke militairen in Staatse dienst in het Sticht in de zeventiende en achttiende eeuw
Fred Vogelzang

Beroofd, mishandeld en verbitterd 159
De bevolking van Utrecht in de oorlog van 1794-1795
Raymond Uppelschoten

Woerden als garnizoensstad, 1814-1879 187
De invloed van het garnizoen op het dagelijks leven in de negentiende eeuw
Rob Alkemade

Verboden kringen 211
Over 'Dood weermiddel' van F.B. Hotz
Joke van der Wiel

'Een oase in de woestijn' 223
Hulpverlening in Zeist tijdens de Grote Oorlog
Hans Zijlstra

Tussen hoop en vrees 253
Burgers en militairen in Schalkwijk en Tull en 't Waal voor en tijdens de mobilisatie van 1939 en in mei 1940
Christ Essens

Herdenk - Bezin - Wees waakzaam 279
Het Vrijheidsmonument in Eemnes
Jan Out

Invloeden van de Amerikanen van vliegbasis Soesterberg op de omgeving 297
Frits Stuurman

De **Vereniging Oud-Utrecht** is opgericht in 1923 en telt momenteel circa 1900 leden. Het doel van de vereniging is de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis, archeologie en monumentenzorg van de stad en provincie Utrecht te bevorderen en te waken over het behoud van het cultureel erfgoed.

De leden ontvangen zes maal per jaar het Tijdschrift, in december het Jaarboek Oud-Utrecht en zes maal per jaar een e-mailnieuwsbrief. Daarnaast organiseert de vereniging lezingen (een historisch café en de Van der Mondelezing) en excursies en jaarlijks een groot cultureel evenement.

De contributie bedraagt:

- voor leden € 30,-
- voor leden van 25 jaar en jonger en U-pashouders € 17,50
- voor huisgenootleden € 12,50
- voor bedrijven € 50,-

Meer informatie
www.oud-utrecht.nl
of
de secretaris van de Vereniging Oud-Utrecht
postbus 91, 3500 AB Utrecht
telefoon: 06 - 479 809 28
e-mail: secretariaat@oud-utrecht.nl

Witte vlekken
Hoewel er over de geschiedenis van stad en provincie Utrecht al een bibliotheek is volgeschreven, zijn vele onderwerpen nog onontgonnen terrein. De Vereniging Oud-Utrecht wil deze witte vlekken invullen. Zij nodigt onderzoekers uit hiernaar studie te verrichten uitmondend in een artikel voor het Jaarboek. Wie meer wil weten over de bedoelde onderwerpen, de honorering en de voorwaarden kan zich wenden tot de secretaris van de vereniging of de website van de vereniging raadplegen (www.oud-utrecht.nl).

Van de redactie

Het jaarboek van elk oneven jaar is gewijd aan een thema. In 2015 is dat: de impact van oorlogsvoering op de burgerbevolking in de provincie Utrecht. Speciaal ten behoeve van dit jaarboek is ruim twee jaar tevoren de werkgroep Oorlog en Vrede opgericht, die begeleid werd door Landschap Erfgoed Utrecht. De meeste artikelen in dit jaarboek zijn binnen deze werkgroep op touw gezet en uitgewerkt. Slechts twee bijdragen zijn buiten dat verband tot stand gekomen: dat van Joke van der Wiel en Bram van den Hoven van Genderen.

Het thema militaire geschiedenis was een van de lacunes die is beschreven in *Waard om te weten - Leemtelijst geschiedschrijving provincie Utrecht*.[1] De provincie Utrecht is rijk aan militair erfgoed. Vele tastbare overblijfselen van bijvoorbeeld de drie bekende linies (Limes, Grebbelinie en Nieuwe Hollandse Waterlinie) zijn nog zichtbaar in het landschap. Ook in diverse musea zijn objecten te vinden die iets vertellen over het militaire verleden. Onder andere Utrecht, Amersfoort en Nieuwersluis hebben een verleden als garnizoensplaats. Naast het tastbare erfgoed is er natuurlijk het immateriële erfgoed in de vorm van herinneringen en verhalen. Door de herdenkingen van de Eerste en de Tweede Wereldoorlog, de afgelopen jaren, werden beide oorlogen opnieuw actueel.

Over de militaire aspecten van de oorlogen in Utrecht was al heel wat geschreven, maar de menselijke kant van de oorlogsgeschiedenis was nog onderbelicht gebleven. Wat betekende de militaire aanwezigheid voor de ontwikkeling van stad, dorp en platteland? Wat waren de gevolgen voor het dagelijks leven van de inwoners van de provincie Utrecht? Over deze vragen heeft de werkgroep Oorlog en Vrede zich gebogen. Elke deelnemer heeft onderzoek gedaan op lokaal of regionaal niveau, zodat een aardige spreiding over de provincie is ontstaan. Verder koos elke onderzoeker een eigen periode, wat heeft geleid tot een grote chronologische diversiteit tussen de artikelen; de onderzoeken beslaan periodes vanaf de Oudheid tot de 20ste eeuw.

Het onderzoek doen in een werkgroep is zeer vruchtbaar gebleken. Behalve dat er een serie mooie artikelen is uitgekomen, heeft ook de onderlinge uitwisseling tijdens de bijeenkomsten veel opgeleverd aan historische informatie, onderzoektips, kritische vragen en inspiratie.[2] De werkgroep Oorlog en Vrede was de derde werkgroep die Landschap Erfgoed Utrecht heeft opgezet om leemtes in de Utrechtse geschiedschrijving te vullen.[3]

1 Mieke Heurneman, *Waard om te weten. Leemtelijst geschiedschrijving provincie Utrecht* (Utrecht 2007). Voor een uitgebreidere beschrijving van het project Waard om te weten, zie ook: Jos Wassink, 'De aftrap van 'Waard om te weten'. Onderzoek naar de bestuurlijke elite in de provincie Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* 2011, 6-11.

2 De deelnemers van de werkgroep Oorlog en Vrede hebben ook een populair-wetenschappelijke versie van hun onderzoeksverslag aangeleverd voor de erfgoedportal Utrecht Altijd. Op deze portal staan onder andere laagdrempelige teksten met als doel om een breed publiek te betrekken bij het Utrechtse erfgoed. Deze verhalen over oorlog en vrede in het Utrechtse zijn op internet te vinden op www.utrechtaltijd.nl.

3 De eerste werkgroep heeft Utrechtse bestuurders tussen 1747 en 1848 bestudeerd. Hieraan was *Jaarboek 2011* als themanummer gewijd. Daarna ging de werkgroep infrastructuur van start. In *Jaarboek 2014* verschenen hierover twee artikelen, waaronder het overkoepelende artikel van Hans Buiter over infrastructurele ontwikkelingen in de provincie Utrecht tussen 1815 en 1940. Andere artikelen over dit thema zijn verschenen in lokale historische tijdschriften.

Jan Hoffenaar

Oorlogen en hun impact op de bevolking

Confrontatie tussen burgerpatrouille en militaire patrouille in 1784, ets en gravure door Reinier Vinkeles, 1788-1790, Rijksmuseum RP-P-OB-64.501

Wie het thema van dit Jaarboek op zich laat inwerken, is waarschijnlijk geneigd het eerst te denken aan de bevolking als slachtoffer van oorlogen. Maar dat is slechts één perspectief. Er bestaan nog diverse andere invalshoeken. Zoals de burger als strijder, de accomoderende burger én de burger als profiteur van de oorlog. Alvorens deze typen burgers wat nader te benoemen, wordt eerst een ruwe schets gegeven van de plaats van de burger in de historiografie van de oorlogvoering en van de betrokkenheid van de burger bij de oorlogvoering in de loop van de afgelopen eeuwen.

Jan Hoffenaar (1960) is hoofd afdeling Wetenschappelijk Onderzoek van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie in Den Haag. Hij is tevens bijzonder hoogleraar Militaire Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij is lid van de kernredactie van de zesdelige serie Militaire geschiedenis van Nederland. Zijn onderzoek richt zich vooral op de militaire kant van de Koude Oorlog vanuit een nationaal en internationaal perspectief.

Wie even het thema van dit Jaarboek op zich laat inwerken, realiseert zich al snel dat het een zeer veel omvattend onderwerp is, waaronder een schier eindeloze baaierd van deelonderwerpen kan worden ondergebracht. Menigeen is waarschijnlijk geneigd het eerst te denken aan de bevolking als slachtoffer van oorlogen. Maar dat is slechts één perspectief. Er bestaan nog diverse andere invalshoeken. Zoals de burger als strijder, de accomoderende burger én de burger als profiteur van de oorlog. Alvorens deze typen burgers wat nader te benoemen, wordt eerst een ruwe schets gegeven van de plaats van de burger in de historiografie van de oorlogvoering en van de betrokkenheid van de burger bij de oorlogvoering in de loop van de afgelopen eeuwen.

Kijken wij naar de belangstelling voor de 'gewone burger' in de geschiedschrijving van de oorlogvoering, dan kunnen we enkele tendensen onderscheiden. Tot ver in de twintigste eeuw was de geschiedenis van oorlogen meestal de geschiedenis van veldslagen en 'grote mannen'. '*Drum and trumpet history*', zoals de Engelsen het zo fraai noemen. Er bestond geen aandacht voor de ervaringen van de individuele soldaat, laat staan voor het lot van de bevolking die niet rechtstreeks bij het eigenlijke vechtwerk was betrokken. Dit begon in de jaren zeventig en tachtig onder invloed van de sociale wetenschappen te veranderen. Enerzijds gingen historici gewapende conflicten in bredere internationale en maatschappelijke verbanden plaatsen. Anderzijds kregen individuele militairen doordat historici hun dagboeken en brieven gingen gebruiken, nu wel een gezicht. Eén van de bekendste voorbeelden van een dergelijke studie is *The face of battle* van de Britse historicus John Keegan, waarin hij de lezer de gevechten bij Agincourt (1415), Waterloo (1815) en de Somme (1916) aan den lijve laat ervaren.[1]

Het inkwartierings-biljet. Deel van een volksprent getiteld Nederlandse Kinderprenten - Militaire Schetsen, verkocht door A. Jacobs en uitgegeven door Gangel, 1840-1868, Rijksmuseum RP-P-OB-200.920.

Historici hadden evenwel in het algemeen nog weinig aandacht voor de gevolgen van oorlogen voor de bevolking. De grote uitzondering was de Tweede Wereldoorlog (1939-1945). In Nederland is vlak na de oorlog het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie zelfs speciaal opgericht om het lot van de Nederlandse bevolking tijdens de Duitse bezetting in kaart te brengen. Voor ervaringen van gewone burgers in eerdere oorlogen toonden historici nog maar summiere interesse. De laatste decennia is daarin verandering gekomen. Vroegmoderne historici gingen bijvoorbeeld de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) bekijken vanuit het perspectief van gewone inwoners en kwamen zo tot de conclusie dat deze oorlog zeker in de beginperiode ook een burgeroorlog was.[2] Zij gingen ook de oorlogen en bezetting in de Bataafs-Franse Tijd (1795-1813) bestuderen vanuit de invalshoek van de gevolgen voor de samenleving en het dagelijks leven.[3] Hetzelfde gebeurde bij het onderzoek naar de Eerste Wereldoorlog (1914-1918), waar Nederland niet aan meedeed, maar waarbij het wel op allerlei manieren bij werd betrokken.[4] Specialistische militair-historici - naast (oud)officieren waren er steeds meer met een academische achtergrond - stonden ondertussen ook niet stil en ontwikkelden hun vakgebied verder. Vanaf de jaren tachtig rekenden zij de verhouding tussen krijgsmacht en samenleving eveneens tot hun taakgebied, vanuit de gedachte dat in parlementaire democratieën de strijdkrachten van en voor de samenleving (behoren te) zijn. Pas sinds vrij recent rekenen militair-historici ook de directe effecten van de oorlogvoering op de samenleving expliciet tot hun onderzoeksterrein.[6]

Daarmee lijkt de cirkel rond en hebben zij nog meer aansluiting gevonden bij de algemene moderne geschiedwetenschap. En daarmee hebben zij tevens een raakvlak gekregen met de interesses van regionale en plaatselijke historische verenigingen, die immers altijd oog hebben gehad voor de individuele lotgevallen van hun streek- en plaatsgenoten, ook tijdens crises en oorlogen.

De policie-zaal. Deel van een volksprent getiteld Nederlandse Kinderprenten - Militaire Schetsen, verkocht door A. Jacobs en uitgegeven door Gangel, 1840-1868, Rijksmuseum RP-P-OB-200.920.

Hoe heeft de betrokkenheid van de bevolking bij de reguliere oorlogvoering zich in de loop der tijd ontwikkeld? In de vroegmoderne tijd bestonden legers uit beroepsmilitairen die vochten voor het geld en zich slechts verbonden voelden met hun compagnie, bataljon of regiment. Als zij op tijd werden betaald en hun paarden voldoende gevoed, had de bevolking weinig last van ze. Als de commandanten hun financiële zaken goed op orde hadden, konden burgers zelfs baat hebben bij de aanwezigheid van militairen in hun dorp of stad. Zij konden dan voedsel en andere spullen verkopen en kregen betaald voor het inkwartieren van militairen. Dikwijls waren de omstandigheden echter niet zo rooskleurig en sloegen de militairen aan het roven en plunderen. Zij gingen 'leven van het land', zoals dit eufemistisch heette. Bovendien was een van de belangrijkste vormen van oorlogvoering de (vaak langdurige) belegering van steden, waarvan de burgerij altijd het eerste slachtoffer was.

Vanaf het einde van de achttiende eeuw wijzigde het karakter van de oorlogvoering en daarmee veranderden de gevolgen ervan voor de bevolking. Zij werd niet meer louter een activiteit van vorsten en beroepsmilitairen, maar een zaak van de gehele natie. Jongemannen werden wettelijk verplicht gedurende enkele jaren hun land actief als militair te dienen en werden vervolgens in reserve gehouden om te kunnen worden opgeroepen als het nationale belang dat vereiste. Al tijdens de oorlogen van Napoleon was gebleken dat een overwinning of een nederlaag van een land in belangrijke mate afhing van het aantal mensen dat het op de been kon brengen. Toen in de tweede helft van de negentiende eeuw tevens de industrialisatie op grote schaal van de grond kwam en wapens in veel grotere getale werden geproduceerd dan ooit tevoren, werd ook de maximale omvang van de nationale productie een factor die de uitkomst van een oorlog ging bepalen. En die kon alleen worden bereikt door de gehele bevolking in te schakelen. Het verloop van de Eerste en de Tweede Wereldoorlog heeft dit laten zien.

Het messenspel. Deel van een volksprent getiteld Nederlandse Kinderprenten - Militaire Schetsen, verkocht door A. Jacobs en uitgegeven door Gangel, 1840-1868, Rijksmuseum RP-P-OB-200.920.

Burgers werden slechts kleine, maar onmisbare schakeltjes in 'totale oorlogen', als opgeroepen militair en als werkende, de oorlogsinspanningen ondersteunende burger. Daarnaast werden zij meer dan voorheen slachtoffer van oorlogen. De vergroting van de kracht van bommen en granaten, de vergroting van de reikwijdte van de kanonnen en houwitsers en de introductie van vliegtuigen in de krijgsmacht zorgden voor veel grotere aantallen burgerslachtoffers. Industrie- en bevolkingscentra werden strategische doelwitten van artillerievuur en luchtbombardementen. Die moesten de oorlogsproductie verhinderen en het moreel van de bevolking ondermijnen. De Eerste, maar vooral de Tweede Wereldoorlog heeft laten zien tot welke verschrikkingen dit heeft geleid - overigens meestal zonder dat de strategische doelen daar direct mee werden bereikt. Het voorlopig eindpunt van deze ontwikkeling werd bereikt tijdens de Koude Oorlog (1947-1991), toen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie en hun bondgenoten tot hun tanden gewapend tegenover elkaar stonden, gereed om binnen enkele minuten elkaar en de rest van de wereld met nucleaire wapens te vernietigen. Tegenwoordig is het dreigingsbeeld diffuser en is de samenleving reeds in 'vredestijd' doelwit van terreur-, *intelligence*- en cyberaanvallen.

De strooperij. Deel van een volksprent getiteld Nederlandse Kinderprenten - Militaire Schetsen, verkocht door A. Jacobs en uitgegeven door Gangel, 1840-1868, Rijksmuseum RP-P-OB-200.920.

Deze laatste vormen van agressie tonen aan dat er meer vormen van oorlog zijn dan de reguliere waarover hier tot nu toe vooral is gesproken. Zij zijn uitingen van moderne irreguliere hybride oorlogen, waarin het onderscheid tussen militair en burger, of beter: tussen combattant en non-combattant, en tussen vrede en oorlog is vervaagd. In het oosten van Oekraïne, bijvoorbeeld, is er momenteel geen sprake van een officiële oorlogsverklaring, maar niemand zal zeggen dat het daar vrede is. Het is ook niet uitsluitend een burgeroorlog, want de Russische inmenging is onweerlegbaar. De '*war on terror*', een ander voorbeeld, is daarentegen wel publiekelijk verklaard, door president George Bush Jr. in reactie op de terroristische aanslagen op '9/11' 2001, maar is desalniettemin een hybride oorlog omdat een duidelijke vijand, een helder aanvalsplan en een scherp einddoel ontbreken. Iedereen wordt er bij betrokken, of je nu wilt of niet.

De dans. Deel van een volksprent getiteld Nederlandse Kinderprenten - Militaire Schetsen, verkocht door A. Jacobs en uitgegeven door Gangel, 1840-1868, Rijksmuseum RP-P-OB-200.920.

Overigens zijn oorlogen waarin de grens tussen militairen en burgers vervagen van alle tijden. Denk bijvoorbeeld aan de guerrillaoorlog op het Iberisch schiereiland in 1807-1814 tussen de Franse Napoleontische troepen en die van Groot-Brittannië, Spanje en Portugal onder aanvoering van Arthur Wellesley, de eerste hertog van Wellington, blijvend op ons netvlies geplakt door de schilderijen van Francisco de Goya. Irreguliere kleine groepen burgers, veelal boeren, namen het door middel van *hit-and-run* acties in deze oorlog op tegen de reguliere troepen van het grote Franse leger. Zij sneden aanvoerlijnen af, pleegden sabotageacties en voerden korte, felle verrassingsaanvallen uit.

Bekend is ook de strijd van de partizanen tegen de Duitsers in Joegoslavië tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Tegenwoordig gaat de aandacht uit naar een andere vorm van oorlog waarin de bevolking centraal staat, namelijk *counterinsurgency*, campagnes tegen opstandelingen die het wettig gezag betwisten. De campagnes in Irak, Afghanistan en Mali kunnen bijvoorbeeld hiertoe worden gerekend. Het gaat daarbij bovenal om het verkrijgen van de steun van de bevolking. Dat kan op verschillende manieren worden bereikt, door te zorgen voor goed bestuur, rechtvaardige rechtsspraak en een behoorlijk draaiende economie, maar vooral ook door het bieden van veiligheid. Alle partijen gebruiken vaak ook harde fysieke en psychische dwang om de bevolking aan hun kant te krijgen.

De kleine tamboer. Deel van een volksprent getiteld Nederlandse Kinderprenten - Militaire Schetsen, verkocht door A. Jacobs en uitgegeven door Gangel, 1840-1868, Rijksmuseum RP-P-OB-200.920.

Terugkomend op de eerder genoemde typen burgers in oorlogstijd: het moge duidelijk zijn dat de eerste associatie met de 'burger als slachtoffer' bij de vraag naar de impact van oorlogen op de bevolking alleszins begrijpelijk en ook terecht is. Zij raken immers gewond, worden gemarteld en gedood; zij verliezen hun familie, hun huizen en hun inkomen; zij worden verplicht voedsel, drank, geld en vrouwen te leveren; zij moeten vluchten. Een groot deel van de bevolking probeert evenwel toch zich zo goed en kwaad als het gaat in de situatie te schikken, in de hoop aldus zonder al te veel schade de oorlog door te komen. Zij zijn 'accomoderende burgers'. Zij gaan zo veel mogelijk door met waar zij mee bezig waren of accepteren dat zij ander werk moeten doen om de oorlogsinspanningen te ondersteunen, voor het oude gezag of desnoods voor het nieuwe bewind. Een goed voorbeeld is de houding van de Nederlandse bevolking tijdens de Duitse bezetting.[7] Er bestaan echter eveneens 'burgers als strijder'. Zij ondergaan de oorlog minder lijdzaam en kiezen actief partij, door vrijwillig hand- en spandiensten aan de eigen troepen te verlenen, in (het) verzet te gaan of ... door de kant van de tegenpartij te kiezen. Tot slot is er het fenomeen van de 'burger als profiteur' van de oorlog. Hij of zij haalt financieel gewin door veel geld te vragen voor het verlenen van hulp, door mensen voor geld te verraden en door handel te drijven met de vijand. De artikelen in deze bundel bieden interessante inzichten in de impact van oorlogen (en oorlogsvoorbereidingen) op de bevolking in een groot aantal conflicten in en rond Utrecht. Bij het lezen kan men zich afvragen welke van bovengenoemde 'rollen' de betrokken burgers vervulden.

---

1 J. Keegan, *The face of battle. A study of Agincourt, Waterloo and The Somme*, Londen 1976.
2 Zie o.a.: H.F.K. van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand*, Amsterdam 1999.
3 Zie o.a.: Johan Joor, *De adelaar en het lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de inlijving bij het Franse keizerrijk (1806-1813)*, Amsterdam 2000.
4 Zie: Paul Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918*, 2e herz. dr., Amsterdam 2014.
5 Zie o.a.: G. Teitler (red.), *Tussen crisis en oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren'30*, Dieren 1984, J. Hoffenaar en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog. Maatschappij en krijgsmacht in de jaren '50*, Den Haag 1992; B. Schoenmaker en J.A.M.M. Janssen (red.), *In de schaduw van de Muur. Maatschappij en krijgsmacht rond 1960*, Den Haag 1997; J. Hoffenaar, J. van der Meulen en R. de Winter, *Confrontatie en ontspanning. Maatschappij en krijgsmacht in de Koude Oorlog 1966-1989*, Den Haag 2004.
6 Zie: Petra Groen (red.), *De Tachtigjarige Oorlog. Van Opstand naar geregelde oorlog 1568-1648*, Amsterdam 2013, 9.
7 Vgl. de oratie van J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout*, Amsterdam 1983.

Alexander van de Bunt

De wapengraven van Utrecht

Reconstructietekening van een krijger uit de Merovingische tijd, Frederick van de Bunt 2015.

Het einde van de Merovingische tijd (400-700 AD) markeerde een omslag in het grafritueel van de voorgaande eeuwen, namelijk het einde van het wapengraf. Kerken werden gesticht en de lokale bevolking werd gekerstend. Hierdoor verdween de zichtbaarheid van de elite uit het grafritueel, maar wie waren deze lieden? Door historici en archeologen wordt over het algemeen aangenomen dat de begravenen in wapengraven zowel in de Merovingische als in de Vroeg-Karolingische tijd krijgers waren of leden van de adel. Maar waren ze dat ook?

Alexander van de Bunt (1988) studeerde archeologie en prehistorie aan de Universiteit van Amsterdam. Na zijn afstuderen is hij gaan werken voor het Vlaams Erfgoed Centrum; ook werkte hij als freelancer op het gebied van archeologie en publiek. Thans is hij werkzaam als archeoloog bij Landschap Erfgoed Utrecht.

Denkend aan de vroege middeleeuwen komt al snel een periode van verval, barbarisme en de kerstening van het Nederlandse grondgebied in gedachten. Het was een periode van maatschappelijke en politieke onrust die ook wel bekend staat als de 'Dark Ages' omdat er nauwelijks geschreven bronnen over deze tijd bekend zijn. Tot de weinige gebeurtenissen die we uit bronnen kennen, behoort de komst van Willibrord (658-739 AD), die vanuit Utrecht (696 AD) samen met een groep monniken de Friezen wilde bekeren tot het christelijke geloof. Zowel in de Utrechtse geschiedschrijving als in de Utrechtse canon is dit de centrale gebeurtenis in de Merovingische periode.

Archeologisch is de Merovingische periode juist één van de rijkste perioden uit de Nederlandse geschiedenis. Het was in deze tijd een algemeen gebruik om graven te voorzien van bijgiften, zoals sieraden, wapens en gebruiksvoorwerpen. Hierdoor is veel bewaard gebleven van de materiële cultuur. Daarnaast kan een scheiding gemaakt worden tussen bepaalde objecten die aan een man (wapens) en die aan een vrouw (sieraden) of kind het graf in werden gegeven.

Over het algemeen wordt aangenomen dat de begravenen in wapengraven zowel in de Merovingische als in de Vroeg-Karolingische tijd krijgers waren of leden van de adel. In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw werden de zogenoemde rijke mannengraven met wapens aangeduid met de term 'adelsgraven', een term die tegenwoordig nog maar sporadisch wordt gebruikt binnen de archeologie. Met adelsgraven wordt gerefereerd aan de rijke, zelfstandige 'mannelijke' elite van de vroege middeleeuwen. Tegenwoordig wordt genuanceerder gedacht over het verbinden van een elitaire adel met een grafritueel. Toch leveren de wapengraven van de vroege middeleeuwen interessante inzichten, maar ook vragen, over de samenleving van die tijd. Kunnen de mannen in de wapengraven geduid worden als krijgers? Zijn wapens een duiding van macht en prestige? Wat zeggen ze over de oorlogvoering van die tijd? Wat komen we te weten over de handelsbetrekkingen in de vroege middeleeuwen? Deze bovengenoemde zaken wil ik verkennen in dit artikel.

Op bevel van Willibrord wordt het afgodsbeeld van Wodan te Westkapelle verbrijzeld, 695 na Chr. Prent door Reinier Vinkeles, 1793-1799, Rijksmuseum, RP-P-OB-78.033.

Elite in graven

Wapengraven komen niet alleen voor in de vroege middeleeuwen; ook in eerdere perioden zoals de ijzertijd en de bronstijd was het niet ongewoon om een man te begraven met wapens. Hoewel deze perioden niet met elkaar te vergelijken zijn, vinden de wapengraven uit de Merovingische tijd wel hun oorsprong in oude Germaanse en Keltische tradities van Noordwest-Europa. In de Merovingische tijd werd doorgaans niet iedere man met wapens begraven. Natuurlijk valt hierop aan te merken dat een grafritueel met wapens alleen was weggelegd voor mannen van goede komaf.

Spatha uit het grafveld Oud-Leusden, graf 38-3-1, Provincie Utrecht, Universiteit van Amsterdam.

Spatha's van het grafveld Donderberg, Provinciaal depot voor bodemvondsten - Provincie Utrecht.

De samenstelling van de bijgiften in de Merovingische graven verschilt. De vondsten uit deze graven bestaan onder andere uit wapens, die te verdelen zijn in zwaarden (*saxen* en *spatha's*), werpbijlen (*fransisca*), lansen en schildknoppen (*umbo's*). Het zwaard, ook wel een spatha genoemd, is een zwaard om mee te houwen en is bijzonder geschikt om vanaf een paard te gebruiken. Een spatha is voorzien van een tweesnijdende kling van 80-100 cm lang, vaak met een bloedgeul in het midden die veelal versierd was met een ingesmeed patroon in een techniek die (naar de stad Damascus) *damasceren* heet. Een aanvulling of alternatief voor het slagzwaard was de sax. Dit was een kort, aan één kant scherp ijzeren steekzwaard, kortzwaard of zwaardmes. Vaker dan de sax en de spatha kwam de werpbijl of fransisca voor, hét wapen van de Frankische middeleeuwen.
Andere belangrijke wapens waren de lans en de speer. Het meest komt de lanspunt voor, vaak dun en heel lang, waarin een houten steel hoort. De lans of *lancae* is in totaal 2 tot 2.5 meter lang en steekt boven de krijger uit. De lans wordt vaak toegeschreven aan de middenklasse. Iets exclusiever is de speerpunt (*ango*). Deze was groter dan de lans en kon al rijdend te paard gebruikt worden om mee te steken of te gooien. Een lans of speer werd meestal gecombineerd met een

Sax van het grafveld Oud-Leusden, graf 9-3-1, Provincie Utrecht, Universiteit van Amsterdam.

Saxen van het grafveld Elst T'woud, Provinciaal depot voor bodemvondsten - Provincie Utrecht.

Lans en speerpunten van het grafveld Elst 't Woud, Provinciaal depot voor bodemvondsten - Provincie Utrecht.

schild (*scrutum*). De schilden waren vaak van hout gemaakt en rond van vorm. Op het midden van het schild zat een zogenoemde schildknop (umbo), die niet alleen de hand beschermde, maar er ook voor zorgde dat het schild niet in stukken brak wanneer het geraakt werd.
In de wapengraven van Utrecht en Nederland vindt men vaak een combinatie van één of meer van de verschillende bovengenoemde wapens. Een vrij complete uitrusting is zeer zeldzaam binnen Nederland.
Rijke wapengraven uit deze periode worden soms aangeduid in de literatuur als 'adelsgraven', niet te verwarren met de zogenoemde vorstengraven die personen van koninklijke status betreffen. Bovendien wordt de term adelsgraven alleen toegepast op de wapengraven uit de laatste fase van de Merovingische periode, namelijk de rijke wapengraven uit de late zevende eeuw en de eerste helft van de achtste eeuw (de overgang van de Merovingische periode naar de Vroeg-Karolingische periode). Wat zijn adelsgraven, waar komt deze naam vandaan en valt een duidelijke adel of elite aan deze graven toe te schrijven? Of is hier toch sprake van een krijgercultuur?
Aan het einde van de jaren zestig van de twintigste eeuw werd de term adelsgraven voor het eerst gebruikt in de Duitse archeologie. De eerste die deze term gebruikte was de Duitse archeologe Frauke Stein in haar publicatie *Adelsgräber des 8. Jahrhunderts in Deutschland*. Voorheen werd slechts gerefereerd aan de term 'Elite'. Zij omschrijft adelsgraven als mannengraven die rijk zijn aan wapens (en vondsten). Deze graven komen voor in het Rijngebied

Umbo van het grafveld Oud Leusden, Provinciaal depot voor bodemvondsten Provincie Utrecht.

van Noord- en Zuid-Duitsland, het Nederlandse rivierengebied en het noorden van Nederland. Ten westen van de Rijn komen adelsgraven binnen het Frankische rijk in de zevende en de eerste helft van de achtste eeuw slechts sporadisch voor, mede door de intrede van het christelijke grafritueel.
Stein baseerde haar interpretatie op de veronderstelde relatie tussen de rijkdom en het grondbezit van de adel op de geschriften uit de achtste en negende eeuw en de rijkdom van de wapengraven. De 'adel' zou zich uiten in de rijkdom van het graf.[1] Het werk van Stein was in haar tijd omstreden. Archeologen Heiko Steuer en Martin Last, die samen het artikel 'Zur Interpretation der beigabenführden im Gebiet rechts des Rheins' schreven, uitten felle kritiek op de ideeën van Stein. Zij laten zich kritisch uit over het koppelen van historische geschriften aan archeologische waarnemingen. Volgens Steuer zou de koppeling tussen historische bronnen en archeologische waarnemingen het beeld van de vroege middeleeuwse samenleving verder kunnen compliceren.[2] Volgens Steuer zou er maar een zwak verband bestaan tussen de materiële rijkdom van de overledene en die van het graf. Ook zou het onmogelijk zijn om de historische bronnen over landeigendom te koppelen aan specifieke graven. Daarnaast zijn maar weinig geschriften uit deze periode bekend en zijn de meeste geschriften die archeologen en historici voorhanden hebben pas later, in de tweede helft van de achtste en in de negende eeuw, tot stand gekomen.
Het benoemen van wapengraven als adelsgraven roept tevens nieuwe vragen op, namelijk: waarom gebeurde dat alleen in de achtste eeuw? Is er in de voorgaande of volgende periode geen vorm van begraving die aan de adel toegewezen kan worden? Hoe verhouden graven uit die perioden zich tot de graven van de achtste eeuw? Dit zijn vragen waar geen eenduidig antwoord op te geven is.

Utrechtse grafvelden

In Utrecht zijn enkele Merovingische grafvelden met wapens bekend uit het einde van de zevende en de eerste helft van de achtste eeuw, namelijk het grafveld van Oud-Leusden, Leersum, de Donderberg en Laarseberg bij Rhenen en het grafveld van de Heul en de Geer in

Verspreidingskaart van nederzettingen en grafvelden in de Merovingische tijd, Alexander van de Bunt 2015.

Wijk bij Duurstede. Daarnaast zijn er nog Merovingische grafvelden/graven bekend uit Utrecht, Leersum, Elst en uit Ouwehands Dierenpark in Rhenen. Deze laatst genoemde grafvelden zijn echter zo sterk verstoord dat archeologische kennis verloren is gegaan. Ze worden daarom niet behandeld in dit artikel.
In vergelijking met de Merovingische grafvelden van Duitsland, zoals dat van Gellep-Krefeld met ruim 6.500 graven, zijn de voorbeelden in Utrecht bescheiden van omvang, maar niet in rijkdom. Ondanks de geringe omvang van de grafvelden geniet het grafveld van de Donderberg bij Rhenen internationale allure. Dit rijengrafveld is niet alleen het langst gebruikte maar ook het rijkste grafveld in Nederland uit de Merovingische periode. Het bevatte ruim 1.100 graven uit de periode van 375 tot 750 AD, waarvan ongeveer 300 crematies, 820 begravingen en 14 paardengraven. Uit dit grafveld zijn meer dan 3.000 voorwerpen geborgen; deze collectie bevindt zich nu in het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) in Leiden.
Het grafveld van de Donderberg werd in 1950 ontdekt tijdens de verbreding van de Rijksweg die vanuit het westen Rhenen binnenkomt. Snel na de ontdekking volgde in het voorjaar van 1951 de opgraving door de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) samen met 25 tewerkgestelde arbeiders van de Werkverschaffing. Het grafveld van de Donderberg werd in rap tempo opgegraven. Zo werden in één maand maar liefst 260 graven opengelegd. In de periode van januari tot mei 1951 werden zo'n tien graven per dag blootgelegd, ingetekend en zorgvuldig leeggehaald.[3] Dit is een extreem hoog tempo: tegenwoordig doen archeologen over het documenteren en leeghalen van één graf een hele dag.
Na de opgraving zat de ROB met een groot capaciteitsprobleem, want de dienst was nog maar vier jaar eerder opgericht en kon de grote hoeveelheid vondsten en materiaal niet aan. Het materiaal werd ten dele uitgewerkt door Jaap Ypey, die in de jaren zeventig enkele resultaten en plattegronden publiceerde. In de jaren negentig hield Annette Wagner zich over een langere periode bezig met het materiaal van het grafveld. Uiteindelijk kon de uitwerking van de opgraving afgemaakt worden dankzij geld uit het Odyssee-project van het ministerie van OCW en de inzet van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, onderzoekers en conservatoren. Het onderzoek werd in 2012 gepubliceerd onder de titel *Das Gräberfeld auf dem Donderberg bei Rhenen*, ruim zestig jaar na de opgraving.
In het grafveld op de Donderberg zijn in totaal 148 wapengraven gevonden[4]; het gaat om kleine combinaties per graf (bijvoorbeeld een sax met een bijl of pijlpunten samen met een spatha of een enkel wapen). Bij elkaar gaat het om 13 spatha's, 33 saxen, 29 bijlen, 36 schildknoppen, 42

Opgravingsfoto van het grafveld van Rhenen uit 1951, Henk Deys.

Eikenhouten beeld van Cunera, Utrecht ca. 1510, anoniem, Rijksmuseum, BK-NM-12006-8.

pijlpunten, 3 speerpunten en 83 lanspunten. Daarnaast werden in dit grafveld ook 14 paardengraven gevonden; paarden waren ook binnen het grafritueel een belangrijk statussymbool. Paarden in het algemeen waren net zoveel waard als een spatha, of zelfs duurder in het geval het een hengst betrof. Slechts één van deze paardengraven (graf 484) was voorzien van een spatha.

De ligging van een rijk grafveld bij Rhenen is niet geheel onverklaarbaar. In de historische bronnen wordt ook gesproken over de rijkdom van het gebied rond Rhenen. Een van de bekendste bronnen over Rhenen in deze tijd is de legende van Cunera. Het verhaal spreekt van een prinses uit York, Cunera (circa 340 AD overleden), één van de tienduizend maagden die met Ursula van Keulen op pelgrimstocht gingen naar Rome. Tijdens hun reis werden de maagden overvallen door de Hunnen, maar Cunera werd gered door de Friese koning Radboud, die haar meenam naar zijn kasteel in Rhenen. Cunera maakte zich snel geliefd in Rhenen door haar zachtmoedige karakter tegenover iedereen in en om het kasteel, zelfs de armen. Dit wekte de jaloezie van Aldegonde, de vrouw van Radboud. Toen Radboud een keer op jacht was, werd Cunera met haar eigen halsdoek gewurgd door Aldegonde. Cunera werd begraven in de veestal, maar door een wonder werd de misdaad ontdekt. Koning Radboud liet Aldegonde geselen. Later probeerde ze te vluchten, stortte van de Grebbeberg en brak haar nek. Vervolgens zou koning Radboud zich tot het christendom hebben bekeerd.
De legende van Cunera is pas later vastgelegd en niet geheel vrij van historische toevoegingen en aanpassingen. De naam Radboud komt in meerdere periodes voor, de bekendste was de Friese koning Radbo(u)d die in de tweede helft van de zevende en het begin van de achtste eeuw moet hebben geleefd, ruim drie eeuwen later dan Cunera. Hij staat in de bronnen bekend als een heidense koning die het christendom niet goed gezind was. Het bewind van deze Radboud verliep alles behalve rooskleurig. Hij raakte herhaaldelijk in conflict met het Frankische rijk ten zuiden van de Oude Rijn. Tussen 688-695 AD leed hij verschillende nederlagen tegen de hofmeijer Pepijn van Herstal, onder andere in de slag van Dorestad. Na deze nederlagen moest hij afstand doen van zijn claim over het Utrechtse gebied en daarmee over plaatsen als Dorestad en Utrecht. Het Utrechtse gebied kwam onder gezag van het Frankische rijk.
Toch is een historische kern van de Cunera-legende niet helemaal uitgesloten. De genoemde Radbod leefde in de periode waarin het grafveld van Rhenen in gebruik was. In de legende van Cunera wordt onder andere de rijkdom en het belang van Rhenen beschreven, de datering van deze bronnen valt tevens samen met de begindatum van het grafveld. Daarnaast beschrijven de gebeurtenissen rondom de Friese koning Radbod het verval van de Friese invloed en de opkomst van de Franken en het christendom in het Utrechtse gebied. Deze historische en sociale veranderingen markeren de einddatum van het grafveld in Rhenen en van andere grafvelden in het Utrechtse gebied. Ook blijft de opkomst van het christendom een typerend thema binnen de geschiedschrijving van deze periode. Overigens plaatst de legende het verhaal van Cunera in de Romeinse tijd (ook een periode waarin het christendom al een eerste opmars maakte), veel vroeger dan de herintroductie van het christendom in de late Merovingische periode.

Het grafveld op de Laarseberg kent een minder fortuinlijke geschiedenis dan dat van de Donderberg. Het is tijdens ontginningswerkzaamheden in 1893 ontdekt en in de loop van de werkzaamheden vernietigd.[5] Honderden vondsten zijn hierbij verloren gegaan. Ondanks de grote hoeveelheden sporen van crematies is het grafveld slecht onderzocht. Slechts enkele wapens en aardewerk zijn bekend van dit grafveld.
Niet ver buiten Amersfoort vinden we het Merovingische grafveld van Oud-Leusden. Lang voor de opgraving bij Oud-Leusden begon, bestonden er al aanwijzingen dat dit gehucht vele eeuwen geleden een belangrijke nederzetting was. In de schenkingsoorkonde van Karel de Grote, daterend uit 777 AD, wordt een villa Lisiduna genoemd, die wordt geschonken aan de St. Maartenskerk in Utrecht.[6] Het Lisiduna van de achtste eeuw werd door historici en archeologen gezocht nabij de oude kerk van Oud-Leusden.[7]
De aanwijzingen uit de schenkingsoorkonde werden uiteindelijk de reden om archeologisch onderzoek uit te voeren bij Oud-Leusden in het tracé van de geplande Rijksweg A28. Bij de aanleg zou in een strook van 100 meter breedte ten zuiden van de oude kerktoren niet alleen het bos geruimd worden maar ook de bodem drastisch worden verstoord. De opgraving werd uitgevoerd tussen 9 oktober 1982 en januari 1983, rond de plaats waar de bouwput zou komen voor het viaduct dat de Dodeweg over de nieuwe Rijksweg zou leiden. In deze opgraving werden niet allen bewoningssporen aangetroffen en vondsten gedaan uit de vroege en late middeleeuwen, maar ook uit de Romeinse tijd.
De vondsten vormden de aanleiding tot een grotere opgraving, uitgevoerd door de ROB. Deze begon in maart 1983 en eindigde datzelfde jaar in augustus. Tijdens het onderzoek van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN) en de opgravingscampagne van 1983 werden een paar vroegmiddeleeuwse vondsten gedaan, maar verder werden er nauwelijks sporen gevonden. Hierop volgde een tweede campagne in maart 1984 die pas werd afgerond in april 1985. Deze opgraving zou het beeld van de eerdere opgravingen doen veranderen. Enkele maanden na de aanvang van de graafwerkzaamheden werd een proefsleuf gegraven waarin verscheidene graven aan het licht kwamen. Uiteindelijk werd hier een Merovingisch grafveld met ongeveer 160 graven blootgelegd.[8] Het grafveld was aangelegd op een zandrug, die enkele meters boven de omgeving uitstak. De graven zijn gerangschikt rondom een open veld. Hiervoor zijn twee interpretaties. Volgens de eerste zou de ruimte hebben gefungeerd als een heilige

Radbod, een prent gemaakt door Simon Frisius, 1622, Rijksmuseum, RP-P-1905-5737.

Skeletafdruk,van een vroegmiddeleeuws grafveld in Oud-Leusden, W.J. van Tent, Archeologische kroniek van de provincie Utrecht over de jaren 1980-1984, Utrecht 1988, 27.

ruimte, bijvoorbeeld rondom een heilige boom, een eik misschien, of zelfs een grafheuvel. De andere mogelijkheid is dat er wel graven in deze open ruimte hebben gelegen, die bij latere egalisatie van het landschap zijn verdwenen.

Voor de begravingen in dit grafveld is in vele gevallen een houten kist gebruikt. De skeletten waren bijna tot geheel vergaan. In sommige gevallen kon het geslacht van het individu bepaald worden aan de hand van de bijgiften. In Oud-Leusden is slechts één urn met crematieresten in verstoorde positie gevonden, in tegenstelling tot andere Merovingische grafvelden waar crematieresten talrijker zijn. De oudste graven worden gedateerd in de tweede helft van de zesde eeuw en de jongste in de eerste helft van de achtste eeuw. Deze einddatum van het grafveld komt overeen met het einde van andere Merovingische grafvelden in Noordwest-Europa. De nederzetting waartoe het grafveld behoorde, bevindt zich in het westelijk deel van de opgravingen. Die nederzetting bestaat voornamelijk uit hutkommen en wat grotere huizen. Helaas zijn deze resten moeilijk te reconstrueren, omdat ze verstoord zijn door activiteiten van latere (laatmiddeleeuwse) bewoners.

In Wijk bij Duurstede zijn slechts enkele wapens en vondsten bekend uit de Merovingische en het begin van de Karolingische tijd. Uit deze regio zijn alleen enkele langsaxen uit de achtste eeuw bekend, waaronder één die wordt bewaard in museum Dorestad maar waarvan geen vondstomstandigheden bekend zijn. Op de Geer zijn verploegde resten gevonden van wat zeer waarschijnlijk een Merovingisch grafveld was. Daarvan zijn verschillende fibulae, armbanden, kralen en munten in Museum Dorestad aanwezig, maar dit materiaal is nog niet gepubliceerd.

Zoals hierboven beschreven, is weinig bekend over de wapengraven van Wijk bij Duurstede en valt op dit gebied nog veel werk te verrichten. In het nog te publiceren boek van Luit van der Tuuk schrijft hij het volgende over de wapens van het grafveld De Heul: 'In 1969 werd in een graf nabij de westelijke begrenzing van de nederzetting, duidelijk buiten het grafveld op De Heul, een lanspunt en een spatha, een tweesnijdend zwaard, met een rijk versierd, massief zilveren en verguld gevest gevonden. Deze wapens dateren uit de tweede helft van de achtste eeuw of misschien uit het begin van de negende eeuw. Vermoedelijk zijn het grafgiften die zijn meegegeven aan een vooraanstaand persoon. Waarschijnlijk kunnen we ook de beroemde gouden broche, een schijffibula die in een waterput direct naast twee noord-zuid georiënteerde begravingen werd aangetroffen, als een bijgift beschouwen'.[9]

In de afgelopen eeuw is veel onderzoek gedaan naar Merovingische grafvelden binnen de provincie Utrecht. Dit heeft zowel interessante vondsten als interpretaties over deze tijd opgeleverd.

Lex Ribuaria, Dagobert I 623.

Daartegen is veel archeologisch materiaal nog niet of slechts gedeeltelijk gepubliceerd en kunnen enkele vondstlocaties aangewezen worden als mogelijke Merovingische grafvelden. Onderzoek naar zowel nieuwe als oude opgravingen kan leiden tot nieuwe interpretaties van deze rijke elite van de vroege middeleeuwen.

Wapens, tekenen van macht en prestige

De elite onderscheidde zich in de vroege middeleeuwen door kleding, het dragen van wapens en ander uiterlijk vertoon. Het dragen van wapens, zoals een zwaard, was een voorrecht van de elite. Maar waar hebben we het dan over, zijn wapens een teken van een strijdende elite van krijgers of zijn wapens tekenen van macht en prestige?

Een ander voorrecht van de elite was het jagen, een belangrijke sociale aangelegenheid voor de adel. Ook het bezit van een rijpaard was een statussymbool. Een goede wapenuitrusting was een kostbare investering en die was niet voor iedereen weggelegd. De Lex Ribuaria is één van de weinige schriftelijke bronnen over de waarde van wapens in de vroege middeleeuwen. Van deze verzameling wetten, die waarschijnlijk tussen 630 en 750 AD werden opgetekend, zijn slechts 35 kopieën bewaard gebleven. De Lex Ribuaria is voor een belangrijk onderdeel gekopieerd van de Lex Salica, het oude Germaanse wetboek, dat weer dateert uit de vijfde en het begin van de zesde eeuw. Het wetboek bevat een lijst met boetebedragen in wapens en vee, die pas later werd toegevoegd, namelijk rond het jaar 800. Deze toevoeging met

Reconstructietekening van Dorestad, animatie in de vaste opstelling 'Archeologie van Nederland' over Dorestad, RMO 2013.

omrekeningen was nodig omdat mensen een boete niet perse in zilver hoefden te voldoen, maar ook mochten betalen in natura. Voorheen was hiervoor een rechter nodig om de wapens te taxeren, maar onder Karel de Grote werd dit geformaliseerd, zodat men niet meer afhankelijk was van het subjectieve oordeel van de rechter.[10]
In het wetboek staan dus de tarieven voor boetes. Zo was 2 *solidi* het equivalent voor een os en 1 *solidus* voor een koe. Voor een paard lag dit tarief veel hoger: 7 *solidi* voor een paard en 3 *solidi* voor een merrie. Wapens waren minstens zo kostbaar; een zwaard met schede was 7 *solidi* (de schede was vaak met zilver bekleed) en een los zwaard 3 *solidi*. Een goede borstplaat of een maliënkolder telde voor 12 *solidi* en een helm of beenbeschermers voor 6 *solidi*. Een schild en een lans telden slechts voor 2 *solidi*. Dit is op basis van de oude gouden solidi; in het nieuwe monetaire systeem van Karel de Grote werden de gouden solidus vervangen door een zilveren: drie zilveren solidi waren net zoveel waard als één gouden solidus.
Er stonden forse boetes op het graven naar wapens en dode lichamen. Zo staat in de Lex Ribuaria: 'Wie een dood lichaam, dat begraven was, opgraaft: honderd solidi boete inclusief hoofdsom en rente. Wie een paard dat dood was, of welk ander dier ook, zonder toestemming van de eigenaar opgraaft, wordt veroordeeld tot dertig solidi boete'.[11] Deze boetes waren zo hoog omdat hier zowel een economisch als een sacraal belang speelde, namelijk de relatief hoge waarde van de wapens en de ontheiliging van een graf. Daarnaast wijst dit er ook op dat grafroof in deze periode een reëel probleem was.
Zoals hierboven al aangegeven, waren paarden net als wapens een belangrijk statussymbool in het graf. Binnen de provincie zijn enkele graven bekend waarin de overledene één of meer paarden mee het graf in had gekregen. Ook stijgbeugels werden meegegeven. In tegenstelling tot de wapens hadden de stijgbeugels gebruikssporen.
Gerekend naar de geschetste waardeverhouding zou een complete uitrusting overeenkomen met het bezitten van een klein grondgebied. Daarentegen zetten bronnen zoals de Lex Saxonum (wetcode van de Saksen, 768-814 AD) de waarde van wapens in een ander daglicht. In de Lex Saxonum staat de positie en het eigendom van de adel/elite (die ook wel '*nobiles*' worden genoemd) beschreven. Deze bron wordt tevens aangehaald door Martin Last in zijn 'Zur interpertation der beigabenführenden Gräber des achten Jahrhunderts im Rechts des Rheins' dat hij samen met Heiko Steuer schreef. In de Lex Saxonum staat dat bijvoorbeeld een bruidsschat ongeveer gelijk zou staan aan de waarde van tweehonderd koeien. Volgens Martin Last kan het niet

kloppen dat het grafritueel met wapens een goede afspiegeling is van de rijke elite wanneer men spreekt over zulke rijkdommen.[12]

Handel en productie van wapens

Hoewel het Utrechtse gebied niet bekend staat om haar ijzerindustrie, kende het Overijsselse Vechtgebied - en later in de Karolingische periode ook de Veluwe - een bloeiende ijzerindustrie. Naast het winnen van ijzer uit Nederlandse bodem werden wapens en ijzer over de Rijn aangevoerd. Voorheen werd altijd gedacht dat het gebied aan de Beneden-Rijn werd gekenmerkt door een schaarste aan ijzer en dat hiervoor aanvoer uit het Zuid-Duitse gebied noodzakelijk was. In het laatste gebied is ook het aantal wapenvondsten in graven vele malen hoger.
Van de wapens die in de provincie Utrecht zijn gevonden, is nog onduidelijk waar ze geproduceerd zijn. Van Dorestad is bekend dat er in de Karolingische tijd grote hoeveelheden metalen voorwerpen werden geproduceerd. In de Merovingische tijd moet de productie van wapens gezocht worden bij verschillende werkplaatsen langs de Rijn en bij reizende ambachtslieden die hun diensten in verschillende regio's aanboden. Daarbij valt op dat alle Merovingische nederzettingen en grafvelden te vinden zijn in de nabijheid van een rivier (Rijn, Lek of Vecht). Rivieren vormden in de middeleeuwen de belangrijkste verkeersroutes.
Het produceren van wapens is niet alleen een lucratieve maar ook een zeer arbeidsintensieve bezigheid. Voor de productie van ijzeren voorwerpen waren grote hoeveelheden hout nodig. Van het hout werd houtskool gemaakt dat vervolgens gebruikt werd bij de productie van metalen voorwerpen: om 1 kg ijzer uit het erts te smelten was circa 760 kg hout nodig. Dat staat ongeveer gelijk aan twee of drie volgroeide eiken.
Men zou bijna zeggen dat de prijs van een wapen meer dan een rechtvaardiging is van het productieproces. Hierbij kan de vraag gesteld worden wie er eigenlijk toegang had tot het aanschaffen van wapens? Het materiaal moest van heinde en ver komen en hierdoor was de aanschaf van een zwaard, laat staan van een hele uitrusting, veel te duur voor de gewone man. Zodoende blijft de opvatting overeind dat het hebben van een wapen - en vooral een wapen in een graf - wijst op de elite of de adel. Kunnen de minder rijke wapengraven dan toegeschreven worden aan een middenklasse? Of was het gewoonweg een nieuwe manier van bewapenen? Het antwoord hierop zal nog op zich laten wachten.

Het lege graf

Rond 700 AD voltrokken zich verschillende sociale, religieuze en politieke ontwikkelingen die onder andere hun weerslag hadden in het grafritueel. Het belangrijkst was de opkomst van het christendom vanuit het Frankische gebied ten zuiden van de Rijn. De grote Merovingische rijengrafvelden die sinds het einde van de Romeinse tijd in gebruik waren, werden in de eerste helft van de achtste eeuw opgegeven. Daarvoor in de plaats kwamen begraafplaatsen nabij de nieuwe kerken en kloosters. Binnen de christelijke traditie waarin soberheid centraal stond en werd geloofd dat in de hemel alles al aanwezig is, werd het ongebruikelijk om grafgiften mee te geven. Bij deze ontwikkeling kan tevens opgemerkt worden dat begravingen in oost-west oriëntatie maar zonder bijgiften niet per se te betekenen dat de navolgers van deze nieuwe graftraditie (pas bekeerde) christenen waren. Ze kunnen ook een door de Franken meegebrachte 'mode' zijn geweest. Waarschijnlijk was in deze fase van de kerstening sprake van een menggodsdienst. Ook uit de Karolingische tijd zijn nog enkele wapengraven bekend (zie Wijk bij Duurstede, Dorestad), wat erop wijst dat sommigen de christelijke leer niet al te serieus namen.
Belangrijk op politiek gebied was de nederlaag in het jaar 695 AD van de Friese koning Radboud nabij *castrum* Dorestad tegen de Frankische Hofmeier Pepijn. Later zouden de Merovingische

Radbod, koning der Friezen, weigert zich in 719 door bisschop Wulfram van Sens te laten dopen. Radbod staat met één been in het water, staalgravure door Johan Wilhelm Kaiser I, 1838-1840, Rijksmuseum, RP-P-OB-78.039.

koningen de centrale macht verliezen aan deze nieuwe groep van lokale leiders, de familie der Pippiniden, de voorvaders van Karel de Grote. De hofmeiers probeerden greep te krijgen op de bestaande woonplaatsen, domeinen, markten en goederenstromen door belasting te heffen. Hierdoor konden ze rijkdom onttrekken aan het platteland, één van de belangrijkste factoren die aan de basis stond van de Merovingische economie.[13]

Met de komst van het christendom en de uitbreiding van de macht van het Frankische rijk zijn we beland in de Karolingische periode. Het verdwijnen van de voorwerpen in het grafrituueel die zo tekenend waren voor de Merovingische tijd, markeert de overgang naar deze nieuwe periode. Dit verdwijnen is onder andere te koppelen aan de verbreiding van het christelijke geloof en tot op zekere hoogte aan de uitbreiding van de macht van de Karolingische koningen. Deze verandering in het grafritueel verbreidde zich in ruim vier eeuwen van Noordwest-Europa naar Oost- en Noord-Europa. Rond het jaar 700 AD houdt het grafritueel met bijgaven op in het Rijnland, in het midden van de achtste eeuw in het Alammannische gebied (Beieren) en tegen het einde van de achtste eeuw in Saksen en Thüringen. In Scandinavië, de Slavische gebieden en Rusland bleef het grafritueel van wapengraven nog bestaan tot in de elfde eeuw.[14]

Conclusie

De achtste eeuw kan archeologisch worden gezien als een periode van transformatie: de transitie van de Merovingische naar de Karolingische periode en de daarmee samenhangende veranderingen in machtsstructuren en religie. De Karolingische tijd (725-900 AD) wordt gekenmerkt door een florerende handel in het Noordzeegebied en een groeiende nijverheid in het achterland. Daarentegen heeft het grafritueel van de Merovingers, dat zijn oorsprong vond in de oude Germaanse en Keltische tradities, het veld geruimd voor een veel soberder grafritueel met lege graven die kenmerkend zijn voor het christendom in onze contreien. In de Karolingische tijd is ook een materiële verarming waar te nemen in de archeologische vondsten. Dit hoeft niet te duiden op een bevolkingsafname, maar zal veel meer samenhangen met een veranderde materiële cultuur.

Toen de lokale bevolking zich bekeerde tot het christendom, veranderden de grafrituelen niet meteen. Velen vermengden aanvankelijk de christelijke leer met hun oude gebruiken. De kerstening van het Nederlandse gebied zou in de achtste eeuw stapsgewijs verlopen en pas tegen het einde van de achtste eeuw verdween het wapengraf definitief.

Hiermee is als het ware de elite, de krijger van de voorgaande eeuwen, verdwenen uit het grafritueel. Nu komen we terug op de vraag: wie vormden deze elite? Waren dit krijgers, leden van de adel of gewoon succesvolle handelslieden? Het is duidelijk dat deze lieden toegang hadden tot

Verspreidingskaart (grafveldonderzoek tot en met 1990) van verschillende type saxen en umbo's, Alexander van de Bunt 2010.

een wijd handelsnetwerk dat zich uitstrekte tot de verste zijtakken van de Rijn. Ze hadden onder meer toegang tot het handelsverkeer van metalen uit Zuid-Duitsland en de fabricage van wapens in de verschillende werkplaatsen in het Rijngebied. Daarnaast zijn op de wapens nauwelijks of geen gebruikssporen waar te nemen die zouden kunnen getuigen van militaire gevechten. In archeologische zin zou dit kunnen betekenen dat wapens in graven een teken zijn van macht en prestige van de overledene. Ook kan dit betekenen dat de wapens eerder een ceremoniële dan een militaire functie hadden binnen het grafritueel. Houd dit dan in dat er twee soorten wapens in omloop waren, namelijk voor militaire en voor ceremoniële doeleinden? Dat maakt een eenduidige interpretatie van de wapens niet eenvoudiger. Wel kan men ervan uitgaan dat de aankleding van het graf een afspiegeling moet zijn geweest van de status van de overledene en dat er binnen het grafritueel grote onderlinge verschillen waren tussen de verschillende wapengraven. Daarnaast betekenen lege graven niet dat de elite letterlijk verdwenen was. Maar wie deze mensen precies waren, blijft een zaak van voortschrijdend inzicht binnen het gebied van Merovingisch grafveldonderzoek.

Het Duitse begrip *Adelsgräber* om rijke mannengraven in de Merovingische tijd te duiden, blijft problematisch. De term werd waarschijnlijk bedacht om een naam te geven aan de laatste stuiptrekkingen van een oude Germaanse traditie, die in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw doorgaans werd toegeschreven aan de adel. Verder onderzoek naar Merovingische grafvelden, zowel oude als nieuwe opgravingen en een betere afbakening van het begrip 'elite' moeten leiden tot een meer genuanceerde en een meer uitgebreide interpretatie van de betekenis van de wapengraven uit de Merovingische en Vroeg-Karolingische tijd.

Literatuur

Behmer 1939 ➤ E. Behmer, *Das zweischneidige Schwert der germanischen Völkerwanderungszeit*, Stockholm 1939.

Besteman, Bos en Heidinga (red.) 1990 ➤ J. C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidinga (red.), *Medieval Archaeology in the Netherlands: From Kootwijk to Rhenen: in search of the elite in the Central Netherlands in the Early Middle Ages*, Assen 1990, 9-40.

Groenewoudt, Groothedde en Van der Velde 2006 ➤ B. Groenewoudt, M. Groothedde en H. van der Velde, *De Romeinse Tijd, Middeleeuwen en Vroegmoderne Tijd in het Midden- en Oost-Nederlands Zandgebied*, Nationale Onderzoeksagenda Archeologie, 2006.

Huiskes 2011 ➤ B. Huiskes, *Eeuwige rust op de Donderberg, een groot vroegmiddeleeuws grafveld bij Rhenen*, Leiden 2011.

Kars 2011 ➤ M. Kars, *A cultural perspective on Merovingian burial chronology and the grave goods from the Vrijthof and Pandhof cemeteries in Maastricht,* Amsterdam 2011.

Koch 1977 ➤ U. Koch, *Das Reihengräberfeld bei Schretzheim*, Berlijn 1977.

Perks 1965 ➤ W.A.G. Perks, 'Hoe uit een Frankische villa een 20e-eeuws landgoed ontstond. Leusden: Den Treek en de Boom', in *Provinciale almanak voor Utrecht*, jrg. 47.

Pirling 1964 ➤ R. Pirling, ´Ein fränkisches Fürstengrab aus Krefeld-Gellep´, in *Germania* 42 (1964) 188 - 216.

Von Schwerin 1918 ➤ C. F. von Schwerin (ed.), *Leges Saxonum und Lex Thuringorum, Monumenta Germaniae Historica IV*, Hannover/Leipzig, 1918.

Siegmund 1998 ➤ F. Siegmund, *Merowingerzeit am Niederrhein,* Koln 1998.

Stein 1967 ➤ F. Stein, *Adelsgräber des achten Jahrhundert in Deutschland*, Berlijn 1967.

Steuer 1968 ➤ H. Steuer, *Zur Bewaffnung und Sozialstruktur der Merowingerzeit*, Niedersachs. Urgesch. 37, 18ff, Hildesheim 1968.

Steuer 1970 ➤ H. Steuer, *Historische Phasen der Bewaffnung nach Aussagen der archäologischen Quellen Mittel- und Nordeuropas im ersten Jahrtausend n.Chr.*, Berlin 1970.

Steuer en Last 1969 ➤ H. Steuer en M. Last, Zur Inter*pration der beigabenfühden im Gebiet rechts des Rheins*, Niedersachs. Urgesch. 38, Hildesheim 1969.

Sohm 1875 ➤ R. Sohm, *Lex Ribuaria, Monumenta Germaniae Historica, Leges V*, Hannover 1875.

Van Tent 1985 ➤ W. J. van Tent, 'De opgravingen bij Oud-Leusden', overdruk uit: *Flehite* 17 (1985) 10-19.

van Tent 1988 ➤ W.J. van Tent, *Archeologische kroniek van de provincie Utrecht over de jaren 1980-1984*, Utrecht 1988.

Ypey 1955 ➤ J. Ypey, *Kunst en Schoonheid uit de Vroege Middeleeuwen*, Amersfoort 1955.

Ypey 1982 ➤ J. Ypey, *Fluegellanzen in niederlaendischen Sammlungen*, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 174 (1982) 211-267.

Ypey en Wagner 2011 ➤ J. Ypey en Annette Wagner, *Das Gräberfeld auf dem Donderberg bei Rhenen, Katalog*, Leiden 2011.

Willemsen 2009 ➤ A. Willemsen, *Dorestad, een wereldstad in de Middeleeuwen*, Zutphen 2009.

Willemsen 2014 ➤ A. Willemsen, *Gouden Middeleeuwen, Nederland in de Merovingische wereld, 400-700 na Chr.*, Zutphen 2014

Noten

1 Stein 1967, 213.
2 Steuer 1969, 27.
3 Huiskes 2011, 22.
4 Ypey & Wagner 2011, 17.
5 Huiskes 2011, 93.
6 Perks, 1965.
7 Van Tent 1988, 26-27.
8 Van Tent 1985, 14.
9 Nog nader te verschijnen boek van Van der Tuuk over Dorestad (waarvoor dank).
10 Sohm 1866, 79.
11 Willemsen 2014, 79.
12 Last 1969, 72-73, 81.
13 Willemsen 2014, -.
14 Steuer 1969. 38-40.

Willem van Maren

Eertijds een sterk slot

Versterkte huizen in de Gelderse Vallei in de middeleeuwen

Vanaf de twaalfde eeuw tot 1543 was de Gelderse Vallei het grensgebied tussen twee staten, het Sticht en Gelre. Perioden van vrede en samenwerking werden regelmatig afgewisseld door tijden van oorlog. Legertjes vielen dan elkaars territorium binnen en er waren plundertochten. De plattelandsbevolking had zwaar te lijden onder deze oorlogshandelingen. Als militair steunpunt en ook voor persoonlijke bescherming zijn tientallen kasteeltjes en blokhuizen gebouwd. De weerbare huizen hadden doorgaans meer functies dan alleen een defensieve. Aanvankelijk konden de versterkte huizen goed verdedigd worden. Door de komst van vuurwapens veranderde deze situatie en in de loop van de tijd verminderde de militaire betekenis steeds verder. Na de middeleeuwen bleven alleen de woonfunctie en de representatieve functie over. Veel later verdwenen ook deze functies en veel huizen degradeerden tot steengroeve. Van de meeste huizen bleef uiteindelijk niets meer over dan een gracht en een herinnering.

J.W. (Willem) van Maren (1941) studeerde Geodesie aan de Hogeschool Utrecht (1965). Hierop volgde een internationale loopbaan als topograaf bij geologische exploratieprojecten. Ook was hij al vroeg actief betrokken bij operationele toepassingen van Remote Sensing. Vervolgens studeerde hij Cultuurwetenschappen aan de Open Universiteit Nederland. Deze studie werd afgerond met een doctoraal scriptie over de maatschappelijke en politieke betekenis van een bekende Utrechtse familie in de middeleeuwen (2007). Hij is nu actief op het gebied van regionaal historisch onderzoek en genealogie.

De Gelderse Vallei is een laag gebied tussen twee heuvelrijen. Aan de westkant kant ligt de Utrechtse Heuvelrug; de grens tussen Vallei en Heuvelrug ligt ongeveer bij de 10 meter hoogtelijn. Aan de oostzijde rijst de Veluwe op, ongeveer vanaf de 15 meter hoogtelijn.[1] Aan de zuidkant wordt de Vallei begrensd door de rivier de Rijn. In het noorden liggen de polders van de Eem en Arkemheen. De streek is vrij laag en raakte pas vanaf de elfde eeuw doorlopend bewoond. Aanvankelijk behoorden het Sticht, de Veluwe en Overijssel allemaal tot het territorium van de bisschop van Utrecht. Formeel duurde deze situatie voort tot in de dertiende eeuw, maar feitelijk had de bisschop zijn macht over de Veluwe al aan het einde van de twaalfde eeuw verloren. De graven van Gelre waren de nieuwe machthebbers geworden. Delen van de Heuvelrug en de Veluwe werden door verdroging steeds minder geschikt voor agrarische activiteiten en raakten ontvolkt. De Vallei werd juist aantrekkelijker voor de boerenbevolking. De graaf van Gelre moedigde de kolonisatie van de Vallei aan en nodigde mensen uit om zich hier te vestigen.[2]
De grens tussen het Sticht en Gelre liep door de hele lengte van de Vallei. De Utrechtse bisschoppen en de Gelderse graven (vanaf 1339 hertogen) hadden veel onderlinge conflicten, dikwijls over een onduidelijke oorzaak. Legertjes trokken dan van beide zijden over de grens en plunderden de lokale bevolking. Zo waren er conflicten in 1178, 1186, 1193, 1196, 1251, 1282, 1292, enz.[3] Voor de bisschoppen was het een vervelende kwestie dat hun territorium in twee delen - het Sticht en Overijssel - uiteen was gevallen, gescheiden door de Veluwe. In 1528 kreeg keizer Karel V het Sticht in zijn macht. De strijd tussen de twee buurgebieden verhevigde en tal van plundertochten teisterden de bevolking. De lange reeks oorlogen tussen het Sticht en Gelre eindigde in 1543, toen de keizer ook landsheer werd van Gelre.

Het waren onveilige tijden en niet alleen door oorlogshandelingen. Ook het onderling geweld was groot. De kans om vermoord te worden door je eigen landgenoten was zeven eeuwen geleden minstens twintig en misschien wel meer dan honderd keer zo groot als nu.[4] Als reactie op de grote onveiligheid werden versterkte huizen gebouwd: grote en kleine kastelen en blokhuizen (fig. 1). In dit artikel bekijken we de betekenis van die versterkte huizen, met speciale aandacht voor de defensieve functie. Hebben de huizen een rol gespeeld tijdens de vele oorlogen? Wat betekende hun aanwezigheid voor de plaatselijke bevolking? Bij dit onderzoek zal het gehele Utrechtse deel van de Vallei worden betrokken en verder een strook van ongeveer vijf kilometer aan de Gelderse kant van de grens. Dit laatste betekent dat de onderzoeksgrens langs de westrand van de Veluwe loopt, van Wageningen tot Lunteren. Daarmee vallen huizen zoals die in de omgeving van Wekerom, Otterloo en Nijkerk buiten dit onderzoek. De bouw- en bewoningsgeschiedenis van de huizen wordt hier niet beschreven want die heeft elders al veel aandacht gekregen.[5]

Versterkte huizen

De middeleeuwse versterkte huizen in de Gelderse Vallei zijn bijna allemaal verdwenen. De weinige nog aanwezige kastelen staan meestal wel op dezelfde locatie als hun voorgangers, maar hun huidige vorm is van veel later datum. Dankzij archeologische opgravingen en prenten uit de zeventiende en achttiende eeuw kan er soms toch een globaal beeld van het vroegere uiterlijk worden verkregen. De meeste kastelen bestonden uit een woontoren met waarschijnlijk enkele bijgebouwen of aanbouwen. Behalve de woontorens zijn er drie of vier grotere kastelen geweest. Sommige daarvan bestonden in hun eerste fase misschien alleen maar uit een woontoren, maar dat is niet meer te achterhalen. Verder waren er kleinere objecten die toen bekend stonden als blokhuis en tenslotte bestond nog een aantal omgrachte boerderijen. Als samenvattende term gebruiken we de term 'weerbare huizen'.

1 Versterkte huizen in de Gelderse Vallei: 1 Brielaar, 2 Bijlerbosch , 3 Glindhorst , 4 Langelaar, 5 Hackfort , 6 Kernhem , 7 Hoekelum , 8 Harselo, 9 Hanepol, 10 Proosdij, 11 Nergena, 12 Hoevelaken, 13 Terschuur, 14 Lockhorst, 15 Heiligenberg, 16 Bavoort, 17 Emelaar`, 18 Zandbrink, 19 Eikelenburg, 20 Maarsbergen, 21 Renswoude, 22 Emminkhuizen, 23 Woudegge, 24 Wolfswinkel, 25 Ter Horst , 26 Levendaal, 27 Stuivenes, 28 Remmerstein, 29 Heimerstein, 30 Scherpenzeel, 31 Stoutenburg, 32 Achteveld, 33 Tarthorst, 34 Wageningen, 35 Wolfswaard, 36 Woudenberg 1, 37 Woudenberg 2, 38 Lichtenberg, 39 Geerestein, 40 Groenewoude, 41 Schothorst, 42 Oudenhorst, 43 Rozelaar, 44 Rumelaar, 45 Voskuilen, 46 Romselaar.

Al met al was er een grote verscheidenheid aan weerbare huizen, waardoor het onmogelijk is om er een simpele definitie van te geven.[6] Bovendien kan ieder afzonderlijk huis in de loop van ongeveer drie eeuwen meermalen van functie en vorm zijn veranderd. De middeleeuwse bronnen helpen ons hierbij niet, want men gebruikte in de Vallei alleen de woorden 'huis' en 'blokhuis', pas veel later kwam ook het woord 'slot' in zwang. De meeste kastelen, woontorens, blokhuizen en versterkte boerderijen hadden in de vijftiende eeuw de status van leengoed; daarnaast waren er enkele allodiale (eigen) goederen.[7] De meeste andere goederen in de Gelderse Vallei hadden een lagere status en waren keurmedig (horig) of waren tinsgoederen.[8] Versterkte huizen als allodium of leengoed lagen als eilanden in een zee van lager gekwalificeerde goederen. Door de leenverhouding ontstonden er wederzijdse verplichtingen, waarbij de leenman zo nodig gewapende diensten moest verlenen aan de leenheer.

Een gemeenschappelijk kenmerk van alle weerbare huizen was de gracht. Daarnaast waren er nog andere omgrachte objecten in de Vallei, maar dat waren geen middeleeuwse versterkte huizen. Het zijn de landgoederen en buitenhuizen die vanaf de het begin van de zestiende eeuw zijn gebouwd, zoals Bruinhorst (Ede), Lambalgen en Bruinenburg (Woudenberg), Heiligenberg, Rustenburg, Nimmerdor, Wijnbergen en Zwanenburg (Leusden). Verder zijn er omgrachte spiekers (voorraadschuurtjes) geweest, maar waarschijnlijk niet veel. In de transportakten en beleningen werden ze nooit genoemd. Er is een mooie tekening bewaard gebleven van een spieker op een kaart van Klein Vlastuin bij Woudenberg (afbeelding 3) uit 1640, maar die spieker was vijftien jaar later alweer verdwenen. Een spiekerterrein is nog goed herkenbaar bij Bruinhorst (Woudenberg) (afbeelding 10). Verder lager er misschien spiekers bij Klein Orel (Scherpenzeel) en Zandbrink (Leusden). De spiekerterreinen met ronde gracht blijken veel kleiner te zijn geweest

2 Kasteel Harselo bij Bennekom. Tot 1389 was Harselo een allodiaal goed, daarna was het een leen van het huis Doorwerth. Tekening van Abraham de Haan, 1730. Rijksmuseum Amsterdam, BI-1897-387-C-64.

3 De boerderij Klein Vlastuin (gemeente Woudenberg) met een omgrachte spieker, 1640. Detail uit een kaart van een onbekende landmeter. Archief Eemland, archief Stichting Armen de Poth, kaart 027.

dan de plaatsen waar een blokhuis heeft gestaan (met rechthoekige gracht). Elders in Nederland bestonden versterkte huizen die oorspronkelijk als spieker waren opgericht en na verbouwing zo bleven heten, maar dat is in de Vallei niet voorgekomen.

In het Stichtse deel van de Vallei zijn in de middeleeuwen maar drie grote kastelen gebouwd: Ter Horst (bij Rhenen), Stoutenburg en Woudenberg. Het eerstgenoemde werd gebouwd door Godfried van Rhenen, die van 1156 tot 1178 bisschop van Utrecht was. Op die plek had zijn vader al eerder een versterking gebouwd. Het nieuwe slot had een twaalfhoekige ringmuur die een terrein van 42 bij 58 meter omsloot. Het was persoonlijk bezit van Godfried maar hij heeft het aan de kerk van Utrecht geschonken. Ter Horst was een belangrijke vesting en was een van de vier landsheerlijke kastelen van het Sticht.[9]

Het tweede landsheerlijke kasteel in de Vallei was Stoutenburg (afbeelding 4). Het werd in 1259 gebouwd door Wouter van Amersfoort die tot dat jaar schout van Amersfoort was geweest. Hij en zijn nageslacht noemden zich daarna Van Stoutenburg. In 1313 werd het slot overgedragen aan de bisschop, die het daarna verder uitbouwde. Het kasteel lag binnen een drievoudige gracht op een terrein met een doorsnede van ongeveer 36 meter. De belangrijke positie van Stoutenburg werd later overgenomen door het kasteel van Ter Eem, in de Eempolder buiten de Vallei.[10]

Het kasteel van Woudenberg wordt pas in 1313 voor het eerst genoemd, maar is waarschijnlijk al veel eerder gebouwd.[11] Dit kasteel is in 1353 afgebroken. Het lag binnen een gracht op een terrein met een doorsnede van wel 60 meter. Dankzij een archeologische verkenning in 2013 weten we dat het van baksteen was gebouwd.

4 Het kasteel Stoutenburg. De tekening is niet betrouwbaar en is mogelijk gebaseerd op fantasie. Museum Flehite, nr. 1005-886.

De Gelderse vorsten hadden veel landsheerlijke kastelen in bezit, maar die lagen niet in de Vallei.[12] Pas in 1500 besloot hertog Karel van Egmond om op de zuidoosthoek van de stad Wageningen een groot kasteel te bouwen (afbeelding 5). Het had een aarden wallen en was omgracht, maar het had eigenlijk al niet meer het karakter van een middeleeuws kasteel.[13] Niet ver van Wageningen, op de Veluwe, lag het landsheerlijke kasteel Grunsfoort, dat een belangrijk Gelders steunpunt was tijdens de oorlogen met het Sticht.[14]

De dertiende eeuw was een periode vol verandering en dynamiek. Veel nederzettingen kregen toen hun stadsrecht. In de Vallei waren dat Amersfoort in 1259 en Wageningen in 1263, in de omgeving Harderwijk in 1231, Elburg en Arnhem in 1233, Naarden in 1255, Rhenen in 1258, Wijk bij Duurstede en Eembrugge in 1300. Vanaf het tweede deel van de dertiende eeuw is er een groot aantal woontorens gebouwd.[15] Dit was mogelijk omdat vanaf het midden van die eeuw baksteen een algemeen bouwmateriaal was geworden voor grotere objecten. Er zijn maar weinig kasteeltjes of woontorens waarvan we de bouwdatum kennen. Oude tekeningen tonen dat er woontorens, soms met enkele aanbouwen of bijgebouwen, hebben gestaan op Scherpenzeel

5 Het kasteel van Wageningen. Detail van een kaart van Nicolaes van Geelkercken, 1653. Collectie Gemeentearchief Wageningen.

6 De woontoren Rumelaar in de gemeente Woudenberg. De tekst op de tekening is onjuist. Museum Flehite, nr. 1005-864.

(afbeelding 8), Langelaar, Glindhorst, Hoekelum, Eikelenburg, Oudenhorst en Rumelaar (afbeelding 6). We mogen dus wel aannemen dat de woontoren in de Vallei het gangbare model was voor een versterkt huis. Dit kasteeltype was ook elders in Nederland en in landen als Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland, Engeland en Schotland algemeen.[16] Minder algemeen waren de kasteeltjes met een ronde toren (afbeelding 7).

We moeten ons van die woontorens geen overdreven voorstelling maken.[17] Zelden hadden ze een oppervlakte van meer dan tien bij tien meter, met een kelder en twee verdiepingen. De woontoren van Scherpenzeel is de enige die in de Vallei bewaard is gebleven (afbeeldingen 9 en 37). De buitenmaat was ongeveer 6,4 x 7,7 meter en van binnen mat het ongeveer 4 x 5,5 meter.[18] Van zestien Stichtse woontorens buiten de Vallei zijn de afmetingen nog bekend. Alleen het nog bestaande Natewisch is kleiner dan Scherpenzeel en maar vier woontorens waren groter dan tien bij tien meter.[19] De geringe afmetingen wijzen er al op dat er bijgebouwen geweest

7 Het kasteel Bijlerbosch, gemeente Barneveld. Dit is een van de weinige kastelen in de Gelderse Vallei met een ronde toren. Schilderij van E. Moniharapan, z.j. naar een tekening van Cornelis Pronk uit 1730 in Historisch Museum Arnhem nr. GM 9096. Particuliere collectie.

8 Detail uit kaart van Scherpenzeel van Jan van Diepenem uit 1641. De middeleeuwse woontoren is goed herkenbaar. Gelders Archief, Huisarchief Scherpenzeel, inv.nr. 101.

moeten zijn voor de stalling van paarden en de opslag van voorraden. De kleine dimensies kunnen deels verklaard worden door de hoge prijs van baksteen. De steen moest bovendien voor Scherpenzeel en ook veel andere plaatsen in de Vallei over een grote afstand worden aangevoerd. Omdat de torens boven hun omgeving en andere gebouwen uit staken, konden ze toch effectief verdedigd worden zolang pijlen het meest gebruikte afstandswapen waren.

Sommige van de woontorens zijn later uitgegroeid tot complexen die veel meer het uiterlijk hadden van een echt kasteel, zoals Scherpenzeel, Langelaar en Glindhorst. Veel grotere kastelen ontstonden op Hackfort, Harselo (afbeelding 2) en Kernhem, maar het is onbekend of hun vroegste vorm ook uit een woontoren heeft bestaan.

In het Stichtse deel van de Vallei bestonden ook objecten die bekend stonden als blokhuis, zoals Rozelaar en Voskuilen. Misschien waren ook Schothorst en Olde Wolfwinkel blokhuizen. Het is onbekend hoe die blokhuizen er toen uit zagen en of ze allemaal van steen waren gebouwd. Elders zijn wel blokhuizen bewaard gebleven en dat zijn dan stevige structuren van metselwerk. We lezen echter ook over blokhuizen die in zeer korte tijd zijn opgeworpen en dat zijn dan ongetwijfeld objecten geweest van hout, al of niet omgeven door een gracht en aarden wal.[20]

9 De boerderij Groot Romselaar in 1923, gemeente Woudenberg. Foto particuliere collectie.

10 Spiekerterrein bij de boerderij Bruinhorst, gemeente Woudenberg. Foto auteur.

Tenslotte kunnen ook enkele boerderijen worden beschouwd als weerbaar huis. Misschien werden sommigen van deze boerderijen ook wel als blokhuis betiteld, maar meestal zal het blokhuis een afzonderlijk bouwwerk zijn geweest. Ze lezen we in een beschrijving van Voskuilen uit 1381: 'negentien mergen landts mit blochuse, bouhuse, ...'[21] Versterkte boerderijen zijn Achteveld, Romselaar, Stuivenes en misschien ook Kolfschoten (Scherpenzeel). Deze boerderijen waren omgracht en zullen geheel of gedeeltelijk bakstenen muren hebben gehad. Stuivenes bestaat nog altijd. Van Romselaar zijn een foto (afbeelding 9) en een beschrijving uit het begin van de twintigste eeuw bewaard gebleven. Die tonen niet meer de middeleeuwse toestand, maar geven toch een indruk. De boerderij was in 1907 opgevallen bij kapelaan M.W. Olthof uit Zeist. Hij dacht dat de ongewone bouw van de boerderij misschien betekende dat het pand ooit een schuilkerk was geweest en hij schreef: '... ziet men aanstonds aan den bouw, dat een gedeelte dezer woning niet altijd voor boerderij was bestemd; maar iets eigenaardigs heeft, wat men bij geen andere boerderij vindt. Er is een kamer aan verbonden, die met een trap van ongeveer 1 ½ meter hoog van uit het woonvertrek toegankelijk is. In boven - en benedendrempel, als ook in de stijlen van het kozijn zijn groote vierkante gaten, zeer geschikt om door een kruishout deur en toegang af te sluiten; de muren van geen gewone dikte vertoonen, 2 meter boven den vloer, twee ronde gaatjes van nog geen halven meter doorsnede; recht tegenover de deur ziet men een inde muur uitgeronde nis, geflankeerd door 2 gothiek pilasters; aan beide zijden daarvan 2 gothieke nisjes'.[22]

11 De boerderij Eikelenburg met de toren van het kasteeltje Ter Schure bij Maarn. Detail uit een kaart van Bernard de Roy, 1670. Deze kaart is een kopie van een oudere kaart uit 1659 door Dirk Brekens van Groenouw. Het Utrechts Archief, Archief Domkapittel inv.nr. 914.

Tenslotte moeten we ons afvragen of we alle versterkte huizen hebben geïdentificeerd (zie bijlage). Over sommige huizen kan twijfel bestaan.[23] Waarom Wolfswinkel en Emmikhuizen wel en waarom Kolfschoten (Scherpenzeel) en Cotelaar (Barneveld) niet? Van het bestaan van sommige objecten weten we slechts dankzij één of twee vermeldingen. Op een oude kaart staat bij de locatie van het huis Terschuur (voormalige gemeente Hoevelaken): 'Ter Schuere, eertijds een Sterk Slot', en behalve de locatie valt er verder niets over te vertellen.[24] Zonder een veertiende-eeuwse notitie of een tekening uit later tijd zouden we het bestaan niet geweten hebben. Af en toe zouden we ons nu dan nog wel verbazen over een opvallend brede sloot in een weiland of bij een boomgaard. Ongetwijfeld zijn er objecten gemist.[25] Intrigerend zijn de middeleeuwse goederen met een naam die associaties oproept met een weerbaar huis: Burgstede en De Burcht (Barneveld), Nijburg (Renswoude), Willigenburg (Scherpenzeel), Blotenburg (Woudenberg), Scharrenburg (Nederwoud, Ede) en Venestein (Amerongen). Aanwijzingen voor het bestaan van een versterkt huis zijn voor deze goederen niet gevonden.

De geografische ligging van versterkte huizen

Bij de keuze voor de locatie van een versterkt huis werd zeker ook gebruik gemaakt van de aanwezigheid van bepaalde landschappelijk elementen.[26] Veel van de versterkte huizen in de Vallei hebben eenzelfde ligging als boerderijen: precies aan de voet van de stuwwallen of dekzandruggen. Langs de Utrechtse Heuvelrug vinden we, van noord naar zuid: Ooievaarshorst, Eikelenburg (afbeelding 11), Maarsbergen (afbeelding 17), Remmerstein, Levendaal en Heimerstein. Aan de voet van de Veluwe lagen van noord naar zuid: Kernhem, Heukelum en Tarthorst.

12 Het omgrachte huis Emminkuizen (ingekleurd) aan de voet van de Emminkhuizerberg. Detail uit Caarte vanden Slaperdijk streckende vande Stichtse bergen tot aan de hoogte van Gelderland door Justus van Broeckuijsen, 1705. Bibliotheek Universiteit Leiden UBLCKA_COLLBN -41-N-23.

13 Detail uit een kaart van de Gelderse Vallei omstreeks 1550. Duidelijk blijkt de strategische positie van het kasteel Ter Horst (links op de kaart) ten opzichte van de steden Wageningen en Rhenen. De blauwe band boven het kasteel is de rivier de Grift die de grens tussen het Sticht en Gelre vormde. Het Gelders Archief, Kaartencollectie nr. GA 0370-K20.

De positie op de rand van laag naar hoog wordt ook aangetroffen bij de heuvels en zandbulten binnen de Vallei. Er zijn zes hoogten met elk een eigen geschiedenis.[27] De hoogste heuvel is de Emminkhuizerberg. Op de top van de heuvel lag in de middeleeuwen een kapel en aan de voet lag het huis Emminkuizen (afbeelding 12). In Scherpenzeel staat de middeleeuwse kerk op de top van een zandbult en de nog bestaande woontoren ligt nog geen tweehonderd meter van de kerk, maar toch al bijna twee meter lager.

De positie van deze huizen zal gekozen zijn om zeker te stellen dat de gracht met water gevuld zou blijven, via een waterloop of dankzij kwelwater. Het water voor de gracht zou elders in de Vallei echter nog veel minder een probleem geweest zijn. Waarom werd dan toch een locatie gekozen nabij hoger gelegen grond? Was de Vallei destijds nog te nat om er zich al te vestigen? Dan zouden deze huizen waarschijnlijk al voor 1200 bestaan moeten hebben. Er werd toen nog niet met baksteen gebouwd. Als hier houten bouwwerken gestaan hadden, dan zijn ze nu al lang verdwenen. Archeologisch onderzoek zou de hypothese van vroege vestiging wellicht kunnen bevestigen.

14 Het huis Brielaar, gemeente Barneveld.. Schilderij van E. Moniharapan, z.j. naar een tekening van Cornelis Pronk uit 1730 in Koninklijk Huisarchief L 12036. Particuliere collectie.

Het zuidelijke deel van de Vallei vormde in de middeleeuwen een uitgestrekt en moeilijk begaanbaar hoogveengebied. Ter Horst, misschien wel het oudste kasteel van de Vallei, lag op een lage zandrug die vanaf de Heuvelrug een eind in het veen doorliep. Hierdoor had dit huis een opvallende positie in een gebied dat verder nog heel lang onontgonnen is gebleven (afbeelding 13). Pas na 1474 werd een begin gemaakt met de grootschalige ontginning.[28] Tegenover Ter Horst lag in Gelre het huis Harselo, eveneens op een zandrug, maar deze liep vanaf de Veluwe het veen in. Harselo was echter veel minder belangrijk dan Ter Horst.

In het noordelijk deel van de Vallei lagen wel kleine stukken veen maar die vormden geen belemmering voor het verkeer door de Vallei. Huizen als Stoutenburg (afbeelding 4) en Brielaar (afbeelding 14) lagen nabij een belangrijke oost-west verbinding en bovendien bij een van de grotere waterlopen in de Vallei. Waarschijnlijk was de aanwezigheid van een weg in het algemeen geen belangrijke overweging bij de keuze voor een locatie. Bavoort lag echter wel bij een doorgaande weg. Veel van de huizen lagen bij beken of andere watergangen en dit gold zelfs voor sommige huizen die aan de voet van de Heuvelrug waren gebouwd, zoals Bavoort en Eikelenburg.

Functies van de weerbare huizen

De middeleeuwse versterkte huizen hadden doorgaans meerdere functies waarvan de defensieve er slechts één was en dikwijls niet eens de belangrijkste. Het overgrote deel van de tijd was de woonfunctie veel belangrijker. Zelfs bij de grootste kastelen raakte de militaire functie in de loop van de tijd steeds verder op de achtergrond. De blokhuizen waren de enige groep met alleen een defensieve betekenis. Sommige zullen langere tijd bestaan hebben, maar er waren ook blokhuizen die in korte tijd werden gebouwd en waarschijnlijk weer even snel werden afgebroken.[29] Veel voorzieningen zullen de blokhuizen niet gehad hebben en een langdurige belegering konden ze daarom niet doorstaan. De grachten van de blokhuizen Roselaar en Voskuilen zijn nog altijd opvallende elementen in het landschap (afbeelding 15)

Versterkte boerderijen hadden primair een agrarische en woonfunctie. Hun stenen muren en de gracht boden de bewoners ongetwijfeld bescherming tegen rondtrekkende benden, maar tegen een belegering door echte krijgers zullen deze huizen niet lang weerstand hebben kunnen bieden. De grote kastelen Stoutenburg en Ter Horst hadden een duidelijke militaire functie. Er was een garnizoen in gelegerd voor de bewaking van de grens tussen het Sticht en Gelre. Deze kastelen

15 Gracht van het blokhuis Roselaar bij de boerderij Groot Landaas, gemeente Woudenberg, 2015. Foto auteur.

hadden niet alleen een defensieve maar soms ook een offensieve functie. Verder vormden ze een machtsbasis voor de bisschop en werden ze dikwijls voor enige tijd als residentie gebruikt. Dan was het kasteel tegelijk het bestuurlijk centrum van het Sticht geworden voor juridische, economische en politieke zaken. Daarbij kwam nog dat de bisschop behalve wereldlijk vorst ook kerkleider was. Als de bisschop niet op het kasteel resideerde, nam een maarschalk zijn bestuurlijke taken waar. Stoutenburg verloor de rol van bestuurlijk centrum aan het eind van de veertiende eeuw ten gunste van het slot Ter Eem. Bisschop David van Bourgondië (bisschop van 1456 tot 1496) vestigde zich kort na 1459 op het kasteel bij Wijk bij Duurstede en daarmee verloren Stoutenburg en Ter Horst definitief hun incidentele status als residentie.
Een gevarieerd beeld vertonen de woontorens en kleinere kastelen. Hier woonde de lokale adel en behalve de woonfunctie hadden deze huizen zeker ook een defensieve betekenis. In het Sticht waren veel van deze huizen bovendien het bestuurlijk centrum van een heerlijkheid of ander rechtsgebied: Lokhorst (tot ongeveer het midden van de dertiende eeuw), Stoutenburg (tot 1316), Woudenberg (tot 1353), Renswoude en misschien ook Eikelenburg en Zandbrink. Hoevelaken werd in 1333 Gelders en Scherpenzeel omstreeks 1340, maar beide bleven het bestuurlijk centrum van een heerlijkheid.

Opvallend is de locatie van enkele huizen in het noordelijk deel van de Vallei nabij de grens tussen het Sticht en Gelre. Van noord naar zuid zijn dit Terschuur (gemeente Hoevelaken), Achteveld, Glindhorst en Langelaar (afbeeldingen 16 en 25). Nadat de heerlijkheid Hoevelaken Gelders was geworden, nam het huis Hoevelaken de grenspositie over van Terschuur. Wellicht moeten we deze huizen als grensforten betitelen. Het huis Scherpenzeel lag aanvankelijk enkele kilometers van de grens, maar die grens kwam erg dichtbij toen Scherpenzeel Gelders werd. Verder naar het zuiden begon het grote en ontoegankelijke hoogveengebied en daar zijn geen grenskastelen gebouwd.

16 Het huis Glindhorst, gemeente Barneveld. Schilderij van E. Moniharapan, z.j. naar een tekening in Gemeentearchief Barneveld nr. BVD.06.0020, kopie van een tekening van Cornelis Pronk uit 1730 (?). Particuliere collectie.

17 De proosdij Maarsbergen. Tekening van Roelant Roghman, circa 1650. Bron: H.W. M. van der Wijck, De kasteeltekeningen van Roelant Roghman, Alphen aan den Rijn 1990.

Een bijzonder geval zijn de proostdijen die fungeerden als dependance of uithof van grote kloosters en kapittels. De hoofdgebouwen hadden het uiterlijk van een weerbaar huis, maar het is de vraag of deze huizen ook als zodanig bedoeld waren. Er zijn minstens vier proosdijen geweest.[30] Het nog bestaande huis Maarsbergen was ooit een uithof voor het klooster Berne bij Heusden (toen in Holland, nu Noord-Brabant). Het huis is enkele keren afgebrand en in de vijftiende eeuw herbouwd als een rechthoekig gebouw met twee ronde torens (afbeelding 17). De torens zijn in de negentiende eeuw afgebroken en in de twintigste eeuw weer herbouwd. De voormalige proosdij ziet er nu ongetwijfeld veel 'kasteelachtiger' uit dan in de middeleeuwen.[31] De kloostergemeenschap van de Paulusabdij in Utrecht was omstreeks 1006 opgericht op het heuveltje Hohorst, niet ver van het huis Lokhorst. Nadat de monniken in 1050 naar de stad Utrecht waren verhuisd, kwam er naast de heuvel een uithof die Heiligenberg werd genoemd.[32] Het kapittel van Sint Jan in Utrecht had een uithof in Ede, de Proosdij genaamd. De proosdijen beheerden het goederenbezit van de abdij of kapittel in hun omgeving en hadden dus vooral een economische functie. Er zijn geen aanwijzingen dat de uithoven een belangrijke rol hebben gehad bij de zielszorg voor hun pachters.

18 De kastelen bij Woudenberg omstreeks 1420. Links van boven naar beneden: Geerestein, Woudenberg II, Woudenberg I (doorgehaald want al afgebroken in 1353) en Lichtenberg; rechts Groenewoude. De omtrek van het dorp Woudenberg in de middeleeuwen is geel aangegeven. Kaartbasis: Grote Historische Atlas Utrecht, Tilburg 2005, detail uit No. 447 Woudenberg, verkend in 1885, bijgewerkt in 1892, uitgave 1903.

De versterkte huizen waren opvallende objecten. Als woning voor een riddermatige of edelman kregen de huizen ook een symbolische betekenis. Alleen al met zijn huis toonde de edelman dat hij anders was dan de gewone man. Als er meer edellieden in zijn omgeving woonden dan was het huis een statussymbool waarmee hij zich kon onderscheiden van minder gegoede standsgenoten. Voor een riddermatige moesten stand en status ook blijken uit de woning en de ogenschijnlijke weerbaarheid gaf het huis een representatieve uitstraling. De werkelijke defensieve waarde zal in dit verband minder relevant geweest zijn. Dit verschijnsel lijkt heel duidelijk op te gaan voor vier kastelen die omstreeks 1400 rondom Woudenberg zijn gebouwd (afbeelding 18).

In 1382 bouwde Willem van Groenewoude het huis Groenewoude (afbeelding 19). Willem was maarschalk van Eemland (het noordoostelijke deel van het Sticht), kastelein op Stoutenburg en bovendien schout van Woudenberg.[33] Hij was een belangrijk man en wilde blijkbaar een eigen huis hebben, niet al te ver van Stoutenburg.

Geerestein werd rond 1400 gebouwd door Jacob van Zuylen. Jacob was evenals zijn vader Steven maarschalk van Eemland en schout van Amersfoort. De zoon van Jacob heette ook Steven en hij werd ook maarschalk van Eemland. De Van Zuylens waren als maarschalk van Eemland tegelijk kastelein van Stoutenburg, maar evenals hun voorganger Willem van Groenewoude wilden ook zij in Eemland een eigen huis hebben.[34]
Naast de kerk in Woudenberg bouwde Willem van Kolfschoten omstreeks 1410 een huis met een voorburcht. Het huis werd Woudenberg (II) genoemd en moet niet verward worden met het eerste huis Woudenberg dat in 1353 werd afgebroken en dat tweehonderd meter zuidelijker buiten het dorp lag. Het complex was omringd door een gracht. Het was een merkwaardige locatie, want het nieuwe kasteeltje lag ingeklemd tussen de huizen. De nederzetting Woudenberg is in tegenstelling tot de andere dorpen in de Vallei compact gebouw met een systematisch stratenpatroon. Toen het dorp in de eerste helft van de dertiende eeuw ontstond, werd er

19 Het huis Groenewoude bij Woudenberg. Dit huis is gebouwd in 1382 en had een vierkante toren. Museum Flehite, nr 1005-845.

20 Het huis Lichtenberg ten zuiden van Woudenberg. Museum Flehite, nr. 1005-85.

misschien gedacht aan het stichten van een stad, maar zover is het nooit gekomen. Willem van Kolfschoten bekleedde belangrijke functies in dienst van bisschop Frederik van Blankenheim en was een Utrechts burger. Zijn familie kwam oorspronkelijk uit Scherpenzeel.[35]

De vierde van het Woudenbergse kastelenkwartet was het huis Lichtenberg ten zuiden van het dorp (afbeelding 20). Het werd rond 1415 gebouwd door Jan van Renesse. Zijn vader, ook Jan van Renesse geheten, was een vooraanstaand burger in de stad Utrecht en voorman van de zogenaamde Lichtenbergfactie (genoemd naar hun huis Lichtenberg binnen de stad). De naam van het nieuwe huis is ongetwijfeld ontleend aan hun huis in de stad.
Uit latere tekeningen kunnen we niet meer opmaken of de huizen aanvankelijk als woontoren zijn gebouwd. Alleen Groenewoude had later ook een vierkante toren, maar we weten niet of die al meteen in 1382 is gebouwd. Misschien waren de woontorens rond 1400 al weer uit de mode geraakt. Het bijzondere van het viertal kasteeltjes is dat we geen enkele militaire reden kunnen bedenken voor de keuze van hun locatie; er behoorde bovendien niet veel grond bij. Met hun gracht en opgaande muren zagen ze er wel verdedigbaar uit, maar dat hoorde nu eenmaal zo. De stand als riddermatige vereiste dat de bouwers op deze manier te werk gingen. Anders zouden ze hun status ondergraven en de geloofwaardigheid van hun positie aantasten. De pretentie van weerbaar huis bleef wel bestaan want behalve Lichtenberg kregen ze later de formele status van ridderhofstad. Geerestein heeft in 1482 zelfs nog een rol gespeeld tijdens de Stichtse Burgeroorlog. Toch waren de vier kasteeltjes in de eerste plaats huizen voor edellieden en voorlopers van de latere buitenplaatsen.[36]

De defensieve betekenis van een versterkt huis

Met de voorgaande zinnen is het defensieve aspect van de weerbare huizen sterk gerelativeerd, maar toch hebben verscheidene huizen wel een rol gespeeld in tijden van onrust en oorlogsgeweld. Had de lokale bevolking profijt van een nabij gelegen blokhuis of kasteeltje? Wat hebben de

huizen in de Vallei betekend bij de oorlogsvoering in de middeleeuwen? De oorlogen en veel plundertochten zijn wel terug te vinden in de kronieken, maar het is opvallend hoe weinig er destijds over de versterkte huizen werd opgeschreven. Er zijn geen aanwijzingen voor gebruik van de huizen in de Vallei als toevluchtsoord voor de lokale bevolking. De grote kastelen Stoutenburg en Ter Horst lagen hiervoor te ver van nederzettingen en de andere huizen waren te klein om een grotere groep mensen te herbergen.
De eerste vermelding van een kasteel in de Vallei die iets meer vertelt dan wie de eigenaar of bouwer was, heeft een heel bijzonder karakter. Omstreeks 1220 had Godschalk, een schijnheilige boer en woekeraar uit Rhenen, op een nacht een afgrijselijk visioen. Hij werd door de duivel uitgenodigd om samen in de hel te gaan kijken. Veel bekenden, waaronder zijn ouders, verkeerden daar in een vreselijke toestand. Een van die ongelukkigen was de onlangs gestorven Elias van Rijningen. Elias was burggraaf geweest van het kasteel Ter Horst. Hij werd zwaar gestraft omdat hij zonder erbarmen een koe had geroofd van een weduwe. Elias is een historische figuur die we ook uit andere bronnen kennen. Tegenwoordig zal niet iedereen het complete verhaal over het visioen voor zoete koek slikken, maar het moet destijds voor de luisteraars geloofwaardig zijn geweest. Het is daarom heel aannemelijk dat Elias zich inderdaad had misdragen tegen zijn buren. Voor de beroofde weduwe en misschien ook wel anderen was de nabijheid van het slot Ter Horst dus geen zegen.[37]

In de administratie van bisschop Guy van Avesnes (1301-1317) staat een notitie uit 1313: 'Wilt u horen waarom de graaf van Gelre het huis van Elias van Woudegge liet afbreken?' Elias van Woudegge woonde op het huis Woudegge in Renswoude (ongeveer een kilometer van het tegenwoordige kasteel Renswoude). Het kasteeltje lag hemelsbreed maar twee kilometer vanaf de grens met Gelre. Elias ondernam regelmatig strooptochten in het Gelderse. Runderen en paarden werden geroofd en er werd zelfs iemand ontvoerd naar Brabant. Onder de slachtoffers bevonden zich ook de kinderen van Gerard van Bitterschoten in Barneveld. Gerard woonde op een herengoed, wat betekende dat hij speciale verplichtingen had naar de graaf, zoals het leveren van een wagenpaard in tijden van oorlog. Daartegenover had de graaf de plicht om de bewoners van Bitterschoten te beschermen.[38] Graaf Reinoud I kon de plunderingen van Elias niet tolereren en trok het Sticht binnen (afbeelding 21). Nu was het de beurt van de Geldersen om te plunderen en brand te stichten. Ze trokken via Scherpenzeel (dat toen nog Stichts was) verder naar Woudenberg en keerden daarna om en gingen zuidwaarts langs Scherpenzeel over Renswouds grondgebied terug naar Gelre. Een van de verbrande huizen was van Jordaan van Romselaar. Op Romselaar heeft een versterkte boerderij gestaan, maar we weten niet of dat in 1313 al het geval was. Verder werden personen meegevoerd, waarschijnlijk voor losgeld. Een van hen was Gijzebrecht

21 Zegel van graaf Reinoud I van Gelre in 1307. Reinoud viel in 1313 het Sticht binnen als represaille op de strooptochten van Elias van Woudegge. Het huis van Elias in Renswoude werd toen verwoest. Gelders Archief, chartercollectie, inv. nr. 0243-580-1.

de zoon van de pastoor (van Scherpenzeel?).[39] Tenslotte werd ook Woudegge afgebroken. Elias van Woudegge heeft waarschijnlijk gedacht dat hij zich zijn gedrag als roofridder kon permitteren doordat hij zich kon terugtrekken op een kasteeltje. Dit bleek een vergissing. Bovendien heeft hij door zijn gedrag zijn naaste buren uiteindelijk heel veel schade en ongemak bezorgd.

Bisschop Jan van Arkel (bisschop van 1342 tot 1364) nam plaats op zijn zetel toen het Sticht in grote politieke en financiële problemen verkeerde. Veel van de bisschoppelijke kastelen en goederen waren verpand. Om geld te sparen, vertrok de bisschop voor enkele jaren naar Frankrijk.[40] Hij had zes edellieden aangewezen om het Sticht te besturen; een van hen was Jan van Culemborg, heer van Woudenberg. Toen Jan van Arkel in 1348 terugkeerde, bleken de schulden alleen maar groter te zijn geworden en de bisschop moest nog meer geld lenen. Vier jaar later had hij de financiën weer enigszins onder controle, maar de zes edellieden hadden nog veel burchten in hun bezit en konden het de bisschop daarmee erg moeilijk maken. Met hulp van de stad Utrecht dwong de bisschop hen om de kastelen af te staan. Alleen Stoutenburg en Ter Horst mochten als onderpand blijven dienen voor de bisschoppelijke schulden. Jan van Culemborg volgde het bisschoppelijk gebod op en verkocht zijn kasteel in Woudenberg in 1352 aan zijn neef Gijsbrecht van Abcoude. Dit kasteel was waarschijnlijk al vóór 1240 gebouwd door een zoon of kleinzoon van de al eerder genoemde Elias van Rijningen. De zoon van Jan van Culemborg, eveneens Jan geheten, was het met de verkoop niet eens en nam het kasteel op een nacht weer in bezit. Vader Jan van Culemborg en Gijsbrecht van Abcoude beklaagden zich bij de bisschop en nog geen drie weken later verscheen Jan van Arkel met een legertje bij het slot. Er volgde een langdurige belegering waarbij ook katapulten en stormrammen werden gebruikt. Pas na zeventien weken gaf de bezetting zich over. 'Alsdoen is het noch overigh volk van bezettinge gevangen gezet, ende voor't opleggen van zijn losgeld niemand vrijgelaten, maer het Slot tot den grond toe afgebrooken'.[41] Deze gebeurtenis toont dat een kasteel toen werkelijk verdedigbaar was en zelfs een maandenlange belegering kon doorstaan.

Het gedrag van personen als Elias van Rijningen, Elias van Woudegge en Jan van Culemborg junior wijst ook op een ander verschijnsel van die tijd. Er was nog geen sterk centraal gezag. Conflicten en vetes werden vaak met veel geweld onderling uitgevochten. Tussenkomst en bemiddeling door andere partijen was mogelijk maar kon niet worden afgedwongen en vooral de grote heren trokken zich weinig aan van anderen.[42] Hun eigenzinnige gedrag konden ze zich ook permitteren doordat hun huizen een goede bescherming boden tegen aanvallen van tegenstanders. De honderden versterkte huizen in de Lage Landen kunnen geïnterpreteerd worden als een teken van versplinterd overheidsgezag.[43]
Een middeleeuwse kroniek schreef over de hiervoor genoemde bisschop Jan van Arkel: 'Deze bisschop heeft veel tegenwerking van de kant van zijn vazallen doorstaan'. [44] Bij dezelfde bisschop zien we echter ook een verandering komen, want Jan van Arkel heeft later met succes zijn machtige dwarsliggers aangepakt. Het centraal bestuur werd geleidelijk aan verder versterkt en wettelijke regels werden steeds meer de norm voor iedereen. De talrijke conflicten waar de oude kronieken vol mee staan, betroffen hierna steeds meer territoriale geschillen waarbij de landsheren direct betrokken waren. De grote landsheerlijke kastelen Stoutenburg en Ter Horst bleven in gebruik als garnizoen en grensfort, maar over de vele kleinere huizen en blokhuizen wordt in de kronieken vrijwel niets meer teruggevonden.

Bijzonder onrustig - ook voor de Vallei - was de tijd van het Utrechts Schisma. Dit begon in 1423 naar aanleiding van een betwiste bisschopskeuze. Tien jaar later was de zaak feitelijk wel beslist

22 Zegel van Otto van Scherpenzeel, 1433. Otto had in 1427 de leiding bij de mislukte poging om Amersfoort te veroveren. Hij werd door de Amersfoorters gevangen genomen en anderhalf jaar opgesloten gehouden in een blokhuis. Gelders Archief, Archief Gasthuizen, inv.nr. 2001-447-80-2.

maar formeel werd de kwestie pas in 1450 afgerond. De Gelderse hertog steunde een van de twee Stichtse partijen en zo groeide de burgeroorlog uit tot een conflict tussen twee staten. De bisschop liet tegen de Geldersen bij Amersfoort twee blokhuizen bouwen, maar toch zagen zijn tegenstanders kans om de stad binnen te dringen. Even later keerde het tij dankzij steun van de stad Utrecht. 'Weshalven de Geldersse naer den wal toerennende binnen de Stad als in een pispot waren besloten ende gedwongen zich op te geeven, en die van Amersfoord op dese wijse het moeyelijk gezelschap van de Geldersse ontslaegen'.[45] Otto van Scherpenzeel zat als bevelhebber met vijftien manschappen op een van de twee blokhuizen en werd daar gevangen genomen (afbeelding 22). Hij bleef nog anderhalf jaar in gevangenschap voordat hij zich voor achthonderd gulden losgeld kon vrijkopen. Terwijl hij op het blokhuis zat, liet hij daar vier bedden, potten en ketels vanuit zijn kasteel in Scherpenzeel brengen. Hij raakte het daarna allemaal kwijt, evenals zijn harnas en vier paarden en nog veel meer. De totale schade voor Otto was enorm, maar de hertog beloofde alles te vergoeden. Dit is het enige voorval tijdens het Utrechts Schisma waarbij een weerbaar huis in de Vallei werd genoemd. Bij dat huis werd niet eens gevochten, alleen maar huisraad opgehaald.[46]

Na de steden Amersfoort en Wageningen was Barneveld de grootste nederzetting in de Vallei. Het dorp was in de dertiende en veertiende eeuw flink gegroeid en was relatief welvarend geworden. Barneveld lag op het knooppunt van veel wegen en werd daardoor regelmatig het slachtoffer van plunderende legertjes. De versterkte huizen rondom Barneveld worden echter nooit genoemd. Uit dit alles kan geconcludeerd worden dat de weerbare huizen, met uitzondering van Stoutenburg en Ter Horst, tijdens oorlogen in de vijftiende eeuw niet meer erg belangrijk waren. Een verklaring voor de verminderde betekenis van de versterkte huizen is het toenemend belang van vuurwapens in de loop van de vijftiende eeuw. De huizen konden daardoor steeds moeilijker een beleg weerstaan. Op sommige plaatsen reageerde men op deze ontwikkeling door de muren van een kasteel dikker te maken, maar in de Vallei zijn hiervan geen voorbeelden gevonden.[47]
Er is een brief uit 1464 waarmee de stad Utrecht alle schulden kwijtschold van 'alle die ghene die wij in verleden tijden op Voscuyll ghevangen ghehadt hebben'. Die schulden betroffen ongetwijfeld losgelden. De brief vertelt niet wat er aan de hand is geweest of wie de gevangenen waren. We kunnen alleen maar concluderen dat het blokhuis op Voskuilen in de tweede helft van de vijftiende eeuw nog een rol heeft gespeeld. Een half millennium later roept het document meer vragen op dan het beantwoordt.[48]

Voor de bevolking van het Sticht en met name ook de Vallei werd de periode na het overlijden van de Bourgondische hertog Karel de Stoute in 1477 een uiterst roerige tijd. Al snel bleek dat de

23 Het huis Geerestein bij Woudenberg. Tekening van Roelant Roghman, circa 1650. H.W. M. van der Wijck, De kasteeltekeningen van Roelant Roghman, Alphen aan den Rijn 1990.

wereldlijke macht van bisschop David van Bourgondië, Karels halfbroer, deels berust had op de aanwezigheid van Karel op de achtergrond. Enkele jaren later ontstond een bloedige en verwoestende oorlog die bekend staat als de Stichtse Burgeroorlog (1481-1483) maar die zich ook afspeelde in Holland en op de Veluwe.[49] Dankzij drie contemporaine kronieken en andere documenten krijgen we een goed beeld over de oorlogsvoering in die tijd en de waarde van de versterkte huizen.[50] Een van die drie kronieken noemt meer dan vijftien kastelen in het Sticht die bij het oorlogsgeweld betrokken zijn geweest.[51] Ze werden allemaal na korte tijd overgegeven, soms na een beschieting met bussen (kanonnen). De kastelen hadden wel een militaire bezetting maar waren niet meer langdurig te verdedigen. Geerestein en nog een kasteel gingen door verraad over in ander handen. Geerestein is het enige kasteel in de Vallei dat in deze kroniek genoemd werd. Bij de inname bleken liefst 22 manschappen op het huis te verblijven. Onder hen bevonden zich de eigenaar Steven van Zuylen, die ook maarschalk was van Eemland en zijn broer Gerrit, die veel later deze functie zou bekleden. De vader van Steven was enige maanden eerder gesneuveld in een grote veldslag bij Westbroek. De Van Zuylens waren een belangrijke vangst want zij behoorden tot de felste tegenstanders van de bisschop. Alle gevangenen werden opgesloten in het kasteel van Wijk bij Duurstede. Steven en Jan van Zuylen werden bovendien in de stok gezet (zij kregen een blok om de voeten). Geerestein werd geplunderd. 'Ende dat sy niet draghen en konden, als bedden ende meer anders dat brochten sy int huys, ende stakent aen ende berdent (verbranden) altesamen ende toghen wederom tot Wyck'.[52] Pas ruim een halve eeuw later werd Geerestein herbouwd (afbeelding 23).

Scherpenzeel was een ander huis in de Vallei dat bij de oorlog betrokken is geweest. Een zekere Zweder van Glashorst had geprobeerd het dorp Scherpenzeel te plunderen en af te branden. Zo verklaarde hij later dat hij: 'den Meulen geern gebarnt hadde, hadde ick t gecunt'. Om een af andere reden was dit niet allemaal gelukt en Zweder had moeten beloven om Scherpenzeel voortaan met rust te laten. Hij heeft daarna waarschijnlijk gedacht dat het gewoon pech was geweest en dat hij bij een tweede poging wel ongehinderd zijn gang zou kunnen gaan. Zweder brak zijn belofte en kwam terug om opnieuw vee te roven en ook om het Huis Scherpenzeel te plunderen. Hij vergiste zich, want juist op dat ogenblik lag er een kleine bezetting op het huis en Zweder werd opnieuw gevangen genomen. De bevolking van Scherpenzeel had geluk met de toevallige aanwezigheid van enkele krijgslieden op het huis, maar dit was niet de normale situatie.[53]

Eén spectaculaire gebeurtenis uit de Stichtse Burgeroorlog heeft in ontelbaar veel populaire geschiedenisboeken een plaats gekregen. Dit voorval zal hier belicht worden vanuit een andere optiek dan gebruikelijk. Op 16 juli 1482 trokken negentien krijgers waaronder Jan van Schaffelaar van het kasteel Rozendaal op de Veluwe naar het Sticht. Bij Barneveld werden ze achtervolgd door ruiters uit Amersfoort en Nijkerk; daarom namen ze hun toevlucht in de kerktoren van Barneveld. De toren werd belegerd en met bussen beschoten waardoor enkele belegerden het leven verloren. Men wilde zich daarna overgeven, maar de Amersfoorters eisten dat ze Jan van Schaffelaar uit de toren zouden gooien. Dat wilden zijn metgezellen niet, waarop Jan zei: 'Lieve gesellen, ic moet ummer sterven, ic en wil u in geenen laste brenghen.' Hierna sprong hij zelf naar beneden. Jan overleefde de sprong nog even, maar werd vervolgens doodgeslagen.[54] De gevolgen van de belegering waren ingrijpend voor de lokale bevolking en ook voor anderen. Juist op dat ogenblik kwam de rentmeester van de bannerheer van Batenburg naar Barneveld om met de schout te overleggen over de inning van tienden. Het was echter zo gevaarlijk in het dorp dat de rentmeester onverrichter zake moest terugkeren.[55]

Historici hebben uitvoerig geschreven over deze sprong en over de motieven van Jan van Schaffelaar. Niemand heeft zich echter afgevraagd waarom hij met zijn groep niet naar een van de kastelen in de omgeving van Barneveld was gevlucht. Hackfort lag maar 800 meter vanaf de toren en Brielaer 1300 meter. Kon de groep daar niet binnenkomen of vond men dat deze huizen onvoldoende te verdedigen waren? Buiten de stadsmuren van Amersfoort en Wageningen was de Barneveldse kerktoren het grootste bouwwerk in de Vallei. De toren blijkt gebouwd te zijn als een structuur die bescherming kon bieden. De hoofdingang van de toren leidde naar de kerk maar bood geen toegang naar boven. Wie de toren wilde beklimmen,

24 Rekening van losgeld voor mannen die in de toren van Barneveld waren gevangen, 1428. Het Utrechts Archief, Bisschoppelijk Archief, inv. nr. 402.

25 Tekening van het huis Langelaar door G. van den Hoff in 1994. Naar Abraham de Haen jr. of Cornelis Pronk ± 1732. Gemeentearchief Barneveld, Beeldbank, inv.nr. PT 06.034.

moest door een klein poortje aan de zijkant van de toren. Achter het poortje was (en is) een steile gemetselde wenteltrap in de muur van de toren zelf. De toren was al eerder benut als toevluchtsoord. Tijdens het Utrechts Schisma werden dertig man krijgsgevangen gemaakt toen ze in de toren waren gevlucht (afbeelding 24). Ook elders hebben kerken en kerktorens als militair steunpunt gefungeerd in tijden van oorlog.[56]

Al met al waren de versterkte huizen tijdens de Stichtse Burgeroorlog objecten die nog wel door de strijdende partijen gebruikt werden, maar hun defensieve waarde blijkt beperkt te zijn geweest.

Vanaf het midden van de vijftiende eeuw stonden veel oorlogen in het teken van de Bourgondische expansiepolitiek. De bisschopsbenoemingen waren al onder controle van de Bourgondiërs gebracht, maar vooral de machtige stad Utrecht verzette zich voortdurend tegen de gang van zaken. De stad vond de Geldersen hierbij als bondgenoot. Na 1525 verhevigde de strijd opnieuw. In dat jaar trok een leger in dienst van keizer Karel V door de Vallei. Scherpenzeel werd geplunderd en veel werd verwoest. Het bos om huis Scherpenzeel werd omgehakt en vermoedelijk is het huis zelf ook leeggeroofd. Het leger trok rovend en brandschattend naar Barneveld. Onderweg kwam men langs de boerderij Langelaar waar de boer werd doodgeslagen. Naast zijn boerderij stond het huis Langelaar maar dat heeft geen bescherming geboden (afbeelding 25). Twee jaar later trok een legertje van de stad Utrecht naar Hamersveld waarbij ze de nederzetting 'ginghen aenrandzen ende insgelijx deerlijken uutschudden, door het weghdrijven van een rijken buyt aen menschen en vee naer Utrecht'.[57] Kortom, voor het platteland was het een rampzalige tijd, maar het gaat te ver om hier alle rooftochten te vermelden.

26 De ruïne van het kasteel Ter Horst; op de achtergrond Rhenen met de toren van de Cunerakerk. Schilderij van Jan van Goyen, circa 1639. Het is niet zeker dat de afbeelding van de ruïne betrouwbaar is. De compositie van het schilderij is beslist onjuist want vanaf de locatie van Ter Horst was de stad Rhenen niet te zien. Verblijfplaats schilderij onbekend, foto RKD nr. 115324.

In de Vallei hadden de grotere en kleinere kastelen niet veel militaire betekenis meer. Het sterke slot Stoutenburg was al lang niet meer in gebruik. Toen een Gelders leger in 1527 bij het slot Ter Horst arriveerde, nam de slotvoogd meteen de benen, waarna de overige bezetting zich zonder slag of stoot overgaf.[58] De hertog gaf bevel het slot te slechten omdat hij vreesde dat hij het gemakkelijk weer zou kunnen verliezen, waarna het opnieuw tegen Gelre gebruikt kon worden (afbeelding 26). Uiteindelijk droeg de bisschop op 21 oktober 1528 zijn wereldlijke macht over aan Karel V. De strijd ging voort want de keizer wenste ook Gelre in zijn macht te krijgen. Karel van Egmond, de Gelderse hertog, heeft nog vele militaire successen geboekt, ook dankzij zijn bekwame legervoerder Maarten van Rossum. In 1538 overleed Karel van Egmond en hij werd opgevolgd door Willem van Gulik. Uiteindelijk heeft Willem afstand moeten doen van de Gelderse hertogstitel ten gunste van keizer Karel V. Vanaf 7 september 1543 hadden het Sticht en Gelre één landsheer. De eeuwenlange periode van onderlinge strijd was nu definitief voorbij. De plattelandsbevolking kon eindelijk herstellen van de brandschattingen en rooftochten van de afgelopen tijd. De rust heeft niet lang mogen duren. Ongeveer een kwart eeuw later brak de Opstand uit, die ook bekend staat als de Tachtigjarige Oorlog. De bevolking werd alweer regelmatig het slachtoffer van krijgsgeweld. De versterkte huizen in de Vallei hadden toen geen enkele militaire rol meer, maar waren soms nog wel een dankbaar doelwit voor plunderende soldaten. Buiten de Vallei heeft een beperkt aantal grote kastelen nog wel enige tijd een militaire functie behouden. Die kastelen werden in de loop van de zestiende een zeventiende eeuw uitgebreid met omvangrijke fortificaties.[59]

De Gelderse Vallei vergeleken met het kastelenlandschap van het Kromme Rijngebied

In de Gelderse (tevens Utrechtse) Vallei hebben veel versterkte huizen gestaan. Dat gold ook voor andere gebieden in het Sticht, met name het Kromme Rijngebied en de streek bij Jutfaas. Tal van kasteeltjes langs de Langbroekerwetering zijn bewaard gebleven en ze hebben altijd veel aandacht getrokken en er zijn veel publicaties aan gewijd. In de Vallei zijn vrijwel alle versterkte huizen verdwenen en alleen incidenteel is er iets over geschreven. Is dit verschil te verklaren? Een van de factoren was ongetwijfeld het feit dat men in het Kromme Rijngebied lokaal baksteen kon produceren, terwijl de steen in de Vallei van ver aangevoerd moest worden. Een in onbruik geraakt kasteel werd daardoor in de Vallei aantrekkelijk als steengroeve, anders dan in een kleigebied. Zo was in 1542 kasteel Stoutenburg eigendom van Laurens van Wolfwinkel, de schout van Woudenberg. Het kasteel was niet meer in gebruik en Laurens verkocht een partij steen van het slot aan de stad Amersfoort.[60] Andere kastelen verdwenen pas in de achttiende of negentiende eeuw.

In het Sticht was het bezit van een ridderhofstad één van de vereisten om in de Ridderschap zitting te mogen nemen. Dat was lange tijd voldoende reden om het kasteel in stand te houden. Het was het zichtbare statussymbool van de zetel in de ridderschap geworden (afbeelding 27). Verder was het kleigebied langs de Kromme Rijn agrarisch gezien veel waardevoller dan de schrale zandakkers en heidevelden in de Vallei. De kasteelheren langs de Kromme Rijn zullen uit hun grondgebied meer opbrengsten hebben genoten dan hun collega's in Ede en Barneveld. Voor de Gelderse graven en hertogen was de Vallei een grensstreek die bewaakt moest worden, maar vanuit economisch oogpunt was het een marginaal en perifeer gebied. De IJsselvallei aan de oostkant van de Veluwe was veel belangrijker. Dit wordt weerspiegeld in de samenstelling van de Veluwse ridderschap tijdens de middeleeuwen. Het aantal leden van het kwartier van de Veluwe was kleiner dan dat van de andere kwartieren en hoge adel kwam helemaal niet voor. Binnen de Veluwe waren de ridders uit de Gelderse Vallei weer veel minder in getal dan hun collega's uit de IJsselvallei.[61] Na de middeleeuwen, tijdens de Republiek, was het aantal riddermatigen in Barneveld, Ede en Wageningen ook gering. De meeste adel was weggetrokken.[62] Alleen de huizen die het centrum vormden van een heerlijkheid zijn doorgaans in bezit van een adellijke familie gebleven (afbeelding 28).

De Vallei was voor de bisschop ongetwijfeld belangrijker dan voor de hertog van Gelre, al

27 De ridderhofstad Renswoude is gebouwd op de locatie van het vroegere kasteel Borgwal. Toen het huidige kasteel rond 1654 werd gebouwd had het geen defensieve waarde meer, maar de representatieve uitstraling was en is groot. Ansichtkaaart, circa 1905, Dr. Trenkler Co, Leipzig. Particuliere collectie.

28 Oostgevel van Huize Scherpenzeel. Het uitspringend gedeelte - tweede venster van links - is de middeleeuwse woontoren die nu aan drie zijden is ingebouwd. Dit is de enige woontoren in de Gelderse Vallei die bewaard is gebleven. Tot het einde van de achttiende eeuw was het huis eigendom van een adellijke familie. Aan het begin van de twintigste eeuw werd het huis nog bewoond door een persoon die zich Heer van Scherpenzeel mocht noemen. Foto auteur.

was het maar omdat Amersfoort, de tweede stad van het Sticht, hier lag. Economisch had het Valleigebied echter minder gewicht dan de streken ten westen van de Heuvelrug. Dit blijkt indirect ook uit het aantal ridderhofsteden. Volgens de lijst van 1593 lagen maar vijf van de 59 erkende ridderhofsteden in de Vallei (en niet één op de Heuvelrug). Ook was hier het aantal belangrijke riddermatige families klein.

Conclusies

In de Gelderse Vallei hebben versterkte huizen na omstreeks 1400 geen grote militaire betekenis meer gehad. Door de ontwikkeling van vuurwapens veranderde de aard van de oorlogsvoering. De lokale bevolking heeft geen of weinig voordeel gehad van de aanwezigheid van een versterkt huis. Na de middeleeuwen was de functie als weerbaar huis verdwenen. De rol van versterkte huizen als statussymbool bleef en dat gold vooral als het huis (in het Sticht) ook als ridderhofstad was geclassificeerd. Het aspect van statussymbool kan goed geïllustreerd worden aan de hand van vier huizen die in de vijftiende eeuw in Woudenberg zijn gebouwd. De economische waarde van de Vallei was tamelijk klein voor zowel de bisschop als voor de hertog van Gelre en dat had ook invloed op de waarde van de kasteeltjes. Sommige huizen hebben nog lang bestaan als centrum van een heerlijkheid of als residentie voor adellijke families, maar ook dit is nu voorbij.

Bijlage

(Voormalige) Gemeente	Naam	Naam in de middeleeuwen	Kastelenboeken 63
Barneveld	Brielaar		
	Bijlerbosch		
	Glindhorst		Gld. 127
	Langelaar		
	Schaffelaar	Hackfort	Gld. 126-127
Ede	Kernhem		Gld. 226-229
	Hoekelum		Gld. 224-226
	Harselo		Gld. 222-223
	Hanepol		Gld. 229
	Proosdij		
	Nergena		
Hoevelaken	Hoevelaken		Gld. 371
	Pepersgoed	Ter Schuur	
Leusden	Lockhorst		Utr. 286-288
	Heiligenberg	Hohorst	Utr. 544
	Ooievaarshorst	Bavoort	
	Oud Emelaar	Emelaar	Utr. 544
	Groot Zandbrink	Zandbrink	Utr. 544
Maarn	Eikelenburg	Ter Schuur	Utr. 546
	Maarsbergen		Utr. 300-304
Renswoude	Renswoude	Borgwal	Utr. 363-369
	Emminkuizen		Utr. 548-549
	Het Hof	Woudegge	
	Klein Wolfswinkel	Olde Wolfswinkel	
Rhenen	Ter Horst		Utr. 259-260
	Levendaal	Laar	Utr. 274-277
	Stuivenes		Utr. 550
	Remmerstein		Utr. 550
	Heimerstein		Utr. 549
Scherpenzeel	Scherpenzeel		Gld. 446-448
Stoutenburg	Stoutenburg		Utr. 425-428
	Groot Achteveld	Achteveld	Utr. 544
	Groot Zandbrink	Zandbrink	
Wageningen	Tarthorst		
	Wageningen		Gld. 474-477
	Wolfswaard		Gld. 477
Woudenberg	Het Schild	Woudenberg	Utr. 494
	Burgwal	Woudenberg	Utr. 495
	Lichtenberg		Utr. 278-280
	Geerestein		Utr. 196-200
	Groenewoude		Utr. 209-211
	Grote Lage Weide	Schothorst	
	Oudenhorst		Utr. 554
	Groot Landaas	Rozelaar	Utr.554
	Groot Ringelpoel	Rumelaar	Utr. 554-555
	Wolfshof	Voskuilen	
	Romselaar		

Archiefbronnen

Archief Eemland
Kaarten nrs. 001 en 027
Charters nrs. 439 en 988

Centraal Bureau voor Genealogie
Verzameling Mulder

Gemeente Archief Barneveld
Beeldcollectie
Collectie Bouwheer

Het Gelders Archief
Kaartencollectie
Archief Rekenkamer, inv.nr. 1672
Hertogelijk Archief, inv.nr. 380
Huisarchief Enghuizen inv.nr 277-42
Huisarchief Scherpenzeel inv.nr. 112

Het Utrechts Archief
Beeldcollectie
Bisschoppelijk Archief, inv.nr. 402
Familiearchief De Beaufort, inv.nrs. 1747, 1785 en 1791
Verzameling Booth

Museum Flehite, Amersfoort
Beeldcollectie

Literatuur

Aarts 2012 ➤ B. Aarts e,a, (red.), *Ambitie in steen. Bijdragen tot de kastelenkunde in Nederland*, Wijk bij Duurstede 2012.
Van Bavel 2010 ➤ B. van Bavel, *Manors and markets. Economy and society in the Low Countries, 500-1600,* Oxford 2010.
Bisson 2009 ➤ T.N. Bisson, *The crisis of the twelfth century. Power, Lordship, and the Origins of European Government,* Princeton 2009.
Boerse 1996 ➤ G.M. Boerse, *Barneveld, Tijnsboek 1747-1791*, Barneveld 1996.
Broer 2000 ➤ C.J.C. Broer, *Uniek in de stad, De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij in Utrecht: haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit (ca. 1000- ca. 1200),* Utrecht 2000.
Bruch 1982 ➤ H. Bruch, *Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant,* Den Haag 1982.
Creighton 2002 ➤ O.H. Creighton, *Castles and landscapes. Power, community and fortification en medieval England,* London 2002.
Dekker 2003 ➤ C. Dekker, Heerschappij en ontginning in Woudenberg in de middeleeuwen, in: *Jaarboek Oud-Utrecht 2003*, Utrecht 2003, 123-166.
Van Doorninck 1898 ➤ P.N. van Doorninck, *De tocht van Jan van Blois om Gelre, 1371-1372*, Haarlem 1898.
Doutrepont et Dordogne 1935 ➤ G. Doutrepont et O. Dordogne (eds.), *Chroniques de Jean Molinet,* Brussel 1935.
Frankewitz 2001
S. Frankewitz, De Gelderse landsheerlijke burchten van de dertiende tot het eind van de vijftiende eeuw, in: J. Stinner en K.H. Tekath (reds.) *Gelre - Geldern - Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre,* Gelderen 2001.
Gast, Kernkamp en Klep 2013 ➤ K. Gast, B. Kernkamp en L Klep (reds.), *Geschiedenis van Wageningen*, Wageningen 2013.
Van Gent 1994 ➤ M.J. van Gent, *Pertijelike Saken. Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk*, Haarlem 1994.
Hantsche 2003 ➤ I. Hantsche, *Geldern-Atlas. Karten und Texte zur Geschichte eines Territoriums,* Geldern 2003
Hermans 2013 ➤ D.B.M. Hermans, *Middeleeuwse woontorens in Nederland. De bouwhistorische benadering van een kasteelvorm*, Leiden 2013.
Van den Hoven van Genderen 1997 ➤ A.J. van den Hoven van Genderen, De mijter en de macht, in: C. Dekker e.a. (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528*, Utrecht 1997, 187-208.
Hulst 2008 ➤ R.A. Hulst, *Amersfoort onder ons. Kasteel Stoutenburg*, Amersfoort 2008.
Immink en Maris 1969 ➤ P.W.A. Immink en A.J. Maris, *Registrum Guidonis*, Utrecht 1969.
Janse 2003 ➤ A. Janse, *De sprong van Jan van Schaffelaar, Oorlog en partijstrijd in de late Middeleeuwen*, Hilversum 2003.
Jansen e.a. 1996 ➤ H.L. Jansse, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink (reds.), *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996.
Jas 2013 ➤ J. Jas e.a.(red.), *Kastelen in Gelderland*, Utrecht 2013.
De Jonge en Van den Enk 1990 ➤ E. de Jonge en B.J. van den Enk (reds.), *De herengoederen op de Veluwe. Deel 1. De herengoederen in de gemeenten Ede en Barneveld*, Barneveld 1990.
Kort 2001 ➤ J.C. Kort, *Repertorium op de lenen van Gaasbeek*, Hilversum 2001.
Kort 2010-1 ➤ J.C. Kort, *Repertoria op leen- en tijnshoven van de Dom en Oudmunster te Utrecht*, Houten 2010.
Kort 2010-2 ➤ J.C. Kort, *Repertoria op leen en tijnshoven in de Gelderse Vallei*, Houten 2010.
Krahe 2014 ➤ F.W. Krahe, *Burgen und Wohntürme des deutschen Mittelalters*, Köln 2014.
Kroniek 1876 ➤ N.N., Bijlagen bij eene Nederduitsche Kroniek van Gelderland, Uit het archief van Hilten, in: *Kroniek van het Historische Genootschap gevestigd te Utrecht*, Een en dertigste Jaargang, 1876, zesde serie, zesde deel, Utrecht 1876 .
Kuys 1983 ➤ J. Kuys e.a. (vert.), *De Tielse kroniek*, Amsterdam 1983.
Liddiard 2012 ➤ R. Liddiard, *Castles in Context. Power, Symbolism and Landscape, 1066 to 1500,* Oxford 2012.
Losse 2013 ➤ M. Losse, *Das Burgenbuch*, Darmstadt 2013.
Van Maren 1996 ➤ J.W. van Maren, Scherpenzeel in oorlogstijd (1481-1483), in: J.C. Klesser (red.), *Van Scarpenzele tot Scherpenzeel*, Scherpenzeel 1996, 55-70.
Maris 1956 ➤ A.J. Maris, *Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak I. De Nederstichtse leenacten (1394-1581),* Den Haag 1956.
Moolenbroek 1999 ➤ J. van Moolenbroek, *Mirakels historisch. De exempels van Caesarius van Heisterbach over Nederland en Nederlanders,* Hilversum 1999.
Nairac 1882 ➤ C.A. Nairac, *Nog een oud hoekje der Veluwe*, Barneveld 1882.
Nieuwenhuis 1996 ➤ W.H.M. Nieuwenhuis, *Woudenbergs verleden*, Scherpenzeel 1996.
Nieuwenhuis 2002 ➤ W.H.M. Nieuwenhuis, *Regionalia in de leenboeken van Abcoude, 1376-1458*, Scherpenzeel 2002.
Olde Meierink 1995-1 ➤ B. Olde Meierink e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995.
Olde Meierink 1995-2 ➤ B. Olde Meierink, *Geerestein en zijn bewoners*, Woudenberg 1995
Olde Meierink en Vogelzang 2010 ➤ B. Olde Meierink en F. Vogelzang, *Een toekomst voor een verdwenen verleden. Kasteelplaatsen in de Provincie Utrecht*, Wijk bij Duurstede 2010.
Prins 1982 ➤ A.H.J. Prins, *Jan van Schaffelaar. Requiem voor een Gelderse Ruiter,* Barneveld 1982.
Prins-Schimmel 1983 ➤ M.A. Prins-Schimmel, *Huize Scherpenzeel. De geschiedenis van versterkt huis tot gemeentehuis,* Scherpenzeel 1983.
Renes 1996 ➤ H. Renes, Kastelen in het landschap, in: W.M.H. Hupperetz, e.a. (red.), *Middeleeuwse kastelen in Limburg. Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel*, Venlo 1996, 61-76.
Samaran en Garand 1972 ➤ C. Samaran en M.-C. Garand (ed.), *Th. Basin*, *Histoire de Louis XI,* Parijs 1972.
Van Slichtenhorst 1654 ➤ A. van Slichtenhorst, *XIV boeken van de Gelderse Geschiedenissen*, Arnhem 1654.
Spiekhorst 2012 ➤ A.G.M. Spiekhorst, *Het kastelenlandschap van het Gorecht (ca. 1150- ca. 1350),* Groningen 2012.
Steinmeier 1993 ➤ E.L. Steinmeier, *Register van overleden keurmedigen van de Kelnarij van Putten, 1389-1683*, Barneveld 1993.
Stol 1992 ➤ T. Stol, *De Veenkolonie Veenendaal. Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Glederse Vallei, 1546-1653*, Zutphen 1992.
Tenhaeff 1920 ➤ N.B. Tenhaeff (red.), *Bisschop David van Bourgondië en zijn stad,* Utrecht 1920.
Terpstra en Wijndelts 1911 ➤ J.L.A. Terpstra en J.W. Wijndelts, Bijdragen tot de geschiedenis der Heeren en der Heerlijkheid van Scherpenzeel, in: *Bijdragen en Mededeelingen*[van de Vereniging Gelre], Arnhem 1911.
Van Winter 1962 ➤ J.M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*, Groningen 1962.
Van Woudenberg 2006 ➤ H. van Woudenberg, *Voskuilen, een buurtschap onder Woudenberg en Leusden*, Barneveld 2006.
Zilverberg 1978 ➤ S.B.J. Zilverberg, *De Stichtse Burgeroorlog*, Zutphen 1978.

Noten

1 Zie kaarten Topografisch Dienst, schaal 1:25000, bladen 32 B/E/D/G/H/E/F. Voor dit onderzoek zijn de kaarten gebruikt van de jaren 1981-1989.
2 Van Slichtenhorst 1654, VI-32.
3 Van Slichtenhorst 1654.
4 Deze schatting is gebaseerd op cijfers ontleend aan het Registrum Guidonis (Immink en Maris 1969) en aan cijfers van het Centraal Bureau voor Statistiek (CBS). De cijfers van het CBS betreffen alleen autochtone Nederlanders. De laagste schatting geldt als alle misdrijven in Sticht begaan - de stad Utrecht niet meegerekend - in het Registrum Guidonis vermeld zouden zijn. In werkelijkheid is het aantal misdrijven vermoedelijk groter geweest. Evenmin is duidelijk of alle maatschappelijke standen gebruik maakten van de procedures zoals die in het Registrum Guidonis beschreven zijn.
5 Jas 2013, Olde Meierink 1995-1, Jansen e.a. 1996.
6 De complexiteit bij de begripsomschrijving blijkt o.a. uit de definitie van woontorens in Hermans 2013. Hermans gebruikt in zijn dissertatie een definitie van zeven zinnen waarin de woorden ''meestal', 'over het algemeen', 'overwegend', 'vrijwel uitsluitend' en 'hoofdzakelijk' voorkomen.
7 Alleen van Schothorst en Oudenhorst zijn geen leenverhoudingen gevonden. Bij enkele andere objecten zijn opvallende leenverhoudingen gevonden, bijv. lenen van Kleef en Wilp. Het is daarom mogelijk dat Schothorst en Oudenhorst leen waren van leenhuizen elders, die niet bij het onderzoek zijn teruggevonden.
8 Van ongeveer 270 goederen kon de status achterhaald worden. De belangrijkste bronnen zijn Boerse 1996, De Jonge en Van den Enk 1990, Kort 2001, Kort 2010-1, Kort 2010-2, Maris 1956, Nieuwenhuis 2002, Steinmeier 1993.
9 Olde Meierink 1995-1, 259-260.
10 Hulst 2008.
11 Dekker 2003
12 Frankewitz 2001 en Hatsche 2003.
13 Gast, Kernkamp en Klep 2013.
14 Van Doorninck 1898.
15 Dit wijkt af van hetgeen geschreven is in Olde Meierink 1995-1, 18.
16 Janssen e.a.1996, Krahe 2014, Losse 2013.
17 Hermans 2013.
18 Prins-Schimmel 1983.

19 Olde Meierink 1995-1, Hermans 2013.
20 Slichtenhorst 1654, IX-10.
21 Het Utrechts Archief, verzameling Booth, nr 369.
22 Van Woudenberg 2006, 54.
23 Olde Meierink en Vogelzang 2010, 22-23.
24 *Nieuwe en zeer nette Atlas van Zuyd-Holland, 't Sticht van Utrecht en een Gedeelte van Gelderland*, Amsterdam ca. 1747 (herdruk Weesp 1997).
25 Nairac meende dat het aantal versterkte huizen veel groter geweest zal zijn, maar geeft daar weinig onderbouwing voor (Nairac 1882). Prins huldigt een andere mening en wijst nadrukkelijk op het verschil tussen leengoederen en tinsgoederen (Prins 1982).
26 Renes 1996, Creighton 2002, Liddiard 2012, Spiekhorst 2012, Krahe 2014.
27 Behalve Emminkuizen en Scherpenzeel zijn dit Barneveld, met op de top een middeleeuwse kerk. Bij Veenendaal liggen de Grote Venlo waar omstreeks 1560 een kerk is gesticht en de Kleine Venlo waar in 1563 een korenmolen is gebouwd. Er hebben geen versterkte huizen gestaan in de onmiddellijke omgeving van de zandopwelvingen bij Barneveld en Veenendaal. De zesde heuvel is de Hohorst, later Heiligenberg, in de gemeente Leusden. Ook hier lag aan de voet van de heuvel later een omgracht huis, de Heiligenberg.
28 Stol 1992.
29 Slichtenhorst 1654, VIII-57 en IX-10.
30 De Laurensabdij van Oostbroek had een uithof aan de voet van de Heuvelrug ten westen van het dorp Woudenberg. Het complex lag precies op het kruispunt van de N224 en N227 en is volledig verdwenen. In de onmiddellijke omgeving liggen nog wel wallen die wijzen op het landgebruik in de middeleeuwen. Volgens waarnemingen in de negentiende eeuw was de uithof omgracht en heeft er een bouwwerk van baksteen gestaan. Verder is er vrijwel niets over deze uithof bekend. (HUA, Familiearchief De Beaufort).
31 Olde Meierink 1995-1, 300-304.
32 Broer 2000.
33 Nieuwenhuis 1996 en Nieuwenhuis 2002.
34 Olde Meierink 1995-2.
35 Het goed Kolfschoten is nog geruime tijd in bezit van zijn familie gebleven. Het is niet bekend of op Kolfschoten ook een versterkt huis heeft gestaan. Er waren in de twintigste eeuw nog wel restanten van een gracht te zien. Omdat de archivalia verder geen enkele aanwijzing geven is Kolfschoten niet opgenomen in de lijst van versterkte huizen. (bijlage 1).
36 Liddiard 2012, 42.
37 Moolenbroek 1999, 50-56.
38 Gelders Archief, Archief Rekenkamer, inv. nr. 1672.
39 Immink en Maris 1969, 233-234.
40 Bruch 1982, 193.
41 Bruch 1982, 200-201, Van Slichtenhorst 1654, VII-27, Nieuwenhuis 1996, 26-28.
42 Bisson 2009.
43 Van Bavel 2010, 65.
44 Kuys e.a. 1983, (506).
45 Slichtenhorst 1664, IX-10.
46 Terpstra en Wijndelts 1911.
47 Van den Hoven van Genderen 1997.
48 Archief Eemland, charter nr. 439.
49 Voor de achtergronden en het verloop van de oorlog zie Van Gent 1994 en Zilverberg 1978.
50 Doutrepont en Dordogne 1935, Samaran en Garand 1972 en Tenhaeff 1920,
51 Tenhaeff 1920.
52 Tenhaeff 1920, 116-117.
53 Gelders Archief, Huisarchief Scherpenzeel, inv.nr. 112, kopie van een brief van 28-12-1484.
54 Tenhaeff 1920, 110-111.
55 Janse 2003 en Prins 1982.
56 Van Maren 1996 en Janse 2003, 58-60.
57 Slichtenhorst 1664, XI-188.
58 Slichtenhorst 1664, XI-201.
59 Voorbeelden zijn de nog bestaande kastelen Loevestein en Nederhemert.
60 Archief Eemland, charter nr. 988.
61 Kroniek 1876, Van Winter 1962.
62 Nairac 1882, 23.
63 Olde Meierink 1995-1 en Jas 2013.

Bram van den Hoven van Genderen

Oorlog en ellende

Veerkracht en herstel van oorlogsschade op het Utrechtse platteland in de late middeleeuwen

Klachten over de droefenis van oorlog zijn legio in de late middeleeuwen. Met name het platteland zou daarbij het grootste slachtoffer zijn geweest. Vaak is echter onduidelijk hoe groot de schade van een oorlog was. Op basis van de percentages onbetaalde pacht, en van de later alsnog betaalde bedragen, wordt in dit artikel geprobeerd een inschatting te maken van de omvang van deze schade. Tevens geeft dat de mogelijkheid om een idee te krijgen van de veerkracht van het platteland. Juist dat laatste is belangrijk. Een grote maar korte crisis kan veel leed veroorzaken maar weinig structurele gevolgen hebben. Een platteland 'in goede conditie' kan dergelijke schokken opvangen en verwerken. Anders ligt dat bij een verzwakt platteland dat blootgesteld wordt aan langdurige ontwrichting. Voor we deze economische en sociale factoren binnen het grotere verhaal van een regio kunnen inpassen, zullen we eerst beter moeten weten over welke crises we het hebben en hoe groot de omvang hiervan is geweest.

Bram van den Hoven van Genderen (1957) is universitair docent geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij werkte mee aan de Utrechtse provinciegeschiedenis en aan de geschiedenis van de stad Utrecht en schreef daarnaast tal van stukken over aspecten van de politieke en religieuze geschiedenis van stad en provincie.

Veel lezers zullen bewust of onbewust de late middeleeuwen met primitief of achterlijk associëren. Maar ook ridders, op hun fraaie paarden, in hun schitterende harnassen, al dan niet draken bestrijdend of jonkvrouwen reddend, schieten snel te binnen. Dat laatste zullen de Utrechters niet vaak gezien hebben, maar aan spektakel en schoonheid zal het soms niet ontbroken hebben. Denk bijvoorbeeld aan het toernooi in 1441, waarvoor de Neude met zand werd opgehoogd en waarvoor hele tribunes en 'skyboxes' werden ingericht, en waar de 'bloem der natie' de sportieve strijd met elkaar aanging, met onder de deelnemers de graaf van Nassau en twee zonen van de hertog van York.[1]

Tot de intocht van Karel V en later Philips II in het midden van de zestiende eeuw zal de Utrechter zich echter het meest hebben staan vergapen aan schittering en schoonheid, toen hertog Philips de Goede in 1456 Utrecht binnen trok om zijn bastaardzoon David op de bisschopszetel te helpen. Volgens de kroniekschrijver Georges Chastellain, een ooggetuige, had de stad nog nooit zo'n vertoon van macht gezien.[2] De straten en huizen van Utrecht waren versierd met duizenden meters laken en zijde. De paarden hadden een dek in diverse kleuren, van fluweel, damast of satijn. In slagorde trokken duizenden boogschutters de stad in, allen op hun paasbest in harnas. Datzelfde gold voor de vele ruiters met hun lansen onder de arm en een stoet aan edelen, waarbij de 'Grote Bastaard', Philips' zoon Anton, een oorlogspaard bereed met een dek van velours, gevoerd met marter- en sabelbont. De kamerheren in het nieuw, met

De inname van Rhenen in 1499. In de oorlog van 1481-1483 was de broer van de hertog van Kleef als (tegen)bisschop ingehuldigd. De hertog probeerde zijn leningen aan het Nedersticht met rente terug te krijgen. Toen dit niet lukte en hij een uitlaatklep zocht voor de in zijn dienst staande huurlingen van de Grote Gaard, liet hij dezen het Nedersticht invallen. De stad Rhenen werd geplunderd. Op het schilderij zijn de vele soldaten te zien, maar ook hoe de heilige Cunera de plundering van haar heiligdom in de kerk wist te voorkomen. Schilderij door de Meester van de H. Elisabeth, circa 1500-1509, Catharijneconvent RMCCs186 (Bruikleen Rijksmuseum).

hun heraldische wapens en deviezen, de een gehuld in karmozijn, een ander in violet, zwart, groen of blauw. En dat alles onder de klanken van vele trompetters, zodat niet alleen de ogen maar ook de oren aan hun trekken kwamen.
De heer van Croy droeg de grote standaard met het wapen van de hertog, waarna de vorsten volgden, onder wie de hertog van Kleef en de latere hertog Karel de Stoute, de erfgenaam van Philips. Deze laatste reed zelf op een oorlogspaard vol goudbeslag, in volle wapenuitrusting met een bijltje als teken van gezag in zijn hand. Hijzelf was zo rijk met goud en sieraden uitgedost als nog niemand in Utrecht had gezien. Als een 'leeuw' keek hertog Philips om zich heen, minzaam knikkend naar de Utrechtse dames die hem zittend in hun ramen op de eerste verdieping van hun huizen eer bewezen. 's Avonds brandde er 'een oneindige hoeveelheid lantaarns voor de ramen' van de stad, en krioelde het volk als mieren op de straten, onderweg van taveerne naar kroeg, steeds goede sier makend.[3]

Wie wel eens *Game of Thrones* heeft bekeken, weet dat er aan al dat martiale gedoe, wapengekletter en geschetter een andere kant zit. Diezelfde fraaie middeleeuwse ridders en hun troepen staan ook bekend om hun niets ontziend geweld - niet zozeer tegen elkaar als wel tegen iedereen die niet tot hun klasse of 'soort' hoorde.[4] De dichter Pierre de Nesson bijvoorbeeld, in dienst aan het hof van de hertog van Bourbon, schetst een duister beeld van Frankrijk op het dieptepunt van de Honderdjarige Oorlog. Volgens zijn *Lay de Guerre* (omstreeks 1429) regeerde Oorlog Frankrijk waardoor alles in het land tot stilstand kwam. De vrouwen en meisjes waren verkracht, de oude mannen tot hun laatste cent uitgezogen, alle weerbare mannen verworden tot dieven en rovers, en alle jongens gerecruteerd als 'pages' , loopjongens en schandknapen van onfrisse huursoldaten.[5]
Het is welhaast een dooddoener in de geschiedschrijving om te beweren dat de boeren daarbij het meest te lijden hadden, vooral omdat ze zich minder goed konden verdedigen, in het open veld kwetsbaar waren en zo een makkelijk slachtoffer vormden.[6] Behalve die constatering, en vele anekdotes over het ondraaglijke lot van de boeren, is er vreemd genoeg weinig onderzoek gedaan dat erop gericht is om dat te onderbouwen en ook cijfermatig toe te lichten.[7] Andrew Ayton schrijft dat het zelden mogelijk is om de omvang van oorlogsschade precies aan te geven, waar Wright stelt dat het, door gebrek aan cijfers, 'geenszins zeker is dat de Franse boeren de grootste slachtoffers van de oorlog waren; bovendien is het niet duidelijk wat een dergelijke uitspraak betekent'. En ook Prétou geeft aan 'dat de omvang van de door huurlingen aangerichte schade moeilijk meetbaar is'.[8]
En dat terwijl oorlog, oorlogsvoering en de gevolgen van oorlog een van de meest bestudeerde onderwerpen van de afgelopen decennia zijn. De focus ligt bij zulk onderzoek echter bijna altijd op processen rond staatsvorming en de gevolgen van oorlog voor de overheid. Een vast uitgangspunt daarbij is Charles Tilly's beroemde aforisme 'war made the state, and the state made war'.[9] Niet alleen is er gekeken hoe vorsten en overheden steeds meer macht naar zich toe trokken en het geweldsmonopolie claimden, maar vooral is onderzocht hoe oorlog steeds meer geld kostte en hoe dit bijdroeg aan het heffen en verhogen van belastingen en accijnzen. Belastingdruk, stedelijke markten en handelsstromen zijn daarbij vanouds belangrijke terreinen voor onderzoek, waarbij tegenwoordig niet alleen aandacht wordt besteed aan de enorme schade die oorlogen konden aanrichten maar ook aan de stimuli en innovaties die oorlogsvoering opleverde.[10]
Het platteland komt er daarbij bekaaid vanaf.[11] Mag dit terecht zijn voor latere periodes met hun gecentraliseerde en sterk verstedelijkte gebieden, minder gelukkig is het voor een periode waarin het platteland een belangrijke economische factor was. Ook al was het kleine

Nedersticht met de grote stad Utrecht rond 1500 een relatief sterk verstedelijkt gebied, toch kwamen veel inkomsten voor de elite in de stad uit hun bezittingen op het platteland. Hetzelfde platteland droeg ook de zwaarste lasten als het om het betalen van belastingen ging. Hoewel er voor de omgeving van Utrecht de nodige cijfers te vinden zijn over verpachtingen en huurprijzen van land, blijft het onmogelijk om precies te bepalen welke schade oorlogshandelingen aanrichtten en wat aan andere factoren, zoals het weer, moet worden toegeschreven. Toch kunnen we er wel een schatting van geven, omdat we over zeldzame gegevens beschikken die aangeven hoeveel achterstallige pacht later alsnog werd betaald.[12] Dit geeft een beeld van de mate waarin het platteland zich herstelde na een crisis, en daarmee van de ernst van een crisis en de veerkracht van de boeren. Met name dit laatste is een cruciaal gegeven: zonder herstel komt een plattelandsgemeenschap voor langere tijd op een lager bestaansniveau uit met alle sociaal en economisch negatieve gevolgen van dien. Bovendien, slechts met een veerkrachtig platteland was het voor Utrechtse stedelingen mogelijk om een vruchtbaar bestaan op te bouwen en dit te continueren.[13]
Hieronder wil ik laten zien hoe het Utrechtse platteland in de periode tussen het midden van de veertiende en het begin van de zestiende eeuw door oorlog werd getroffen en in welke mate het daarvan wist te herstellen. Eerst volgen enkele algemene opmerkingen over de redenen waarom juist boeren het slachtoffer van oorlogsvoering werden. De gegevens daarover komen uit de algemene literatuur over middeleeuwse en zestiende-eeuwse oorlogsvoering, vooral uit de periode van de Honderdjarige Oorlog tussen Frankrijk en Engeland (1337-1453), het grootste en best onderzochte conflict uit deze periode. Waar mogelijk wordt dit ingevuld met voorbeelden over het Utrechtse platteland. Daarna spits ik het verhaal steeds meer toe op hoe er in Utrecht en het omringende platteland met oorlog werd omgegaan en welke preventieve maatregelen men nam om het eigen bezit te beschermen. De gegevens daarover komen met name uit kronieken en de archieven van instellingen met grootgrondbezit. Hierop volgt een vooral op gebeurtenissen en maatregelen gebaseerd overzicht van de schade die troepen op het platteland konden aanrichten. De meeste van deze gegevens zijn impressionistisch van aard; bovendien is er de mogelijkheid dat ze vooral spectaculaire uitschieters weerspiegelen. Daarom probeer ik ten slotte cijfermatig te onderbouwen hoeveel schade het platteland leed in tijden van oorlog. Een cruciale toevoeging daarbij is de snelheid waarmee het platteland wist te herstellen na een crisis; een gegeven dat ik probeer af te leiden uit de mate waarin niet betaalde pachten later alsnog werden voldaan.
Wat ik bewust niet doe, is daarbij ingaan op de specifieke conflicten zelf. In dit verband is het niet belangrijk om te weten wie tegen wie vocht, waarom, hoe dit afliep en wie er won. Wie daarin geïnteresseerd is, kan het nodige vinden via de in de noten vermelde studies. De oorlogstechnieken en -tactieken doen er evenmin toe als de politieke of economische doelen, behalve als ze inzicht verschaffen in de redenen waarom vooral boeren het slachtoffer van oorlog werden en tot welke schade dit leidde. De volgende paragraaf gaat dus eerst in op de vraag hoe boeren, grondbezitters en grondgebruikers bij de oorlog waren betrokken. Daarbij is vooral de groeiende rol van huurlingen belangrijk, net als de redenen waarom oorlogsschade en handelingen, die normaal als misdrijf werden gezien, zo makkelijk door de maatschappij werden aanvaard of goed gepraat.

De rol van huurlingen en het belang van oorlogsrecht

Globaal gesproken waren er plattelandsbewoners, stedelingen en leenmannen betrokken bij oorlogsvoering in de eeuwen na 1000. Op grond van 'landweer', de bescherming van het land tegen invallers of tegen overstromingen, waren plattelandsgerechten verplicht om met een

De soldaat Cunrat (Koenraad) Kelner, met helm, lans en sporen op zijn paard met beslag. Hij was bijna 45 jaar lang beroepssoldaat geweest voor hij 1452 stierf als de 150e broeder in het gasthuis van de Mendelsche Zwölfbrüderstiftung. Dit huis was in 1388 door de Neurenbergse koopman Konrad Mendel opgericht voor twaalf, oude en arme handwerkers. Vanaf 1425/26 zijn alle overleden broeders met een portret in het Hausbuch vereeuwigd. Anonieme tekening (1452). Stadtbibliothek Nürnberg, Amb 317.2, fol. 74v. Via WikiCommons.

aantal mannen op te komen, of dit met een geldbedrag af te kopen. In 1420 bijvoorbeeld hoorde Kamerik acht mannen te leveren, Harmelen en Vleuten ieder zes, en Vinkeveen en Zuilen-Westbroek elk twee.[14] Het was de landsheer, in Utrecht dus de bisschop, of zijn vertegenwoordigers die een dergelijke oproep konden doen. De steden kenden hun stadsmilities, grofweg bestaande uit de mannen jonger dan zestig jaar. De stedelijke schutterij vormde daarbij de elite van de stadstroepen.

Daarnaast kon de landsheer zijn leenmannen oproepen voor een aantal dagen dienst. Met de steden had hij meestal speciale afspraken gemaakt over de duur en omvang van hun inzet. De belangrijkere edelen, zeker de heren van stadjes als Montfoort, Wijk, Culemborg en Vianen, beschikten daarnaast over hun eigen stedelijke milities en hun eigen ridders en ruiters. Bovendien was men al in de elfde eeuw tot de conclusie gekomen dat huurlingen een effectieve toevoeging aan een leger konden vormen. Het aandeel van deze huurlingen werd steeds belangrijker, zeker toen oorlogvoering professionaliseerde, meer investeringen vergde en langduriger werd. Geldelijke betalingen zijn overigens niet het belangrijkste criterium om onderscheid te maken tussen huurlingen en niet-huurlingen, zo dat al goed mogelijk is. Ook vele 'autochtone' edelen of troepen kregen een geldelijke compensatie van de landsheer als ze langer in dienst bleven dan ze eigenlijk verplicht waren. Zeker bij ruiters, een essentieel

onderdeel van mobiele oorlogsvoering, was geld of een andere vorm van beloning al snel een voorwaarde, omdat leenmannen in de latere middeleeuwen meestal slechts veertig dagen hoefden te dienen.[15]

Het doet er ook niet zoveel toe hoe we huurlingen definiëren en of deze al dan niet in de legers vochten.[16] Feit is dat een aanzienlijk deel van de troepen op contractbasis werd aangenomen. Men kon daarbij een dagvergoeding krijgen of een som ineens voor een vastgestelde periode van dienst, terwijl ook andere vormen van beloning mogelijk waren.[17] In plaats van huurlingen kunnen we dan ook beter van professionele soldaten spreken. Er waren twee fundamentele problemen verbonden aan het inhuren van dergelijke professionals: hoe hield men ze in het gareel tijdens hun contract en wat moest men met ze aan als de oorlog was afgelopen? De professionals bleken zo hun eigen normen te hebben; bovendien hadden ze permanent inkomsten nodig, van welke aard dan ook. Eindigde een oorlog, dan moesten ze op zoek naar een nieuwe broodheer of voor eigen gewin gaan plunderen.

Beide problemen komen scherper naar voren vanaf de veertiende eeuw. Door de Honderdjarige Oorlog tussen Frankrijk en Engeland (1337-1453) en tal van, al dan niet met deze oorlog verbonden, conflicten in Italië, Spanje en het Duitse Rijk, werden de oorlogshandelingen massaler en langduriger. Bovendien vonden ze vaak verder van huis plaats, zeker in het geval van Engelsen die op het continent vochten. Dit leidde tot de vorming van compagnieën, waarbij professionele soldaten zich verbonden te vechten onder het gezag van een kapitein of commandant, of tot de vorming van een adellijk gevolg, waarbij een hoge edelman beloofde een bepaald aantal troepen onder zijn commando in het veld te brengen. Met name deze compagnieën konden zich ontwikkelen tot groepen huurlingen die vochten voor wie het best betaalde of de meeste vooruitzichten op plundertochten bood.

De pogingen van landsheren of steden om het geweld van huurlingen in banen te leiden waren vaak halfslachtig of onmachtig. Zoals we zullen zien, hadden landsheren en steden juist baat bij de vernielingen die hun ingehuurde troepen konden aanrichten. Bovendien, hoe hadden ze hen onder controle kunnen krijgen? Eigenlijk alleen door daar 'soortgenoten' voor in te huren .... Pas de vorming van vaste, eigen troepen, vanaf het eind van de vijftiende eeuw, kon hier soms een eind aan maken. De compagnieën zelf kenden vaak een strakke, harde interne discipline. Bovendien verbleven ze bijna altijd in een vreemde en vijandige omgeving. Dat betekende dat de leden ervan sterk op elkaar waren aangewezen en zich eigenlijk alleen iets gelegen lieten liggen aan eigen regels. De middeleeuwse en vroegmoderne maatschappij was in de kern op onderlinge solidariteit gebouwd en de compagnieën vormden daarop geen uitzondering. Ze werden echter meestal door iedereen gevreesd en gehaat, en stonden buiten de normale maatschappij. Dat hield weer in dat ze zich daar noch mee verbonden, noch door ingeperkt voelden. 'Vriendschap', respect, de eer van wapenbroeders en onderlinge steun waren hun sleutelbegrippen; andere mensen telden niet of waren er slechts om door hen gebruikt te worden.[18]

Dat werd nog eens in de hand gewerkt door ideeën over oorlogsvoering en wat daarbij was toegestaan. Niet dat iedereen het daar over eens was overigens, zeker niet als men dat bekeek vanuit moreel-religieus oogpunt. Uit die hoek komt een onoverzienbare reeks droef stemmende klachten, waar in schrille bewoordingen het geweld en de ontaarding van de maatschappij worden gehekeld. De gruwelen van de oorlog werden soms, maar zeker niet altijd overdreven.

Naast de moreel-religieuze kijk, waarbij onschuldigen en zwakkeren altijd gespaard hoorden te worden, was er echter ook een moreel-juridische manier om tegen de gevolgen van de

De kinderen van Mars, deel van de Planetenserie in het zogeheten Hausbuch van Schloss Wolfegg, dat hoofdzakelijk over krijgskunde en andere kennis gaat. De planetenserie laat de invloed van de planeten zien, met als 'kinderen' de beroepen of bezigheden die het meest daardoor gekenmerkt worden. Bij Mars is dat de oorlog. Onderaan wordt een dorp in brand gestoken, boeren verweren zich, een huis wordt geplunderd, soldaten drijven vee weg en in het midden een dorpeling die als gijzelaar wordt weggevoerd. Tekening door de Meester van het Hausbuch. Omgeving van Mainz, circa 1475-1485, fol. 13r. Tot 2007 in bezit van Schloss Wolfegg, nu particuliere collectie. Via WikiCommons.

oorlog aan te kijken. Beschouwde men een oorlog namelijk als gerechtvaardigd en zag men, als gevolg daarvan, de tegenstanders als overtreders van elk goddelijk gebod en alle maatschappelijke regels, dan vond men vrijwel àlles geoorloofd in reactie daarop.[19] In een rechtvaardige oorlog verdiende de tegenstander - en daarbij inbegrepen iedereen die zijn onderdaan was of met hem verbonden was - straf en correctie. Slechts op die manier kon de tegenstander tot inkeer worden gebracht en van zijn kwalijke, tot het verderf van iedereen leidende pad worden gebracht. Geweld was daarmee niet alleen gerechtvaardigd, maar werd ook heilzaam geacht. Waar de ene partij geweld kon ervaren als plundering en verwoesting, kon de andere het rechtvaardigen als het rechtzetten van onrecht, het vergelden van schade, het straffen van boosdoeners of zelfs het brengen van vrede. Belangrijk daarbij was dat een rechtvaardige oorlog altijd om een legitieme reden, bijvoorbeeld het herstel van onrecht, door een landsheer moest zijn begonnen.[20] Het is deze gedachtegang waardoor systematisch geweld en het overtreden van alle gangbare normen werd goed gepraat: de ander had het er tenslotte naar gemaakt.

In Utrecht was men van deze algemene gedachtegang goed op de hoogte. In het najaar van 1419 of het begin van 1420 werd, op verzoek van de Utrechtse burgemeester Jan van Lichtenberg, een traktaat over oorlogsvoering samengesteld. De punten hieruit werden vervolgens, op verzoek van het stadsbestuur, drie dagen lang door de Utrechtse dominicanen met behulp van werken uit hun kloosterbibliotheek gecontroleerd. Uiteindelijk werd het aan de bisschop aangeboden. Opdat 'eenvoudige, niet geleerde mensen niet zouden denken dat ze een zonde hadden gepleegd', was er een vertaling aan de Latijnse tekst toegevoegd.[21] Het was dus echt de bedoeling om het traktaat breder in te zetten en, mochten gewone stedelingen of soldaten twijfelen aan de rechtmatigheid van geweld, te gebruiken als legitimatie van oorlogshandelingen. Brandstichting was bijvoorbeeld een ernstige misdaad, behalve als dit gebeurde op bevel van iemand die een rechtvaardige oorlog voerde. In zo'n rechtvaardige oorlog was het ook toegestaan om te roven, mits de goederen aan de overheid werden overgedragen en niet voor eigen gewin werden aangewend. Wraak was toegestaan als daardoor de agressor van zonde werd weerhouden, ophield meer kwaad te doen of als anderen door zijn slechte voorbeeld werden afgeschrikt. In zo'n rechtvaardige oorlog was het geoorloofd 'te roven, te brandschatten, gebouwen te verwoesten, lieden te verwonden of dood te slaan op alle manieren als het hun eigen partij ook was aangedaan'.[22]

Daarnaast had het praktische voordelen geen einde aan deze praktijken te maken. Het stoppen van geweld was trouwens iets dat de mogelijkheden van de meeste overheden te boven ging. Sterker nog, de kosten van permanente bescherming konden hoger zijn dan de schade door plundering, zoals het voorbeeld van de regio Casteljaloux (Zuid-Frankrijk) in 1381-82 laat zien. De dorpen hier waren ieder één of meerdere keren geplunderd, waarna de lokale heer 200 professionele soldaten in de stad Casteljaloux legerde, overigens zonder dat dezen op het platteland in actie kwamen om de boeren te beschermen. Totale kosten: 4.873 franc, waar de eerdere schade door plunderingen op het platteland ongeveer 3.000 franc was geweest. Dit bedrag, en het afkopen van plunderende soldaten, moest via belastingen of omslagen worden opgebracht, deels door diezelfde boeren.[23]

Bovendien hadden plundering en brandschatting twee grote voordelen: ten eerste hoefde men op die manier minder soldij te betalen. Bovendien werd de proviandering aanzienlijk vereenvoudigd. Een tweede voordeel was de grote mate van afschrikking die er van deze praktijken uitging. Grote veldslagen kwamen vóór 1450 weinig voor. De politieke en financiële risico's waren bij verlies van een veldslag te groot, terwijl er ook een morele factor meespeelde. De uitkomst van een strijd tussen twee partijen kon namelijk als een godsoordeel gezien worden. Plundering en verwoesting waren vrijwel risicoloos en brachten de tegenstander een zware slag toe. Niet alleen werd deze economisch getroffen maar vooral werd duidelijk dat de leiders van de tegenstander niet in staat waren tot de primaire taak van iedere gezagsdrager, namelijk zijn onderdanen beschermen. Een standaardtactiek was dan ook de zogeheten *chevauchée* of plundertocht.

Bij zo'n tocht trokken enkele honderden of duizenden ruiters en soldaten door een gebied om er zoveel mogelijk schade aan te richten en profijt van te hebben. Belangrijk daarbij was het vernielen van de oogst, het wegvoeren van vee en het platbranden van dorpen. En als het kon, het gevangennemen van kapitaalkrachtige lieden die zich daarna konden vrijkopen. Ook kastelen of stadjes die makkelijk konden worden veroverd of ingenomen, behoorden tot de doelen. Zo'n spoor van vernieling kon een kilometer of veertig, vijftig breed zijn, hoewel dit bij kleinere campagnes (de zogeheten *guerre de courses*) vaak tot tien kilometer beperkt was.[24] Ook in het Utrechtse was dit een gebruikelijke tactiek, zoals onder andere blijkt uit de

Bovenaan marcherend krijgsvolk, met in het midden en voorop in totaal vier speellieden. In het midden het vervoer van geschut. Links onderaan trekt een ruiterleger uit. Afbeelding uit het Kriegsbuch door Philipp Mönch, dat bestemd was voor geschutmeesters. Anonieme tekenaar Heidelberg, februari 1496. Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. germ. 126. Via WikiCommons.

campagnes van bisschop Jan van Arkel in de jaren 1340 en 1350.[25] Opvolgers als Arnt van Horn en Frederik van Blankenheim maakten er eveneens gebruik van. In 1374 werden bijvoorbeeld strooptochten gehouden langs de Vecht richting Muiden, Weesp en Loosdrecht; langs de Lek naar Ameide, Lexmond en Jaarsveld; en langs de Oude Rijn naar Bodegraven en Woerden. Tegenstanders organiseerden over en weer plundertochten, waarbij het de bedoeling was onverzettelijker en hardhandiger over te komen dan de vijand. Meestal besloten de partijen daarna tot een wapenstilstand omdat niemand gebaat was bij alle verwoesting en de hinder en schade die de handel ervan ondervond.

Anders lag het wanneer partijen overgingen tot het inhuren van troepen die voor langere tijd ergens gelegerd werden, bijvoorbeeld in een kasteel of op een versterkte plaats waarvandaan ze konden proberen om de vijandelijke handel of bevoorrading zoveel mogelijk te bemoeilijken. In een minder geregelde oorlogssituatie konden compagnieën huurlingen ook op eigen initiatief dergelijke plaatsen innemen. De bedoeling was dan vaak om een van beide partijen zo te hinderen of te chanteren dat ze werden afgekocht of uitgekocht - achterstallig loon of niet vergoede schade was dan bijvoorbeeld de inzet. Met name deze langdurige vorm van systematisch geweld had zeer negatieve gevolgen voor economie en moraal, vooral door het grote gevoel van onveiligheid en angst.

We weten vrij goed hoe het er op dit punt in de Honderdjarige Oorlog aan toe ging. In de kern kwam het neer op verwoesting, plundering en afpersing. Voor dat laatste waren niet eens grote groepen nodig: vier tot vijf ruiters of soldaten gingen in een dorp van huis tot huis, waar ze dreigden de bevolking te gijzelen en het vee mee te nemen. Als de boeren hun beesten

wilden behouden, konden ze deze terugkopen voor ongeveer een kwart van de waarde. Voor mensen was het losgeldtarief afhankelijk van hun status en rijkdom. Er werd betaald in klinkende munt maar ook met spijkers, wijn, zout, tarwe, was, kippen, peper, kleren, laarzen, zadels, bijlen, gember en touw. Voor de soldaten ging het hierbij overigens om oorlogsbuit waar ze het volste recht op meenden te hebben.[26]

Moord of doodslag stond niet voorop en kwam dan ook slechts zelden voor.[27] Wel werd het genadeloos toegepast bij verzet. In een anonieme Utrechtse kroniek over 1481-1482 wordt bijvoorbeeld verteld dat in juni 1482 ruiters uit Oudewater de kerk van Lopik binnenvielen tijdens de mis, daar twee parochianen doodsloegen en er 33 naar Oudewater meevoerden. De reden? Enige tijd daarvoor hadden enkele ruiters 'wat beest by Lopic gehaelt' waarop de boeren in actie waren gekomen, de ruiters hadden achterhaald en er drie hadden gedood.[28]

Marteling en mishandeling waren standaardmiddelen om angst aan te jagen en sneller betaling los te krijgen. In dezelfde Utrechtse kroniek wordt verhaald hoe de IJsselsteiners de beruchte Utrechtse huurling Bernt Parderin gevangen namen. Hij kreeg de keus: 200 Rijnsgulden betalen aan de IJsselsteiners of op weg gestuurd worden naar het schavot in Den Haag. Bernt liet zijn vrouw komen in de hoop dat deze van de Utrechtse burgemeester zijn soldij wist los te krijgen. Vergeefse hoop: bij de IJsselsteinse stadspoort gaf zijn vrouw de IJsselsteiners te kennen dat ze niet meer dan 40 Rijnsgulden kon opbrengen. Om Bernt wat meer onder druk te zetten 'pynden' de IJsselsteiners 'hem alle daghe'. Uiteindelijk besloot hij zijn makkers te verraden aan de IJsselsteinse aanvoerder want 'ghi laet my seer wee (=pijn) doen ende ic en heb u niet (=niets anders) the geven'.[29]

Een veel gebruikte manier om geweld te voorkomen was om dit preventief af te kopen: een dorp betaalde dan om met rust gelaten te worden. Het werd gezien als een van de manieren om de vrede te bewaren. Enigszins cynisch heette deze preventieve afpersing in de taal van de Languedoc dan ook *pâtis* (van *pax* en *paix*, vrede) waarbij *appatir* - het afpersen - van een streek het brengen van 'vrede' inhield! Dezelfde juridische of semi-juridische betekenis zit in het woord dat in Utrecht hiervoor gebruikt werd, namelijk *verdingen*. Dit hangt samen met het woord 'ding', dat onder andere voor een rechtszaak kan worden gebruikt, en 'dingen', in de betekenis van 'een voorwaarde stellen' (denk aan ons woord bedingen). 'Verdingen' betekent dan zowel een zaak voor het gerecht behandelen als ook onderhandelen, de prijs vaststellen, vrijpleiten of afkopen - en in die laatste betekenis werd het steeds gebruikt in oorlogstijd op het Utrechtse platteland.[30] De kosten van 'verdingen' konden enorm zijn. In de Vrijheid van Bergerac bedroegen deze in 1382 ongeveer 1.500 franc, waar de inkomsten van de hele stad dat jaar slechts 500 franc waren.[31] In Bretagne inden Engelsen vanuit hun drie belangrijkste versterkte plaatsen tussen 1342 en 1359 de *pâtis* van 124 parochies, goed voor 85% van de kosten van de garnizoenen en de legerstaf. Elders was het niet veel anders, wat de haat van de bevolking jegens dergelijke plaatsen en hun pogingen om kastelen en versterkingen afgebroken te krijgen begrijpelijk maakt.[32]

Behalve het afkopen van partijen of het inhuren van beschermers hadden de boeren praktisch weinig mogelijkheden tot verweer. Groepen boeren legden het vrijwel altijd af tegen professionele soldaten.[33] Veeleer zocht men bij dreiging toevlucht in kerken, die met het oog daarop ook versterkt werden. Uit de Utrechtse kroniek van 1481-1482 komt bijvoorbeeld de befaamde geschiedenis van Jan van Schaffelaar, die met negentien ruiters de kerk en toren van Barneveld had bezet, waarna de Amersfoorters en Nijkerkers daar met geschut naar toe togen. Het eind is bekend: Jan van Schaffelaar sprong van de toren om zijn gezellen te redden. Ook de al genoemde Bernt Parderin komen we weer tegen, nadat hij uit IJsselstein was vrijgelaten, en

Jan van Schaffelaar springt van de toren van Barneveld, 16 juli 1482, Tekening in pen en penseel van Jacobus Buys, 1790 - 1792. Rijksmuseum RP-T-00-1390.

wel in Hagestein, 'op die kercktoorn' waar hij met de dorpelingen dronk. Ook hier was de toren dus een toevluchtsoord, dit keer voor de dorpsbevolking.[34]
De vlucht naar een kerk voldeed tegen kleine groepen soldaten. Zodra het echt serieus werd, was dergelijk verzet levensgevaarlijk omdat de soldaten dit trachtten af te straffen door de kerken in brand te steken en iedereen te vermoorden. De kroniekschrijver Froissart meldt zelfs dat Franse veteranen de koning van Castilië waarschuwden voor het gebruik van versterkte kerken omdat deze niet tegen de Engelsen bestand zouden zijn. De erin opgeslagen rijkdommen zouden de Engelsen juist extra motiveren.[35] Het enige wat erop zat voor de boeren was te vluchten naar een goed versterkte stad of naar een regio waar het vreedzaam was. In de zomer van 1482 waren bijvoorbeeld 2.000 boeren binnen de muren van Utrecht gevlucht 'want hoer husen al verbernt waren'.[36] In alle gevallen was dit een klap voor het platteland.

Maatregelen en reacties op oorlogsdreiging

In meerdere of mindere mate komen we al het hiervoor genoemde tegen in de perioden dat oorlog het Utrechtse platteland teisterde. Voor ingegaan kan worden op de schade die bezitters en gebruikers van grond leden en de preventieve maatregelen die ze hiertegen namen, enkele opmerkingen over boerenbedrijven in het Nedersticht. De agrarische geschiedenis van het Utrechtse platteland is namelijk slecht bestudeerd. De omvang van de boerderijen en het pachtbezit varieerde sterk, iets wat ik verder buiten beschouwing zal laten. Ook over de aantallen beesten die op boerderijen leefden, weten we weinig. Juist vee was in trek in oorlogstijd: het was makkelijk weg te voeren, waardevol en eenvoudig om te verkopen of zelf te eten. De meeste informatie hebben we nog over de grote kloosterboerderijen vlak buiten Utrecht.[37] In 1520 telde de boerderij van het Servaasklooster 30 paarden - zowel jonge als oude, merries als hengsten - die als lastdier werden gehouden, misschien ook voor een rosmolen werden ingezet. Daarnaast waren er op de boerderij 40 koeien van allerlei slag, 50 schapen en slechts 10 varkens.[38] De waarde van de dieren kon oplopen. In 1578, tijdens de eerste jaren van de Opstand, claimde de abdis van Oudwijk dat de abdij meer dan 5.000 gulden schade had geleden 'aen verlies van beesten ... in de troublen'.[39]
Nog minder weten we van het bezit van burgers op het platteland. Albert van Leeuwen, hofmeester van de bisschop en daarnaast meerdere keren burgemeester van Utrecht, heeft een rekenboek achtergelaten. In 1520 bleek hij met zijn partner 560 pond wol te kunnen verkopen. Een vet lam leverde hem zestien stuiver op, twee magere varkens ruim drie gulden, een merrie acht en een halve gulden. Met zijn compagnon bezat hij toen een veestapel van 34 runderen; als voer voor zijn schapen kocht hij 3.000 koeken in.[40]
Bijzonder is de volgende opsomming van een op het oog gewone boerderij. In 1421 gaf bisschop Frederik namelijk opdracht aan zijn onderdanen om Geertrui, vrouw van Johan Hubertsz, in Honswijk, met haar zoon Hubert 'in vrede' te laten gebruiken:
- een schaapskudde
- een vale merrie
- een zwarte merrie met een bles
- een rode merrie
- twee veulens van een winter oud
- drie geleende of gehuurde paarden voor het ploegen
- een roodbonte koe
- een zwarte koe
- een rode koe
- twee zwarte runderen
- twaalf ooien met hun lammeren
- tien hamels (gecastreerde rammen)
- een zeug met biggen
- een gecastreerde beer of mannetjesvarken (een barg)
- vier morgen land (3,4 hectare), een boerderij met hooiberg en houten schuur; en nog eens vier morgen gepacht land.[41]

Dit gebeurde in volle oorlogstijd, zodat we hier niet alleen een vrij compleet overzicht van een boerenbedrijf getoond krijgen, maar ook een voorbeeld van een variant op een 'verding'. Om welke reden dan ook - tegen geld of als tegenprestatie voor eerdere diensten - beloofde de bisschop namelijk dat de Utrechters deze vrouw en haar zoon ongemoeid zouden laten en hun boerderij niet zouden plunderen.

Ook grootgrondbezitters probeerden bij oorlogsdreiging de schade zoveel mogelijk te beperken. In 1472 stuurde het Domkapittel een brief naar tal van Gelderse machthebbers en steden, waarin het verklaarde dat door het hele Nedersticht het gerucht ging ('uut starker spraken duer die stadt ende gestichte van Utrecht') dat de Geldersen binnenkort met een leger het Land van Culemborg zouden invallen 'waarbij ze het graan op het veld wilden verwoesten, wat voor ons zeer nadelig en schadelijk zou zijn'.[42] De brenger van de brief, de schout van de Dom, zou de Gelderse heren 'deuchtelick ... onderwijsen' waar de Utrechtse goederen precies lagen. Het Domkapittel vroeg hen deze te beschermen en te ontzien omwille van de bestaande 'vriendschap en goed nabuurschap' en om te voorkomen dat er ellende en schade uit voortkwam.
Ook elders komen we dergelijke preventieve maatregelen tegen, bedoeld om de schade te beperken en de zaken zo geciviliseerd mogelijk af te handelen. In 1430 sloten postulaat-bisschop Rudolf en de stad Utrecht een overeenkomst met het Hollandse IJsselstein, Benschop en Polsbroek. Mocht er een oorlog tussen het Nedersticht en Holland uitbreken, dan zouden de Utrechters twee weken wachten met het aanvallen van deze drie plaatsen. Bovendien zouden ze van te voren waarschuwen dat ze eraan kwamen, ongetwijfeld met de bedoeling dat de IJsselsteiners zo hun bezittingen in veiligheid konden brengen. De inwoners van deze drie plaatsen beloofden op hun beurt om hun tienden en andere verplichtingen te blijven betalen

Boerenfeest. Een tafel met op de achtergrond een trellis met wijnranken. Een bruidspaar zegt tegen de man in het midden: 'Ouwe, je moet dansen'. Kopergravure door Hans Sebald Beham (1546/47), 5x7,2 cm, B. 161, Pauli 184. Privé-collectie. Via WikiCommons.

aan de Utrechtse kerken, om de vijanden van het Nedersticht niet te helpen en om IJsselstein niet te versterken.[43] In feite is dit een poging om de neutraliteit zoveel mogelijk in stand te houden, geen wraak uit te lokken en zo min mogelijk last van een oorlog te hebben. Dit in tegenstelling tot de gebruikelijke reactie, namelijk om alle wederzijdse verplichtingen op te zeggen en betalingen stop te zetten. Deze konden dan voor de eigen oorlogsinspanningen worden gebruikt, of ze verdwenen in de zakken van legeraanvoerders.[44] Dit leidde uiteindelijk weer tot allerlei claims, óf voor geleden schade óf voor nog niet betaalde pachten en renten - die vaak wel degelijk waren betaald, alleen niet aan degene die beweerde daar op grond van een contract recht op te hebben.

Zo verweerde de burggraaf van Montfoort zich in 1387 in het bisschoppelijk Hof tegen klachten dat hij ten onrechte geen pacht had betaald aan de kanunniken van Oudmunster voor hun goederen in Linschoten. Hij stelde dat de bisschop zelf, op instigatie en met hulp van het kapittel van Oudmunster, een oorlog tegen hem was begonnen. De bisschop had daarbij met zijn troepen Montfoort omsingeld. Alle 'vruchten, opbrengsten en koren' van de landerijen uit de parochie Linschoten waren daarbij geroofd uit de schuren en verbrand. En van diezelfde opbrengsten wilde het kapittel nu ook nog pacht hebben! Waarop de burggraaf eiste niet langer juridisch vervolgd te worden.[45] Ook bepleitte hij dat de officiaal (de hoogste kerkelijke rechter) en de Utrechtse burger Tijmen Sloyer moesten ophouden hem en zijn Montfoorters voor het gerecht te dagen 'over een of andere pacht afgelopen jaar toen er oorlog woedde en zijn landerijen werden geplunderd, beroofd en in brand gestoken'.[46]

Uiteindelijk deed de oud-bisschop van Utrecht, Arnt van Horn, een jaar later als arbiter uitspraak in dit geschil. De burggraaf kreeg gelijk 'want een ygelic op siin goede gesoent is' (omdat iedereen met behoud van zijn goederen verzoend is).[47] Dat hield in dat alles uit Linschoten wat de burggraaf aan het kapittel verschuldigd was en 'dat hij aen hen selven ingehouden, geroeft of genomen heeft, dat hij dat behouden sal na inhoudt der soenen want dat claerliken gededingt (=afgesproken) was dat hij geen gelt geven en soude'. In het vredestraktaat was dus afgesproken dat iedereen mocht behouden wat hij op het moment van vrede in zijn bezit had. Dit is een vrij gebruikelijke afspraak om uit het kluwen van klachten, tegenklachten, ontkenningen en beschuldigingen in de trant van 'maar hij is begonnen' te komen. Naar schadevergoeding kon men dus fluiten - partijen gingen er min of meer vanuit dat ze elkaar evenveel ellende hadden bezorgd en dat dit tegen elkaar weggestreept kon worden. Wanneer een grote instelling als het kapittel van Oudmunster al geen schadevergoeding kon bedingen, dan konden gewone boeren dat zeker niet.

De boeren zullen hier ongetwijfeld verontwaardigd over zijn geweest, maar deze klachten zijn nauwelijks overgeleverd - in andere gebieden was het overigens een van de gebruikelijkste oorzaken voor het uitbreken van een opstand. Tussen de regels door wordt de verontwaardiging wel duidelijk in 1533, toen de dorpen in het Nedersticht protesteerden tegen een huisgeld, een belasting. Ze brachten daarbij naar voren dat de stad Utrecht en de kapittels 'zelve oirsake geweest zijn vanden oerloghen' en dat de stad al eens een 'brandschatting' van 80.000 Karolusgulden had afgedwongen, en ook nog eens 30.000 gulden aan elect-bisschop Hendrik van Beieren had gegeven.[48] De schade was kortom niet de schuld van de dorpen, maar wie mocht er wel voor betalen, zonder overigens mee te mogen beslissen? Ook elders konden de boeren tot collectieve actie overgaan door te weigeren om te betalen. In 1472 verzocht het kapittel van Sint-Marie de bisschoppelijke deurwaarder om in actie te komen tegen de 'buren', de inwoners, van Lopik en Zevenhoven, die weigerden om bij te dragen in de lasten voor het onderhoud van de wetering, de bruggen, de wegen en de dijken.[49]

Preventie en maatregelen om de schade te beperken of te vergoeden waren één kant van oorlog en de dreiging daarvan. Ging het toch mis, dan waren (groot)grondbezitters en plattelanders vaak de klos. In de volgende paragraaf staat hun lot centraal. De meeste bronnen over de geleden schade zijn echter incidenteel van aard en kennen zo hun beperkingen, ook al schetsen ze juist daardoor een schril en indringend beeld. In de daaropvolgende paragraaf kunnen we vervolgens de schade cijfermatig proberen te bepalen op basis van heel andere, seriële bronnen.

Berichten over oorlogsschade op het Utrechtse platteland

Over het algemeen hoorde men van dreigende invallen of troepenverplaatsingen via lokale informanten of bevriende stadsbesturen. In september 1438 waarschuwde de Utrechtse raad dat haar 'ter ore' was gekomen dat de aanhangers van tegenbisschop Walraven van Meurs een inval wilden doen om hier 'onse koern gewassen (=ons graan) te verbernen (=verbranden), dat lant te beschadigen ende t'overvallen mit gewelde'.[50] Uit de stadsrekening van Amersfoort blijkt dat de waarschuwing tegen 'vianden' van het Deventer stadsbestuur afkomstig was.[51] De steden Utrecht, Amersfoort en Rhenen dienden zich toen voor te bereiden: na het luiden van de klokken zou iedere man ouder dan twintig jaar mee uit moeten trekken. Ook op kleinschaliger dreiging werd op die manier gereageerd. In 1457 trok er 'gewapend volk' door Soestdijk, waarop de bisschop 'de klok deed slaan' en de Amersfoorters op wagens naar Soestdijk trokken om dit aan te pakken.[52]

In tijden van oorlog was alles onzeker en onveilig. Zo schreef in 1515 Adolf van Ruitenberg, proost van het Utrechtse kapittel van Sint-Marie, vanuit Brabant een brief aan zijn kanunniken in

Utrecht. Hij beklaagde er zich bij zijn kapittel over dat de goederen van zijn proosdij zodanig 'verkomen' (=vervallen, verwaarloosd) waren door watersnood en door oorlog dat hij zijn 'staat' daar niet meer mee kon voeren. Ook al lag een medekanunnik op sterven in Utrecht, toch durfde hij niet vanuit het Brabantse Grimbergen naar Utrecht te komen omdat hij te bang was voor de vele 'knechten', de soldaten, 'die er al het hele jaar waren tot groot verderf en schade'.[53]
Concreet wordt deze vrees in de talrijke klachten en anekdotes over het treurige lot van boeren op het Utrechtse platteland. We kennen deze uit twee soorten bronnen. De eerste zijn lijsten of overzichten met schade die door één van de partijen in een oorlog was geleden. Deze werden gebruikt om op politiek vlak druk uit te kunnen oefenen door ze tijdens onderhandelingen in te brengen, in een poging de schade aan te geven en de omvang van de misstappen van de tegenpartij te schetsen. De tweede zijn de teksten van kroniekschrijvers die een oorlog van nabij meemaakten en daar, bijna dagboeksgewijs, verslag van deden.
Een voorbeeld van de eerste soort bronnen is de lijst met klachten over de wandaden van Geldersen die waarschijnlijk deels hadden plaatsgevonden tussen mei en juli 1421.[54] De totale schade bedroeg om en nabij 2.700 Arnhemse gulden, benevens 10 kronen en 300 Hollandse schilden. Diverse keren waren 'kramen' overvallen - waarschijnlijk markttenten of marktkramen waar goederen lagen opgeslagen en dieren gestald - en alle goederen en beesten daaruit geroofd. De meeste schade werd blijkbaar in de omgeving van Isselt bij Amersfoort aangericht waar de hertog van Gelre onder andere twee huizen en veel koren verbrandde dat aan Cosijn van Isselt behoorde en wel 400 Arnhemse gulden waard was geweest. We lezen ook dat

De maand juli: hooien, met linksvoor naast de hond een tas met dolk. Op de achtergrond de boerenhoeve. Miniatuur uit een getijdenboek door Simon Bening, Tours 1510-1520. British Library Add. 18855, fol. 109v. Via WikiCommons.

boeren hun toevlucht op het kerkhof hadden gezocht, tevergeefs echter. Van het kerkhof van Leusden namen de Geldersen twee vaarzen, een koe, 54 schapen en huisraad mee voor in totaal 50 Arnhemse gulden. Elders werden paarden geroofd en zestien mannen gegijzeld. Wat echter het meest de aandacht trekt, is de onmenselijke behandeling van zwangere vrouwen. In Isselt bijvoorbeeld 'kwamen de Geldersen in een huis waar een vrouw lag te baren. Toen haalden ze de vrouw uit haar huis en ze namen haar "kraamlaken", haar bed en haar kleren voor het kind af. Ook sloegen ze de deuren en vensters van het huis kapot. En de vrouw moest buiten haar kind krijgen. Terwijl ze wegreden staken ze het huis in de brand ...'. Schandelijk was bovendien dat een deel hiervan gebeurde 'tegen goede verwerde ende bestande', dat wil zeggen toen er al een bestand was of plundering al was afgekocht. In Isselt werd desalniettemin een kist in de kapel open gebroken en andere kisten meegenomen, met een waarde van 50 Arnhemse gulden.
Dezelfde inbreuk tegen oorlogsrecht en fatsoen komen we weer tegen in de kroniek over de gebeurtenissen van de Stichtse burgeroorlog uit 1481-1482. In juni 1482 plunderden Montfoortse huurlingen Cothen 'boven dat sy verdinget waren', wat wil zeggen: ook al hadden de Cothenaren betaald om gevrijwaard van plundering te blijven. Het geroofde werd in Utrecht verkocht, waarop de Cothenaren zich in de stad kwamen beklagen. De Utrechtse Raad gaf ze gelijk en verordonneerde een teruggaaf van hun beesten, 'mer sy waren verkoft (=verkocht) ende bleven verkoft'.[55] Het stadsbestuur stond machteloos, de Cothenaren waren hun beesten kwijt en het oorlogsrecht was waardeloos gebleken. En ook de Hollandse tegenpartij

De maand augustus waarin graan geoogst wordt. Miniatuur uit het Da Costa Getijdenboek door Simon Bening, circa 1515. Pierpont Morgan Library, New York. Via WikiCommons.

Vijf Duitse 'Landsknechten' in modieuze kledij. De landsknechten waren, met de Zwitsers, de meest geduchte en gevreesde huurlingen sinds de vijftiende eeuw. Hier staan ze met hun vaandel, piek, trommel en fluit tamelijk vredig te poseren. Gravure door Daniel Hopfer, 1530. Via WikiCommons.

interesseerde zich niet voor de finesses van het recht, waarbij gelet werd op overeenkomsten, de sacraliteit van kerken of op wie tot welke partij behoorde. De Hollandse stadhouder en zijn troepen brandden in oktober 1482 Jutphaas plat. De soldaten 'trokken door het land en namen alles wat ze konden vinden en ontzagen niemand, vriend of vijand, zwangere vrouwen noch kerken. En ze plunderden de kerk van Tull en 't Waal.'[56]
We lezen in deze kroniek dat de inwoners van Eemnes twijfelen of ze zich bij de Hollanders of de Utrechters moeten vrijkopen en of ze daarmee een van de partijen zouden steunen - met uiteindelijk noodlottige gevolgen: op vier of vijf huizen na bleef er niets van het dorp overeind staan. En wat er de eerste keer dan nog was blijven staan, werd in een volgende plundertocht verwoest.[57] Diverse keren betaalden dorpsgemeenschappen de afkooppremie dan maar aan beide partijen. In de oorlog met Holland van 1427 maakten de inwoners van Zegveld eerst afspraken in een 'verding' met de postulaat-bisschop van Utrecht, op voorwaarde dat ze hun vee en graan in Utrecht op de markt zouden brengen en niets ten nadele van de bisschop zouden doen. Drie dagen later sloten de Zegvelders voor de zekerheid een akkoord met de Hollanders, waarin ze juist beloofden niets aan Utrecht te zullen leveren.[58] De Utrechtse goudsmid Joost van Eyck, een van de aanvoerders in de burgeroorlog van 1526-1528, wekte met dergelijk 'dubbelspel' afschuw op. 'De arme wichteren (=stakkerds)' van Kamerik kreeg hij namelijk in zijn 'strik' door ze vrij te kopen van de professionele soldaten, waarop hij dreigde hen te 'doen hanghen ofte rechten (=terechtstellen)' tenzij ze hem het dubbele gaven.[59]

De overheid zelf probeerde de uitwassen van de oorlog te reguleren en tegelijk ervan te profiteren. Officieel moest de buit van strooptochten in Utrecht worden ingeleverd waar 'buitmeesters' ze ten bate van het algemeen belang zouden verkopen. Niet dat deze bepaling veel succes had. Uit de plundering van kasteel Nijenrode in 1481 wist de stad niet meer dan 24 pond voor de stadskas binnen te krijgen. De rest was ongetwijfeld verdonkermaand.[60] Ook werden

alle 'verdingen' gesystematiseerd. In de oorlog van 1481-1483 werd afgesproken dat Amersfoort een kwart van deze 'verdingen' mocht houden, waar Utrecht driekwart zou innen. In de Utrechtse stadrekeningen vinden we er een hele administratie van. In 1481-1482 leverde deze 'verdingen' de Utrechtse kameraar 13.500 pond op, ruim acht procent van zijn inkomsten. Zo betaalde Nigtevecht 150 gouden Rijnsgulden om van plundering gespaard te blijven, waarvan de stad na aftrek van een percentage ruim 877 pond overhield. Kamerik en Zegveld leverden toen samen 945 pond op. Een jaar later waren de opbrengsten voor de stad Utrecht naar ruim 9.000 pond gedaald.[61]
Zoals we gezien hebben, boden al deze 'verdingen' de boeren ook nog eens onvoldoende bescherming. Geen wonder dat de prior van Albergen in het Oversticht (bij Almelo) in zijn kroniek over 1522 de volgende klacht over de oorlog opschrijft: 'Door deze storm [=de oorlog, BHG] is dus op heel wat plaatsen onmenselijk veel onheil aangericht: berovingen, het platbranden van huizen, het gevangen nemen van mensen, het wegdrijven van vee, en vele moorden. Het hele volk kreunde. Alleen de huursoldaat juichte, want hij kon naar hartenlust tegen de arme plattelandsbewoners te keer gaan, en nog straffeloos ook. [...] Nauwelijks een stuk droog brood kon de boer voor z'n gezin behouden; en de berooide soldaat probeerde voor de kou ook nog diens beddengoed en kleding mee te nemen. Overal was ellende te zien'.[62]

Grondbezit en dalende pachtinkomsten in crisistijd

Maar wat betekende dit nu precies voor de boeren en voor de grondbezitters? En wisten ze hiervan nog te herstellen?[63] In de beroemde levensbeschrijving van de Engelse regent William Marshall (tussen 1226 en 1229 geschreven) wordt bijvoorbeeld beschreven dat nog veertig jaar later de 'littekens van de oorlog' in het landschap zichtbaar waren.[64] Hoe zat dat in Utrecht en hebben we daar meer gegevens voor dan alleen een dergelijke levensbeschrijving?
Opnieuw zijn er voor het Nedersticht kroniekaantekeningen of optekeningen door ooggetuigen over de omvang van de schade. Twee voorbeelden hiervan komen uit het Vrouwenklooster in De Bilt, even ten oosten van Utrecht. In 1482 betekende inkwartiering van troepen dat alles in en rondom de abdij geroofd en vernield werd. Zelfs de bedden werden kapotgesneden om in andere vorm als zakken te dienen waarin het koren kon worden afgevoerd.[65] In 1528 was het niet veel beter: de windmolen werd verbrand, het klooster grondig geplunderd, de knechten van de abdij gevangen genomen en alle beesten weggevoerd; de paarden werden ingezet voor oorlogsdienst en 148 ruiten van de abdij kapot gegooid. Dezelfde ellende speelde zich in de abdij Oudwijk af, waar de 'jofferen' nog net het in brand gestoken klooster wisten te redden.[66]
In een aantal gevallen werd de oorlogsschade nog verergerd door droogte of watersnood. Het water werd dan ingezet om Utrecht te isoleren en zoveel mogelijk schade elders aan te brengen. In de oorlog van eind jaren 1420 had Utrecht bijvoorbeeld een uitgewerkt plan klaar liggen om de Lek, Rijn- en Meerndijk door te steken 'om twater in Holland te seynden' waarbij dammen Utrecht zouden beschermen. Begin 1482 was men dom genoeg om dit plan daadwerkelijk uit te voeren, met als gevolg meer schade in Utrecht dan in Holland![67]
Om de schade scherper in beeld te krijgen moeten we gebruik maken van rekeningen. In 1374/75 gaf de abdij Oudwijk, tijdens de oorlog met Holland, ruim 56 pond uit om hun grote boerderij op de Oostwaard tussen Zuilen en Maarssen 'te verdinghen'. Desalniettemin waren de gevolgen van de oorlog catastrofaal voor de abdij. Waren de pachtinkomsten van de abdijbezittingen in Kamerik vier jaar eerder nog ruim 860 pond en van de goederen in Houten 617 pond, in 1374/75 was dit gezakt tot 36 en 94 pond. De totale pachtinkomsten van de abdij zakten van bijna 2.675 naar 1.250 pond, waarbij de abdis liet aantekenen dat de abdij 1.187 pond meer had kunnen innen als 'er dit jaar geen oorlog geweest [was] en als de boeren het

Dorpsfeest of kermis. Links wordt gedronken, rechts gedanst. Let op de grote zwaarden van de boeren. De afbeelding schetst ook de ongeremde en onbeschaafde inslag van dorpelingen, waarbij plezier en lichamelijkheid voor goede manieren gaan; het meest kenmerkend hier is de man rechts die zijn gevoeg zit te doen, ook al heeft hij zich netjes teruggetrokken. Kopergravure door Daniel Hopfer, rond 1500 te Augsburg (Holl. 83 iii; Funck 42). Via WikiCommons.

land van de abdij in vrede hadden kunnen gebruiken'.[68] Misschien niet zo gek dat de abdij in dit jaar uit preventie, bang als men was om zelf overvallen te worden, nieuwe sloten liet plaatsen op de kerkdeur, het turfvenster, het venster van de keuken, het boterhuis en de kelder. Ook de deur naar de boomgaard kreeg een slot, terwijl de kok en de bakker sleutels kregen voor de abdijpoort, wat impliceert dat ook hier de sloten vernieuwd en versterkt waren.[69] Dat jaar gebruikte men ook alle voorraden die op de graanzolder lagen, iets wat normaal niet gebeurde. We hebben geen idee hoe het de individuele boeren precies verging, simpelweg omdat daarvan geen administratie bewaard is. Wel kunnen we dit via een omweg benaderen. Eerst kan op grond van de rekeningen van grote instellingen achterhaald worden wanneer de inkomsten van deze instellingen sterk terugliepen. Met behulp van kronieken of opmerkingen in de rekeningen kunnen we dan inschatten of dit door oorlogshandelingen gebeurde of door andere zaken. In de zomer van 1493 bijvoorbeeld 'stond het graan in optimale conditie op het veld, maar woelmuizen (*mures terranee*) reduceerden de oogst tot niets op sommige plaatsen als IJsselstein, Montfoort en Benschop'.[70] De zomer van 1462 was zo slecht 'dat men geen rijpe druif vond' en in 1468 was er overal wateroverlast doordat de Lekdijk bij de Grebbe en bij Langerak was doorgebroken.[71]

Het idee achter het gebruik van deze rekeningen om het lot van plattelanders te achterhalen, is dat pachters en boeren met hun pachten en afdrachten een aanzienlijk deel van de inkomsten van grote instellingen voor hun rekening namen. In crisistijd konden ze dat niet meer opbrengen. De instellingen noteren in hun administratie wel de nominale inkomsten maar boeken ze daarna weer af als 'achterstal' of 'restant'. De mate waarin dat gebeurt, zegt iets over de omvang van de crisis. Mijn hypothese daarbij is dat een boer of pachter in goede doen wel in staat is om incidenteel weggevallen inkomsten op te vangen. Duurt de crisis echter langer of is deze ingrijpender, dan lukt dat niet meer, en dalen de netto-pachtinkomsten scherp. De Utrechtse geestelijke instellingen waren zich van dit mechanisme terdege bewust.

In 1537 probeerden ze om onder een voorgenomen belasting op hun goederen in Holland uit te komen. De Utrechtse kapittels tekenden toen aan dat het Nedersticht de afgelopen jaren 'met veele, diverssche ende menichfouldige overtreckinge (=strooptochten), oirloge, verloep ende verdriet van ruytheren ende knechten (=soldaten te paard en te voet) ende der gelycken belast, bezwaert ende bedorven geweest zijn'.[72] Wat dan volgt is een opsomming van alle verliezen en schulden door oorlog in het Nedersticht maar ook andere ellende, tot aan overstromingen in Zeeland toe. In 1526 had de afkoop van soldaten bijvoorbeeld geleid tot 'grondeloser verderffenisse' van hun pachters. In 1527 had de komst van de Geldersen de 'roof van beesten' betekend, ten nadele van hun 'scamelen, armen pachteren'. Het eindresultaat was dat de pachters een achterstal van wel drie jaar hadden en hun schulden en lasten niet meer konden betalen. Scherpe dalingen in pachtinkomsten zouden dus goed op een crisis kunnen wijzen, eerst van de inkomsten van pachters en vervolgens van de instellingen. De inhoud van pachtvoorwaarden en de gang van zaken bij het uitgeven van pacht zijn dan belangrijk. Helaas is er over pacht en pachtvoorwaarden in het Nedersticht geen grote studie beschikbaar, misschien juist wel omdat er zo enorm veel materiaal is.[73] Het volgende is dan ook maar heel tentatief. De grote instellingen verpachtten in de late middeleeuwen hun landerijen meestal voor een termijn van tien jaar. In de zestiende eeuw en later wordt deze termijn soms korter. Het domkapittel legde in 1364 in nieuwe regels vast dat de termijn van tien jaar niet overschreden mocht worden. Het pachtbedrag moest bovendien waardevast worden gemaakt door het aan de zilverprijs te koppelen. Formeel moest elk openvallend pachtgoed op een feestdag in de lokale parochiekerk worden bekend gemaakt en aan de meest biedende worden verhuurd.[74] Bij de verhuur van vijf morgen land buiten de Utrechtse stadsmuren werden inderdaad advertenties bevestigd op de poorten van de stad en de deuren van kerken. Ook betaalde men een omroeper om het door de stad, in de Bemuurde Weerd en in de Tolsteeg aan te kondigen.[75]

In de praktijk volgden familieleden elkaar vaak op in pachtgoederen, wat erop wijst dat er niet altijd scherpe concurrentie is geweest en dat goederen ook wel ondershands gepasseerd zullen zijn. Families konden hierbij flinke druk uitoefenen door bijvoorbeeld te weigeren te vertrekken of andere belangstellenden te intimideren.[76] Bij de Utrechtse geestelijke instellingen kwam het bovendien in de vijftiende en zestiende eeuw geregeld voor dat er afspraken gemaakt werden over mogelijke kortingen. In tijden van nood schold men de pachters een deel kwijt - de zogeheten *defalcatio* of aftrek - vaak een vast bedrag per morgen land. Een andere oplossing was dat land voor 'vrijgeld' werd verpacht, wat inhield dat de pachter de hele pachtsom moest betalen en deze niet mocht korten op grond van slecht weer of een slechte oogst.[77] Uitzonderingen daarop waren landsheerlijke belastingen en soms ook andere zaken zoals 'open oerloge, open waye', officiële oorlog en dijkdoorbraak. In dat geval werd gewoonlijk gedaan 'alsmen boven en beneden doet': zoals het in de rest van het desbetreffende dorp gebeurde. De helft van de pacht werd dan bijvoorbeeld kwijtgescholden.[78]

De precieze hoogte van de pacht doet voor het vervolg minder ter zake, hoewel het natuurlijk duidelijk is dat de kans op achterstal groter werd naarmate de pachtsom een aanzienlijker deel van oogst of opbrengst representeerde. We zien ook dat de kapittels afzonderlijke regelingen met hun pachters troffen zodat deze in staat waren hun achterstallige betalingen in te lopen. Pachters kregen meer tijd, of korting op de pacht. Soms werd de schuld kwijtgescholden voor een bedrag ineens en de zekerheid van een onderpand.[79] Waar het om draait, is hoeveel achterstal een instelling voor lief moest nemen en hoe de wanbetalingen zich door de tijd heen ontwikkelden.

Om daar achter te komen gebruik ik de rekeningen van de zogeheten Kleine Kamer van het kapittel van Oudmunster, vooral omdat deze vroeg beginnen en voor een lange tijd te volgen zijn. Uit deze Kleine Kamer werden met name presentiegelden aan de kanunniken betaald

De boer Hanss Crafft, in typische boerenkledij met zijn lange overkleed, schoudermantel en halve laarzen, met een buidel aan zijn riem. Hij gebruikt een ploeg, compleet met ploegschaar, kouter (voorsnede) en rister (keerbord). Hij stierf begin 1489 als de 212e broeder in het gasthuis van de Mendelsche Zwölfbrüderstiftung. Anonieme tekening (1489). Stadtbibliothek Nürnberg, Amb 317.2, fol. 106r. Via WikiCommons.

voor hun deelname aan de liturgische diensten evenals tal van andere, kleine uitgaven in verband daarmee. De omvang van deze bezittingen van de Kleine Kamer van het kapittel van Oudmunster nam toe van ruim 318 ha in 1300/01, tot 455 ha in 1315/16, 529 ha in 1336/37, 740 ha in 1349/50, 806 ha in 1370/71 naar ruim 975 ha in 1480/81, afgezien van tal van hofsteden in Utrecht of vlak daarbuiten. Een verder voordeel om ons tot juist deze goederen te beperken, ligt erin dat het bij de Kleine Kamer hoofdzakelijk om verspreid grondbezit gaat, waarvan het overgrote deel in het Nedersticht of de aangrenzende Hollandse gebieden is gesitueerd.[80] Het gaat dan om goederen in Oost- of Westbroek, Vleuten, Harmelen, Reierscop, Houten, Schalkwijk, Odijk, Maarschalkerweerd, Wijk, Woerden, Oudewater, Linschoten en Everdingen. Dit betekent dat het niet om leengoederen, grootgrondbezit of tienden gaat, waarvan het beheer vaak gecompliceerd was, ook al doordat om politieke redenen grote pachters soms langdurig weigerden te betalen. In het geval van de Kleine Kamer gaat het om vele, relatief kleine bezittingen van een hoeve lands tot veel minder, die bewust geconcentreerd lagen in het Nedersticht of aangrenzende gebieden.[81] Aan te nemen valt dat de opbrengsten hiervan althans enigermate met de economische en politieke ontwikkelingen verbonden zijn geweest. De precieze opbrengsten van deze landerijen doen voor dit betoog minder ter zake net zomin als inflatie, muntwaardering of de groei van het bezit. We kunnen namelijk vrij goed nagaan hoeveel pacht er in een jaar niet betaald werd doordat de kameraar, de administrateur en beheerder van de goederen, dit in zijn rekening aangaf. Dit is met enige precisie gebeurd,

omdat hij hoofdelijk aansprakelijk was voor ontbrekende bedragen die niet verantwoord konden worden. Als we dit in een percentage uitdrukken, kunnen we de omvang van de achterstal steeds vergelijken, ook al veranderden de andere factoren zoals de hoogte van de pacht of de omvang van het bezit. Uit de eerste helft van de veertiende eeuw zijn er gegevens beschikbaar over incidentele jaren. Daarna zijn ze er voor 1347/48-1359/60, 1370/71-1403/04, 1405/06-1411/12, 1423/24-1441/42, 1447/48-1449/50, 1473/74-1489/90, 1496/97-1498/99, 1500/01-1501/02, 1515/16, 1520/21 en volgende jaren, waarbij alle rekeningen op 1 oktober van een jaar beginnen en twaalf maanden omvatten.[82] Samen leveren ze het volgende beeld op:

Tabel - achterstal, gegevens in de periode 1316 t/m 1530

In deze tabellen staan de rode balken voor het percentage pacht dat in eerste instantie niet betaald werd en dus restant was (achterstal). Dit percentage kon enorm uiteenlopen, van drie procent in 1521/22 tot een overdonderende 92 procent over 1482/83. De blauwe balken staan voor het percentage pacht dat uiteindelijk onbetaald bleef. Veel pachters of hun opvolgers betaalden later namelijk nog hun schuld of een deel hiervan af. Ook hier zijn de verschillen groot, van vrijwel niets dat onbetaald bleef in 1370/71 tot 87 procent over 1482/83. Na 1489/90 heb ik dit laatste percentage wegens tijdgebrek niet meer kunnen berekenen.
Normaal nam de kameraar namelijk aan het eind van zijn rekening een lijst met namen op van pachters die niet betaald hadden. Als daar een kruis of een ander teken bij geplaatst is, houdt dit in dat er alsnog betaald is óf de naam van de pachter duikt in een volgende rekening op

met een 'nagekomen' betaling.[83] In de oudste rekeningen werd dit kruis ook in de kantlijn geplaatst, zodat duidelijk wordt welke pachten echt zijn betaald. Dergelijke nabetalingen moesten onder de rechthebbenden uit eerdere jaren worden verdeeld, waartoe er aparte kassen werden ingericht met eigen administrateurs.[84] De details hiervan kunnen we buiten beschouwing laten.
Over het algemeen besteedden de kanunniken veel aandacht aan het beheer van deze restanten, ook al ging lang niet alles goed.[85] Onder het genot van een glas wijn en wat noten werd jaarlijks de rekening ervan goed gekeurd.[86] Gezien de bedragen die ermee gemoeid waren, werd met veel inzet geprobeerd de schulden te innen. De schout van het kapittel en zijn helpers waren ermee belast; ook allerlei panders of deurwaarders werden ingeschakeld. Er waren allerlei oplossingen mogelijk. Soms werd met een pachter afgesproken dat hij een deel zou betalen maar achterstal van andere jaren hem zouden worden kwijtgescholden, zoals dat in 1408/09 gebeurde met Willem uten Nesse de Straatmaker.[87] Dat kon met fikse tegenzin van de kameraar gebeuren: in 1393/94 betaalde Hendrik Wise slechts een deel terug. De rest werd hem kwijtgescholden 'door zijn slechtheid en onze weekhartigheid'.[88] In 1473 hadden de kapittels van de Dom en Oudmunster genoeg van het gedrag van hun IJsselsteinse pachters die door 'listige, nieuwe vonnissen' steeds hun pacht konden hernieuwen ondanks wanbetaling, en de procedures steeds zo lang mogelijk oprekten om hun schulden niet te hoeven betalen.[89]
Op het pachtgoed kon beslag gelegd worden, net als op andere bezittingen van de wanbetaler. Van een selectie van 38 pachters van de Kleine Kamer in 1404/05 betaalden er bijvoorbeeld vijftien niet of slechts gedeeltelijk. Bij negen van hen werd beslag gelegd.[90] Deze maatregelen konden oplopen. Utrechters werden bijvoorbeeld voor de Raad gedaagd; men legde ook beslag op goederen van de borgen van pachters. Ook excommunicaties waren een gebruikelijk middel. In extreme gevallen werd zelfs een enkele keer een 'kadaver' van een geëxcommuniceerde schuldenaar van het kerkhof opgegraven en weggehaald. Formeel mocht een geëxcommuniceerde namelijk niet in de gewijde grond van het kerkhof begraven liggen.
Soms hebben de pachters ook mooie smoezen: in 1548 kwam een pachter in het kapittelhuis om zijn pacht te verlengen voor vier morgen land met huis, hooiberg en schuur, waarbij hij ook de niet betaalde pacht van de afgelopen drie termijnen wilde voldoen. Hij was dat volgens eigen zeggen namelijk glad vergeten 'omdat de schout hem daartoe niet gemaand had'.[91]
Soms trof men een soort schikking. Nadat er zes jaar niet betaald was door de ene pachter, nam een ander het van hem over. In plaats van de nog verschuldigde 30 Rijnsgulden hoefde hij er maar 18 te betalen. Een dergelijke korting kwam blijkbaar vaker voor. Zo kreeg een ander de toezegging dat hem 6 gulden zou worden kwijtgescholden, als hij erin slaagde de ontbrekende 24 snel te betalen.[92] Bij de Utrechtse kartuizers werd achterstal ook in natura voldaan. Schulden uit 1465 werden bijvoorbeeld deels voldaan met een ezel, een paard, een koe, tarwe, gerst, boter, kaas, eieren, broden en ijzerwaren.[93] Of dit ook bij de kapittels gebeurde, durf ik niet te beweren, maar het zou goed mogelijk zijn.

Is het mogelijk om echte crises vast te stellen?

Bij het gebruik van de cijfers over achterstal zijn natuurlijk tal van voorbehouden te maken: slordig werk van de kameraar met verwarring van namen en data; de invloed van wisselende graanprijzen; het probleem van in beslag genomen goederen versus het vrijwillig betalen van achterstallige pacht later; de overname van de pacht door nieuwe pachters die misschien eerder van hun kapitaal gebruik maakten dan van de opbrengsten van het land. Lang niet alle pachters zullen ook echt het land zelf bewerkt hebben; onder hen waren waarschijnlijk lokale notabelen of stedelingen die de pacht vooral als belegging gebruikten. Het gaat bij mijn onderzoek bovendien maar om een kleine 1.000 ha land die in enkele dorpen en gebieden geconcentreerd waren. De representativiteit hiervan is niet optimaal. Toch is het de beste reeks waarover we beschikken, en een unieke omdat we ook kunnen nagaan wat er in tweede instantie betaald werd. Bovendien valt niet te ontkennen - wie de pacht ook betaalt, om wat voor reden dan ook - dat de reeks verbonden is met de waarde van grond en de belangstelling om dit te pachten. Plotselinge stijgingen in het aantal restanten wijzen op acute crisisomstandigheden. Een grote stijging in het aantal uiteindelijk onbetaalde pachten (de blauwe kolom in de grafieken) wijst op langdurigere malaise en de onmacht hiervan te herstellen.
Kijken we naar de grafieken, dan zien we de achterstal stijgen in de jaren 1348/49-1350/51. We kunnen hier de invloed van de eerste, spectaculaire uitbraak van de pest in 1349 vermoeden.[94] Als we het vergelijken met enkele oorlogscrises daarna, is de ontwrichting binnen de perken gebleven, althans voor zover het de betaling betreft van deze goederen in hoofdzakelijk het westen van Utrecht. De uiteindelijk onbetaalde pacht (blauwe kolom) bedroeg niet meer dan elf procent. Waarschijnlijk komt dit mede omdat de landbouw in deze tijd goede jaren beleefde, zodat de schok opgevangen kon worden.[95] Tot het laatste kwart van de veertiende eeuw blijft dit beeld intact. De enige uitzondering is 1355/56, het jaar van de oorlog met Holland en vele invallen in het Sticht. Dat jaar stijgt de achterstal naar een derde. We zien de effecten nog twee jaar na-ijlen. Betrekken we daar ook bij wat uiteindelijk alsnog betaald is, dan blijkt de veerkracht groot te zijn geweest: al na twee jaar is het percentage zelfs laag te noemen.
Sommige jaren kennen uitschieters naar boven zoals 1395/96, 1401/02 en 1408/09, toen steeds meer dan een derde van de pachters niet betaalde. In het eerste en laatste jaar bleef ook een vijftien procent uiteindelijk onbetaald. De Arkelse oorlogen uit het begin van de vijftiende eeuw zijn hierop van invloed geweest, maar ook slecht weer en/of overstromingen kunnen de oorzaak zijn geweest. Wel is duidelijk dat de achterstal systematisch op een hoger niveau lag dan vóór 1375; vaak betaalt meer dan een vijfde of een kwart van de pachters aanvankelijk niet.

Agrarisch werk. Het planten van struiken of bomen, maaien, scheren van schapen, oogsten van fruit, slachten van vee, met op de achtergrond maaien van koren en ploegen. De huizen links, waarin gedineerd wordt, doen eerder stedelijk aan met hun stenen zijmuren en leien en pannen daken. Livre des profits ruraux, Frans, late vijftiende eeuw, anonieme kunstenaar. British Library Add. 19720, fol. 305. Via WikiCommons.

Agrarische rampjaren als 1437/38-1439/40 komen daar met bijna veertig procent nog boven uit. Blijkbaar viel dit uiteindelijk toch goed op te vangen, omdat de meeste pacht alsnog betaald werd: de blijvend onbetaalde pacht kwam in die jaren niet boven de acht procent uit. Het zijn toen de stedelingen geweest die de prijs betaalden, niet de boeren of de pachters.
Echt anders lag dit in oorlogsjaren.[96] De oorlog met Holland in 1374/5 springt er meteen uit. Aanvankelijk blijft meer dan 57 procent van de pacht - van 92 pachters in totaal - onbetaald. In de rekening van dat jaar staat bij de meeste goederen in het westen, rond Woerden, Montfoort, Bodegraven en Loosdrecht, de toevoeging *comes* (graaf): de graaf van Holland en zijn troepen waren door hun plundertochten en verwoestingen voor het niet betalen van de pacht verantwoordelijk. De doorwerking van de oorlog was echter niet groot. Vrijwel in alle gevallen werden de pachtsommen later alsnog voldaan. Een korte campagne was blijkbaar verwoestend, maar niet duurzaam ontwrichtend. Meer last had het kapittel waarschijnlijk van het langdurige conflict met de burggraaf van Montfoort in de jaren 1380.
De echte klappen vielen echter in de oorlogen met Holland en Gelre in de jaren 1420 en het daaropvolgende Utrechtse Schisma, waarbij Rudolf van Diepholt een langdurig conflict had met een tegenkandidaat voor de bisschopsstoel, die vanuit delen van Gelre en Holland werd gesteund. Ook Utrechtse ballingen zorgden voor veel overlast. Met bijna twee derde achterstal in 1427/28-1428/29 zijn dit ware crisisjaren, temeer omdat deze achterstal ook later grotendeels onbetaald blijft. De conclusie kan hier duidelijk zijn: campagnes die gedurende een aantal jaren delen van het platteland troffen, in combinatie met politieke onzekerheid, waren desastreus voor de bezitters van pachtgoederen, en ongetwijfeld ook voor de pachters zelf. Pas na de vrede met Holland zakken de blijvend niet-betaalde pachten weer snel naar zes procent terug.
De Utrechtse burgeroorlog van 1481-1483 is zonder twijfel het meest destructief geweest. De aanloop ernaartoe bracht al ellende, met slechte oogstjaren en dijkdoorbraken, maar de verwoesting door oorlog moet uiteindelijk bijna alomvattend zijn geweest. Op wat geestelijken en wat pachters van hofsteden in de stad na betaalde niemand meer. En dat bleef ook zo: van de laatste twee jaar van de oorlog bleef meer dan tachtig procent van de pachten voorgoed onbetaald. Een bijkomende oorzaak was ongetwijfeld dat 1479/80 en vooral 1480/81 ook nog eens extreem slechte oogsten kenden, met bijvoorbeeld een lange, strenge winter; in 1482 werden bovendien de dijken doorgestoken. Het meest pregnant is de ellende uitgedrukt door de kameraar van 1482/83 die één woord boven zijn rekening schreef, namelijk *Jhesus*, iets wat bij andere rekeningen nooit gebeurde.
In deze jaren werden meer dan 260 pachtsommen niet voldaan; over 1482/83 werden daarvan slechts 36 alsnog helemaal en acht gedeeltelijk betaald. Het hele decennium door bleef de nooit meer betaalde pacht boven de twintig procent liggen. Een snel herstel bleef dus uit, wat wijst op de omvang van de ontwrichting. Zelfs deze kolossale crisis bleef echter niet uitzichtloos. Na ruim tien jaar waren oude tijden teruggekeerd. Het eerste kwart van de zestiende eeuw geeft zelfs rooskleurige cijfers te zien, waarschijnlijk omdat de graanprijzen sneller stegen dan de hoogte van de pachten kon worden aangepast. De oorlog van de jaren 1526-1528 moet opnieuw desastreus zijn geweest, hoewel dat niet blijkt uit deze grafiek. Waarschijnlijk kan dat verklaard worden doordat de meeste goederen van de Kleine Kamer in het westen van Utrecht en het aangrenzende Holland lagen. Oorlog met Holland had dus eerder gevolgen dan met Gelre, die in eerste instantie het oosten van het Nedersticht getroffen zal hebben. Het is dus goed mogelijk dat in de jaren 1526-1528 de schade door Gelderse invallen en plunderingen elders in het Nedersticht groter zullen zijn geweest dan de grafiek op pagina 76 laat zien.
De Utrechtse kanunniken waren zich van de moeilijkheden terdege bewust. Pachten konden bijvoorbeeld stijgen als weteringen werden gegraven of verbeterd. Diverse keren wordt de oorlogssituatie (*guerra*) genoemd als reden waarom een pachter niet kon betalen.[97] Op het hoogtepunt van een crisis viel daar niets aan te doen. De meest wanhopige poging om toch nog iets te innen deed zich voor, toen de kanunniken van Oudmunster in 1483/84 anderhalf mud tarwe schonken aan Jan Ruysch die Olieslager in de Bemuurde Weerd, met de bedoeling dat Jan deze kon zaaien op land bij de kartuizers. Van de opbrengsten zouden de kanunniken de helft krijgen, zodat er tenminste nog iets aan inkomsten zou zijn.[98] Sommige pachters konden een lening krijgen. Anderen kregen een korting op hun pacht of hoefden in het begin niets te betalen, alles om hun bedrijf weer op gang te krijgen. Zo sloot het Domkapittel in 1484 een akkoord over een pacht in Loerik bij Houten, waarbij de pachter het eerste jaar twee schild zou betalen, de vier jaar daarop drie schild en de resterende vijf jaar vier schild. De pachter gaf echter aan 'dat hij arm was en vroeg om uitstel van betaling tot volgend jaar'.[99]
Ook collectieve steun was mogelijk. Lopik was er, ook door slecht weer, zo beroerd aan toe rond 1483/84 dat de kanunniken van Sint-Marie verwachtten nooit meer iets te zien van de achterstal 'behalve als wij de arme dorpelingen helpen om haver te krijgen zodat zij hun land kunnen inzaaien'. Omdat het om grote bedragen ging en de kerk zelf geen geld meer had, besloten de kanunniken dit te lenen door renten uit te geven.[100] In 1487 deden ze hetzelfde toen er geïnvesteerd moest worden in een nieuwe molen op het boezemwater bij Haastrecht: 'door de grote armoede van de dorpelingen van Lopik kon er van de arme stakkers niets verwacht worden'.[101]

Slotbeschouwing

We kunnen op grond van deze steekproef uit kerkelijk bezit concluderen dat de omstandigheden jaarlijks sterk konden variëren, op economisch, klimatologisch, politiek of militair vlak. Dit betekende vaak dat een deel van de pacht in eerste instantie niet werd betaald, ook al omdat over de hoogte ervan soms conflicten bestonden. Normaal gesproken werd veel van deze achterstal uiteindelijk toch betaald. Dat gold zelfs voor het eind van de veertiende en een groot deel van de vijftiende eeuw toen de positie van grondbezitters over het algemeen ongunstiger was dan voorheen. Echte crisisjaren blijken vrijwel altijd met langdurige perioden van oorlog verbonden, zeker als daar ook nog eens perioden van slecht weer bijkwamen. In het Nedersticht springen dan twee perioden eruit: die van het Utrechts Schisma en de oorlogen met Holland en Gelre tussen 1420 en 1430/1, met een lange nasleep in het volgende decennium, en vooral de burgeroorlog van 1481-1483, die voor iedereen ruïneus was en nog meer dan een decennium zijn invloed liet gelden.

Het zou de moeite waard zijn om dit onderzoek uit te breiden, en daar ook de ontwikkeling van de pacht- en de graanprijs, en de achtergrond van de pachters, bij te betrekken. Demografische gegevens zouden meer dan welkom zijn, maar die zijn voor het Nedersticht niet te verwachten. Voorlopig kunnen we stellen dat kortere oorlogen en campagnes grote vernielingen konden aanrichten. Dit stond snel herstel echter niet in de weg. Een van de redenen daarvoor was dat het platteland weinig kapitaalsintensief was. De meeste huizen waren in deze periode nog van hout. Ze konden met vrij weinig moeite hersteld of opnieuw opgebouwd worden. Datzelfde geldt voor de infrastructuur, met uitzondering van dure installaties als molens. Door middel van investeringen in nieuw zaad en vee was het goed mogelijk om opnieuw te beginnen, ervan uitgaand dat het land niet duurzaam was verslechterd door bijvoorbeeld dijkdoorbraken of hoge waterstanden. Een ware crisis werd het pas, als herstel systematisch onmogelijk werd gemaakt, als er terreur werd uitgeoefend, alle bestaansmiddelen werden vernietigd en vlucht de enige optie was. Systematische strooptochten gedurende langere tijd door meerdere partijen waren hiervoor verantwoordelijk.

De laatste jaren is er, mede door de westerse interventies, steeds meer aandacht gekomen voor de vele militaire campagnes, de gevechten, de terreur, en de uitbuiting in vele delen van de wereld, van Soedan en Somalië tot Syrië en Afghanistan. Daarmee komt ook meer oog voor de andere manier waarop daar gevochten wordt, en de onmacht van westerse troepen daartegen. De wijze waarop in deze gebieden orde gehandhaafd kan worden en politiek bedreven wordt, kent parallellen met de Europese aanpak in gebieden zonder sterk centraal gezag in de tijd vóór de zestiende of zeventiende eeuw. Het gaat te ver om hier in dit verband dieper op in te gaan. Dezelfde parallellen zijn er ook in menige moderne humanitaire crisis, waarbij groepen soldaten het platteland plunderen en terroriseren, mensen en vee gijzelen en elke vorm van ander gezag dan het hunne uitschakelen. De hypothese dringt zich daarbij op dat ook hier de duur van de ontwrichting beslissend zal zijn voor de snelheid waarin de maatschappij zich kan herstellen.
In het laatmiddeleeuwse Nedersticht waren pachters en instellingen op elkaar aangewezen. Instellingen konden hun eisen tijdelijk matigen of wat steun geven; kapitaalkrachtige stedelingen of aanzienlijke boerenfamilies konden investeren na een crisis en zo hun bezit uitbreiden. Maar zonder stabiliteit bleef succes uit.[102]
We kunnen deze conclusies voor het Nedersticht verder onderbouwen door ze te vergelijken met gegevens uit de Honderdjarige Oorlog. Deze oorlog zorgde voor een grote daling en verpaupering van de bevolking in Normandië, ook al spelen daar bredere sociaal-economische ontwikkelingen eveneens een rol.[103] Ook voor het aartsbisdom Bordeaux gaat dit op, waarbij de rol van achterstal opvalt.[104] Datzelfde geldt voor andere delen van Frankrijk, waarbij de lotgevallen van kerkelijke instellingen zijn gevolgd. Ook deze hadden met problematische achterstal en permanente achteruitgang te kampen.[105] Het grote verschil met het Nedersticht - afgezien van andere sociaal-economische verhoudingen - lag uiteindelijk in de duur en intensiteit van de crisis, die door politieke instabiliteit en systematische onveiligheid bepaald werd. Datzelfde zien we precies zo gebeuren in de Opstand in Brabant en andere grensstreken tijdens het einde van de zestiende eeuw en in de Dertigjarige Oorlog. De omvang van de troepen, de organisatie van de oorlog met zijn systematische aandacht voor kaalslag en plundering, en de lange duur van de conflicten zorgden toen voor een veel grotere ontwrichting. De vaak korte campagnes in het Nedersticht berokkenden veel schade en ellende. Uit de wijze waarop achterstal later alsnog werd voldaan kunnen we concluderen dat van duurzame ontwrichting toen nog geen sprake was. Uitzonderingen daarop zijn de jaren twintig van de vijftiende eeuw en vooral het decennium na de Stichtse burgeroorlog van 1481-1483.

Literatuur

Adriaenssen 2007 ➤ Leo Adriaenssen, *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629*, Tilburg 2007.

Avis 1930 ➤ J.G. Avis, *De directe belastingen in het Sticht Utrecht aan deze zijde van de IJsel tot 1528*, Utrecht 1930.

Ayton and Price 1995 ➤ Andrew Ayton and J.L. Price, 'Introduction: the military revolution from a medieval perspective', in: Andrew Ayton and J.L. Price (ed.), *The military revolution: state, society and military change in medieval and early modern Europe*, London 1995, 1-22.

Van Bavel 1993 ➤ B.J.P. van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)*, Hilversum 1993.

Bois 1976 ➤ Guy Bois, *Crise du féodalisme*, Parijs 1976.

Boffa 2004 ➤ Sergio Boffa, *Warfare in medieval Brabant, 1356-1406*, Woodbridge 2004.

Bordeaux 1969 ➤ Michèle Bordeaux, *Le patrimoine ecclésiastique à la fin du Moyen Âge. Évolution économique des diocèses et abbayes de France aux XIVe et XVe siècles*, Parijs 1969.

Bove 2010 ➤ Boris Bove, *Histoire de France. Le temps de la Guerre de Cent Ans*, Parijs 2010.

Boutruche 1947 ➤ Robert Boutruche, *La crise d'une société. Seigneurs et paysans du Bordelais pendant la Guerre de Cent Ans*, Parijs 1947.

Brom 1900 ➤ G. Brom, 'Middeleeuwsche kerksieraden', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 26 (1900) 233-321.

De Bruijn 2003 ➤ J.M. de Bruijn, 'Raminge van sommige punten oft an een orlage queme'. De voorbereidingen van de oorlog van Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht, met het graafschap Holland en het hertogdom Gelre (1419-1423), doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 2003.

Chastellain 1864 ➤ Georges Chastellain, *Chronique*, dl. III, J.M.B.C. Kervyn de Lettenhove, ed., Brussel 1864.

Contamine 1980 ➤ Philippe Contamine, *La guerre au Moyen Âge*, Parijs 1980.

Curtis 2012 ➤ Daniel R. Curtis, Pre-industrial societies and strategies for the exploitation of resources. A theoretical framework for understanding why some settlements are resilient and some settlements are vulnerable to crisis, Proefschrift Universiteit Utrecht 2012.

Damen 2012 ➤ Mario Damen, 'Tournament culture in the Low Countries and England', in: H. Skoda, P. Lantschner & R.L.J. Shaw (ed.), *Contact and exchange in later medieval Europe: essays in honour of Malcolm Vale*, Woodbridge 2012, 247-266.

Denifle 1897-1899 ➤ H. Denifle (ed.), *La désolation des églises, monastères et hôpitaux en France pendant la Guerre de Cent Ans*, 2 dl, Parijs 1897-1899.

Van Doorn 1962 ➤ Z. van Doorn, 'Vrij geld en eens geld in oude pachtcontracten van Zegveld', *Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht* 12 (1962) 455-466.

Van Doorn 1971 ➤ Z. van Doorn, 'Overheidsmaatregelen in het Nedersticht tegen de "misbruyken en quade practycken" van pachters van land in de 16e en 17e eeuw', *Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht* 13 (1971) 467-475.

De Graaf 1996 ➤ Ronald P. de Graaf, *Oorlog om Holland, 1000-1375*, Hilversum 1996.

De Graaf 2004 ➤ Ronald de Graaf, *Oorlog, mijn arme schapen. Een andere kijk op de Tachtigjarige Oorlog 1565-1648*, Franeker 2004.

't Hart 2014 ➤ Marjolein 't Hart, 'From the Eighty Years War to the Second World War. New perspectives on the economic effects of war', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 11 (2014) 261-280.

't Hart 2015 ➤ Marjolein 't Hart, '*Coercion* and *Capital* revisited. Recent trends in the historiography of state-formation', in: Remi van Schaïk (red.), *The Low Countries and neighbouring German territories (14th-17th centuries)*, Turnhout 2015, 23-32.

Van Erp 1738 ➤ Henrica van Erp, 'Annales vernaculi', in: Antonius Matthaeus (red.), *Veteris aevi analecta* I, Den Haag 1738, 86-124.

Himmelsbach 1999 ➤ Gerrit Himmelsbach, *Die Renaissance des Krieges. Kriegsmonographien und das Bild des Krieges in der spätmittelalterlichen Chronistik am Beispiel der Burgunderkriege*, Zürich 1999.

Hoppenbrouwers 2010 ➤ Peter Hoppenbrouwers, 'Ridders en hun ruiters. Het krijgsbedrijf in Holland en Brabant gedurende de veertiende eeuw', in: Mario Damen en Louis Sicking (red.), *Bourgondië voorbij. De Nederlanden 1250-1650*, Hilversum 2010, 327-349.

Van den Hoven van Genderen 1987 ➤ Bram van den Hoven van Genderen, *Het kapittel-generaal en de Staten van het Nedersticht in de 15e eeuw*, Zutphen 1987.

Van den Hoven van Genderen 1997 ➤ A.J. van den Hoven van Genderen, 'Land en landbouw', in: C. Dekker e.a (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht tot 1528*, Utrecht 1997, 291-300.

Van den Hoven van Genderen 2009 ➤ Bram van den Hoven van Genderen, 'Lumpen oder Luxus? Das Einkommen des Säkularklerus am Beispiel der Kanoniker von St. Salvator in Utrecht (1350-1530)', *Zeitschrift für Historische Forschung* 36 (2009) 373-406.

Janse 1993 ➤ Antheun Janse, *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400*, Den Haag 1993.

Janse 2002 ➤ Antheun Janse, 'Toernooicultuur en adelscultuur in middeleeuws Holland', *Holland* 34 (2002) 150-166.

Janse 2003 ➤ Antheun Janse, *De sprong van Jan van Schaffelaar: oorlog en partijstrijd in de late middeleeuwen*, Hilversum 2003.

Kaeuper 1999 ➤ Richard W. Kaeuper, *Chivalry and violence in medieval Europe*, Oxford 1999.

Van Kalveen 1974 ➤ C.A. van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe, 1483-1520*, Groningen 1974.

Keen 1965 ➤ Maurice Keen, *The laws of war in the Middle Ages*, Londen 1965.

Van der Linden 1957 ➤ M.P. van der Linden, *De burggraven van Montfoort in de geschiedenis van het Sticht Utrecht en het graafschap Holland (±1260-1490)*, Assen 1957.

Van Lochem 1995 ➤ Johannes van Lochem, *1520-1525: de kroniek van Johannes van Lochem, prior te Albergen: vertaling en toelichting*, J.B. Schildkamp e.a. (red.), Albergen en Enschede 1995.

De Meyer z.d. ➤ G.M. de Meyer (red.), *De stadsrekeningen van Deventer VI 1435-1440*, Utrecht z.j.

Muller 1879 ➤ S. Muller Fz, 'Inventaris van het goud- en zilverwerk der Utrechtsche geestelijke gestichten in 1578', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 7 (1879) 284-350.

Orthel 1987 ➤ Liebeth Orthel (red.), *Utrechtse kroniek 65-1477*, doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 1987.

Palmboom 1995 ➤ E.N. Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht. Een onderzoek naar verwerving, beheer en administratie van het oudste goederenbezit (elfde-veertiende eeuw)*, Hilversum 1995.

Prestwich 1996 ➤ Michael Prestwich, *Armies and warfare in the Middle Ages. The English experience*, New Haven en Londen 1996.

Prétou 2010 ➤ Pierre Prétou, *Crime et justice en Gascogne à la fin du Moyen Âge*, Rennes 2010.

Prietzel 2006 ➤ Malte Prietzel, *Kriegsführung im Mittelalter. Handlungen, Erinnerungen, Bedeutungen*, Paderborn 2006.

Reinhard 1999 ➤ Wolfgang Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München 1999.

Rikhof 1988 ➤ F.H.A. Rikhof, *Vikarissen en kapelaans in de Dom van Utrecht (12e-16e eeuw)*, doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1988.

Rogers 2000 ➤ Clifford J. Rogers, *War cruel and sharp. English strategy under Edward III, 1327-1360*, Woodbridge 2000.

Russell 1975 ➤ Frederick Russell, *The just war in the Middle Ages*, Cambridge 1975.

Rutgers 1970 ➤ C.A. Rutgers, *Jan van Arkel, bisschop van Utrecht*, Groningen 1970.
Small 1997 ➤ Graeme Small, *George Chastelain and the shaping of Valois Burgundy. Political and historical culture at court in the fifteenth century*, Woodbridge 1997.
Smithuis 1999 ➤ Justine Smithuis, *Het Utrechtse Schisma en de Hollands-Stichtse betrekkingen: partijstrijd en kerkelijke strijd (1423-ca. 1434)*, doctoraalscriptie Universiteit Leiden 1999.
Smithuis 2010 ➤ Justine Smithuis, 'Politiek en geweld in een laatmiddeleeuwse stad. Utrecht, 1400-1430', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 123 (2010) 240-253.
Stehkämper 1961 ➤ Hugo Stehkämper, 'Ein Utrechter kanonistischer Traktat über Kriegsrecht', *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 47 (1961) 196-265.
Struick 1964 ➤ J.E.A.L. Struick, 'Het bewind van de gilden en de strijd om het bisdom in de stad Utrecht 1455-1456', in: W.J. Alberts, J.E.A.L. Struick en A.G. Weiler, (red.), *Postillen over kerk en maatschappij in de vijftiende en zestiende eeuw*, Nijmegen 1964, 85-116.
Tenhaeff 1918 ➤ N.B. Tenhaeff, 'Het Stichtsche platteland in oorlogstijd (1481-1483)', in: Jan Romein (red.), *N.B. Tenhaeff's verspreide geschriften*, Groningen en Batavia 1949, 95-118 (oorspr. *Jaarboekje van het Oudheidkundig Genootschap "Niftarlake"* (1918) 6-32).
Tenhaeff 1920 ➤ N.B. Tenhaeff (red.), *Bisschop David van Bourgondië en zijn stad. Utrechtsch-Hollandsche jaarboeken 1481-1483*, Utrecht 1920.
Tenhaeff 1926 ➤ N.B. Tenhaeff, 'Het risico van kerkelijk klein-grondbezit in de late middeleeuwen', in: Jan Romein (red.), *N.B. Tenhaeff's verspreide geschriften*, Groningen en Batavia 1949, 189-217 (oorspr. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 41 (1926) 420-488).
Tilly 1975 ➤ C. Tilly, *The formation of national states in Western Europe*, Princeton 1975.
Tuck 1985 ➤ J.A. Tuck, 'War and society in the medieval North', *Northern History* 21 (1985) 33-52.
Verbruggen 1954 ➤ J.F. Verbruggen, *De krijgskunst in West-Europa in de Middeleeuwen (IXe tot begin XIVe eeuw)*, Brussel 1954.
Waale 1990 ➤ M.J. Waale, *De Arkelse oorlog 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse*, Hilversum 1990.
Weststrate 2015 ➤ Job Weststrate, 'The impact of war on Lower Rhine trade from the fifteenth to seventeenth centuries', in: Remi van Schaïk (red.), *The Low Countries and neighbouring German territories (14th-17th centuries)*, Turnhout 2015, 61-80.
Wright 1998 ➤ Nicholas Wright, *Knights and Peasants. The Hundred Years War in the French countryside*, Woodbridge 1998.
Zilverberg 1978 ➤ S.B.J. Zilverberg, *De Stichtse burgeroorlog. Rebellie en reactie in het vijftiende-eeuwse Utrecht*, Zutphen 1978.

Noten

1 Voor de adelscultuur rond toernooien Janse 2002 en Damen 2012, die zich deels richt op Jacob van Gaasbeek, de organisator van het Utrechtse toernooi.
2 De hele beschrijving van de intocht en alle vertoon in Chastellain 1864, dl 3, 134-154, met name 144 en 146-151. Voor de schrijver Small 1997, 118-119 en de nuancering op 149, noot 120. Voor de achtergrond Struick 1964, met name 110-112.
3 In een gedicht op de hertog heeft Chastellain het nog over de trots van de Utrechters en de schitterende intocht van de hertog 'comme un soleil sur umbreux contree', als een zon over een beschaduwd land: Chastellain 1864, dl 6, 161.
4 Zie bijvoorbeeld Kaeuper 1999, 176-185 met een schets van alle oorlogsgeweld zoals die in ridderromans te vinden is.
5 Geciteerd naar Wright 1998, 71.
6 Wright 1998, 62-63.
7 Voor de vroegmoderne Nederlandse geschiedenis is Adriaenssen 2007 de grote uitzondering.
8 Ayton and Price 1995, 8; Wright 1998, 63; Prétou 2010, 166: 'L'ampleur des dégâts commis par les routiers parait difficilement mesurable'.
9 Tilly 1975, 42. Een breed overzicht over de ontwikkeling van de staat in Reinhard 1999. In het algemeen wordt een belangrijke rol toegekend aan de zogeheten militaire revolutie, een theorie die gloedvol verdedigd is door Geoffrey Parker.
10 In Nederland bijvoorbeeld in het onderzoek van Marjolein 't Hart; zie recent 't Hart 2014 en 't Hart 2015.
11 Voor Noord-Engeland bijvoorbeeld Tuck 1985, 33: 'but the subject has in fact attracted little attention from scholars'. Zie bijvoorbeeld De Graaf 2004, 286-294 en 442-445 die dit voor de Opstand wel probeert mee te nemen maar eigenlijk niet verder dan anekdotes komt.
12 De enige vergelijking waarin deels nabetalingen worden betrokken is Adriaenssen 2007, 289-292.
13 Over veerkracht en de mate waarop maatschappijen met crisis omgaan Curtis 2012.
14 HUA, Bisschoppen, 475-1, fol. 64-65.
15 Zie in het algemeen Verbruggen 1954, Contamine 1980 en met name Prestwich 1996. Voor waardeoordelen: Himmelsbach 1999, 160-227 en Prietzel 2006. Voor de Nederlanden meer specifiek Waale 1990; Janse 1993; De Graaf 1996; Boffa 2004, vooral 201-228 en Hoppenbrouwers 2010. Uitstekend is Adriaenssen 2007, 41-53 en 57-74. Voor Utrecht de beste informatie in De Bruijn 2003. Een samenvatting van de Stichtse burgeroorlog bij Zilverberg 1978. Voor de rol van de stad en de relatie met geweld Smithuis 2010.
16 Zie bijvoorbeeld de opvattingen van Prestwich 1996, 147 die het vooral op niet-Engelsen laat slaan en Boffa 2004, 154-155 die huurlingen uitsluitend ziet optreden als vervangers van stadsmilities.
17 Uitvoerig hierover Prestwich 1996, 57-127.
18 Dit wordt fraai uiteengezet door Prétou 2010, 152-172, met op 161 bijvoorbeeld'Les routiers brisaient toutes les normes et commettaient tant de délits qu'ils étaient considerés comme des hors-de-la-loi, puisqu'ils n'en respectaient aucune.'
19 Voor de ingewikkelde redenering hierachter Keen 1965 en Russell 1975. Een Utrechtse definitie hiervan in Stehkämper 1961, 258-260.
20 Prétou 2010, 188; Wright 1998, 67 en 69.
21 Stehkämper 1961, 251-252. De uiteindelijke tekst zoals we hem nu kennen, is kort na 1425 op schrift gesteld.
22 Stehkämper 1961, 254-256, 262; De Bruijn 2003, 82-83.
23 Prétou 2010, 182-184, met als conclusie 'Purger le pays des routiers avait donc coûté plus cher que de les y garder'.
24 Prétou 2010, 164, 183; Wright 1998, 69; Boffa 2004, 56-58; Rogers 2000, 5-8, 60-61, 230-232, 286-347. Een kaartje met de aangerichte verwoestingen in 1339 bij Bove 2010, 71, deels gebaseerd op Contamine 1980, 369-374.
25 Voor Holland bijvoorbeeld Hoppenbrouwers 2010, 330-343; voor Brabant Boffa 2004, 20-24, 56-58. Voor Utrecht Rutgers 1970, 45-46, 62, 91-92; Waale 1990, 107-108; De Graaf 1996, 129-149 met kaartjes; De Bruijn 2003, 80.
26 Gebaseerd op registers met klachten en de zogeheten genadebrieven, waarbij de koning van Frankrijk gratie verleende voor gepleegde misdrijven of wandaden. Geanalyseerd bij Prétou 2010, met name 154-156, 160-164 (dertig procent van de gratieverleningen betrof soldaten), 167, 174-175, 180 en 185-187. Zie ook Wright 1998, 70-71, 73-78.
27 Prétou 2010, 190 verschilt hier van Wright 1998, 70-71 die voor meer spectaculaire voorbeelden gaat, maar die op 67 wel weer tot dezelfde conclusie als Prétou komt.
28 Tenhaeff 1920, 101-102; Tenhaeff 1918, 106.
29 Tenhaeff 1920, 40-41; Tenhaeff 1918, 114.
30 Een aantal Utrechtse verdingen bij Smithuis 1999, 47-48, 53-56 die ze ook gebruikt om de oorlogsverwikkelingen te reconstrueren.
31 Prétou 2010, 180 en 185.
32 Wright 1998, 77-78.
33 Wright 1998, 96-116 over de manieren waarop boeren zich verdedigden. Een uitzondering was als de boeren sterk in de meerderheid waren en door hun heer gesteund werden: zo maakten de 'buren' van Everdingen een eind aan de plunderingen van soldaten uit de versterkte kerk van Schoonrewoerd: Tenhaeff 1920, 115-116.
34 Tenhaeff 1920, 42-43 en 110-111. Voor de lange doorwerking van het verhaal van Jan van Schaffelaar: Janse 2003. Gorcumse huurlingen versterkten bijvoorbeeld de kerk van Schoonrewoerd bij Leerdam: Tenhaeff 1920, 97 en de afloop op 115-116. Zie ook Adriaenssen 2007, 82 noot 278 voor Maasbommel in 1504, en 352-353 voor Tilburg.
35 Wright 1998, 68; zie echter ook uitvoeriger en genuanceerder daar 104-113. Een voorbeeld uit Gelre geeft Jan van Lochem, die beschrijft hoe de boeren hun toevlucht zochten in de kerk van Twello 'en weigerden zich aan de vijand over te geven. Dus gooiden die veel stro naar binnen en verbrandden de kerk met boeren en al': Van Lochem 1995, 359. Zie ook Adriaenssen 2007, 49 (verbranden van boeren in de kerken van Schijndel en Geldrop).
36 Tenhaeff 1920, 85.
37 Zie ook de schets hiervan bij Van den Hoven van Genderen 1997, 293-294. Iets over de Utrechtse grens: Van Bavel 1993, 436-462.
38 Brom 1900, 311.
39 Muller 1879, 303.
40 HUA, Stadsbestuur Utrecht I, 827, fol. 13v.
41 HUA, Bisschoppen, 475-1, fol. 83x (27 maart 1421).
42 HUA, Domkapittel, 15-1-a, brief van 18 mei 1472 'dat coern opten veldende nu wesende tredden ende verderven willen twelck onss seer ongen'eglick ende seer scadelick wesen soude'.
43 HUA, Bisschoppen, 25, fol. 10 (15 september 1430).
44 Een mooi voorbeeld geeft de kroniek van Henrica van Erp, die beschrijft hoe alle pacht door de heer van IJsselstein werd ingevorderd: 'betaalde syn ruyter ende knechten daer mede. Aldus moesten wy die scade mede hebben': Henrica van Erp 1738, 96.
45 HUA, Heren Montfoort, 282, p. 263 (21 oktober 1387). Voor de achtergrond van het beleg van Montfoort in 1387: Van der Linden 1957, 53-59. Over de betaling van de pacht bestond al langer onenigheid.
46 HUA, Heren Montfoort, 282, p. 263 (21 oktober 1387).
47 Dit en het volgende citaat: ibidem, p. 268-269 (22 februari 1388).
48 HUA, Staten, 393, na 9 oktober 1535. HUA, Hof van Utrecht, 9-2, fol. 67r (7 januari 1535 met verwijzing naar 25 oktober 1534) en fol. 69v-70r (25 februari 1534). Zie ook Van den Hoven van Genderen 1987, 99-100. Voor de achtergrond van alle Nederstichtse lasten en oorlogsbelastingen Van Kalveen 1973, passim.
49 HUA, Bisschoppen, 247 (24 oktober 1472).
50 HUA, Stadsbestuur Utrecht I, 16, fol. 184v (18 september 1438).
51 Archief Eemland, Stadsbestuur Amersfoort 1300-1810, 453 (1438). Een bevestiging hiervan in De Meyer z.d., XIV en 184-185.
52 Archief Eemland, Stadsbestuur Amersfoort 1300-1810, 454, p. 37 en 43.
53 HUA, Sint-Marie, 12, fol. 130bis (1515).
54 HUA, Bisschoppen, 476-1, fol. 30-32, uitgegeven door De Bruijn 2003, 97-99; zie aldaar 70-71 voor de datering van de gebeurtenissen rond Amersfoort. De citaten in deze alinea zijn hieruit afkomstig.
55 Tenhaeff 1920, 97.
56 Ibidem, 34.
57 Ibidem, 50-52 en 60.
58 Smithuis 1999, 55.
59 HUA, Collectie Buchel-Booth, 5, fol.34r.
60 Tenhaeff 1918, 102-103.

61 Ibidem, 104-105.
62 Van Lochem 1995, 359.
63 Vergelijk voor een latere periode Adriaenssen 2007, met name 269-277, 286-303 en 387-412.
64 Geciteerd naar Kaeuper 1999, 182.
65 Tenhaeff 1918, 108.
66 Henrica van Erp 1738, 105-108.
67 HUA, Stadsbestuur I, supplement 2, fol. 59 (ongedateerd) en fol. 100r; Tenhaeff 1920, 57-58. Zie echter Van Kalveen 1974, 101 waar inundatie rond Utrecht in juli 1499 - samen met de afbraak van huizen in de Weerd en de Tolsteeg - wel succesvol was tegen plunderende troepen van de hertog van Kleef.
68 '... hadt en gheen oorloghe gheweest ende de lantsaten des godshuys land ghebriket hadden mit vreden'. Dit en de andere gegevens over 1370/71 en 1374/75 uit HUA, Stevensabdij, 948.
69 Precies ditzelfde gebeurde in 1521 in het klooster Albergen 'met het oog op de dagelijks terugkerende invallen van de huursoldaten'. Ook hier werden grendels en sluitbalken aangebracht en stevige deuren en wanden geplaatst: Van Lochem 1995, 337.
70 Aantekening in het rekenboek van stadssecretaris Floris Tzwynnen: HUA, Stadsbestuur I, 818, fol. 287r.
71 Orthel 1987, 76 en 89.
72 Uit een instructie voor de domdeken: HUA, Domkapittel, 3348, 9 oktober 1537. Ook de overige citaten zijn hieraan ontleend.
73 Palmboom 1995, 475-479.
74 HUA, Domkapittel, 600 (13 april 1364). Voor de abdij Mariënweerd is dit beter uitgezocht: Van Bavel 1993, 336-356.
75 HUA, Oudmunster, 483-5, Fabrieksrekening 1404/05.
76 Van Doorn 1971. Kenmerkende zaken in HUA, Sint-Marie, 12, fol. 130 (18 maart 1492), HUA, Oudmunster, 499-1, 1461/62 en HUA, Bisschoppen, 250-2, fol. 105.
77 Een korte inleiding hierop geeft Van Doorn 1962. Uitvoeriger Van Bavel 1993, 356-358. Bij het kapittel van Oudmunster neemt het aantal van deze clausules na 1450 toe. Voor de Kleine Kamer bijvoorbeeld HUA, Oudmunster, 489-1, 1447/48 met een veertiental pachten tegen vrijgeld. Een vroege vermelding, met volledig vrijgeld, en de kenmerkende toevoeging dat de pachter geen enkel juridisch verweer mag voeren en de straf van excommunicatie in HUA, Oudmunster, 1278-2 (28 februari 1316).
78 HUA, Oudmunster, 1038-1 (21 februari 1534); Oudmunster, 31-2, fol. 1v (8 oktober 1534), fol. 4v (30 december 1534), fol. 72v-73r (14 juli 1547). Zie ook Van Bavel 1993, 356-358 en 372-385.
79 HUA, Oudmunster, 31-2, fol. 1r (3 oktober 1534), fol. 2r (31 oktober 1534), fol. 2v (20 november 1534).
80 Uitzondering daarop zijn de tienden in Alendorp en allerlei hofsteden in Utrecht.
81 In 1447/48 gaat het om 199 pachten buiten Utrecht, 74 binnen de Vrijheid, 73 tijnzen of renten, en 40 hofsteden in de Oudelle binnen Utrecht (HUA, Oudmunster, 489-1). Voor de risico's van veel verspreider bezit: Tenhaeff 1926.
82 HUA, Oudmunster, 483-99; 489-19 tot en met 489-26; 483-1 tot en met 483-7; 489-1 tot en met 489-4.
83 Soms worden ook dubbele lijsten bijgehouden waarvan de tweede met doorhalingen aangeeft wie later toch heeft betaald: bijvoorbeeld ibidem, 483-4, 1391/92.
84 Ibidem, 113 en 533-1.
85 Van kleinschalige missers in 1373/74 (ibidem, 483-2 Fabrieksrekening) tot grootschalige klachten over wanbeheer (ibidem, 21-3, 8 mei 1537).
86 Voor het eerst in Ibidem, 483-3 Fabrieksrekening 1383/84.
87 Ibidem, 533-1, 1413/14.
88 Ibidem, 483-4, 1393/94.
89 HUA, Domkapittel, 15-1A (25 mei 1473).
90 HUA, Oudmunster, 483-5, 1404/05.
91 Ibidem, 31-1, fol. 64v (16 december 1548).
92 Ibidem, 1559-9 (21 februari 1514) en 21-2 (17 september 1506).
93 HUA, Kartuizers, 265, fol. 2. Vergelijk ook Van Bavel 1993, 362-365.
94 Het eerste jaar waar we cijfers voor hebben, betreft het beruchte hongerjaar 1316/17; zie ook Palmboom 1995, 310-311.
95 Een indirect bewijs hiervoor is dat de inkomsten van de kanunniken van Oudmunster in dit decennium op een hoogtepunt waren: Van den Hoven van Genderen 2009, 388.
96 Zie ook de moeite die men had om de morgengelden te innen: Avis 1930, 129-130.
97 Zie ook Tenhaeff 1926, 206-207.
98 HUA, Oudmunster, 489-2, 1483/84.
99 Rikhof 1988, 508.
100 HUA, Sint-Marie, 12, fol. 82r (ongedateerd maar op grond namen en ibidem, 508-1, rond 1483/84 te dateren).
101 HUA, Buchel-Booth, 5, fol. 11 (16 september 1487). De omvang van de verwoesting kan ook uit de Enquête van 1496 blijken, ook al had die tot doel de belasting laag te houden. Volgens dit cohier was de bevolking van de dorpen rond Woerden met 37 procent gedaald sinds 1477, die van het Gooiland met 29 procent. Het aantal huizen in Oudewater was zelfs met 48 procent gedaald: Tenhaeff 1918, 99.
102 Iets anders is de veerkracht waar Curtis meewerkt en die vooral betrekking erop heeft om een zo groot mogelijke groep een zo stabiel mogelijk bestaan te bieden. Zie Curtis 2012, 312-332.
103 Bois 1976, 293-308, die het zelfs over 'Hiroshima en Normandie' heeft.
104 Boutruche 1947, 249-264, 314-315 en tabel 1 op 425.
105 Bordeaux 1969, 139-148. Dezelfde vraag bij Tuck 1985, die op 42 terecht de psychologische factor noemt.

Willem H. Strous

Rhenen, garnizoensstad in de Tachtigjarige Oorlog

De relatie tussen burgers en militairen in de eerste helft van de zeventiende eeuw

'De Wallen van Rhenen', tekening door Herman Saftleven circa 1670. Het Utrechts Archief, Utrecht.

Rhenen was in de eerste helft van de zeventiende eeuw een levendige stad. Nadat de bewoners rond 1580 waren overgegaan tot het protestantse geloof had dat twee gevolgen. De stad werd niet meer bezocht door bedevaartgangers die genezing zochten voor hun kwalen bij de Rhenense heilige, Cunera. Het wegvallen van de niet geringe inkomsten betekende een klap voor de plaatselijke economie. Prins Maurits, met zijn neef Willem Lodewijk stadhouder van de noordelijke gewesten, hervormde het leger en trof een regeling voor betaling van de inkwartiering van zijn soldaten. Rhenen werd een garnizoensstad en in de eerste helft van de zeventiende eeuw bloeide de economie weer op dankzij de logiesgelden en de soldij van de soldaten. In een stad van circa 700 à 800 inwoners schikte men zich graag in de aanwezigheid van vaak 150 à 200 infanteristen, en soms cavaleristen. In de lange wintermaanden leerde men elkaar natuurlijk ook goed kennen, met huwelijken als gevolg.

Willem H. Strous (1938) is sinds begin jaren negentig van de vorige eeuw actief in de geschiedschrijving van Rhenen en omgeving. Hij publiceert regelmatig in Oud Rhenen, het tijdschrift van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en omstreken, de Jaarboeken van Tabula Batavorum en in 2011 en 2013 in de themanummers van het Jaarboek Oud-Utrecht. Met enkele artikelen heeft hij bijgedragen aan *Geschiedenis van Rhenen* (Utrecht 2008) en *Beschermd door steen* (Utrecht 2014).

Rhenen, eens het meest zuidoostelijke, versterkte steunpunt van de bisschop van Utrecht, verloor halverwege de zestiende eeuw zijn functie van grensvesting en veranderde in een garnizoensstadje. In dit artikel wordt ingegaan op de inkwartieringen van Staatse en met de Republiek verbonden buitenlandse troepen in de eerste helft van de zeventiende eeuw en de invloed die dit had op de inwoners van Rhenen. Onderzocht wordt of er economische en sociale gevolgen zijn aan te wijzen van de aanwezigheid van steeds wisselende militaire eenheden.

Van grensstad naar garnizoensstad

Van oudsher was Rhenen een grensplaats in het uiterste zuidoosten van het gewest Utrecht. Omdat de bisschop van het Sticht en de graaf, later hertog, van Gelre vaak verschil van mening hadden en elkaars grondgebied binnenvielen, kreeg Rhenen in het midden van de veertiende eeuw muren en stadspoorten. Het werd een sterke vesting ten dienste van de verdediging van het Sticht. Even ten noordwesten van de stad had de bisschop eind twaalfde eeuw al zijn kasteel De Horst gebouwd waaromheen het latere dorp Achterberg ontstond.
Enkele jaren geleden werden ten noorden van de voormalige oostelijke Bergpoort bij graafwerkzaamheden voor de aanleg van een ondergrondse, twee verdiepingen hoge parkeerkelder met daarboven winkels en appartementen, resten van een dubbele stadsmuur teruggevonden.[1] Een dergelijke dubbele muur om een middeleeuwse stad is in Nederland alleen bekend uit Maastricht en Arnhem. Deze Rhenense muur is om de noordzijde van de stad aangelegd. Omdat daar geen mogelijkheid was een gracht aan te leggen als eerste verdedigingslijn in verband met de hoogteverschillen in het landschap, kwam er in plaats daarvan een strook ondoordringbaar struikgewas. Aan de zuidzijde van de stad werd, vermoedelijk uit een voormalige Rijngeul, langs de stadsmuur een gracht aangelegd, gevoed met water uit de Rijn.

In 1543 kwam een einde aan de steeds weerkerende vijandelijkheden tussen het Sticht en Gelre toen keizer Karel V de hertog van Gelre bij Venlo definitief versloeg en Gelre bij zijn andere bezittingen voegde. Rhenen verloor daarmee zijn positie als grensstad. Het stadsbestuur verwaarloosde zijn muren en poorten die nog rond 1530 waren versterkt en uitgebreid.[2] Ze werden niet langer van belang geacht voor de verdediging van het Sticht, nog afgezien van het feit dat deze verdedigingswerken niet meer bestand waren tegen de verbeterde vuurkracht uit vijandelijk geschut. Pas in de jaren tachtig van de zestiende eeuw, nadat de inwoners waren overgegaan

Gezicht op Rhenen vanuit het westen, omgeving Claes Jansz. Visscher, ca 1615. Gemeentemuseum Het Rondeel, Rhenen; bruikleen Stichting Vrienden van het Rondeel, Rhenen.

naar het protestantse geloof en de stad de zijde van de prins van Oranje had gekozen, werden de verdedigingswerken weer relevant. De magistraat moest naarstig op zoek naar middelen om afgebrokkelde en vervallen muren te herstellen en in oude staat terug te brengen.[3] In deze jaren werd de stad enkele malen bedreigd door Spaanse troepen maar ontkwam steeds aan belegering, inname en plundering.

In 1576 besloten de Staten-Generaal een eigen troepenmacht te formeren om op te treden tegen de Spaanse soldaten die door het niet uitbetalen van hun soldij aan het muiten en plunderen waren geslagen. Prins Maurits[4] en zijn neef Willem Lodewijk van Nassau reorganiseerden het leger en stelden in 1588 een reglement op, waarbij de soldaten een eed van trouw moesten zweren. Op roof en plundering werden zware straffen gesteld. De compagnieën bleven het gehele jaar door in dienst zodat zij niet, zoals tot dan toe gebruikelijk was, na het vechtseizoen werden afgedankt en meestal aan het zwerven gingen. Het in het voorjaar werven, drillen, africhten en oefenen van mannen tot beroepssoldaten werd te kostbaar geacht om ze in de herfst weer af te danken.[5] Voor deze compagnieën werden winterkwartieren gezocht en zo werd Rhenen vanaf het einde van de zestiende eeuw een veel bezochte garnizoensplaats waar de Tachtigjarige Oorlog, wat betreft belegeringen en andere gevechtshandelingen, aan voorbij zou gaan, afgezien van een tweetal oprispingen in de jaren twintig van de zeventiende eeuw.

Rhenen en de Tachtigjarige oorlog

Aan deze rustige periode waren echter onrustige jaren voorafgegaan. De Rhenense inwoners hadden nog onplezierige herinneringen aan de jaren tachtig. Ze ontsnapten tot twee keer toe ternauwernood aan een Spaanse belegering en inname, terwijl ze tot overmaat van ramp te maken kregen met een grote stadsbrand met dodelijke slachtoffers en een incapabele schout die uit angst voor de Spanjaarden de stad in de steek liet.[6] In 1592 waren ze dan ook niet bereid een Staatse compagnie in de stad toe te laten.[7] Op 11 april van dat jaar besloot men de heer Van Sterckenborch en Braeckel, die zijn komst schriftelijk had aangekondigd, voor de poort tegemoet te gaan en hem te zeggen dat hij niet welkom was vanwege de te verwachten 'inconvenienten' die hem van de burgers zouden overkomen. Zij waren nog steeds zeer kwaad op hem omdat hij in 1585, toen de Spaanse overste De Tassis het Sticht binnenviel, de Utrechtse Staten had voorgesteld de muren te slechten en van Rhenen een open vlek of dorp te maken. Hun verontwaardiging was bovendien versterkt door een andere streek van deze heer Van Sterckenborch. Minder dan drie jaar daarvoor had hij geprobeerd soldaten uit Wijk bij Duurstede en van Huis Maarsbergen clandestien te voegen bij zijn halve compagnie die al in Rhenen in garnizoen lag. Volgens de magistraat was het zijn bedoeling geweest om de stad te plunderen en van Rhenen een 'roofgat' te maken om van daaruit het Sticht onveilig te maken. Met veel bloedvergieten waren de inwoners er na drie dagen en drie nachten in geslaagd om die halve compagnie te stad uit te jagen. Het tekent het zelfbewustzijn van het stadsbestuur dat Van Sterckenborch niet toegelaten werd in de stad.
De Policieboeken van de jaren 1593 tot 1607 zijn verloren gegaan zodat we niet weten hoe de inwoners zijn omgegaan met de inkwartieringen in de jaren negentig van de zestiende eeuw. Pas vanaf 1601 zien we in andere inventarisnummers welke legereenheden in Rhenen werden ondergebracht.
De Rhenenaren werden pas in de jaren twintig van de zeventiende eeuw weer opgeschrikt uit hun rustige bestaan. Prins Maurits verloor zijn greep op de Spanjaarden na hervatting van de strijd na het Twaalfjarig Bestand, omdat de Republiek zich niet had voorbereid op hernieuwde gevechten. Ondanks aandringen van de oostelijke provincies om Oldenzaal te veroveren op de

Spaanse helm en kanonskogels gevonden in de voormalige stadsgracht ten zuiden van de stad tussen Rijnpoort en Westpoort. Gemeentemuseum Het Rondeel, Rhenen.

Spanjaarden en zo rust te brengen in die contreien, wilde de legerleiding daar niet aan. Er heerste in Den Haag defaitisme, want een nederlaag, zo werd gezegd, zou slechts verslagenheid onder de bevolking brengen.[8] Een defensieve oorlog, daarop was nu en in de volgende jaren het beleid gericht. In deze jaren, tot het overlijden van Maurits in 1625, ging het initiatief inderdaad uit van Brussel en Madrid. Daar werd in 1624 besloten tot een grote aanval over de bevroren Rijn en IJssel, waarbij zij zelfs Utrecht bereikten. Een tweede spannende periode voor de Rhenenaren brak aan toen in 1629 de Spanjaarden via de Veluwe Amsterdam wilden bedreigen om zo prins Frederik Hendrik te dwingen zijn beleg van 's-Hertogenbosch op te geven. De vijand kwam zelfs tot aan Amersfoort.
Na dit decennium keerde de rust voorgoed terug. De Spaanse koning raakte betrokken bij de Dertigjarige Oorlog. Een tweefronten oorlog was het gevolg en dat bleek voor Spanje militair en financieel teveel. Al in het begin van de jaren veertig vonden de eerste besprekingen plaats, die zouden leiden tot de Vrede van Munster van 1648.
Gedurende de hele eerste helft van de zeventiende eeuw waren er Franse, Schotse, Engelse, en natuurlijk ook Staatse troepen ingekwartierd in de stad Rhenen, in een stedelijke gemeenschap van ongeveer 700 à 800 personen, wonend in iets meer dan 200 huizen. De soldaten hadden er hun winterkwartier, en zieken en gewonden werden naar Rhenen gestuurd om te genezen.

Rhenen in de eerste helft van de zeventiende eeuw

De stad Rhenen werd na de roerige jaren tachtig van de zestiende eeuw een rustig plaatsje, ver van het strijdgewoel, een garnizoensplaats waar militaire eenheden uitrustten na de zomerse veldtochten. De ene compagnie na de andere trok de stad binnen op zoek naar een slaapplaats. De inwoners raakten gewend aan de vele, vaak ook buitenlandse soldaten. De compagnieën

telden over het algemeen meer dan honderd man, vaak ook 150 tot 160 man. Als het ruitervanen waren, kwamen ook de paarden mee de stad in. Het zal in het begin, rond 1590, nog wennen zijn geweest voor de inwoners, deze steeds elkaar opvolgende invasies van vreemd volk, maar al gauw zullen ze het nut ervan hebben ingezien omdat de soldaten hun soldij in de stad uitgaven voor het dagelijkse levensonderhoud. Bovendien werd voor de soldaten, voor hun onderdak en huisvesting, serviesgeld betaald aan de inwoners bij wie zij werden ingekwartierd.
De Rhenenaren voelden zich veilig, na de vele veroveringen van steden en vestingen elders in het land door Maurits aan het eind van de zestiende eeuw. Ze durfden zich weer buiten de stadsmuren te begeven. In het begin van de nieuwe eeuw, circa 1602, ontwikkelde de magistraat een planmatige opzet van 'volkstuinen' buiten de Rijnpoort.[9] De vruchtbare grond, als slib aangevoerd door de Rijn tijdens de jaarlijkse overstromingen van de uiterwaarden voor de stad, werd in hoven verdeeld. De jaarlijkse opbrengsten aan erfpachten droegen bij aan het stadsinkomen. Aan de zuidzijde van de stadsgracht werd een lijnbaan aangelegd, waarvan de lijndraaier als voorwaarde kreeg opgelegd dat hij een wandelpad van Rijnpoort naar Westpoort open moest houden voor de wandelaars. Enkele decennia later, in mei 1649, werd de stadsgracht zelfs de 'Stadscingel' genoemd waaruit blijkt dat het defensieve karakter van de gracht helemaal verloren was gegaan.[10]
Na de hervatting van de oorlog in 1621, toen er nog geen sprake was van een hernieuwde dreiging van de Spanjaarden, werd het hovencomplex verder uitgebreid en beschermd door een aarden wal tegen de jaarlijkse overstromingen. Aan het begin van het pad dat tussen de oude en de nieuwe hoven werd aangelegd, moest op last van de magistraat een hek worden geplaatst. Veel inwoners hadden daar hun moestuin of boomgaardje, de burgemeester naast de deurwaarder, de schepen naast de karman (vrachtrijder). Zolang men maar de erfpacht op tijd betaalde, werden de hoven aan iedereen verpacht.

Een levendige, veelbezochte stad

Eind november 1620 liet de magistraat in de stad omroepen dat zij in de gaten had gekregen dat er het hele jaar door bedelaars van buiten Rhenen in de stad waren geweest.[11] Het was, zo zei het stadsbestuur, de burgers vaak moeilijk gevallen om deze mensen van de deur te sturen, maar daarmee kwamen de eigen armen van de stad tekort. Kortom, het werd alle vreemdelingen ten strengste verboden om te bedelen en als de inwoners deze sloebers toch iets gaven, werden zij beboet met drie carolusguldens.
De magistraat besloot de aanzegging met het verbod aan alle bedelaars, Rhenenaren en niet-Rhenenaren, om op Kerstavond langs de deuren te gaan. Want de heren hadden het voornemen om die avond zelf langs de deuren te gaan om te collecteren voor de Rhenense armen en hun kinderen. Zij deden tegelijk een beroep op alle ingezetenen om een 'milde hantreijckeningh' te doen.

Behalve door de minder bedeelden die door de straten en stegen van Rhenen zwierven, werd de stad ook regelmatig bezocht door hoog bezoek. Rhenen was in deze tijden een geliefd oord bij de Nassaus. Frederik Hendrik organiseerde regelmatig op en rond de Grebbeberg een jachtpartij en vond dan zijn onderdak in het Convent, het voormalige Agnietenklooster. Toen zijn oomzegger, Frederik van de Palts, in november 1620 zijn koninkrijk Bohemen moest verlaten na de nederlaag in de Slag op de Witte Berg en zijn toevlucht zocht in de Republiek, kwam deze vaak mee naar Rhenen. De Winterkoning, zoals hij genoemd werd omdat hij slechts één winter koning was geweest, kocht in 1629 het Convent - het laatste Agnietje was allang overleden en het gebouw werd gebruikt door de stadsmajoor. Hij liet het afbreken en liet op deze plaats door de Haagse architect Bartholomeus van Bassen een paleis bouwen, het Koningshuis. Lang

heeft Frederik er niet van kunnen genieten want al in 1632 overleed hij tijdens een tocht door Duitsland in een poging zijn verloren gebieden terug te krijgen. Zijn weduwe, de Engelse koningsdochter Elisabeth Stuart, verbleef echter regelmatig met grote gezelschappen in het Koningshuis, tot zij circa 1660 terugkeerde naar Engeland - met achterlating van een groot aantal schulden aan vele Rhenense middenstanders. Magistraat en middenstand hadden in 1629 echt iets anders verwacht van de koninklijke aanwezigheid in hun midden, met hun gebruikelijke hofhouding van circa vijftig personen.
Vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw verbleven ook kunstenaars enige tijd in Rhenen.[12] Albert Cuyp tekende in 1641 diverse Gezichten op Rhenen, Rembrandt tekende in 1647/1648 de drie stadspoorten, Saenredam gaf zijn weergave van het interieur van de Cunerakerk en maakte in 1644 een tekening van Cunerakerk, Koningshuis en Raadhuis. Bartholomeus van Bassen, de bouwer van het Koningshuis in 1629/1630, kwam in 1638 terug naar de stad om het interieur van de Cunerakerk te schilderen, het werk hangt in de National Gallery in Londen. De eerste kunstenaar die, voor zover nu bekend, Rhenen aandeed was (iemand uit de omgeving van) Claes Jansz. Visscher, die in circa 1615 de Westpoort tekende.[13] Jan Pieterszoon Sweelinck, organist van de Oude kerk te Amsterdam, werd in 1616 door de magistraat in Rhenen verzocht om over het zogenaamde pausorgel uit 1523 in de Cunerakerk te komen adviseren.
Rhenen was in de eerste helft van de zeventiende eeuw een bruisend garnizoensstadje, met 700 à 800 inwoners, met in de maanden september tot juni/juli zo'n 100 tot 200 voetsoldaten en/of ruitervolk met hun paarden, met hun vrouwen en kinderen, en in de zomermaanden met kunstenaars en met koninklijke en minder koninklijke bezoekers.

De organisatie van het Staatse leger

In 1576 vergaderden de Staten-Generaal in Brussel zonder daarvoor door Philips II bijeen geroepen te zijn. Dat was niet toegestaan: slechts op uitnodiging van de koning mochten ze bijeenkomen.

Plattegrond Rhenen, circa 1600. Hier woonden circa 700 tot 800 inwoners, met in de maanden september tot en met mei/juni 100 tot 200 soldaten of ruiters. UB Leiden, Collectie Bodel Nijenhuis port. 14 no 20.

Zij hadden er echter alle reden toe want de Spaanse troepen in de zuidelijke Nederlanden hadden al maanden geen soldij meer uitbetaald gekregen en waren aan het muiten en plunderen geslagen. Een van de besluiten die werden genomen was een eigen legermacht te formeren om de muitende Spanjaarden te verjagen. Het kan gezien worden als het begin van het Staatse leger.
Dat betekende echter niet dat de militairen nu met open armen werden ontvangen in de steden. Er zouden nog jaren overheen gaan voordat de burgers het nut konden inzien van inkwartieringen. Willem van Oranje had de steden hard nodig voor zijn Opstand en daarom wilde hij voorkomen dat de burgers de soldaten uit de steden zouden verjagen. Eind 1576 werd door de Staten een regeling getroffen om burgers te betalen voor het verlenen van onderdak aan soldaten. Onder de Habsburgers - Karel V en Philips II - hadden de burgers zelf moeten opdraaien voor de kosten van inkwartiering. Ook werd in elke stad met een garnizoen een sergeant-majoor of wachtmeester aangesteld die toezicht moest houden op de openbare orde en veiligheid. Ook Rhenen kreeg een wachtmeester, aangesteld door de Utrechtse Staten. In de jaren twintig van de zeventiende eeuw was dat Gijsbert van Rheede die uit zijn woonvertrekken in het Convent moest vertrekken nadat dat gebouw werd verkocht aan Frederik van de Palts.[14]
Maurits als opperbevelhebber en stadhouder van Holland en Zeeland, en later van Utrecht en de andere provincies, organiseerde vanaf 1588 het leger, samen met zijn neef Willem Lodewijk, stadhouder van de drie noordelijke provincies. Het belangrijkste was dat hij voor geregelde betaling van de soldij zorgde, waardoor de soldaten geen reden meer hadden om te plunderen. Dat was in voorgaande jaren wel anders geweest. Willem van Oranje vaardigde zo'n vijfentwintig jaar eerder, in november 1562, een plakkaat uit 'van nyet te mogen teeren opden huysman'. In zijn brief aan de eerste deurwaarder van het Hof van Utrecht[15] schrijft hij dat er vele klachten zijn binnengekomen over het lastigvallen van landlieden in de omgeving van Utrecht. Zijn brief wordt omgezet in een plakkaat dat aan alle inwoners van het gewest wordt voorgelezen. Namens koning Philips II staat Willem de boeren en andere burgers toe om, zonder verdere toestemming, de daders van plundering en brandstichting aan te houden en over te dragen aan het Hof van Utrecht voor berechting. Aan de schouten in het gewest wordt opgedragen hulp en bijstand te verlenen bij de arrestaties, als ze in gebreke blijven worden zij uit hun ambt gezet en gestraft. Zou de schout met zijn mensen niet opgewassen zijn tegen de plunderaars dan moeten uit zijn dorp en de drie omliggende dorpen elk vijftien van de weerbaarste mannen met klokgelui bijeen geroepen worden om gezamenlijk de muiters te arresteren en over te brengen naar kasteel Vredenburg in Utrecht. Mocht er bij de gevechten een plunderaar om het leven komen, dan zou dat onbestraft blijven.
De echte ommekeer in het gedrag van de soldaten kwam toen Maurits de organisatie van het Staatse leger ter hand nam. Naast een geregelde soldijbetaling zorgde hij voor een goede en vooral uniforme bewapening van de compagnieën voetvolk en vanen ruitervolk. De 'Ordre op de wapeninge' van 1599 beschreef van ieder soldaat - harquebusier, musketier, piekenier - zijn wapens en wapenrusting. Soldaat zijn werd een beroep met als voornaamste voordeel een vast inkomen, te vergelijken met een arbeidersloon, want soldaten werden na de jaarlijkse veldtocht niet meer afgedankt maar in een garnizoen ingekwartierd.

In de regeling van 1576 hadden de Staten bepaald dat het serviesgeld moest worden uitbetaald aan de magistraten van de steden die dit doorbetaalden aan de soldaten waarna de soldaten zelf voor de betaling van hun logies verantwoordelijk waren. De kapitein kreeg 24 stuivers per week, de luitenant en de vaandrig ieder achttien, een ruiter met paard acht en een soldaat zes stuivers. Drie jaar later bepaalde Willem van Oranje nieuwe, iets hogere bedragen per week. Nog steeds waren de burgers niet happig om militairen in huis te nemen maar het was wel een verbetering en gaf vooral aan dat zij het voor het zeggen hadden want zij mochten zelf bepalen of en zo ja, hoeveel en welke militairen zij wilden opnemen, wat in het Reglement op de serviesgelden van 1595 werd vastgelegd. Nu werden de logiesgevers via de magistraat van hun stad betaald zodat zij niet met onbetaalde rekeningen van soldaten bleven zitten die plots vertrokken waren. Op basis van regelmatige bemonsteringen van de ingekwartierde troep werd aan de magistraat het serviesgeld uitbetaald waarna de heren dit doorbetaalden aan de kwartiergevers.

De inkwartiering

Karel V had in 1555 verordonneerd dat twee soldaten één bed moesten delen en die regeling gold nog steeds. Gehuwde soldaten werd een kamer toegewezen met een bedstee. Soldaten mochten ook voor eigen rekening een huis huren en dat gebeurde ook regelmatig in Rhenen. Anderen vonden onderdak in herbergen en logementen. De logiesgevers die wat wilden bijverdienen, probeerden natuurlijk de netste soldaten in huis te krijgen. De Franse kapitein Puységur, die in 1636 in Gorinchem met zijn troep zou worden ingekwartierd, beschreef in zijn dagboek hoe mannen met een boeventronie of een onverzorgd uiterlijk moeilijk waren onder te brengen. De allerergsten, die niemand in huis wilde hebben, werden in de vestingwerken ondergebracht.[16]
Uit zijn verslag blijkt echter duidelijk dat inkwartiering niet af te dwingen was, de burgers namen op vrijwillige basis militairen in huis. En dat alleen als er geld mee te verdienen was. Niet elke soldaat was welkom.
In Rhenen zal het niet anders zijn geweest. Uit sommige monsterrollen[17] blijkt dat bij de monstering de compagnie voetvolk of de ruitervaan op de markt werd opgesteld om geteld en gecontroleerd te worden. Dat zal bij binnenkomst in de stad ook het geval zijn geweest. Het valt overigens op dat de meeste legeronderdelen meerdere keren in Rhenen in garnizoen werden gelegerd, en ook langere tijd bleven. Burgers en soldaten waren op die manier op een gegeven moment geen vreemden meer voor elkaar en dat zal de inkwartiering gemakkelijker hebben gemaakt.
Een probleem vormde de omvangrijke legertros. Het waren namelijk niet alleen soldaten en ruiters die de stad in kwamen om in garnizoen te gaan en daar de wintermaanden door te brengen, maar ook echtgenotes, kinderen, zoetelaars en bedienden van de militairen. Een reglement uit

Samoereus: met dit soort schepen werden hele regimenten vervoerd. Ets door Reinier Nooms, 1652-1654, droge naald, Rijksmuseum Amsterdam, nr RP-P-1891-P-16550, uit: Verscheyde schepen en gesichten van Amsterdam met twaalf prenten, uit: Cornelis Dankerts (mogelijk).

1585 staat slechts wettige echtgenotes toe en vrouwen om zieken te verzorgen of de was te doen. Maurits accepteerde ook zoetelaars, want die waren gewoon nodig voor de verzorging van levensmiddelen van de troep. Tegen het einde van de zestiende eeuw was de hoerenweifel verdwenen uit de legertros van de Staatse troepen.[18] In de Rhenense servieslijsten wordt veelvuldig melding gemaakt van soldaten met een vrouw - van kinderen wordt ook regelmatig gesproken - die 'logis apart' hadden, met andere woorden een eigen woning huurden.

Inkwartieringen in Rhenen

In het oud archief van de stad liggen circa 51 patenten of marsorders die een goed beeld geven welke legeronderdelen er tussen 1585 en 1678 werden ingekwartierd en voor hoelang.[19] Deze patenten zijn ondertekend door de opperbevelhebber. In de periode tussen de dood van Willem van Oranje en de aanstelling van prins Maurits treffen we één patent aan dat getekend is door de Raden van Staten, afgegeven te Utrecht in juni 1585. Het betreft de opdracht aan kapitein Herman van Olthof om met twee compagnieën met de meeste spoed van Utrecht naar Rhenen te trekken om daar in garnizoen te gaan. Later blijkt dat ingegeven door vrees voor een inval van de Spaanse legeraanvoerder De Tassis die vanuit Zutphen een rooftocht naar het gewest Utrecht was begonnen. Olthof en De Tassis kenden elkaar nog van het beleg van Steenwijk in 1580/1581, waar Olthof één van de vier hopmannen was die de stad tegen De Tassis verdedigde.[20] De Tassis liet echter Rhenen links liggen, waarschijnlijk omdat hij geen belegeringsmateriaal bij zich had, Hij trof bij Amerongen de Staatse troepen onder aanvoering van de Utrechtse stadhouder Joost de Soete, bijgestaan door de Gelderse stadhouder Graaf van Nieuwenaar en Meurs met zijn legeroverste Maarten Schenk. De Staatsen werden in het open veld verpletterend verslagen. De Tassis ging plunderend en brandstichtend richting Utrecht maar keerde na Houten te hebben aangedaan weer richting Zutphen.[21] De Slag bij Amerongen hoort in het rijtje van tien veldslagen met de meeste slachtoffers, tussen onder andere die bij Heiligerlee en de Mokerhei.

De volgende marsorder in het dossier dateert uit 1602 en is getekend door Maurits. Na de moord op Willem de Zwijger achtte men Maurits nog te jong voor de functie van opperbevelhebber. Pas in 1587 werd hij aangesteld en tekende hij voor de orders, eerst als Maurice, graaf van Nassau, na de dood van zijn halfbroer Philips Willem in 1618 als prins van Oranje. Na Maurits' overlijden in 1625 tekent als patenthouder/legeraanvoerder Frederik Hendrik, prins van Oranje die voordien tekende als graaf Henri de Nassau. Na Frederik Hendrik tekent vanaf 1647 Guillaume d'Orange (Willem II) en vanaf diens overlijden in november 1650 de Staten Generaal na advies van de Raad van State. Als secretaris van de prinsen Frederik Hendrik en Willem II tekent Constantijn Huijgens de marsorder. De marsorders geven ook aan waar de legerleiding zich ophoudt. Veel bekende plaatsen passeren de revue: Rosendaal, Waalwijk, Emmerik, Zutphen, Den Bosch, Grave, Sprangh, Hulst.

Alle prinsen van Oranje hebben het patentrecht, wat inhoudt dat zij het recht hebben als opperbevelhebber naar eigen inzicht troepen te verplaatsen zowel in als buiten de provincies. Na de mislukte aanslag van Willem II op Amsterdam op 30 juli 1650 wensen de Staten-Generaal dit recht in eigen handen te krijgen, wat zij in De Grote Vergadering van juni 1651[22] regelen. Vanaf dit moment is het bestuur over het leger een zaak van Raad van State en Staten-Generaal gezamenlijk. Tot het rampjaar 1672, waarin Willem III hersteld wordt in het patentrecht.

De eerste uitbetaling van serviesgeld

Tussen de marsorders van 1585 en 1602 zijn geen patenten bewaard gebleven, maar ze zijn er natuurlijk wel geweest. Maurits geeft vanuit 's-Gravenhage op 10 januari 1602 bevel aan kapitein Brusse om zich met zijn compagnie met bagage en vaandel in Rhenen in te schepen naar Dordrecht waar hij op 14 januari moet aankomen en op nadere orders moet wachten. Brusse moet toch op enig moment in Rhenen zijn aangekomen, met de vrouwen en kinderen van zijn soldaten, misschien ook wel met zijn eigen gezin en dat van andere officieren. Maurits laat weten dat vrouwen en kinderen niet mee mogen maar in Rhenen moeten achterblijven. Begrijpelijk want de compagnie vaart vanuit Dordrecht door naar Oostende dat door de Spanjaarden wordt belegerd en onder leiding van Ambrogio Spinola na drie jaar en drie maanden in 1604 ten koste van veel slachtoffers wordt ingenomen. De volgende marsorder dateert uit april 1621 en dan volgen er in de jaren daarna nog vele andere.

Hoewel er dus uit de jaren vóór en na 1602 geen patenten zijn, weten we uit de stukken betreffende de serviesgelden dat er in deze jaren wel degelijk compagnieën waren ingekwartierd in Rhenen.[23] Het inventarisnummer begint met een uitvoerige opsomming van alle compagnieën die tussen 22 september 1601 tot 23 juli 1603 in Rhenen in garnizoen hebben gelegen. Per compagnie wordt vermeld van wanneer tot wanneer zij in Rhenen waren, voor hoeveel dagen er serviesgeld is betaald en hoeveel. Het totaalbedrag is 4.852 gulden, 12 stuivers en 10 penningen, een forse som geld voor 22 maanden voor de inwoners van de stad! Aan de burgers die inkwartiering verschaften en alle anderen die een graantje meepikten bij de uitdeling, zoals de schout, de burgemeesters, de secretaris, de deurwaarder, de schrijvers, de boden etc., werd 4.843 gulden 13 stuivers en 7 penningen uitbetaald. Voor het verschil is een verklaring want in de kantlijn is genoteerd: 'Deeze acht gulden negentien stuivers vier penningen zijn verloren aen vals en licht gelt vande Ontfanger vande Staten ontfangen!' In de archieven is niet teruggevonden of de magistraat hierover een klacht heeft ingediend.

Uit deze rekening weten we dat de eerder genoemde kapitein Brusse op 6 december 1601 in Rhenen is aangekomen en op 2 januari 1602 bevel kreeg zich in te schepen. Voor deze maand aanwezigheid in Rhenen wordt bij de Staten 192 gulden vijftien stuivers in rekening gebracht. Ook weten we nu dat de compagnie van Brusse achttien vrouwen en tien kinderen telde die in Rhenen achter moesten blijven en waarvoor 23 gulden 12 stuivers 8 penningen aan serviesgeld bij de Staten in rekening wordt gebracht.

In deze rekening wordt 2 januari 1602 genoemd als vertrekdatum van kapitein Brusse met zijn mannen, terwijl in het patent 10/14 januari 1602 wordt genoemd. Het verschil in data is te verklaren uit het feit dat Maurits rekent met de *nieuwe stijl* en Rhenen met de *oude stijl*. Paus Gregorius XIII vaardigde op 24 februari 1582, als uitvloeisel van het Concilie van Trente (1545-1563), zijn bul *Inter Gravissimus* (Onder de zware plichten) uit waarbij de Juliaanse kalender gewijzigd werd in de Gregoriaanse. Men had berekend dat in de voorgaande eeuwen de klok ver was gaan achterlopen waardoor bij de invoering van de nieuwe kalender na donderdag 4 oktober 1582 vrijdag 15 oktober 1582 kwam: men sloeg tien dagen over. In katholieke streken voerde men de nieuwe datum in, andere gewesten, zelfs steden, hielden de oude datum aan. De provincie Utrecht bijvoorbeeld, en dus ook de stad Rhenen, volgde pas in 1700. Alle patenten van de stadhouders zijn gedateerd in de nieuwe stijl terwijl alle Rhenense stukken zijn gedateerd in de oude stijl.

In de eerder genoemde rekening worden de compagnieën genoemd van de commandanten Gabriell de Novelle, Johan van Niell ende Caniga, Brusse, Philippe la Lou, Benoit le Maire, Hollis, Rhijnevelt, Caddell, Dussaus. Ze komen meestal tegen de herfst en vertrekken gewoonlijk weer in het voorjaar. Vaak liggen er twee of drie compagnieën gezamenlijk in garnizoen wat in een stadje als Rhenen een hele drukte moet hebben gegeven. Aan de namen van de commandanten en ondergeschikten te zien zijn het Franse, Engelse en Staatse troepen, wat hier en daar toch ook wel tot wat spraakverwarring in de stad en de omgeving zal hebben geleid. Ook de Staatse troepen hadden echter veel buitenlanders in dienst want de bevolkingsgrootte van

de Republiek, rond 1600 geschat op 1.4 tot 1.6 miljoen inwoners, dwong tot het aannemen van vreemdelingen.[24] Bovendien had het, voor een relatief kleine natie als de Republiek, zeer omvangrijke leger ook weer niet zoveel meer te bieden dan een vast maar sober inkomen dat het kon concurreren met de lokale arbeidsmarkt.

Invloed op het dagelijkse leven

Van de inkwartieringen in Rhenen zijn vele lijsten met details van namen van de soldaten en de kwartiergevers overgeleverd. Uit de eerste rekening van de serviesgelden van inventarisnummer 165 blijkt dat in de periode van 4 februari tot 30 mei 1602 twee compagnieën tegelijk in Rhenen verbleven, aan de kapiteinsnamen te zien Franse compagnieën. We moeten veronderstellen dat op dat moment ook nog de achttien vrouwen en tien kinderen van de compagnie van kapitein Brusse aanwezig waren, die achter moesten blijven toen hun mannen en vaders via Dordrecht naar Oostende afreisden. Deze compagnie had de decembermaand van 1601 in Rhenen doorgebracht, vooraf gegaan door twee compagnieën, betaald door het gewest Friesland, die in november 1601 slechts negen dagen waren gebleven. Na het vertrek van de Fransen op 30 mei 1602 arriveert na de zomermaanden, op 20 september 1602, een zo te zien Engelse compagnie, die op 23 november wordt afgelost door een Staatse. Deze laatste blijft tot 6 maart van het volgende jaar, maar krijgt vanaf 10 december 1602 gezelschap van een Engelse compagnie die tot 28 april 1603 blijft. De Engelsen delen in hun laatste twee maanden in Rhenen de kwartieren met een Franse compagnie die tot 23 juli 1603 in de stad blijft, en op zijn beurt nog twee weken weer samen met een Engelse compagnie moet optrekken.

In de maanden juni, juli, augustus tot half september 1602 zijn de Rhenenaren dus vrij geweest van inkwartieringen, de soldaten zijn op campagne. Daarna wordt het weer druk in de straten van de stad en dat blijft de herfst, winter en lente zo totdat ver in de zomer van 1603 de laatste Fransen en Engelsen vertrekken. De rekening sluit met een totaalbedrag aan serviesgelden van 4.852 gulden 12 stuivers en 10 penningen. Maar ook al worden de serviesgelden van de achtergebleven vrouwen en kinderen van de compagnie van kapitein Brusse meegeteld, dan nog klopt de telling niet en blijft er, bij een huidige controle, een verschil van circa tachtig gulden. Toch wordt de rekening op 24 januari 1604 gecontroleerd en in orde bevonden.

Het is voor de magistraat veel werk om alle soldaten onder te brengen en iedere maand een inspectie te houden waar iedereen is ingekwartierd, want uiteindelijk wil iedereen betaald worden voor het verlenen van onderdak. Vandaar dat er nog velen zijn buiten de logiesgevers die ook betaald krijgen uit de serviesgelden die van tijd tot tijd uit Utrecht worden opgehaald.

Ter Steech krijgt voor het overbrengen van de inspectielijsten naar Utrecht voor iedere maand 3 gulden, in totaal over de hele periode 67 gulden en 10 stuivers. Elisabeth van Wijck ontvangt voor de serviesgelden van de soldaten die in de huisjes van het Convent verbleven 33 gulden.[25] Jan Martens tekent voor ontvangst van 2 gulden en 7 stuivers voor geleverde turf en kaarsen die hij de vaandrig van luitenant kolonel Dussaus geleverd heeft toen die in zijn huis was ingekwartierd.

Na de uitbetaling blijft er in de geldbuidel op het stadhuis nog 29 gulden 16 stuivers en 10 penningen achter. Uit dit restant serviesgelden krijgen de substituut-schout, de twee burgemeesters, de zeven schepenen en de secretaris voor het aanhoren en goedkeuren van de rekening ieder dertig stuivers betaald, in totaal 16 gulden en 10 stuivers. Ook deurwaarder Evert Lijster krijgt voor het bewaken van de kamer op het stadhuis tijdens de uitbetaling aan de burgers 30 stuivers en de secretaris ontvangt nog eens 4 gulden voor het opmaken van de rekening en het in het net schrijven daarvan.

Een betalingsbewijs voor serviesgelden uit februari 1606. Oud Archief Rhenen 1337- 1851, T 152 inv. nr. 165.

De twee burgemeesters en de secretaris krijgen voor hun werk als betaalmeesters van de serviesgelden aan de burgers voor iedere maand en iedere compagnie elk 15 stuivers, met andere woorden, voor 22 maanden is dat totaal 49 gulden en 10 stuivers. Dit bedrag wordt betaald uit de ontvangsten van de huisgelden.

Namen van logiesgevers en soldaten in 1606/1607

De volgende gegevens over serviesgelden in het inventarisnummer 165 betreft de uitbetaling aan de burgers op 4 april 1607 en bestrijkt de periode vanaf 6 november 1606. In tegenstelling tot de voorgaande rekening worden nu de namen van de kwartiergevers genoemd met het aantal soldaten en de duur van de inkwartiering en het uitbetaalde serviesgeld daarvoor. Het betreffen de halve compagnie ruiters van graaf Hendrik van Nassau, gecommandeerd door de kapitein Sali, en de Franse compagnie soldaten van kapitein Du Bois.

Over dit jaar 1607 is er ook een lijst bewaard gebleven waarin het aantal haardsteden in de stad Rhenen per pand is beschreven.[26] De teller/beschrijver van de haardsteden is bij de Westpoort begonnen en heeft de huizen aan de linkerkant van de Herenstraat en aanliggende stegen bezocht tot aan de Bergpoort en is vandaar begonnen aan de terugtocht naar de Westpoort, via de stegen in de binnenstad rondom het stadhuis en de Rijnpoort. Hij nummerde de panden van 1 tot 207 maar telt slechts de haardsteden in 90 huizen, dat waren er 297. Hadden de andere 117 huizen geen schoorsteen op het dak maar slechts een vuurplaats in het woonvertrek? In deze 207 huizen - daar waren ook éénkamerwoninkjes bij - woonden niet meer dan 700 à 800 inwoners, van jong tot oud. Rommes stelt in zijn artikel dat het aantal inwoners van Rhenen tussen 1580 en 1750 op 1.500 blijft en pas daarna iets stijgt tot 1.630 in 1795. Hij moet daarbij de bevolking van de Vrijheid van Rhenen - De Greb, Achterberg, Elst en Remmerden - hebben meegeteld.[27] Uit de registers van de Hoofdelijke taxatie uit 1749-1749 kan namelijk het volgende staatje worden opgemaakt, en het kan niet zijn dat het veel verschilt met 1607:

	Huizen	Inwoners	Waarvan < 10 jr
Rhenen-stad	215	835	201
Achterberg	124	612	149
Elst	22	98	21
Remmerden	5	30	9
Totaal	366	1575	380

Tabel gebaseerd op T 152 inv.nr. 372 Registers en borderellen van de Hoofdelijke taxatie, 1748-1749.

Trijn van Hien ontvangt 19 gulden en 10 stuivers. Daarvoor heeft ze vier soldaten van kapitein Sali vijftien dagen in huis gehad, vier soldaten van kapitein Du Bois gedurende zeven weken, drie soldaten een week lang, twee soldaten een maand, nog eens twee soldaten een maand, en een soldaat dertien dagen. Christiaan de wever ontvangt 10 gulden 4 stuivers voor twee soldaten gedurende vier maanden en een week. Simon Dircx heeft een maand lang drie soldaten van Du Bois in huis gehad, twee kurassiers met twee knechten tweeënhalve maand minus drie dagen, twee ruiters met twee vrouwen en drie kinderen voor anderhalve maand minus twee dagen en twee knechts voor dezelfde periode, en krijgt daarvoor 23 gulden 11 stuivers. In de kantlijn is geschreven dat de twee kurassiers met hun knechts naar Frankrijk zijn vertrokken op 2 april 1607. Voor een ruiter die drie maanden lang in het buitenhuis van het convent naast de predikant huisde met vrouw en dochter wordt 11 gulden en 2 stuivers betaald. Jonker Slitshoorn herbergt gedurende tweeëntwintig dagen twee ruiters, die later naar Juffrouw van Stoutenburch zijn verhuisd, en heeft daarna twee knechten en vier paarden voor drie maanden in huis en krijgt daarvoor 12 gulden. Willem Bock heeft de schrijver van de ruiters in huis, met een ruiter met een knecht en zestien paarden voor de tijd van drie maanden en ontvangt 48 gulden en 12 stuivers.
Ook deurwaarder Evert Lijster biedt onderdak aan: voor een sergeant met een vrouw en twee kinderen ontvangt hij voor vijftien dagen 2 gulden 14 stuivers. En juffrouw Van Stoutenborch heeft kapitein Sali, diens vrouw, twee knechten en een jongen (page) en twee kinderen vijftien dagen in huis en krijgt daarvoor 5 gulden 2 stuivers. Fulvio Portone de Lombard heeft een paar ruiters in huis. Een vrouw van een ruiter die twee maanden op het tolhuis was ingekwartierd krijgt 11 gulden en 16 stuivers als serviesgeld voor haarzelf, haar man, twee kinderen, een knecht en twee paarden.
Zo gaat dat ruim vijftien bladzijden door. Namen als Jan de Leijendekker, Willem de Verwer, Jan Lambertszn Backer, Henrick Jaspersen Lijndraeijer, Arien Gerritsz schoenmaker, Jan Gerritsz wever, Jan Guilicker brouwer, Jan den Hoeijmaecker passeren de revue. Uit de rekening kan worden opgemaakt dat wie plaats heeft, militairen in huis neemt. Het zijn met name de middenstanders die wat geld verdienen, niet de lagere standen want zij hebben de ruimte niet om iets te verhuren.

De serviesgelden

Op 29 oktober 1610 is er een lijst[28] beschikbaar van de serviesgelden voor de diverse rangen en standen van de ruiters en de infanterie, zoals vastgesteld door de generaliteit, waardoor we een idee krijgen wat de Rhenenaren vooraf konden verwachten als ze soldaten in huis namen.
Een ritmeester van de kurassiers of de karabiniers kreeg voor 32 dagen serviesgeld voor hem, zijn page en twee paarden 6 gulden 16 stuivers. De luitenant voor hemzelf, zijn page en twee paarden 4 gulden 16 stuivers, de kornet voor hemzelf, zijn page en twee paarden 5 gulden 16 stuivers, de drie korporaals met hun paard elk 2 gulden. Voor de resterende paarden van de ritmeester, de luitenant, de kornet, de kwartiermeester, de schrijver, de trompetter, de smid en de gewone ruiters werd per 32 dagen per paard 36 stuivers betaald. De kornet ontving een gulden meer dan de luitenant omdat hij de zorg had voor het vaandel.
Een kapitein van de infanterie met zijn page ontving voor zijn serviesgeld over 32 dagen 6 gulden, de luitenant met zijn page 4 gulden, de vaandrig met zijn page 5 gulden, de twee sergeants elk 34 stuivers, de drie korporaals elk 30 stuivers, en alle anderen, zoals de schrijver, de tamboers, de provoost, de chirurgijn en de gewoon soldaat, ook de geappointeerden (gepensioneerden) en de adelborsten 24 stuivers. Ook bij de infanterie ontving de vaandrig een gulden meer dan de luitenant vanwege de zorg voor het vaandel. Het verschil tussen de ruiters en het voetvolk zit natuurlijk in de verzorging van de paarden.

Dankzij een afrekening over 6 november tot 6 december 1606, opgemaakt voor de ruitervaan van graaf Henrik van Nassau, weten we dat er ook voor vrouwen en kinderen betaald moest worden. De kornet, de twee korporaals en de 136 ruiters hebben 24 vrouwen en 16 kinderen meegenomen. Voor de vrouwen werd 15 stuivers per maand betaald en drie kinderen werden voor een vrouw gerekend, in totaal voor deze maand werd dat berekend op 21 gulden 15 stuivers.

Serviesgeld is burgerbijverdienste

In 1610 zijn er nog uitbetalingen geweest voor inkwartieringen in voorgaande jaren tot en met eind 1609. Verschillen met de eerste twee uitdelingen zijn niet aangetoond.
Er is een ingenaaid *Register van vuijtdeelinge vande Serviciepenningen* bewaard gebleven over de eerste helft van het Twaalfjarig Bestand dat in april 1609 begon en in 1621 volgens afspraak eindigde. Het betreffen betalingen voor de halve compagnie ruiters van Zijne Genade graaf Henrick van Nassau en de compagnie Franse soldaten van kapitein Buat over de periode september 1610 tot november 1613. Alle logiesgevers worden bij naam genoemd en wie zij in huis hebben gehad: ruiters, soldaten, vrouwen en kinderen.
Deze twee eenheden blijven in deze jaren ook de zomermaanden in garnizoen in Rhenen. Gevochten werd er niet maar het leger werd niet afgedankt, in ieder geval niet alle eenheden. Gelukkig maar voor de inwoners van Rhenen, want ze waren inmiddels gewend geraakt aan het inkomen uit de serviesgelden en wat de militairen in Rhenen en omgeving spendeerden van hun soldij.
Van 1614 tot 1621 zijn geen stukken over serviesgelden bewaard gebleven maar verondersteld mag worden dat ook in die jaren soldaten werden ingekwartierd in Rhenen. Vanaf het einde van het bestand waren er weer volop compagnieën ingekwartierd in Rhenen.[29] Bijvoorbeeld in de jaren 1631 en 1632 kwam tot twee keer toe de ruitervaan harquebusiers van prins Frederik Hendrik, met als kapitein monsieur Philippe de Nassau, heer van Grimbergen, Rhenen binnen. De tweede keer werd deze vaan ook gemonsterd, op 16 april 1632, waarbij zes officieren, acht dienaars (onder wie pages), 84 ruiters en twee geappointeerden geteld werden. Vele afrekeningen geven weer vele namen van Rhenenaren die soldaten tegen vergoeding in huis namen.

De serviesgelden voor een compagnie belopen al gauw enkele honderden guldens per maand. Verdeeld over de inwoners zijn het kleine bedragen maar ze vormen een welkome aanvulling op het gezinsinkomen. Vaak zijn meerdere compagnieën tegelijkertijd in garnizoen van circa september tot mei/juni van het daaropvolgende jaar en dan telt dat al snel aan tot duizenden guldens voor het winterseizoen. Voor een stad als Rhenen als geheel een belangrijke inkomstenbron.
Naast de logiesgelden hadden de soldaten hun soldij om uit te geven. De soldij was matig - de meeste inwoners van de Republiek lieten daarom het oorlogshandwerk over aan buitenlanders. Het soldatenloon vonden zij niet hoog genoeg om een aantrekkelijk alternatief te vormen voor ander matig betaald werk.[30] Het voordeel van een soldatenbestaan was de garantie van een doorbetaald loon gedurende de wintermaanden, terwijl in die periode de arbeiders moesten zien rond te komen van wat in de zomermaanden verdiend was. Daar stond tegenover dat een soldaat altijd onderweg was. In de jaren zeventig van de zestiende eeuw kwam zijn soldij uit op 7 à 8 gulden per maand, in 1599 9 tot 12 gulden, in 1623 11 tot 15 gulden. Dat was alleen al voor een compagnie van honderd soldaten 1.100 tot 1.500 gulden per maand die in de stad en omgeving werden uitgegeven. Daar kwamen de traktementen van de officieren en andere meerderen nog bij. Met name de Rhenense middenstand en de ambachtslieden zullen er van geprofiteerd hebben dat er maandelijks zoveel geld in omloop kwam.

Een soldatenmaand telde vanaf 1597 wel 42 dagen in plaats van 48 dagen, wat een verhoging betekende van circa 15%.[31] De Raad van State ging met dit voorstel akkoord omdat de kosten van de soldijverhoging betaald werden uit een vermindering van de sterkte van de compagnie infanterie van 150 man tot 130 man en van de compagnie te paard met 10%. De soldij was met toeslag voor het logies bij garnizoensdienst voldoende voor een sober bestaan, want behalve dat hij voor zijn voeding moest zorgen, kwamen ook zijn kleding en zijn bewapening voor zijn rekening. De ruiters moesten voor de stalling van hun paarden en het hooi, het stro en de haver betalen maar daarvoor kregen ze dan ook een hogere tegemoetkoming.

De lange inkwartieringsmaanden

Het moet in de wintermaanden gezellig druk moet zijn geweest om het haardvuur met zoveel vreemdelingen in huis, en met veel vertier in de straten en stegen, en niet te vergeten, de herbergen van de stad. De Rhenenaren en de vele buitenlanders, zoals de Engelsen, de Schotten, de Duitsers en de Fransen, zullen elkaar na verloop van tijd wel hebben kunnen verstaan. De winter- en lentemaanden zijn echter ook de maanden waarin de christelijke feestdagen worden gevierd. Of men gezamenlijk het Kerstfeest, het Paasfeest en/of het Pinksterfeest heeft gevierd is niet bekend, in de archieven is hierover helaas niets gevonden. Wat wel in het archief is aangetroffen, is een vermelding dat in 1607 aan de soldaten van kapitein Du Bois 16 gulden is betaald voor meibomen, betaald uit de serviesgelden.[32] En nog in 1624 werden enkele tonnen bier aan de soldaten gegeven voor hun meifeesten.

Een meifeest is echter geen christelijke feestdag, in tegendeel, het is een oeroud 'heidens' feest waarvan de kerkleiders al in de middeleeuwen probeerden er een christelijk karakter aan te geven door de meimaand te verbinden met de maagd Maria.[33] Natuurlijk probeerden de calvinistische dominees na de Reformatie deze oude meigebruiken, met de verwijzing naar Maria, te verbieden en daarom wekt het verbazing dat de Rhenense magistraat de ingekwartierde Franse soldaten toestaat zoveel jaren na de Reformatie in Rhenen meibomen op te richten en de gebruikelijke feestelijkheden daarom heen te vieren. Klaarblijkelijk had die ene Rhenense predikant nog geen gezag genoeg om hier tegenin te gaan of men stelde de militaire aanwezigheid in de stad met de financiële compensaties daarvoor zo zeer op prijs dat men deze mate van religieuze tolerantie er voor over had.

Een harquebusier. Afbeelding uit: Ten Raa en De Bas, Het Staatsche Leger, 1568-1795, Breda 1911.

Huwelijken en geboorten

Ondanks de taalverschillen, en misschien wel als gevolg van het gezellig samenzijn om het haardvuur, is er echter vaak getrouwd en zijn er kinderen geboren. De doop-, trouw- en begraafregisters van 1626 tot 1811[34] maken geen melding van begraven in de eerste helft van de zeventiende eeuw zodat daar niets over te zeggen is. In andere inventarisstukken

1 Mei feest. Schilderij door Salomon van Ruysdael, 1655. Kunsthistorisches Museum Wenen.

wordt hier en daar gesproken over het overlijden van een ingekwartierde zieke soldaat, maar daar zijn geen conclusies uit te trekken. Veelal kwamen ze al ziek of gewond de stad binnen voor rust en/of genezing.

De eerste twee huwelijken die ingeschreven werden in het huwelijksregister 1630-1657, vonden plaats op 3 mei 1630. Marten Biber, jonggezel uit Neurenberg en Adriaen Wiggers, jonggezel uit Rhenen, beiden harquebusiers in het regiment van prins Frederik Hendrik, huwen resp. de weduwe Maetgen Herberts en Merritgen Lalanders, jonge dochter, beiden van Rhenen en daar wonend.

In 1631 werden er in totaal 34 huwelijken gesloten, elf daarvan vonden plaats tussen soldaten en Rhenense of Achterbergse meisjes en vrouwen. Van deze elf waren er vijf ruiters uit de compagnie harquebusiers van kapitein Ter Burcht en vier soldaten kwamen uit de compagnie Doutgese. Van deze vijf respectievelijk vier soldaten trouwden er vier respectievelijk drie in het voorjaar van 1631, en de andere twee in september en november. De twee compagnieën zijn dus na de zomerse veldtocht weer teruggekomen in de Rhenense kwartieren, de vrouwen zullen in Rhenen zijn gebleven en niet met hun mannen zijn meegegaan.

Gedurende de jaren 1630 tot en met 1648 wordt er 587 keer getrouwd, een gemiddelde van 31 per jaar. Daar zitten uitschieters bij, zoals het jaar 1637 met 75 huwelijkssluitingen en 1635 met slechts elf. Van deze 587 huwelijken zijn er 103 van ingekwartierde militairen, een gemiddelde van vijfenhalf, met een hoogste aantal van zestien in 1640 en vier keer slechts één huwelijk in een jaar. Niet

alle huwelijkssluitingen vinden plaats in Rhenen. Er worden attestaties verstuurd naar vele plaatsen in de Republiek, zoals Geertruidenberg, Amersfoort, Gorinchem, Sluis, Amerongen, Breda, etc. In die plaatsen liggen dan de militairen die eerder in Rhenen waren ingekwartierd en trouwbeloften hebben gedaan aan Rhenense vrouwen en meisjes. Lowijs du Cat, *corporael* onder kapitein Sifredi, laat bijvoorbeeld op 25 oktober 1640 Claesken Jans, jonge dochter in de Marsch, wat toen Rhenens grondgebied was, overkomen naar Utrecht. De compagnie van kapitein Sifredi heeft vele malen in Rhenen in garnizoen gelegen, zoals ook die van Philippe van Nassau en van Goltsteijn. Maar er werd ook getrouwd terwijl de compagnie in Rhenen in garnizoen lag. De graaf van Waldeck ziet tijdens de inkwartiering van 1 oktober 1638 tot 28 april 1639 zeven van zijn soldaten trouwen met drie weduwen en vier jonge dochters. Het is overigens niet in alle gevallen duidelijk of de bruiden geboren zijn in Rhenen, vaak wordt slechts vermeld 'wonende alhier'. Soms staat in het register 'beide hier woonachtig', zoals bij Adam Dupi, adelborst onder kapitein Sifredi, en Lijsbeth Jacobs, weduwe van Steven Bridel. Het is goed mogelijk dat Lijsbeth eerder getrouwd is geweest met een andere militair uit de compagnie van Sifredi en zij elkaar dus al kenden. Adriaen Wiggertsen, inmiddels weduwnaar van Marritje Lalanders, nu soldaat onder Bronckhorst en in garnizoen op het Huis te Hemmen (in de Over-Betuwe) kende natuurlijk Anna Roelofs, weduwe van Christoffel (achternaam onleesbaar), wonend in Rhenen, al uit een eerdere garnizoenstijd. Bij de huwelijkspartners heeft waarschijnlijk niet altijd de liefde een rol gespeeld, eerder zal er de noodzaak zijn geweest om te trouwen, voor de militair om verzekerd te zijn van verzorging en verpleging bij ziekte en als hij gewond werd tijdens gevechtshandelingen, en voor de vrouwen voor een zekere vorm van bestaan vanwege het vaste, hoewel magere, inkomen uit de soldij en serviesgeld van de militair. Ongehuwd samenwonen werd, sinds Maurits de organisatie in handen had gekregen, in het leger niet toegestaan. Al sinds 1595 was dit voor militairen verboden.

Het doopregister van 1634-1642 is onvolledig want het begint in 1634 met slechts drie dopelingen in de maand december, waaronder Engeltjen, het kind van Zeger van Rosbach, ruiter. De jaren 1639 en 1640 ontbreken geheel, en 1641 heeft er in januari slechts twee, waarna het volgende register van 1641-1657 pas in augustus weer verder gaat met dit jaar. Bovendien is het eerste register slecht leesbaar door waterschade.

Bij de dopen werd niet altijd vermeld of de vader soldaat was, vaak moet dat maar verondersteld worden op basis van de naam - overigens werd de naam van de moeder nooit vermeld - en soms een toevoeging zoals 'den Engelschen tamboer'. Op 15 augustus 1641 bijvoorbeeld werd Margriet gedoopt, de vader was Jan Mulij, Fransman. Van Peter Charou vermoeden we dit ook. Van Charou mogen we veronderstellen dat hij na zijn vertrek uit het leger in Rhenen is blijven wonen want na zijn eerste kind in 1642 volgen er in 1643, 1644 en 1646 nog meer en dan staat er achter zijn naam 'wever'.

Met de nodige slagen om de arm tellen we in de twee genoemde onvolledige registers 617 dopen waaronder, eveneens met de nodige restricties, 59 kinderen van soldaten. De jaren 1642 en 1643 tellen de meeste dopen, 70 respectievelijk 71. In deze twee jaren tellen we negen resp. tien dopen van kinderen van militairen waarvan vermeld wordt dat de vaders uit Frankrijk, Duitsland ('Hendrick die Hoochduitsche') en Engeland ('Thomas die Engelschman') komen. Hier en daar staat vermeld dat het kind gedoopt werd op woensdagmiddag, soms vóór, soms na de predicatie, en op zondag voor de middag of in de middagdienst. Al met al zijn de inkwartieringen in Rhenen niet zonder gevolgen gebleven voor de inwoners. Vele ouders hebben hun dochters zien vertrekken met hun soldaat, voor zover zij niet in Rhenen zijn achtergebleven als de compagnie op zomercampagne ging. Als hun echtgenoot in de herfst elders werd ingekwartierd, zullen zij hem hebben moeten volgen. Dit gold niet alleen de jonge dochters maar ook de weduwen die hertrouwden met een ingekwartierde soldaat.

Postwagen, afbeelding uit: Ludovico Guicciardini, Beschrijving van de Nederlanden, 1616, 1617. Collectie H.P. Deys, Rhenen.

Kerkelijke integratie van ingekwartierde soldaten

Een gegeven dat, wat tijd betreft, eigenlijk buiten het bestek van dit artikel valt, is te vinden in het archief van de Nederlands Hervormde Gemeente Rhenen.[35] Toch wordt dit hier kort weergegeven omdat het laat zien hoe de ingekwartierde militairen ook kerkelijk waren geïntegreerd. Het is een *Naamregister van de Ledematen der kercke Jesu Christi tot Rhenen*. De predikant À Diemerbroeck, die al sinds 1629 in Rhenen was, maakte deze lijst op ten behoeve van de tweede predikant van de gemeente Joh. Kupius, ter gelegenheid van het Heilig Avondmaal dat voor de eerste maal na Kupius' bevestiging zou plaats vinden op 25 december 1654. À Diemerbroeck volgde bij zijn opsomming van de lidmaten de 'ordre der Straeten', dat wil zeggen zoals de tellers van bijvoorbeeld de haardstedegelden de stad doorgingen voor hun administratie. Hij vermeldde elf straten, plus 'Buijten de Westpoort, In de Grebbe en Achter-Berch'. Na de inwoners van de stad en omgeving werden de soldaten van drie compagnieën bij name genoemd, inclusief hun huisvrouwen. Het waren de compagnieën soldaten van de Heere Ploos, Heere van Oudegeijn, en Capiteijn Wittenhorst en de compagnie ruiters van de Heere van Moersbergen die op dat moment dus in Rhenen lagen.

Dat houdt in dat, als de soldaten en hun vrouwen aan het Avondmaal wilden aangaan, zij vooraf hun attestatie hebben moeten inleveren. Dit moet een hele administratie zijn geweest voor de predikant want als de compagnieën aan het einde van de lente weer vertrokken, moesten de soldaten weer worden uitgeschreven. Jammer dat er hiervan geen oudere gegevens bekend zijn maar aangenomen mag worden dat dominee À Diemerbroeck al eerder de ingekwartierde soldaten met eventuele aanhang aan het Avondmaal nodigde, en het waren echt niet alleen de officieren.

Onrust in de stad

In een garnizoensstad kan het niet alleen maar pais en vreê zijn met zoveel wisselende groepen soldaten uit alle windstreken. Er vinden natuurlijk ook minder plezierige voorvallen plaats dan huwelijken en geboorten. In de notulen van het Stadsgerecht van Rhenen[36] wordt een aantal keren de misdragingen van soldaten beschreven.

De gewezen soldaat van de compagnie van Van der Velden, de 70-jarige Roelof Gerritsen van Groeningen, wordt op 8 april 1642 door het gerecht veroordeeld tot tien jaar verbanning uit de stad en de Vrijheid (de omgeving van Rhenen) omdat hij 'gesonts lijffs' ging bedelen en, waarschijnlijk uit de opbrengst van deze arbeid, dronken de straat opging. Toen hij in deze toestand ook nog in het openbaar over het één en ander urineerde - 'beregende' - werd hij opgepakt. Zou hij voor afloop van de verbanning weer in de stad verschijnen, dan zou hij aan den lijve gestraft worden.

In de stadsrekeningen komen we een uitgave tegen die verder niet wordt beschreven. Er is blijkbaar iets voorgevallen in de kerk want aan Cornelis van Schoonhoven wordt 1 gulden en 16 stuivers betaald voor reparatie aan een paar banken die door soldaten gebroken zijn.[37] Of de schade verhaald is op de soldaten is niet bekend, ook niet waarom de banken gebroken zijn.

Ernstiger was wat in 1625 is gepasseerd. Op 25 juni van dat jaar werd een gedeelte van de compagnie van kapitein Willem Rengers, die in Rhenen was ingekwartierd, gemonsterd. Tussen 63 namen, beginnend met Willem Rengers, staat in de lijst de naam van Jan Willemsen van Scherpensel die in kwartier is bij Jan in den Hoeck. Achter zijn naam staat '13 Junij dootgestoken'. Noch in de stadsnotulen, noch in het Stadsgerecht komt deze doodslag voor. Het is dus niet duidelijk of er een gerechtelijk onderzoek is geweest, en zo ja, wat de gevolgen zijn geweest voor de dader, die dus ook onbekend is gebleven.

Anders is dat met het voorval een jaar later, in juni 1626. Voor het volledige college van schepenen werden op 29 juni 1626 negen getuigen gehoord, alle onder ede, over wat er op de zondagavond tussen tien en twaalf uur in de buurt van de Cruystraet is gebeurd.

Als eerste werd de 41-jarige Hilleken Caerle, de huisvrouw van Henrick Dircxse, waard in de herberg Tiel, gehoord. Zij verklaarde dat Jan de Prins nog bij daglicht vertrok, en dat Christoffel Leipser(?), Harmen Otterbeeck, Claes Brabeeck en enige anderen tussen tien en elf uur bij haar weggingen en dat zij de volgende morgen een lat miste waarmee de avond tevoren een paar ruiten werden ingeslagen. De volgende die gehoord werd, was de 51-jarige Jantje Wouterse van Steenbeeck, huisvrouw van Henrick van Rempst, bijgestaan door de 19-jarige Geertruijt van Nuijen, die verklaarde dat zij en haar man met de cameraar en diens vrouw tussen elf en twaalf uur naar huis gingen. Door enige ruiters, die tussen de stoepen lagen, werden zij op een schandelijke wijze nageroepen en toen zij daar iets van zeiden, werden zij door Claes Brabeeck met getrokken rapier staande gehouden. Om hulp roepende kwam de burger Aelbert Adriaens met een paar soldaten uit zijn huis waar op dat moment de bruiloft van de vaandrig werd gevierd.

Daarop werd Aelbert Adriaens gehoord, de 42 jaar oude weesmeester van Rhenen. Hij verklaarde dat omstreeks elf uur in de avond Jan de Prins met nog een persoon voor zijn deur ruzie had gezocht met de knecht van de luitenant, waarop hij de man naar binnen trok en zijn deur sloot. Even later keek hij met de jongste broer van de vaandrig naar buiten, hoorde weer wat rumoer, en even daarna een schot. Zij liepen naar buiten en vonden een brandende prop op straat. Tussen elf en twaalf uur hoorde hij geroep en gehuil van vrouwen op straat en trof op straat de stadscameraar en Henrick van Rempst met hun vrouwen en de jonge Geertruijt van Nuijen aan tegenover vier ruiters met hun blanke rapiers in de handen. Hij ging zijn huis binnen en haalde een paar soldaten om de burgers te ontzetten waarbij zij handgemeen werden met de vier ruiters en Christoffel Leipser enigszins verwondden. Gisteren, zo verklaarde hij, kwam Jan de Prins bij hem, even voordat de geweldige, een ouderwetse benaming voor de provoost, in Rhenen aankwam. (Blijkbaar had men deze militaire ambtenaar die belast was met de orde en tucht in een compagnie, voor deze zaak opgeroepen). Jan de Prins had hem gezegd met de soldaat die hij verwond had tot overeenstemming te komen, anders zou hij daar nog over horen. Toen Aelbert antwoordde dat hij daar niet bang voor was, dreigde Jan dat hij niet alleen was want hij was maar één van de vier ruiters met wie hij te maken had.

Langzaam wordt duidelijk wat een rel er is geweest op die zondagavond laat. De andere getuigen bevestigden in grote lijnen wat er was voorgevallen, en twee getuigen voegden daar nog aan toe dat bij hen de ruiten werden ingeslagen. De laatste getuige die gehoord werd, was sergeant David Pissant die verklaarde dat hij, nadat hij zijn luitenant na enen die nacht van zondag op maandag naar huis had gebracht, door Jan de Prins en twee andere ruiters was lastig gevallen en aan zijn been verwond. Wat er met deze beëdigde getuigenverslagen voor het gerecht van Rhenen op 29 juni 1626 is gebeurd, is helaas onbekend, evenals of de aangehouden Jan de Prins en Christoffel Leipser berecht zijn en door wie. Waarschijnlijk zullen ze naar Utrecht zijn overgebracht naar een militaire rechtbank.

Een andere zaak waarbij het Rhenense gerecht getuigen verhoorde, betrof een gevecht waarin een dode viel. Bij deze zaak waren echter geen burgers betrokken. Een woordenwisseling tussen soldaten in een klosbaan en een paar passerende soldaten in augustus 1647 liep uit de hand waarbij al snel het rapier werd getrokken. Eén van de ruziezoekers kreeg een steek boven de knie door de broek heen tot boven aan de achterzak waar de punt van het rapier naar buiten kwam. Nadat de waard Pelgrom van Druijten de vechtersbazen met een gavel (een tweetandige hooivork) had gescheiden, zagen ze de man dood op de grond liggen.

Ook van deze zaak zijn alleen de getuigenverslagen bewaard, van het vervolg, de rechtszaak, is in de Rhenense archieven niets overgeleverd. Gelukkig zijn dit in deze eerste helft van zeventiende eeuw de enige misstanden die in de archieven van het gerecht zijn overgeleverd.

Conclusie

Van Oorlog en Vrede, het thema van dit Jaarboek, was in Rhenen na de roerige jaren tachtig van de zestiende eeuw nog slechts zijdelings sprake wat betreft directe gevechtshandelingen. De oorlog was voor de Rhenenaren een ver-van-mijn-bed show. Men hoorde de verhalen aan die de voor het wintergarnizoen ingekwartierde soldaten vertelden. Men las er de krant, welke is helaas niet bekend. Maar in de stadsrekeningen van de jaren 1625/1626 en 1626/1627 lezen we dat er 5 gulden betaald wordt voor het toesturen van de kranten en nog eens 5 gulden en 8 stuivers aan de vrachtrijders voor de vracht.[38] Op deze manier bleef de magistraat op de hoogte van de nationale en internationale ontwikkelingen.

Verdiend werd er in Rhenen wel aan de oorlog. Het gaat wellicht te ver om te stellen dat de oorlog een zegen was, maar na de eerste aarzelingen werden de soldaten zonder problemen ingekwartierd in Rhenen. Nadat de Staten-Generaal op verzoek van Willem de Zwijger besloten hadden dat voor de inkwartiering zou worden betaald - onder de Habsburgers draaiden de inwoners zelf voor de kosten op - verwelkomden de inwoners de legeronderdelen in hun stad. Bovendien had prins Maurits het leger gereorganiseerd en strenge regels gesteld op plundering en roof. Na het wegvallen van de inkomsten uit de Cunerabedevaart rond 1580 waren de militairen met hun soldij en het inkwartieringsgeld daarom meer dan welkom.

Rhenen was na de Reformatie een vestingstadje aan de kant van de 'opstandelingen', die de koning en heer van de Nederlanden Philips II hadden 'verlaten' en daarom beducht moest zijn voor Spaanse bedreigingen en belegeringen. Nadat Maurits erin geslaagd was de strijd

Monumentje, opgebouwd uit restanten van het in 1629 gebouwde en in 1812 gesloopte Koningshuis, in 1909 opgericht door de Oudheidkamer Rhenen met ƒ 25,00 financiële steun van H.M. Koningin Wilhelmina. Foto Ramspek, circa 1911, Gemeentemuseum het Rondeel, Rhenen.

te verleggen naar vooral de gewesten beneden de grote rivieren, was de stad winterkwartier geworden en rustplaats voor compagnieën die tijdelijk aan de strijd werden onttrokken. Slechts in één geval is duidelijk waarheen de legereenheid naar toe moest in het voorjaar, in alle andere gevallen vertrokken ze zonder aanduiding. Vrouwen en kinderen trokken mee want voor hen werd geen serviesgeld betaald als ze niet uitdrukkelijk achter moesten blijven. In deze jaren, vanaf het einde van de jaren negentig van de zestiende eeuw, werd de inkwartiering door de bevolking meer en meer gezien als een welkome inkomstenbron, de serviesgelden gingen bijdragen aan het inkomen, en de middenstand profiteerde van wat de soldaten uitgaven van hun soldij. Boeren profiteerden van de verkoop van hooi, stro en haver voor de paarden van de cavalerie.
Een volledige compagnie van ruim honderd man had als soldij per maand meer dan 1.500 gulden te besteden, welk bedrag zal zijn uitgegeven aan voeding en kosten van uitrusting. Daar kwam dan het servies-/logiesgeld nog bij. Van dit serviesgeld profiteerden die huishoudens die ruimte konden verhuren. Vooral in de benedenstad van Rhenen waren veel éénkamerwoninkjes en de bewoners daarvan zullen helaas niet de kans hebben gehad iets bij te verdienen door onderdak te verlenen. Uit de servieslijsten blijken het vooral de ambachtslieden en middenstanders te zijn geweest die logies gaven, en natuurlijk de herbergiers.
Een vergelijking met andere steden in het Sticht is niet mogelijk geweest. Het gewest Utrecht kende vijf steden waarvan Wijk bij Duurstede en Montfoort enigszins zijn te vergelijken met Rhenen wat grootte betreft. Het stadsarchief van Wijk heeft een dossiertje met

inkwartieringslijsten uit 1686, 1795 en 1801, terwijl over Montfoort hierover niets bekend is. Verder is er slechts literatuur gevonden over Gorinchem en Doesburg maar dat gaat niet specifiek over inkwartieringen.

Rhenen werd vanaf eind zestiende eeuw een rustig plaatsje waar het goed toeven was. Behalve de welkome aanvulling van extra inkomsten waren er ook de sociale contacten tussen militairen en Rhenense meisjes en vrouwen die uitmondden in huwelijken. In de eerste helft van de zeventiende eeuw werd het door de regelmatige aanwezigheid van stadhouderlijke en koninklijke bezoekers, en het verblijf van schilders en tekenaars een bruisend stadje. In de daaropvolgende eeuwen zou het driemaal worden opgeschrikt door oorlogsgeweld. De eerste maal in het rampjaar 1672 toen de troepen van Lodewijk XIV de stad plunderden en brandschatten, de tweede maal in 1795 toen de Fransen weer het land binnenvielen, nu om Vrijheid, Blijheid en Broederschap te brengen, en de derde maal toen Hitler in mei 1940 de kortste weg naar de Noordzeekust nam en onder andere bij de Grebbeberg op tegenstand stuitte waarna zijn artillerie vanuit Wageningen de stad in brand schoot.

Archiefbronnen

Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht, Wijk bij Duurstede (RHCZOU)
T 65 inv. nr. 353 Trouwboek 1630-1657 (tevens Doopregister 1634-1642), inv. nr. 354 Doopregisters 1641-1657.
T 66, Oud Archief Rhenen 1337-1851 Stadsgerecht Rhenen , inv. nrs. 28-11, 29-4 en 29-10.
T 152, Oud Archief Rhenen 1337-1795, inv. nrs 6, 7 en 8 Policieboeken, 102 Burgerschap, 103 Akten van Indemniteit, 158 Patentbrieven, 159 Monsterrollen, 160 Lijsten van aangenomen soldaten, 161 Staten van Inkwartiering, 165 Staten van betaling van Serviesgelden, 270 Raming vanwege de Staten-Generaal van de kosten van onderhoud der troepen over 1600-1649.
T 355, Archief Hervormde Gemeente Rhenen, inv. nr. 22 Lijst van lidmaten, 1654 - 1856.

Literatuur

Bultje 2014 ➤ L.E.G. Bultje e.a. (red.), *Beschermd door steen. De stadsmuren van Rhenen*, Utrecht 2014.
Deys 2014a ➤ Henk Deys, 'Tussen Utrecht en Gelre. Rhenen als grensvesting, 1499-1543', in: *Beschermd door steen. De stadsmuren van Rhenen*, Utrecht 2014, 18-29.
Deys 2014b ➤ Henk Deys, 'Tot preservatie van de stad van Rhenen. De stadsverdediging tijdens de Opstand, 1550-1600', in: *Beschermd door steen. De stadsmuren van Rhenen*, Utrecht 2014, 30-43.
Deursen 1978 ➤ A. Th. van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw. I. Het dagelijks brood*, Assen/Amsterdam 1978.
Holthuis 1993 ➤ P. Holthuis, *Frontierstad bij het scheiden van de markt. Deventer: militair, demografisch, economisch, 1578 - 1648*, Deventer 1993.
Kruijswijk en Nesse 2006 ➤ Marita Kruijswijk en Marian Nesse, *Nederlandse Jaarfeesten en hun liederen door de jaren heen*, 2e gew. druk 2006.
Krijger 1996, ➤ T.A. Krijger, *Steenwijk als militaire stad*, Den Haag 1996.
Van Nimwegen 2006 ➤ O. van Nimwegen, *'Deser landen crijchsvolck´. Het Staatse leger en de militaire revoluties, 1588-1688*, Amsterdam 2006.
Ten Raa en De Bas 1911 ➤ F.G.J. ten Raa en F. de Bas, *Het Staatsche leger*, 1568-1795, Deel IV 1625 - 1648, Breda 1911
Rommes 1997 ➤ R.N.J. Rommes, 'De bevolking', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht, van 1528 tot 1780*, Utrecht 1997, 171-177.
Schoemaker 2007 ➤ Laurens Schoemaker, *Tegen de helling van de Heuvelrug. Rhenen in oude tekeningen 1600 - 1900*, Utrecht 2007.
Schulten en Schulten 1969 ➤ C.M. Schulten en J.W.M. Schulten, *Het leger in de zeventiende eeuw*, Bussum 1969.
Strous 2014a ➤ Willem H. Strous, 'Rhenen in benarde tijden, 1584-1585. Schout Laurens van Nijhoff gedwongen tot aftreden', in: *Beschermd door steen. De stadsmuren van Rhenen*, Utrecht 2014, 44-53.
Strous 2014b ➤ Willem H. Strous, 'Het Peterseliestraatje in Rhenen. Een tuinencomplex net buiten de Rijnpoort', in: *Beschermd door steen. De stadsmuren van Rhenen*, Utrecht 2014, 70-77 .
Swart 2006 ➤ E. Swart, *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568- 1590*, Amsterdam 2006.
Vermeesch 2006 ➤ Griet Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680),* diss., Amsterdam University Press 2006 .
Zwitzer 1991 ➤ H.L. Zwitzer, *De militie van den Staat. Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Den Haag 1991.

Noten

1 Bultje 2014.
2 Deys 2014a.
3 Deys 2014b.
4 Hoewel steeds wordt gesproken over prins Maurits was Maurits in feite tot 1618 graaf van Nassau. Pas nadat zijn broer Philips Willem was overleden nam Maurits als zijn erfgenaam de titel prins van Oranje over, zoals ook Frederik Hendrik pas na het overlijden van Maurits in 1625 prins van Oranje werd.
5 Zwitzer 1991, 15.
6 Strous 2014a.
7 Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht, Wijk bij Duurstede (RHCZOU), Oud Archief Rhenen (OAR) Toegang 152 inv. nr. 6 Policieboek 1591-1593, f. 40/41.
8 Holthuis 1993, 51.
9 Strous 2014b.
10 RHCZOU, T 152 inv. nr. 172 Register van erfpachten der stad. 1615-1661.
11 RHCZOU, T 152 inv. nr. 8 Policieboek 1613-1665.
12 Zie Schoemaker 2007.
13 Met dank aan Laurens Schoemaker, RKD Den Haag.
14 RHCZOU, T 152 inv.nr. 164 Stukken betreffende de ambtswoning van Gijsbert van Rheede, majoor der stad. 1635. Met retroacta. 1 lias.
15 Het Utrechts Archief, Hof Utrecht, inv. nr. 29-1, fo. 340-341v, Willem van Oranje nr 11635.
16 Vermeesch 2006, 109; Schulten en Schulten 1969, 85/86.
17 Bijvoorbeeld RHCZOU, T 152 inv. nr. 159a Monsterrollen van Hollandsche, Fransche, Duitsche en Engelsche compagniën zoo van ruiters als voetvolk, die te Rhenen in garnizoen hebben gelegen, ingeleverd bij het gerecht aldaar. 1621-1701, f. 1-8.
18 Swart 2006, 155.
19 RHCZOU, T 152 inv. nr. 158 Patentbrieven of marschorders, 1585 - 1678.
20 Krijger 1996, 17.
21 Strous 2014a.
22 Zwitzer 1991, 29.
23 RHCZOU, T 152 inv. nr. 165 Stukken betreffende de betaling der 'servicegelden' van te Rhenen in garnizoen liggende Fransche en Nederlandsche compagnieën, 1603 - 1639.
24 Zwitzer 1991, 44/45.
25 Na de Reformatie van Rhenen van 1579/1580 kwam het Agnietenconvent in handen van de Staten van Utrecht die een sterfhuisconstructie overeenkwamen met de aanwezige Agnietenzusters, zij mochten tot hun overlijden in het Convent blijven wonen. Onbekend is hoeveel Agnieten er in 1602 nog waren.
26 RHCZOU, T 152 inv. nr. 275 Uitzetcedullen van het haardstedegeld te Rhenen en de vrijheid. 1606, 1665, 1718-1793.
27 Rommes 1997, 171-177.
28 RHCZOU, T 152 inv.nr. 165, was getekend De Fresne, Commis vande Tresorie ende Reeckeningen der Vereenichde Nederlanden.
29 RHCZOU, T 152 inv. nr. 165a Stukken betreffende de betaling der 'servicegelden' van te Rhenen in garnizoen liggende Fransche en Nederlandsche compagnieën, 1603 - 1639.
30 Deursen 1978, 46.
31 Van Nimwegen 2006, 56.
32 RHCZOU, T 152 inv. nr. 165.
33 Kruijswijk en Nesse 2006, 109.
34 RHCZOU, T 65 inv. nr. 353/354 Doop-, Trouw- en Begraafregisters, 1626- 1811.
35 RHCZOU, T 355 inv. nr. 22 Lijst van lidmaten, 1654 - 1856.
36 RHCZOU, Stadsgerecht Rhenen T 66, inv. nrs. 28-11, 29-4 en 29-10.
37 RHCZOU, T 152, inv. nr. 183 Stadsrekeningen 1609/10 - 1626/27.
38 RHCZOU, T 152, inv. nr. 183 Stadsrekeningen 1609/10 - 1626/27.

Nettie Stoppelenburg

Een stad in de vuurlinie

Oudewater in 1672

Over de militaire geschiedenis van het Rampjaar 1672 is al veel geschreven, maar over hoe de burgers deze oorlog ondergingen, is veel minder bekend. Oudewater lag midden in het toenmalige oorlogsgebied, juist ten oosten van de Hollandse Waterlinie. De burgers in de stad kregen eerst te maken met het Franse leger en daarna met het Staatse leger, wat overigens allebei geen pretje was. Voor de boeren rond de stad, in de Lange Linschoten, Papekop en Diemerbroek, Hoenkoop en de Hekendorpse buurt, verliep de oorlog nog dramatischer. Zij kregen te maken met plunderende en brandschattende soldaten en kwamen in gevechten terecht tussen legereenheden van de twee partijen. Veel boeren zochten daarop hun toevlucht binnen de muren van Oudewater. Dat was lastiger voor de boeren in Goejanverwellesluis of Hekendorp die van de een dag op de andere middenin een fortificatielinie zaten en gedwongen werden mee te werken aan de aanleg van de vestingwerken. Eind 1673 vertrokken de Fransen weer naar het zuiden. De Republiek was overeind gebleven. Kon het dagelijkse leven in Oudewater weer worden opgepakt?

Nettie Stoppelenburg studeerde in Utrecht kunstgeschiedenis en archeologie. In 1998 raakte zij betrokken bij de oprichting van het Touwmuseum in Oudewater. Sinds die tijd doet zij archiefonderzoek naar de geschiedenis van dit stadje. In de afgelopen jaren verschenen boeken en artikelen van haar hand over diverse aspecten van de sociale, kerkelijke en economische geschiedenis van Oudewater, variërend van boeken over de touwindustrie en de 'Oudewaterse Moord'van 1575 tot artikelen over bierbrouwerijen en schuilkerken. Zij is werkzaam als medewerker educatie bij Het Utrechts Archief.

In april 1672 verklaarden Frankrijk, Engeland en de Duitse bisdommen Munster en Keulen de oorlog aan de Republiek der Verenigde Nederlanden. Dat was niet onverwacht. De oorlogsdreiging was voorzien. Al vanaf 1668 broedde de Zonnekoning Lodewijk XIV op wraak. Johan de Witt had in dat jaar met een internationaal verdrag verhinderd dat de Franse koning de Zuidelijke Nederlanden in handen kreeg. Lodewijk wist de Engelse koning en de bisschoppen van Keulen en Luik aan zijn zijde te krijgen. En toen was het tijd om toe te slaan. Op 7 april 1672 verklaarde Engeland de oorlog aan de Republiek. Frankrijk volgde op 10 april, Keulen en Luik op 28 mei en Münster op 31 mei.

De aanval verliep voorspoedig en toen het Franse leger eenmaal de Rijn over was, trok het snel op door Gelderland naar Utrecht en van Utrecht naar Holland. De stad Utrecht gaf zich over en het Franse leger trok verder naar het westen. In juni 1672 werd duidelijk dat ook Oudewater bedreigd zou worden.

De politieke en militair-strategische kant van het Rampjaar is bekend.[1] Het was aanleiding voor de aanleg van de Hollandse Waterlinie. Ten oosten van de linie werd veel gevochten en in sommige gevallen werden dorpjes verwoest en deels uitgemoord. Heldendaden en niet bepaald heroïsch gedrag, zoals dat van kolonel Pain et Vin, zijn niet vergeten. Maar de gewone burger die dit oorlogsgeweld over zich heen moest laten komen, heeft nooit een stem gekregen.

Oudewater en de dorpen en boerenbuurten rond de stad werden op allerlei manieren met deze oorlog geconfronteerd, zoals met vluchtelingen, bezetting, gevechten, een besmettelijke ziekte en economische problemen. Wat was er allemaal precies aan de hand en hoe ondergingen de inwoners hun lot? Wat waren de gevolgen voor de stad, de omliggende dorpen en de boeren en burgers?

Een stad in afwachting van oorlog

In de resoluties van het Oudewaterse stadsbestuur werd de oorlogsdreiging niet genoemd. Toch zijn er wel aanwijzingen dat de bestuurders ermee bezig waren. Het eigen Oudewaterse Rampjaar 1575 was nog niet vergeten. De stad met haar middeleeuwse stadsmuren was toen zonder al te veel moeite ingenomen door het Spaanse leger en grotendeels door brand verwoest. Brandgevaar en vestingwerken: dat zouden prioriteiten moeten zijn in Oudewater, maar was dat bijna een eeuw later ook zo?

Op 16 februari 1672 liet het stadsbestuur van Oudewater een lijst opmaken van bedrijven waar een brandemmer aanwezig diende te zijn. Het ging om vier oliemolens, vijf brouwerijen, tien bakkerijen, vijf grutterijen, twee smelters, twee korenmolens en zevenendertig grofgarenbanen.[2] Voorheen waren bij vier burgers per vierendeel[3] elk achttien brandemmers ondergebracht maar niet bij brandgevaarlijke bedrijven. De lijst uit februari 1672 was een onderdeel van een revisie van het beleid aangaande brandemmers: er moesten niet alleen meer brandemmers komen maar ook een betere controle op de kwaliteit en het onderhoud. Brand was een regelmatig terugkerend thema in de resoluties van de magistraat, het dagelijks stadsbestuur, maar een zoveel omvattende maatregel was nog niet eerder genomen en is ook nooit meer herhaald. Dat wijst erop dat hier een verband met de oorlogsdreiging zeker te veronderstellen is.

Een probleem dat minder snel aangepakt kon worden, betrof de vestingwerken. Nadat Oudewater in 1576 weer onder eigen bestuur was gekomen, werden de middeleeuwse vestingwerken vervangen door modernere. Dat ging gestaag. Zo werd in 1587 de nieuwe Walbrug bij de Linschoterpoort gebouwd. In 1593 en 1594 werd voor het totale bedrag van 854 gulden de nieuwe Linschoterpoort gebouwd.[4] In 1608 kreeg de poort alweer een nieuwe brug. De nieuwe Waardpoort werd in 1607 gebouwd. Al eerder, in 1585, was er enthousiast gewerkt aan de nieuwe vestingwerken rond IJsselveere en rond die tijd moet ook de nieuwe IJsselpoort zijn gebouwd. In

De vestingwerken op IJsselveere. Tekening E.C. Rahms, ca. 1860. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Collectie Van der Lee

1632 kregen de IJsselpoort en de Broeckerpoort nieuwe bruggen, in 1644 gold dat ook voor de Waardpoort en de Linschoterpoort. Toch werd er onvoldoende geld gereserveerd voor onderhoud en moest er regelmatig een beroep worden gedaan op de Staten van Holland. Terwijl Oudewater in deze tijd rijk werd door de touwindustrie, bleken er in 1663 geen fondsen gereserveerd te zijn voor reparaties aan de Broeckerpoort.[5] In 1668 waren de bruggen van de Waardpoort en de Linschoterpoort alweer zwaar vervallen en werd besloten om de Staten van Holland om hulp te vragen, aangezien de poorten tenslotte onder de 'fortificatie van de stede behooren' en Oudewater volgens de plannen uit 1629 deel uitmaakte van de verdedigingslinie van Holland. De stad kreeg in 1668 een bedrag van 8980 gulden van de Staten voor verbetering van de vestingwerken. Er is een notitie bewaard gebleven die zou zijn overgenomen van een inscriptie op een steen op de Linschoterpoort: 'Den eersten steen va[n] dese poort heeft geleyd Cornelius Amelius, sone van mr. Johan de Koninck op den 6 april Anno 1672'. Helaas overleed dit jongetje al in maart 1672, dus het blijft een raadsel of de steen inderdaad is gelegd of elders bewaard is gebleven. Het is helemaal niet zeker of er in 1672 daadwerkelijk aan de vestingwerken gewerkt werd of dat er alleen maar plannen waren gemaakt. Een rekening over dit jaar is niet bewaard gebleven.

Johan de Koninck

Mr. Johan de Koninck speelde een grote rol in de gebeurtenissen rond 1672 en hij zal dus nog vaak genoemd worden. Wie was deze ijverige burger van Oudewater? In 1672 was Johan de Koninck 30 jaar oud. Hij was sinds 1668 lid van de vroedschap en sinds 1669 schepen. Hij was de enige zoon van brouwer Cornelis Coninck en werd geboren toen zijn ouders al 17 jaar getrouwd waren. Om

Het opschrift op een eerste steen die waarschijnlijk nooit gelegd is, omdat Cornelis Amilius de Koninck al in maart 1672 stierf. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Collectie Van der Lee.

deze gebeurtenis te vieren, deed vader Coninck een schenking aan het Weeshuis. Elk jaar op de verjaardag van zijn zoon kregen de kinderen een feestmaaltijd. Johan mocht in Leiden studeren en verkreeg daar in 1664 zijn meesterstitel. Hij trouwde in datzelfde jaar met Lucia Catharina van Everdingen, dochter van de drossaard van Hekendorp, Snelrewaard en Lange Linschoten. Lucia overleed bij de geboorte van hun derde kind, in 1670. Geen van de drie kinderen werd volwassen en Johan de Koninck bleef weduwnaar. Het stadsbestuur zette hem met grote regelmaat in als 'stadsadvocaat'. Zo verdedigde hij in 1671 Oudewater in een bijzonder heftig geschil met het Grootwaterschap Woerden dat voor het Hof van Holland werd uitgevochten. Hij verkocht de brouwerij van zijn vader en leefde van zijn inkomsten als advocaat, van de verhuur van huizen en van andere beleggingen. Zijn dagen waren vooral gevuld met zijn taken voor het stadsbestuur. Ook in 1672 werd er regelmatig een beroep op hem gedaan.

Vluchtelingen

Het duurde niet lang voordat Oudewater in het Rampjaar werd overstroomd met vluchtelingen uit het oosten en zuiden van Nederland. Het Franse leger trok dan ook in snel tempo het land binnen. De vluchtelingen brachten beangstigende berichten mee over het naderende Franse leger en het stadsbestuur zocht wanhopig naar informatie om de paniek in de stad te kunnen bedwingen. Waren de Fransen de (Gelderse) IJssel inderdaad al gepasseerd, waren zij al in de Betuwe? Op 12 juni schreef Aland Spender vanuit Utrecht dat een vluchteling uit Doesburg had gezegd dat de koning van Frankrijk in hoogsteigen persoon in Doesburg was aangekomen. In juni arriveerden ook vluchtelingen uit de stad Utrecht in Oudewater. Het ging in totaal om twee- à driehonderd personen. De vluchtelingen waren ondergebracht bij de burgers, soms wel zes tot tien op één adres.[6] Volgens een - onvolledige - lijst van vluchtelingen waren er tijdens de Franse bezetting ook nog zeker 225 vluchtelingen in de stad. Over het algemeen was hun verblijf vrij anoniem. Zo werd een vluchteling die op 21 juli werd begraven, omschreven als 'een vrijster die overleden was tot Wouter Cats'. Op de lijst van de vluchtelingen staat achter de naam van Wouter Cats genoteerd dat er vier vluchtelingen bij hem waren ondergebracht, maar nergens staan namen.

De Fransen voor de poort

Op 21 juni capituleerde de stad Utrecht. Het Franse leger kwam steeds dichter bij Oudewater, waar de vestingwerken net als in Utrecht niet in goede staat verkeerden. Oudewater had geen geschut en het land rondom kon niet onder water worden gezet omdat de IJssel al werd afgetapt om het leger van prins Willem III bij Goejanverwellesluis te beschermen. Rond Oudewater was

De Linschoterpoort waardoor de Fransen in 1672 Oudewater binnen trokken. Tekening E.C. Rahms, ca. 1850. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Collectie Van der Lee.

daardoor zo weinig water dat de grachten doorwaadbaar waren en de haven zelfs droog lag.[7] De burgerwacht was weliswaar paraat en van een nieuwe instructie voorzien, maar dat was alleen om de burgers rustig te houden.

Op 22 juni stuurde de vroedschap burgemeester Willem Tromper met de schepenen Pieter Jacobsz van der Horst, Lubbert Wijnantsen van Oort en mr. Johan de Koninck naar het legerkamp van prins Willem III langs de Rijn met een verzoek om hulp. Hoewel prins Willem aangaf dat hem 'het naekende ongeluck der stad seer ter harte ginck', maakte hij ook duidelijk dat hij niet de middelen had om te helpen.

Op 24 juni 1672 besprak de vroedschap een brief van burgemeester Willem Tromper, schepen Johan de Koninck en vroedschapslid Jacobus Molswijck, geschreven vanuit 's-Gravenhage, waar de drie heren overleg hadden gevoerd met de Staten van Holland. Zij adviseerden het stadsbestuur om het voorbeeld van Woerden, IJsselstein en de steden en dorpen in de provincie Utrecht te volgen en 'sauvegarde' - het gevrijwaard worden van plundering of brandschatting - te verzoeken van 'Sijn Koninckllijcke Majesteyt van Vranckrijck'. Het stadsbestuur maakte hierbij nog een extra aantekening als excuus voor het nageslacht. De verdedigingswerken waren net zoals in 1575 niet in conditie om een belegering te weerstaan. De secretaris noteerde in de resoluties van de vroedschap dat de heren 'Opmerckinge nemende op den droevigen overval die in den jare 1575 op dese stadt genomen was' besloten in alle ootmoed de stad over te geven.

Het Franse leger trok door de Lange Linschoten naar Oudewater. Op 25 juni overhandigden burgemeester Cornelis de Lange, oud-burgemeester en schepen Pieter Jacobsz van der Horst, vroedschapslid Jacob Barthelmees Bodegraven en stadssecretaris Dirck Tromper voor de Linschoterpoort de sleutels van Oudewater aan de Franse bevelhebber en verzochten 'sauvegarde'.[8]

Verzoek om inkwartiering van soldaat Cornelis de Peijper. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, oud-archief Oudewater, inv.nr. 538.

Franse bezetting

De Fransen trokken Oudewater binnen en verlangden onderdak en voedsel. Bovendien kreeg het stadsbestuur de opdracht om bomen te kappen, palissades op de wallen te maken en 'de rivier' af te dammen. Voor de uitbetaling van de 'dwangarbeiders' werd geld geleend uit het kapitaal dat in beheer was bij de Weeskamer.[9] De belastingen op het slachten werden verhoogd. De Franse bevelhebber liet de mis opdragen voor zijn soldaten, waarbij ook de katholieke burgers van Oudewater welkom waren. Hij wilde dat in de St. Michaëlskerk doen, maar op verzoek van de Jezuïet Jacobus Houtman - die waarschijnlijk inzag dat hij langer te maken zou hebben met het protestantse stadsbestuur dan met de katholieke Franse militair - vond de mis plaats op de Hallebrug, voor de waag.[10]

Het Franse leger bleef niet lang. De nabijheid van de Hollandse Waterlinie met de dreiging door het water afgesloten te worden van de aanvoerlijnen was een risicofactor. Troepen van de graaf van Horne trokken rond in de omgeving van Oudewater. Op 7 juli werd in Hoenkoop gevochten tussen het 'princevolck' en de Fransen, waarbij de boerderij en herberg van Jacob Lodewijxz van den Bergh tot de grond toe afbrandde.[11] Maar vooral het feit dat de soldaten uit Oudewater en Woerden in Utrecht nodig waren omdat de Franse koning op 10 juli met een groot escorte uit Zeist vertrokken was, gaf de doorslag. Na 18 dagen bezetting vertrok het Franse leger op 13 juli weer uit Oudewater. Dat betekende niet dat de Fransen helemaal uit beeld waren. De hertog van Luxemburg, generaal in het leger van de Franse koning, dreigde nog in augustus 1672 de stad te brandschatten als het stadsbestuur niet voor hem verscheen. Hij eiste 'vereert' te worden met allerlei benodigdheden zoals schoenen en linnen. Het stadsbestuur zelf sprak van de verplichting om 'contributie' aan de 'hooftofficieren van Sijn Koninckllijcke Majesteyt van Vranckrijck' te betalen.

Verzoek om inkwartiering van de soldaat Adriaen Wijcken uit de compagnie van de graaf van Horne. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, oud-archief Oudewater, inv.nr. 538.

Het princevolck in de stad

De Fransen waren nauwelijks de éne poort uit of burgemeester Willem Tromper en Cornelis de Lange vertrokken door de andere poort naar Goejanverwelle, om contact te zoeken met het leger van de prins. De majoor die zij daar aantroffen, vertelde hen dat de graaf van Horne een regiment Spaanse ruiterij naar Oudewater wilde sturen.[12] Nu was het inmiddels bijna een eeuw geleden dat de Spanjaarden Oudewater hadden ingenomen, gebrandschat en deels uitgemoord, maar deze Spaanse ruiters waren toch niet welkom. Terwijl de onderhandelingen nog liepen, verhoogde het stadsbestuur weer enkele belastingen: ditmaal op Franse wijn, brandewijn en zeep. De kosten voor het onderhoud van het Franse leger waren al hoog geweest en nu voelde het stadsbestuur van Oudewater zich verplicht om de graaf van Horne geld te bieden om de Spanjaarden uit de stad te houden. Op 16 juli werden de dammen in de Hollandse IJssel verwijderd. Enkele dagen later stelde burgemeester Tromper voor toestemming aan de graaf van Horne te vragen de palissades van de wallen te mogen halen. Het hout zou dan worden verkocht ten bate van de stad. Ook werden burgemeester Cornelis de Lange en schepen Johan de Koninck naar 's-Gravenhage afgevaardigd om vermindering van de belasting te vragen. En daar was een goede reden voor. Oudewater had het zwaar te verduren omdat nu ook inwoners van boerenbuurten als Papekop, Diemerbroek en de Lange Linschoten hier onderdak zochten en er geen geld binnenkwam.

Er was nog wel een onverwachte bron van inkomsten. De dames Arminius, Schrijver en Van Steyn wensten de stad te mogen verlaten en het stadsbestuur vroeg hen daarvoor 500 gulden elk. Met 'juffrouw Arminius' wordt waarschijnlijk Cornelia Cuyper, de weduwe van de koopman Laurens Arminius bedoeld. Zij was in 1672 ongeveer 67 jaar oud. 'Juffrouw Schrijver' is Anna van Rodenburg, de weduwe van baljuw Pieter Schrijver. Zij is ongetwijfeld samen met haar kinderen vertrokken: de jongste was 7 jaar oud. 'Juffrouw Van Steyn' was Johanna Dirckx, de weduwe van Cornelis Jacobszn van Steijn, de Oudewaterse bakkerszoon die in Gouda burgemeester werd. Johanna woonde waarschijnlijk met haar enige kleinkind, Boudewijn van Cortenhoeff, in het huis Donkere Gaard 7 en heeft de ouderloze tiener ongetwijfeld meegenomen bij haar vertrek uit Oudewater. De dames Arminius en Van Steyn konden zonder problemen in Amsterdam terecht. Anna van Rodenburg ging mogelijk naar Leiden, waar de familie van haar man vandaan kwam. Later bleek dat hun huizen werden gebruikt voor inkwartiering van soldaten en waarschijnlijk lag daar ook de reden van hun vertrek. Zeker in het geval van Anna van Rodenburg, met meerdere dochters in de tienerleeftijd, is het voorstelbaar dat zij haar huis niet wilde delen met soldaten.

Johanna Dirckx, die haar kleinzoon tot een modelburger opvoedde, zag de stad overspoeld met slechte voorbeelden voor de jonge Boudewijn. Op 10 augustus vond bijvoorbeeld op de Donkere Gaard een schietincident plaats waar zowel een soldaat als een burgervrouw bij betrokken waren.[13]

Garnizoensstad in oorlogstijd

Op 11 augustus bracht prins Willem een onverwacht bezoek aan Oudewater. Het stadsbestuur was in vergadering - over belastingverhoging - en buitelde zo ongeveer het stadhuis uit om de prins te ontvangen. Vanaf dat moment speelden de verdediging en bewaking van de stad een belangrijke rol voor het stadsbestuur. De schutterij werd ingedeeld als 'burgerwacht' en moest 's nachts wacht lopen.[14] Dit gold niet alleen voor de gewone schutters, maar ook voor de burgemeesters, de stadssecretaris en schepenen, zoals Johan de Koninck.

De verbetering van de vestingwerken werd grondig aangepakt. De lijnbanen op de wallen werden ontmanteld, waardoor de touwindustrie stil kwam te liggen. Burgers werden verplicht om enkele

Detail van een kaart van het Land van Montfoort met het gebied van de huidige gemeente Oudewater. Ongedateerd, vermoedelijk achttiende eeuw. Collectie Geschiedkundige Vereniging Oudewater.

De sluis tussen de Dubbele Wiericke en de Hollandsche IJssel bij Goejanverwellesluis. De sluis was belangrijk voor de inundatie van de Oude Hollandse Waterlinie. Foto auteur.

dagen mee te werken bij de aanleg van de nieuwe vestingwerken. De schutterij kreeg de opdracht borstweringen op de wallen te maken. In september gaf de prins aan de graaf van Horne opdracht om zijn ruiterij in Oudewater te stationeren. De graaf verzocht op 14 september aan het stadsbestuur van Oudewater om voor voer en hooi voor de paarden te zorgen.[15] Zowel de paarden als de manschappen moesten worden ondergebracht. Soldaten werden ingekwartierd bij zowel burgers als in het weeshuis en het proveniershuis. De baanschuren werden ingezet om de paarden onder te brengen. Weliswaar waren de burgers wel gewend dat ze soldaten ingekwartierd kregen, maar nooit eerder in zo groten getale als in dit jaar. Gelukkig was het gebruikelijk dat het stadsbestuur de burgers een vergoeding gaf voor de inkwartiering.

Onrust rond de stad

Op 15 september 1672 werd Johan de Koninck, samen met Cornelis de Lange, aangesteld om namens het stadsbestuur overleg te voeren met de graaf van Horne, de lokale bevelhebber namens de prins. Daarbij ging het om zaken als de inkwartiering van de soldaten en de verbeteringen aan de vestingwerken. Eén van de redenen voor de versterking van de stad was dat Oudewater een uitvalsbasis werd voor de Franse bezetters in Woerden.

Op hetzelfde moment dat de Fransen uit Oudewater waren vertrokken, verlieten zij ook Woerden. Maar de prins stuurde geen bezettingsleger naar Woerden. Hij kwam op 20 augustus op bezoek maar besloot dat hij Woerden niet ging verdedigen.[16] Op zondag 18 september kwamen de Fransen terug naar Woerden. Waarschijnlijk hoopten zij op een strenge winter die de Waterlinie zou doen bevriezen, zodat zij over het ijs naar het westen konden optrekken. De prins besloot op maandag 10 oktober een verrassingsaanval te doen op Woerden om de Fransen te verdrijven. Op die dag voer een groepje soldaten met acht stuks geschut van Oudewater over de Lange

De grafsteen van Hendrik Lexmont, één van de slachtoffers van tyfus in 1673. Foto auteur.

Linschoten naar Woerden, waar buiten de Hofpoort werd gevochten. Door een gebrek aan coördinatie was de aanval echter geen succes, maar op 12 oktober vochten opnieuw soldaten uit Oudewater bij Woerden.[17]

Ondertussen kwamen er steeds meer militairen van het Staatse leger naar Oudewater. Sommige compagnieën vertrokken al na een maand, andere bleven langer. In oktober waren er zo'n achthonderd tot duizend soldaten in Oudewater ingekwartierd, in november minstens vijfhonderd. In februari 1673 kwamen er nog eens drie vendels Haagse schutters bij. Zij werden onder andere ingezet om Franse plunderingen tegen te gaan in de Lange Linschoten, in Papekop en in Diemerbroek. Die plunderingen hadden nogal wat gevolgen voor de plaatselijke bevolking. Zo zochten vele getroffenen hun toevlucht in Oudewater.[18] Uit het begraafboek blijkt dat er ook vluchtelingen uit de omgeving van Woerden in Oudewater verbleven: zo werd in januari 1673 een boer uit Kromwijk in Oudewater op het kerkhof begraven.

De boeren Jan Janszoon Ramp, Hendrick Janszoon van der Helm en Cors Corneliszoon Croeff legden op 21 december 1672 een verklaring af over de gang van zaken in de boerenbuurt langs de Lange Linschoten. De meeste boeren waren beroofd, er waren inmiddels zo'n 40 koeien meegenomen en sommige boeren waren zelfs gegijzeld voor losgeld. Er was op diverse plaatsen brand gesticht en de boeren vreesden dat de boerderijen en de watermolens door de Fransen in brand gestoken zouden worden. Op 3 mei 1673 verklaarden Lubbert Bruijser, gerechtsbode van de Lange Linschoten en mr. Jan van Latum, schoolmeester van de Lange Linschoten, dat alle hooi, hennep en koren uit de Lange Linschoten was geroofd of vernietigd door Franse soldaten. Zij hadden daarnaast koeien en paarden meegenomen. Ook waren er op één dag zelfs veertig koeien tegelijk de hals afgesneden. De boeren die gegijzeld werden, waren aan de staart van een paard vastgebonden en moesten zo naar Woerden lopen. Als zij geen losgeld konden betalen, lieten de Fransen hen verhongeren. Boerderijen waren geheel of gedeeltelijk afgebroken, er stond land onder water en de boeren waren allemaal gevlucht.[19] Eén van de slachtoffers uit de Lange Linschoten was Leentje Willems, ooit door haar buurtgenoten beschuldigd van hekserij: zij werd op 9 november in Oudewater begraven.

In Papekop en Diemerbroek was het iets minder heftig. Toch waren ook vandaar inwoners gevlucht naar Oudewater en er werd in deze tijd geen school gehouden. De watermolen werd gered door aan de Fransen de gevraagde brandschatting te betalen. Ook uit de Lange Weide waren vluchtelingen naar Oudewater gekomen. Er zijn papieren bewaard met betrekking tot leningen voor de herbouw van de molen. In 1674 was hiervoor een bedrag van 1.000 gulden geleend, in 1678 een bedrag van 500 gulden.[20] Overigens is het niet duidelijk of het hier

om herbouw na brandstichting door de Fransen ging of om schadeherstel na de tornado van 1 augustus 1674. In Roosendaal, een boerenbuurt ten zuidwesten van Oudewater, was het kennelijk wel rustig. De rietdekker en timmerman Dammis Gerritszoon Decker en zijn vrouw Jannichie Jeronimus zaten op 6 januari 1673 rustig in hun woning bij het vuur toen de notaris kwam om hun testament op te maken. Ook in februari van dat jaar bezocht de notaris een zieke in Roosendaal.

Hekendorp onder water

Ten westen van de oude stadskern van Oudewater ligt de polder Hekendorp. Bij Goejanverwellesluis, waar de Dubbele Wiericke uitkomt in de Hollandsche IJssel, ligt het dorpje Hekendorp. Tussen de Enkele en de Dubbele Wiericke lag een belangrijk inundatiegebied van de Oude Hollandse Waterlinie. Het water rukte daar steeds verder op naar het oosten. De boeren langs de Wiericke werden opgeroepen om mee te helpen met de aanleg van vestingwerken, maar zij probeerden zich hieraan zoveel mogelijk te onttrekken.[21] De boeren van Hekendorp klaagden zelfs bij stadhouder Willem III dat zij gedwongen werden om vestingwerken aan te leggen.[22] Sommige boerderijen waren afgebroken voor de aanleg van vestingwerken, de IJsseldijk was doorgestoken en de hele polder Hekendorp van 673 morgen land stond onder water. Sommige boeren waren weggetrokken. De soldaten die de Waterlinie bemanden, waren bij boeren ingekwartierd en gezien de klachten stond daar weinig vergoeding tegenover. In een enkel geval was zelfs de hele boerderij gevorderd en was de boer met zijn gezin gevlucht. De watermolens waren door de soldaten onklaar gemaakt. Toch sloegen de boeren pas echt aan het klagen na de orkaan van 1 augustus 1674. Want hoewel de watermolens voor 850 gulden na het Rampjaar weer waren opgebouwd en de IJsseldijk en Goejanverwellesluis waren hersteld, waren de molens in de storm opnieuw verwoest en het herstel zou 2.275 gulden gaan kosten. Er was alleen maar geld uitgegeven aan het herstel van schade waar zij zelf geen schuld aan hadden, zij hadden dat jaar nog niets kunnen verdienen en toen kwam er ook nog een belastingaanslag: dat was nu werkelijk de druppel die de emmer deed overlopen.[23]

Ziekte in een overbevolkte stad

Door de grote toestroom van militairen en vluchtelingen brak er een besmettelijke ziekte uit. In 1666 had de pest al rondgewaard in Oudewater. Gezien het feit dat er in 1672 meestal zo'n vijf dagen verstreken tussen het opmaken van het testament en het overlijden, ging het dit keer waarschijnlijk om vlektyfus.[24] Werden er normaal gemiddeld vijf personen per maand begraven, in november 1672 waren dat er 29 en in december al 61. De epidemie bereikte haar hoogtepunt in februari 1673 met 112 doden.[25] In totaal waren er ongeveer vijfhonderd slachtoffers in een periode van negen maanden. Zoals gebruikelijk bij een besmettelijke ziekte stierven meestal meerdere personen in één gezin: zo raakte herbergier Louis Faleth zowel zijn vrouw als één van zijn kinderen kwijt en stierven zowel de zilversmid Goris Vinckenbrinck - maker van het avondmaalstel van de kerk - als zijn vrouw. Betrekkelijk veel leden van herbergiersfamilies stierven: de drie al genoemde leden van het gezin Faleth, de vrouw van herbergier Michiel van Genderen van 'In de Vergulde Wagen', herbergierster Nelligjen Dircx Baers uit de herberg 'Het Vercken' en een kind van Lubbert Bruyser, de waard in de Doelen. De herbergen moeten vol hebben gezeten met militairen en vluchtelingen. Niet alleen binnen Oudewater maar ook rond de stad waren zieken, onder andere in de buurtschap Hoenkoop waar veel katholieken woonden. Er waren twee pastoors in Oudewater: de Jezuïet Jacobus Houtman en de pastoor die door de apostolisch vicaris was aangesteld, Nicolaes van der Hede. Houtman waagde zich niet buiten de stad, Van der Hede wel. Hij raakte kennelijk besmet, stierf en werd op 27 april 1673 begraven. In december 1672 en februari 1673 waren al twee klopjes overleden, vrome katholieke vrouwen die de zieken bezochten.

Dit kaartje maakte H. de Winter kort na 1740 voor het boek van baljuw Van Kinschot over Oudewater. Het toont de vestingwerken van Oudewater, zoals zij er uitzagen na de verbeteringen die in 1672 in gang werden gezet. Na 1740 werden de vestingwerken van Oudewater opnieuw gemoderniseerd. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Collectie Van der Lee.

Het stadsbestuur nam pas in juli 1673 maatregelen om de epidemie wat te beperken: zij besloten dat 'nu voortaen des voor noch namiddachs voor noch na de predicatien geen dooden off lycken in of op het kerckhoff off inde parochiekercke sullen werden begraven'.[26] Zo werd het contact met eventueel besmette familieleden van de overledenen vermeden. Onder de doden was ook een aantal leden van het stadsbestuur: Hendrik Lexmont, mr. Hendrik Hijken, Jacobus Molswijk, burgemeester Willem Tromper en stadssecretaris Dirck Tromper.

Gevolgen voor de economie

Het Rampjaar was voor Oudewater een enorme economische klap, allereerst voor de touwindustrie. In oktober 1673 klaagde Gerard Honcop, de pachter van de waag, over zijn gebrek aan inkomsten: de nering van de 'lijndrayerije' stond 'geheel stille'.[27] Het merendeel van de inkomsten van de waag was afkomstig van het wegen van hennep en garen. Er waren meerdere redenen voor deze problemen. In de eerste plaats waren de baanschuren ingezet om soldaten en paarden onder te brengen. Een andere belangrijke reden was dat het land rond Oudewater onder water was gezet en dat daarmee de hennepoogst vernietigd was. In deze oorlogssituatie was de invoer van bijvoorbeeld Moskovische hennep uit Rusland ook niet zo gemakkelijk. Zonder grondstof kon er geen touw geslagen worden. De derde reden was nog ingrijpender: de wallen en vestingwerken moesten gemoderniseerd worden. Van de 37 grofgarenbanen uit 1672 lagen er zeker 25 op de wal. In de lijst worden de 'Luijsewalle' (de wal tussen de Broeckerpoort en de Goudse Boom), de Biesewal (tegenwoordig Biezenwal, Van Veenendaalstraat en Plesmanplantsoen), de Lange Wal (de Lange Burchwal) en de 'Cortewal' (vanaf de Lange Burchwal naar de Waardpoort) genoemd.

Uitzicht vanaf de Lange Burchwal op de Wijngaard- of Achterstraat. Links van het midden de baanschuur waarin tegenwoordig Het Touwmuseum is gehuisvest. RHC Rijnstreek en Lopikerwaard, Collectie Van der Lee.

Door de aanleg van nieuwe vestingwerken werden de banen op de wal opgeheven. Het stadsbestuur omschreef dit in een brief aan commandeur Colepeper, die om een huis verzocht, als volgt: 'dat onse burgerije door 't ruineren van haare hoeven daar sich veelen voor desen bij plachten te generen en door 't wechbreken der lijndraijers baanhuijsen en vervolgens stille staan der lijndraijerije daar de hooftneringe van dese stadt te vooren in was bestaande [...]'[28]
Dat de touwindustrie stilstond, betekende dat de touwslagersknechts geen inkomen hadden en dus bij de armenzorg aanklopten. Om de kosten te kunnen dekken die het stadsbestuur moest maken voor het verbeteren van de vestingwerken, werden in november 1672 de jaarsalarissen van stedelijke functionarissen verlaagd. Zo kregen de stadsdoktoren 100 gulden in plaats van 150 gulden, de schoolmeester ging van 202 naar 150 gulden, de vroedvrouwen kregen geen turf meer en de binnenvader in het weeshuis kreeg geen 100 gulden meer maar slechts 75 gulden.[29]

De touwindustrie zoekt nieuwe wegen

De lijndraaiers moesten op zoek naar een nieuwe plek waar zij hun banen van minstens 300 meter lang konden opzetten. De aangewezen plek was de Wijngaard- of Achterstraat, een betrekkelijk rustige straat die evenwijdig loopt aan de Lange (Burch-)wal. Er waren hier vanouds al zes lijnbanen. In 1669 verzocht Gijsbert Samuelsz. Isulsteijn om een zevende lijnbaan op de Achterstraat te mogen stellen. Langs de straat waren, behalve woonhuizen, ook veel tuinen en boomgaardjes. Deze onbebouwde stukjes grond werden prompt te koop aangeboden om er baanschuren op te bouwen. Het stadsbestuur probeerde wel de controle op de vestiging van nieuwe bedrijven te behouden. Op 20 april 1674 gaf de magistraat een aantal gespecificeerde voorschriften: 'op wat wyse de baane op de achterstraat te setten: Jan Block te springen 6,5 voet op de straet; Ariaentie van Wijngaarden te blijven binnen de goote; Jacobus van Alkemade even over de goote te mogen comen; Corns. van der Maire binnen de gote te verblijven; de soon van Bastiaen Alberts binnen de goote; Damas van der Schie, ook binnen de goote'.[30] Nog diezelfde maand kreeg Cornelis van Wijngaarden toestemming om een 'baanhuys' op de Achterstraat te zetten en een maand later gold datzelfde voor Hendrik van der Lee. Bastiaen Albertsz had voorheen een baan op de noordhoek van de Lange (Burch-)wal, bij de Linschoterpoort. Datzelfde gold voor de grootvader van Jacobus van Alkemade, Ingen Schrevelsz van der Lae. Van Alkemade vestigde zijn bedrijf in vier kleine huisjes op de hoek van Reijersteeg, op de plaats waar tegenwoordig Het Touwmuseum is gevestigd. Het aantal lijnbanen op de Achterstraat steeg daarmee van zeven naar dertien.[31]

Van keurige straat naar industriegebied

De intensivering van het gebruik van de Wijngaard- of Achterstraat[32] voor de touwslagerij bracht ook nieuwe ontwikkelingen met zich mee: zo verzochten de lijndraaiers in juni 1674 'omme galgen dwers over de achterstraet te maken met haken om daaronder en langs te spinnen'. Galgen waren altijd nodig op een lijnbaan om het garen van de grond af te houden zodat het niet vervuild zou raken. Volgens dit voorstel zouden er geen losse galgen geplaatst worden in de straat, maar zou er een systeem van dwarsbalken over de straat worden aangebracht, bevestigd aan de bebouwing aan weerszijden van de straat. Effectief werd de Wijngaardstraat daardoor één groot industriegebied. De magistraat gaf toestemming en deze 'galgen' werden tot in het begin van de twintigste eeuw in de Wijngaardstraat gebruikt.
Cornelis van Wijngaarden en Gijsbert van der Lee werden benoemd tot hoofdlieden over de lijndraaiers op de Achterstraat. In diezelfde maand juni 1674 stelden zij een reglement op, wat met name voorzag in de wijze van verkiezing van de hoofdlieden. De eigenaars van de zes oude banen op de Achterstraat kregen een zware stem in het kapittel.[33] Dit reglement werd in 1677 goedgekeurd, maar al in januari 1675 werden voor het eerst 'hoofdlieden van de Achterstraat' gekozen.[34]
De hoofdlieden dienden toezicht te houden op de touwslagers in de straat en zij moesten met name toezien op het schoonhouden en repareren van de straat. In dezelfde tijd stelden de lijndraaiers voor om bomen te planten langs de Achterstraat, om schaduw te creëren. Touwslaan in de volle zon betekent dat het garen indroogt en kwaliteit stond toch nog steeds voorop. De bomen werden toegestaan, mits ze niet voor de deuren van aanwonenden in de straat gepoot werden. De lijndraaiers en het stadsbestuur probeerden het allemaal zo goed mogelijk te regelen, die drukte op de Achterstraat. Er was nog steeds afzetmogelijkheid: er werden schepen gebouwd voor de oorlogsvloot en daarvoor was tuigage nodig.
De grote toename van lijnbanen op de Achterstraat had tot gevolg dat de straat een heel ander karakter kreeg. In de zeventiende eeuw stonden hier nog betrekkelijk dure huizen met namen als 'De Glazekast' en 'De Drie Haringen'. Leden van het stadsbestuur woonden aan de Achterstraat. De herberg in deze straat, 'Het Vercken' had klanten als de chirurgijns Cornelis en Pieter Stekelenburgh, mr. Johan de Koninck, die ook kanunnik van het Utrechtse kapittel van St. Marie was, lijndraaier Aland Spendel en nog veel meer keurige burgers.[35] Er stonden huizen vergelijkbaar met het pand Lange Burchwal 61, dat in 1929 in oude stijl is gebouwd. Maar nadat de Achterstraat een industriegebied werd, veranderde dat. De huizen werden baanschuren, de herberg degenereerde tot een kroeg voor vechtersbazen en verdween uiteindelijk. Aan het einde van de achttiende eeuw woonden hier alleen nog lijndraaiersknechten en andere arbeiders in kleine huisjes. De boerderijen aan het noordeinde van de straat bleven tot in de twintigste eeuw staan. In 1682 liet het Lijndraaiersgilde een lijst maken van de grofgarenbanen om de eigendomswisselingen te kunnen administreren. Er waren in dat jaar nog maar zeventwintig grofgarenbanen over. Tien minder dus dan in 1672.

Gevolgen op korte termijn

Garnizoenen kwamen en garnizoenen gingen, maar niet altijd in de dezelfde samenstelling. Sommige soldaten bleven. Dirck Barentsz Welgemoet trouwde al in december 1672 met een Oudewaters meisje. Hij was 'constapel' oftewel kanonnier en afkomstig uit Doesburg. Waarschijnlijk werd hij bakker: in ieder geval waren zijn zoon en kleinzoon bakker in Oudewater. Jacques Beauregard uit Tours trouwde op 27 augustus 1673 met een Oudewaterse chirurgijnsdochter. Beauregard was op dat moment chirurgijn bij de grenadiers van de graaf van Horne, maar zijn geboorteplaats roept de vraag op of hij al niet eerder met het Franse leger in Oudewater was beland en was gebleven toen de anderen vertrokken.
Ook Anthoni Monteyn, stamvader van de Montijn-dynastie die zowel patriottenburgemeester Johannes Justus Montijn als de onlangs overleden kunstenaar Jan Montijn zou voortbrengen, kwam in deze tijd als korporaal naar Oudewater en trouwde in 1674 een niet-onbemiddelde Oudewaterse jongedame. Maar het tegenovergestelde kwam ook voor: de jonge Claas Dircxz Verheul uit Oudewater nam als ruiter dienst in het Staatse leger.
Al met al was de grote hoeveelheid soldaten en vluchtelingen in Oudewater meer dan het stadje aankon. De Haagse tamboer Andries van Campen, die zijn ervaringen in Oudewater in dichtvorm onder woorden bracht, beschreef Oudewater in 1673 bij zijn vertrek als: 'Door dien men was verlost uyt soo een vuyle Stadt, Dat eertijts was seer net, maer nu een stinckent gat'.[36] Kortom, Oudewater ging ten onder aan al haar gasten. De bevolking kreeg er ook genoeg van. Toen in november 1674 weer een nieuw garnizoen Oudewater binnentrok, werd de huurwoning van de commandant, Colepepper, door het volk bestormd nadat de sleutels hem nogal hardhandig waren ontnomen.

Door het overlijden van veel leden van het stadsbestuur verliepen de procedures bij verkiezingen wat minder zorgvuldig. In de vroedschap werd hier enkele keren over geklaagd. In 1674 barstte er bij de burgemeestersverkiezing een verhitte discussie los over de minimumleeftijd van een burgemeester. In het Keurboek stond geen minimumleeftijd vermeld, maar volgens een privilege moest een burgemeester minstens 35 jaar oud zijn. De leden van het stadsbestuur hadden iemand op het oog, namelijk Johan de Koninck die op dat moment 32 jaar oud was. Kennelijk vonden zij dat hij zich in de crisis van 1672 en 1673 zo capabel had getoond, dat hij geschikt was voor het ambt. Zoals het hoorde, was hij niet bij de stemmingen aanwezig. Uiteindelijk werd hij in 1674 niet verkozen maar enkele jaren later zou dat wel gebeuren.

Conclusie

De geschiedenis van Oudewater laat duidelijk zien dat een stad in oorlogstijd veelal een stad is met een groot probleem. Eigenlijk maakte het zelfs niet uit wie de stad in handen had. Zowel in het geval van de Fransen als van het Staatse leger moesten de burgers dwangarbeid verrichten en kregen zij soldaten ingekwartierd. De buitenbuurten Lange Linschoten, Hekendorp en Papekop hadden het zelfs nog veel zwaarder te verduren. De boeren misten de bescherming van de verdedigingswerken rond de stad en waren een gemakkelijke prooi voor plunderende soldaten. De boeren in de onmiddellijke omgeving van de Waterlinie raakten hun boerderijen kwijt omdat die werden afgebroken ten behoeve van verdedigingswerken. Al met al waren zij toch iets beter af dan de boeren in de Lange Linschoten. Zij werden namelijk niet door het Staatse leger vermoord.

Archiefbronnen

Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard (RHC Rijnstreek)
Oud-archief Oudewater, toegang O001, inv.nrs. 2, 5, 13, 526 en 538
Archief van de Weeskamer van Oudewater, toegang O007 , inv.nr. 13
Archief van het lijndraaiersgilde van Oudewater, toegang O016 , inv.nrs. 3 en 4
Collectie Van der Lee, toegang O035
Archieven van de notarissen te Oudewater, toegang O063 , inv.nrs. 1888, 1891, 1892 en 1897
Archief van de Nederlands-Hervormde Gemeente Oudewater, toegang O070, inv.nr. 360
Archief van de Hoge Heerlijkheid Hekendorp, toegang R033, inv.nrs. 18, 19, 20, 21 en 69
Archief van de polder Ruige Weide, toegang H112, inv.nr. 99

Het Utrechts Archief
Verzameling handschriften, toegang 657-2, inv.nr. 72

Literatuur

Beerthuizen 1982 ➤ G.J.A. Beerthuizen-van Kooten, 'Februari 1673 - Een Haags tamboer over zijn ervaringen in Oudewater' in *Heemtijdinghen*, 1982.
Bemmel 1986 ➤ J. van Bemmel, *Geplunderd en beroofd: Harmelen in 1672 en 1673*, Woerden 1986.
Costerus 1737 ➤ Bernardus Costerus, *Historisch Verhaal: ofte eene deductie van zaaken rakende het formeren van de Republique van Holland ende West-Vriesland, de veranderinge in de regeringe, met den gevolge van dien, zedert den jaare 1572*, Utrecht 1737.
Dreiskämper 1998 ➤ Petra Dreiskämper, *'Redeloos, radeloos, reddeloos': de geschiedenis van het rampjaar 1672,* Hilversum 1998.
Gravendaal 1973 ➤ C.J.W. Gravendaal, 'Weduwentranen gestort in een bedroefde brief uyt Woerden', in *Heemtijdinghen* 1973.
Ten Hoorn 1674 ➤ Jan Claesz ten Hoorn, *Dagh-register van hetgeen dat te Woeden, sedert de komst der Franschen etc.* 1674.
Manten 2005 ➤ Arie A. Manten, 'Ons Rampjaar 1672-1673 en Zwitserland', in *Heemtijdinghen*, april 2005.
Modderman 1972 ➤ J.F.A. Modderman, *Bodegraven in 1672,* Bodegraven 1972.
Panhuijsen 2010 ➤ Luc Panhuijsen, *Rampjaar 1672: hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte*, Amsterdam 2010.
Den Tex 1982 ➤ J. den Tex, *Onder vreemde heren: de Republiek der Nederlanden 1672-1674*, Zutphen 1982.
Walvis 1999 ➤ Ignatius Walvis, *Het Goudsche Aarts Priesterdom 1712. Bezorgd en ingeleid door J.J. Hallebeek en M.F.G. Parmentier*, Delft 1999.

Noten

1 Zie hiervoor o.a. Panhuijsen 2010 en Dreiskämper 1998.
2 RHC Rijnstreek, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 13, resoluties van de magistraat (1668-1683), folio 104.
3 Oudewater was onderverdeeld in vier 'vierendelen': het Leeuwiger vierendeel, het Kapelle vierendeel, het Wijtstrater vierendeel en het Gommiger vierendeel.
4 RHC Rijnstreek, Oud-archief Oudewater, inv.nrs 2 en 526. Een tekening van de steen uit de Walbrug met het jaartal 1587 is te vinden in de Collectie Van der Lee.
5 RHC Rijnstreek, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 5, resoluties van de vroedschap (1653-1694), folio 26v-27.
6 RHC Rijnstreek, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 538: dit nummer bevat gegevens over de inkwartiering van vluchtelingen en van Franse soldaten.
7 Het Utrechts Archief, verzameling handschriften, toegang 657-2, inv.nr. 72
8 RHC Rijnstreek, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 5, resoluties van de vroedschap (1653-1694).
9 RHC Rijnstreek, Weeskamer Oudewater inv.nr. 13.
10 Walvis 1999, p. 160.
11 RHC Rijnstreek, Notarieel archief Oudewater, inv.nr. 1891, akte 151 en 154.
12 RHC Rijnstreek, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 5, resoluties van de vroedschap (1653-1694).
13 RHC Rijnstreek, Notarieel archief Oudewater, inv.nr. 1891.
14 RHC Rijnstreek, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 13.
15 RHC Rijnstreek, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 5, resoluties van de vroedschap (1653-1694).
16 Den Tex 1982.
17 RHC Rijnstreek, Notarieel archief Oudewater, inv.nr. 1891, aktes 160 en 161. Transcripties C.H. van Wijngaarden.
18 RHC Rijnstreek, Notarieel archief Oudewater, inv.nr. 1892, onder andere de aktes 48 en 67. Transcripties C.H. van Wijngaarden.
19 RHC Rijnstreek, Notarieel archief Oudewater, inv.nr. 1892, akte 89. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
20 RHC Rijnstreek, Archief van de polder Ruige Weide, inv.nr. 99.
21 RHC Rijnstreek, Notarieel archief Oudewater, inv.nr. 1892, akte 1. Transcriptie C.H. van Wijngaarden.
22 RHC Rijnstreek, Archief van het dorpsbestuur Hekendorp, inv.nr. 68.
23 RHC Rijnstreek, Archief van het dorpsbestuur Hekendorp, inv.nrs 18, 19, 20, 21 en 69.

24 Over het algemeen wordt aangenomen dat de pest in Nederland na 1668 niet meer voorkwam (Door Vis, *650 jaar ziekenzorg in Alkmaar, 1341-1991*, Hilversum 1991), maar anderen noemen 1675 als eindjaar (www.margret.nl/rampenoverzicht). Leo Noordegraaf en Gerrit Valk stellen in *De Gave Gods* (Bergen 1988) dat de inheemse pestbacil in 1668 was uitgewoed en dat er weerstand was opgebouwd tegen elders ontstane pest. In de zeventiende eeuw sloeg de pest in ieder geval tweemaal toe in Oudewater: in 1636, met zeker ca. 350-400 slachtoffers, en in 1666, met ca. 200 slachtoffers. De schattingen van het aantal slachtoffers is tot stand gekomen op basis van tellingen in de grafboeken en administratie op de begravingen. Van 1636 zijn alleen gegevens te vinden in de grafboeken: het overzicht van alle graven in de kerk. Per graf zijn naam en datum van begraven genoteerd. Door een overzicht te maken van de periode 1635-1636 kon het 'normale' aantal doden per maand worden vastgesteld. Van de doden die op het kerkhof werden begraven is uit deze periode geen registratie bewaard, maar door dit bij de volgende uitbraak te noteren, kon een percentage bepaald worden om een schatting te maken van het totaal aantal slachtoffers in 1636.
Men was zich goed bewust van het besmettelijke karakter van de ziekte. Zo maakte Maria van Diermen op de dag van het overlijden van haar man Aert Bredius - 1 juni 1666 - haar testament terwijl zij op bed lag voor het open raam van haar keuken en de notaris buiten in de Oude Huigensteeg stond (Notarieel archief Oudewater, inv.nr. 1888, transcriptie van C.H. van Wijngaarden). Zij zou overigens genezen en hertrouwen.

25 RHC Rijnstreek, Archief van de Nederlands Hervormde gemeente Oudewater, inv.nr. 360.

26 RHC Rijnstreek, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 13, resoluties van de magistraat (1668-1683), folio 131.

27 RHC Rijnstreek, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 5, resoluties van de vroedschap (1653-1694), folio 83.

28 RHC Rijnstreek, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 5, resoluties van de vroedschap (1653-1694), folio 117v.

29 RHC Rijnstreek, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 5, resoluties van de vroedschap (1653-1694), folio 76v en verder.

30 RHC Rijnstreek, Oud-archief Oudewater, inv.nr. 13, resoluties van de magistraat (1668-1683), folio 145v.

31 RHC Rijnstreek, Archief van het lijndraaiersgilde van Oudewater, inv.nr. 4.

32 De straat werd al vanouds 'Wijngaard- of Achterstraat' genoemd. Welke benaming ouder is, is niet na te gaan. In het kader van de touwindustrie komt de naam 'Achterstraat' vaker voor. Er wordt gesproken van 'hoofdlieden van de Achterstraat', het 'reglement van de lijndraaiers van de Achterstraat' etc. Ook onder de autochtone bevolking van Oudewater is de straat nog steeds bekend als de Achterstraat, hoewel op de straatnaambordjes 'Wijngaardstraat' staat. Met name het feit dat bij de regelgeving rond de touwindustrie gesproken wordt van 'Achterstraat' is de reden dat deze naam hier het meest gebruikt wordt.

33 RHC Rijnstreek, Archief van het lijndraaiersgilde van Oudewater, inv.nr. 3

34 RHC Rijnstreek, Oud archief Oudewater, inv.nr. 13, resoluties van de magistraat (1668-1683), o.a. folio 219v.

35 Het klantenbestand van de herberg 'Het Vercken' is te reconstrueren uit de vermelding van schuldenaren van de herbergierster in Stadsgerecht Oudewater, inv.nr. 145 (RHC Rijnstreek) en de notariële archieven van Oudewater, met name de nummers 1888 en 1897 (RHC Rijnstreek). Transcripties van deze bestanden: C.H. van Wijngaarden.

36 Beerthuizen-van Kooten, p. 97.

Fred Vogelzang

‘Sorchvuldich van eere ende reputatie’

Adellijke militairen in Staatse dienst in het Sticht in de zeventiende en achttiende eeuw

In oudere literatuur wordt de ondergang van de adel in de zestiende eeuw als militaire kaste geschetst. De tactische en technische veranderingen zouden het oude ridderlijk ideaal en daarmee de aristocratische militair overbodig gemaakt hebben. In deze bijdrage wordt de rol van een militaire loopbaan voor de in het Sticht actieve adel onderzocht. Daaruit blijkt dat de edellieden hun positie in het leger weten te handhaven en mee evolueren met de modernisering. Een carrière als officier blijft sociaal wenselijk en sluit sterk aan bij het zelfbeeld van de adel. Dat hun maatschappelijke positie alles behalve aangetast wordt als zij kiezen voor een legerloopbaan, blijkt niet alleen uit hun huwelijkspatroon en hun sociale relaties, maar ook door hun deelname aan bestuur en het bezit van kastelen en buitenplaatsen in de vroegmoderne periode.

Fred Vogelzang (1961) studeerde geschiedenis en museologie in Utrecht en Leiden. Daarna was hij enkele jaren werkzaam als docent en onderzoeker aan de universitaire lerarenopleiding in Utrecht. In dienst bij het Erfgoedhuis Utrecht ondersteunde hij als provinciaal historicus lokale musea en historische verenigingen. Sinds enkele jaren is hij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan NKS Kenniscentrum voor Kasteel en Buitenplaats in Wijk bij Duurstede. Daarnaast is hij freelance historicus en publiceert regelmatig over kastelen en buitenplaatsen, over erfgoed en regionale geschiedenis.

Toen stadhouder Willem III in 1688 op uitnodiging van het Engelse parlement naar Londen vertrok om daar het koningschap op zich te nemen, bevond zich in zijn gevolg een van zijn vertrouwelingen, Goderd baron van Reede van Ginckel. Van Ginckel, luitenant-generaal van de cavalerie, moest direct aan de slag om muitende Engelse troepen, die Willem III niet als hun nieuwe soeverein wensten te erkennen, in het gareel te krijgen. Nadat de rust was weergekeerd en Goderd bovendien de Royal Scots Guards had kunnen overtuigen niet op eigen houtje naar hun vaderland terug te keren, werd hij aangesteld als opperbevelhebber van de Noordelijke troepen in Willems nieuwe koninkrijk. Zoals in deze periode gebruikelijk bestonden deze troepen niet alleen uit Engelsen, maar waren er ook Deense en Hollandse regimenten in opgenomen.

Toen de afgezette Engelse koning Jacobus in Ierland landde en daar een succesvolle opstand leek op te tuigen, dwong dat Willem III om met zijn strijdmacht de Ierse Zee over te steken. Ook bij deze veldtocht viel hij terug op zijn oude strijdmakker Van Ginckel. Ze ontmoetten Jacobus ten westen van de stad Drogheda aan de rivier de Boyne, waar in juni 1690 een grote veldslag werd geleverd. Mede door een gewaagde uitval van de cavalerie onder Van Ginckel behaalden de Engelse troepen de overwinning en werden de Ieren verdreven. Ze vluchtten naar het zuiden. Hun aanvoerder, Jacobus, gaf het goede voorbeeld en kwam als eerste in Dublin aan.

Willem III vertrok voor dringende zaken naar het continent en liet het aan Van Ginckel over om de rest van Ierland te pacificeren. In veldslagen bij Athlone en Limerick werden de Ierse troepen van de katholieke Jacobus nog verder gedecimeerd. Zo stierven maar liefst 7.000 vijandelijke soldaten in de slag bij Aughrim. Zulke verliezen dwongen de Ieren op de knieën. Voor de moeite werd baron Van Ginckel verheven tot graaf van Athlone, een titel die zijn nazaten nog steeds dragen.[1]

Oorlogen waren dé gelegenheid voor officieren om roem en rang te vergaren. Dat wordt niet alleen duidelijk geïllustreerd door de wederwaardigheden van Goderd van Ginckel, maar bijvoorbeeld ook door de carrière van de Utrechtse edelman Gerard Ploos van Amstel. Gerard was de zoon van de Utrechtse regent Adriaan Ploos, die dankzij politieke machinaties en een uitstekende relatie met stadhouder Frederik Hendrik er voor had gezorgd dat zijn familie, afkomstig uit de Weespse middenstand, een adellijke erkenning had verkregen. Zijn zoon Gerard had hij

Goderd Adriaan van Reede van Ginkel (1644-1703), heer van Amerongen en luitenant-generaal. Schilderij van Adriaan van der Werff, met Van Reede afgebeeld in wapenuitrusting en de commandostaf in de hand. Op de achtergrond is de Slag bij de Boyne afgebeeld. Collectie Rijksmuseum Amsterdam, SK-A-3935.

De Slag bij Athlone, 1691. Prent van Adriaen Schoonebeek, 1695. Collectie Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB 82.605.

voorbestemd voor een politieke loopbaan, maar een korte militaire carrière leek hem een goede voorbereiding. Het zou anders lopen. Vader Ploos organiseerde een plekje in een regiment kurassiers. Het normale promotietraject wenste Adriaan voor zijn zoon te versnellen, doel was tenslotte een regentenpost. De beste manier was oorlog: tijdens veldslagen willen er nogal eens doden vallen en dat schiep mogelijkheden voor jonge officieren om de opengevallen plaatsen in te nemen. Ondanks machinaties van vader duurde het enkele jaren voordat Gerard de kapiteinsrang bereikte, maar daarna rees zijn ster snel. Gerard was actief in het staartje van de Tachtigjarige Oorlog en vocht op verschillende plaatsen in Vlaanderen. Hem beviel het soldatenleven zeer en tegen de bedoeling van vader in, bleef Gerard in actieve dienst. Na de Vrede van Munster was van daadwerkelijk oorlogvoeren tijdelijk geen sprake, maar Gerard wist een aanstelling als garnizoenscommandant binnen te slepen. Dat bood bovendien gelegenheid om nevenfuncties te verzamelen. Zo was hij als houtvester van Utrecht verantwoordelijk voor de jachtterreinen van de stadhouders. Inmiddels was hij getrouwd met de dochter van een schatrijke adellijke Duitse koopman en had een gezin gesticht. Met vrouw en kinderen bracht hij meer tijd door op zijn huis aan de Drift in Utrecht en op zijn buitenplaats Oudegein aan de Vaartse Rijn.[2] Het bezit van een buitenplaats kwam vaker voor onder hoge Utrechtse militairen, zoals we nog zullen zien. Zo bewoonde Goderd van Ginckel, als hij niet op veldtocht was, het in 1672 na de Franse verwoesting herbouwde kasteel Amerongen. Deze voorbeelden laten zien dat de adel in de zeventiende eeuw actief was in het internationale krijgsbedrijf. In dit artikel bestudeer ik de rol van het leger in het leven van een edelman. Hoe keek de adel aan tegen een militaire loopbaan? Welke gevolgen had die keuze voor zijn sociale positie? Ik concentreer me daarbij op het Sticht in de vroegmoderne tijd. Na 1795 kwamen de massale volkslegers op, die in veel opzichten fundamenteel verschillen van de strijdkrachten van voor de Franse Revolutie. Door me te beperken tot het Sticht, kan ik op een wat meer gedetailleerd niveau de sociale relaties en de levensstijl van een overzichtelijke groep militairen bestuderen, namelijk die edellieden die in het Utrechtse hun wortels hadden, bezittingen kochten of sociale banden smeedden.

Ik begin met een korte historische schets over de relatie adel - krijgsbedrijf. Vervolgens beschrijf ik de gevolgen van technologische en organisatorische vernieuwingen in de vroegmoderne tijd. Ik ga in op de rol van officieren in het Staatse leger en schets een aantal aspecten van de leefwijze van de adellijke officier en de sociale kringen waarin hij verkeerde. Ik kies Utrechtse voorbeelden, maar juist omdat de adellijke officier met name geografisch zeer mobiel is, is er geen sprake van een uitsluitend of typisch Utrechts verschijnsel. Daarom geef ik een kort overzicht van de positie van de adellijke militair in de ons omringende landen. Door de adellijke officieren in de sociale omgeving van Belle van Zuylen als casestudie op te voeren, laat ik concreet zien welke rol zij spelen binnen de elite van Utrecht.

De orde der 'vechters'

Sociale ongelijkheid is van alle tijden. Sinds de crisis in 2008 is dat thema opnieuw sterk in de belangstelling komen te staan. Onderzoekers als Thomas Piketty en Robert Reich laten zien dat de ongelijkheid de afgelopen decennia is toegenomen, vooral economisch.[3] Ze waarschuwen voor een te grote economische ongelijkheid, die kan leiden tot politieke en sociale verschillen en bij een te grote kloof kan uitmonden in onrust, opstand en revolutie. Maatschappelijke ongelijkheid, zo benadrukken ze in navolging van andere auteurs, dient te worden gelegitimeerd om geaccepteerd te worden. Dat gebeurt middels een 'sociaal contract' zoals Jean Jacques Rousseau dat aan het einde van de achttiende eeuw al beschreef, waarin de rol, de taken en de positie van verschillende maatschappelijke groepen is vastgelegd en die door de leden van de samenleving wordt aanvaard. De enige andere manier om ongelijkheid in stand te houden, is namelijk door onderdrukking en terreur.

In de middeleeuwen worstelde men eveneens met het probleem van sociale ongelijkheid en werd gezocht naar manieren om die verschillen zo te legitimeren dat er geen voortdurende strijd woedde. Al in de tiende eeuw schreef Adalbero, een neef van de hertogen van Lotharingen: 'Hier op aarde zijn er sommigen die bidden, anderen die strijden en weer anderen die werken'.[4] Bij zijn indeling gebruikte hij de term 'orde', wat impliceert dat het gaat om een van bovenaf, door God gegeven, indeling. Daarmee is niet alleen de plaats van ieder individu een onveranderlijk gegeven, maar bestaat er ook een hiërarchie. De spreker is een geestelijke en daarom verwondert het niet, dat hij de groep van bidders, zijn eigen stand, op de hoogste trede neerzet. Autoriteit wordt uitgeoefend door het woord en het zwaard.

Het betrof hier uiteraard een ideaalbeeld. In de werkelijkheid waren de grenzen vloeiend, paste niet iedere groep in dit schema en bestond er sociale mobiliteit. De groep der vechters wist zich tot de belangrijkste klasse in de maatschappij op te werken. Over die klasse gaat deze bijdrage. Een belangrijke ontwikkeling was het adopteren door de bestuurlijke elite van kenmerken van de ruiterklasse, de bereden strijders. Die ruiters zelf namen op hun beurt veel culturele kenmerken van de elite over. Door de geleidelijke versmelting van deze twee groepen ontstond de ridderschap, die zich ook formeel ging onderscheiden van de andere sociale lagen.[5] Deze aristocratie maakte daartoe steeds meer gebruik van statussymbolen als familiewapens en versterkte huizen. Door zichzelf bijzondere kwaliteiten toe te dichten, legitimeerde ze haar positie en daarmee de ongelijkheid in de maatschappij. In de loop van de elfde eeuw kreeg dit vorm in het concept van

Een anoniem middeleeuws, min of meer contemporaine, miniatuur van de slag bij Agincourt van 1415. De slag is gestileerd weergegeven, maar het is in een oogopslag duidelijk dat de boogschutters een minstens even belangrijke rol spelen als de ridders te paard. Via Wikicommons.

de 'prudhomme'. Dit beeld schreef voor dat een man wijs en gematigd moest zijn, een trouwe raadgever en steun voor zijn heer en ook een dapper en ervaren soldaat. Dat was niet hetzelfde als een vechtersbaas: een gewelddadige bruut was niet navolgenswaardig. Het ging om iemand die met moed en beleid de strijd aan ging. Dit concept evolueerde tot de ridder zonder vrees of blaam, die we kennen uit de hoofse literatuur.[6] Op basis van deze 'ingeboren' kenmerken onderbouwde deze elite haar formeel hogere sociale en economische positie. Voorwaarde was om naast 'hoffelijk' gedrag te beschikken over 'speciale deskundigheid in het krijgsbedrijf'.[7]
Deze 'arbeidsverdeling' tussen bidders, vechters en werkers werkte door in de hele maatschappelijke constellatie. De bidders en vechters stelden zich hiërarchisch boven de werkers en dat vertaalde zich in grote maatschappelijke en economische voordelen. Omdat een wapenrusting een dure zaak was en de militaire vaardigheden intensief geoefend moesten worden, waren de 'vechters' vrijgesteld van veel verplichtingen. Al functioneerden vele edellieden als ambtenaren en bestuurders in dienst van een vorst en werden ze daarmee eerder een 'noblesse de robe', hun zelfbeeld bleef verbonden aan het ridderideaal. Zij waren ervan overtuigd dat een natuurlijke affiniteit met oorlogsvoering diep in hun genen zat. Er is nog een belangrijk aspect aan deze identiteitsvorming: het is vooral op de mannen gericht. In veel samenlevingen is gewapend conflict een fundamenteel onderdeel van de mannelijke identiteit: kan een man niet langer vechten, dan wordt hij - soms letterlijk - naar de vrouwenwereld verwezen.[8]

Barsten in het wereldbeeld

De militaire praktijk bracht dit wereldbeeld aan het wankelen. Een voorbeeld was de veldslag die op zondag 27 juli 1214 plaatsvond bij Bouvines.[9] Gewone infanteristen, voetvolk, bleken in staat om de Franse ridders te omsingelen en van hun paard te trekken. Tijdens de Honderdjarige Oorlog (1337-1453) waren het opnieuw niet de adellijke ridders die de beslissing op het slagveld brachten maar de uit de boerenstand gerekruteerde boogschutters. Individuele dapperheid en vechtlust, het ridderideaal bij uitstek, legden het af tegen gedisciplineerde troepen die samenwerkten. Dat had de beroemde Guldensporenslag (1302), waar voetvolk gewapend met goedendags[10] de schitterend uitgedoste Franse ridders versloeg, al laten zien. Het duurde echter lang voordat hieruit militaire lessen werden getrokken: dit inzicht tastte het fundament van de samenleving te zeer aan. De 'warrior elite' zou ermee zijn legitimering verliezen.[11]
Ook veranderingen in techniek bedreigden de rol van de adellijke ridders. De introductie van betere kruisbogen en later vuurwapens en kanonnen leidde uiteindelijk - zij het heel geleidelijk - tot militaire aanpassingen. De grotere kracht van kruisbogen en later van vuurwapens dwong tot steeds dikkere bepantsering en dat maakte de ridders log en minder mobiel. Bij veldslagen als Poitiers (1356) en Agincourt (1415) bleek dat een doorslaggevend nadeel. In de zachte en modderige ondergrond liepen de zwaarbeladen paarden vast. Belandde een ridder eenmaal op de grond, dan kon hij vaak niet meer op eigen kracht overeind komen. Door de groeiende discipline van het voetvolk verschoof het zwaartepunt op het slagveld van de cavalerie naar de infanterie. Intensieve training in formatie-vechten maakte de infanterie heel lastig te verslaan door troepen te paard. Steeds meer vormden de 'gewone' soldaten de harde kern van een succesvol leger. Dat kon niet met in het seizoen opgeroepen boeren, maar vereiste voortdurende oefening. Het door de lokale heer opgeroepen, feodale leger maakte plaats voor een staand leger. Deze technologische ontwikkelingen op het slagveld staan bekend als de militaire revolutie van de zestiende eeuw. Eén van de ingrijpende gevolgen zou zijn geweest, dat de adellijke ridder een anachronisme werd en dat legers kozen voor professionele officieren, met een heel andere maatschappelijke achtergrond.
De militaire reputatie van de adel werd nog verder ondergraven door twee andere ontwikkelingen. Ten eerste vertrouwde de aristocratie op een soort aangeboren militaire vaardigheid. Daardoor voelde ze geen noodzaak zich aan te passen aan de hierboven geschetste nieuwe omstandigheden en raakte zij steeds verder achter op de militaire ontwikkelingen. Bovendien nam het aantal onervaren officieren sterk toe door de neiging van veel vorsten om officierscommissies in het leger te verkopen zonder te letten op geschiktheid. De onkunde van deze 'salonridders' wreekte zich uiteraard op het slagveld en tastte de reputatie van de hoge rangen sterk aan, vooral vergeleken met de uit de lagere rangen opgeklommen niet-adellijke officieren. Dit maakte het echec van de adel als militaire vechtmachine uiterst zichtbaar.[12]
De oorlogsvoering was gemoderniseerd en de adel was in een achterhaald middeleeuws ideaal blijven steken: dat is het beeld dat uit de historische literatuur over oorlogsvoering in de vroegmoderne tijd oprijst.[13] Een bijtende satire hierover is Don Quichote, de held uit een parodie op de ridderroman van de Spaanse militair Cervantes uit 1605. Schreef Cervantes met azijn in de pen, andere auteurs keken eerder nostalgisch terug op een geïdealiseerde periode.[14] Het oude sociale schema was achterhaald, het was nu de moderne staat die de legers uitrustte of inhuurde, waarin bovendien techniek en voortdurende training de doorslag gaven. Zwitserse huurlingen bijvoorbeeld, beheersten het in formatie-vechten tot in de puntjes en werden daarom door alle Europese heersers ingehuurd.[15] De nieuwe wapens en technieken gingen de financiële draagkracht van individuele edellieden te boven, waarmee de particuliere, feodale legertjes van het slagveld verdwenen. Het was de staat die het geweldsmonopolie naar zich toe trok. Voor de adel was geen plek meer, haar rol als orde der strijders was uitgespeeld.[16]

Militaire ondernemers

De laatste tijd is dit beeld van de amateuristische, adellijke militair sterk bijgesteld en wordt zelfs aan het concept van de militaire revolutie getwijfeld. Eerder lijkt er sprake te zijn van een

langzame evolutie, die bovendien per regio verschilde in tempo en inhoud.[17] Ook de ondergang van de adel als militaire klasse staat daarbij ter discussie. Weliswaar verdwenen de feodale legertjes onder de lokale edelman, maar de huurlegers die daarvoor in de plaats kwamen, werden - zo blijkt - in grote meerderheid uitgerust en aangevoerd door diezelfde edellieden, die bovendien een belangrijke rol speelden bij de modernisering van het militaire bedrijf. De adel ontpopte zich als militaire ondernemer en trad in dienst bij de hoogste bieder. En juist omdat veel officiersposten via koop werden verkregen, was het de - vaak rijke - aristocratie die in staat was om deze ambten naar zich toe te trekken. Dat betekent dus dat de adel in de top van het leger niet werd vervangen door burgerlijke beroepsmilitairen.[18]
Ook het vermeend conservatisme van de adel blijkt sterk overdreven. Als antwoord op de klachten over het tekort aan strategische en andere militaire vaardigheden werden militaire academies opgezet. Ze waren weliswaar ook toegankelijk voor niet-edellieden, maar het grootste deel van de kadetten werd gerekruteerd uit de adellijke families. Eigenschappen die hogelijk werden gewaardeerd in officieren waren zelfbeheersing/discipline, leiderschap, inspiratie en dapperheid, waarmee het oude ideaal van de 'prudhomme' nog springlevend bleek. Het was een beroep dat vroeg om grote inzet en offervaardigheid. Het was tenslotte zeker niet zonder gevaar en vooral onder de (lagere) officieren vielen relatief veel doden. De adellijke officieren leverden deze inzet vanuit de overtuiging dat het leger hun natuurlijke habitat vormde en dat een adellijke geboorte voorbestemde tot een dapper en eervol militair bestaan. Sommige edellieden zagen dapperheid zelfs als een standsmonopolie, al waren ze er van doordrongen dat moed alleen niet voldoende was. Die diende vergezeld te gaan van de juiste technische vaardigheden en strategische inzichten. Vandaar de groeiende populariteit van de militaire academies. Ons land liep daarin alles behalve voorop: pas in 1814 werd hier onder koning Willem I in zijn kasteel in Breda een militaire school opgericht.
In de Republiek vond een groot deel van de training on the job plaats. Een beginneling werd als junior toegevoegd aan een regiment om daar het vak te leren. Vaak kwam men als kadet in dienst en doorliep de rangen. Een kruiwagen kon helpen om wat stappen over te slaan, wat zeker bij hogere edellieden regelmatig voorkwam.

De ontwikkeling van het Staatse leger

De verzameling van noordelijke gewesten die later de Republiek zouden vormen, leerde tijdens de opstand tegen Spanje tussen 1568 en 1590 met vallen en opstaan een eigen strijdmacht te vormen. In de zestiende eeuw bestonden staande legers nauwelijks. Rond het Brusselse en Haagse hof en in sommige strategisch belangrijke vestingen waren vaste troepen gelegerd, maar de Spaanse regering beschikte in de Nederlanden rond 1560 over nauwelijks meer dan 3.000 soldaten.[19] In het midden van de zestiende eeuw waren het vooral hoge edellieden die troepen organiseerden en betaalden en als kapitein of kolonel 'eigenaar' waren van een regiment. Voor deze edellieden was een carrière in de strijdmacht een logische stap, die zoals we zagen, in het verlengde lag van hun adellijke identiteit. Zo konden ze aanzien en roem vergaren en de status van het eigen geslacht vergroten.
Na het uitbreken van de Opstand was Willem van Oranje de hoogste militair in de Nederlanden. Zijn troepen bestonden uit Duitse regimenten, onder Duitse kolonels, aangevuld met legervendels uit Wallonië en Frankrijk. In de loop van de tijd veranderde dit en kwamen meer soldaten van eigen bodem: de watergeuzen werden bijvoorbeeld als een soort marine geïncorporeerd. Na de vorming van de Unie van Utrecht waren het de gewestelijke Staten die de troepen inhuurden. De stadhouders bleven opperbevelhebber, maar omdat de Staten steeds meer het geld fourneerden, wilden ze ook zeggenschap.[20] Uiteindelijk namen de Staten-Generaal de hoofdrol op zich en

Een veldslag in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Op de voorgrond botsen twee cavalerie-eenheden op elkaar. Daarachter staan de eenheden van de artillerie en infanterie opgesteld. Daartussen voert de cavalerie een charge uit. Schilderij van Peter Snayers, Collectie Rijksmuseum SK-A-1555.

benoemden zij de hoge militairen en opperbevelhebbers. Willem van Oranje behield echter grote invloed op de samenstelling van het leger en wist veel familieleden en protegés op hoge militaire posten te benoemen. Een van hen was Filips van Hohenlohe, zijn schoonzoon. Deze resideerde samen met zijn vrouw Maria van Nassau op het kasteel van IJsselstein, als hij tenminste niet op veldtocht was. In 1606 zou hij in IJsselstein overlijden.
In 1576, bij de Pacificatie van Gent, bleek de bevolking een grote afkeer van huurlingen te hebben ontwikkeld door het gedrag van de buitenlandse troepen. Dit leidde tot de heenzending van veel Fransen en Duitsers. Toch bleef het aandeel van buitenlandse troepen hoog. Onderzoek naar de herkomst van de Staatse officieren in de zeventiende en achttiende eeuw laat zien dat net iets meer dan de helft van de stafofficieren uit de Nederlanden afkomstig was. Van dat aandeel was een ruime meerderheid van adel. In de militaire top was het percentage edellieden helemaal overweldigend: slechts 13% van de generaals in de achttiende eeuw was een burger. Nederlandse edellieden bekleedden bijna een kwart van de hoogste rangen, de rest was verdeeld over getitelde Fransen, Duitsers, Zwitsers en Britten.[21]
Het tussen 1595 en 1650 gemiddeld 30.000 man tellende Staatse leger (met uitschieters naar 60.000) bestond net als zijn officieren uit een bonte mengeling van nationaliteiten: Engelsen, Schotten, Fransen, Duitsers en Zwitsers. Dat was bij de tegenstander niet anders: ook het leger aan Spaanse zijde maakte gebruik van huurlingen uit diezelfde landen. Omdat lang niet overal uniformen waren ingeburgerd, moet dat op het slagveld tot grote verwarring hebben geleid.[22]
Het Staatse leger bestond uit infanterie, cavalerie en artillerie. De infanterie kende afdelingen met piekeniers, haakbussen en musketiers, waarvan de laatste twee met vuurwapens werden uitgerust. Die vuurwapens, aanvankelijk weinig precies en langzaam, werden door verandering van tactiek steeds effectiever. De inzet van veel schutters tegelijk bleek een formidabele

vuurkracht te vormen. Tijdens het herladen werden ze door afdelingen piekeniers beschermd. Dat betekende veel oefening, want alleen grote, samengestelde troepenmachten konden zulke ingewikkelde manoeuvres uitvoeren.
De kleinste eenheid was de compagnie, met tussen de 100 en 200 man. Zo'n compagnie werd geleid door een kapitein, samen met een luitenant en een vaandrig. Een vaandrig was vaak een jonge (edel)man, die zo in de praktijk het vak leerde. Na enkele jaren schoof hij door naar zijn eigen commando. Bij de cavalerie heetten de 'hoge' officieren ritmeester, luitenant en kornet. Ook sergeants en korporaals werden officieren genoemd, namelijk houder van een 'officium', maar zij waren de 'kleine' officieren. Iedere compagnie, of het nu ging om cavalerie of infanterie, telde drie hoge officieren, ongeacht de omvang.[23]
Oorlog voeren in deze periode betekende vooral strijd leveren vanuit vestingen en steunpunten. Bij voorkeur werden veldslagen vermeden omdat daarin het toeval een te grote rol speelde en de overwinning zeer onzeker was. De veldslagen die plaatsvonden, ontstonden vaak doordat marcherende legers per ongeluk op elkaar stuitten.[24] Na het Twaalfjarig Bestand probeerde het Spaanse leger vanuit bruggenhoofden het noorden te verslaan.

Uiteindelijk werd in 1648 de Vrede van Munster gesloten. Er werd direct gediscussieerd over inkrimping van het leger. Voor veel officieren was dat financieel een ramp. Voor sommige adellijke officieren bood het echter mogelijkheden tot een carrière buiten het leger, als regent of grootgrondbezitter. Ook kon nu eindelijk zitting worden genomen in een gewestelijke Ridderschap, het adellijk lichaam bij uitstek. Daar werd namelijk vaak een voorbehoud gemaakt voor bijvoorbeeld edellieden in buitenlandse dienst: aan hen werd geen toegang verleend, omdat zij een eedverbond met een ander waren aangegaan.[25] Gerard Ploos bijvoorbeeld weigerde zijn militaire functies neer te leggen en kon geen deel uitmaken van de eerbiedwaardige Utrechtse Ridderschap. Niet voor iedereen gold deze bepaling, ook toen waren 'some animals more equal than others'. Voor de buitenechtelijke zoon van Frederik Hendrik, Frederik van Nassau, heer van Zuylestein, bleek zijn functie als kapitein en later kolonel van een afdeling voetvolk geen bezwaar om in de Utrechtse Ridderschap ingeschreven te worden.[26]

Stadhouder en hoogste commandant van het Staatse leger Frederik Hendrik paste eveneens de tactiek toe om vanuit sterke uitvalsbases de tegenstander te bestoken. Zo veroverde hij in 1629 Den Bosch. De Spanjaarden probeerden hem van dat beleg weg te lokken door een strooptocht over de Veluwe te houden, die ook het oosten van Utrecht bereikte en daar veel ellende veroorzaakte. Portret door Gerrit Honthorst, 1650. Collectie Rijksmuseum Amsterdam SK-A-178.

In veel opzichten was oorlog in deze periode nog altijd een seizoensgebonden fenomeen. Dat betekende dat militairen een deel van het jaar in garnizoen lagen en tijd hadden voor sociale geneugten. Vroeger was men afhankelijk van de agrarische cyclus. De boeren, die als soldaten moesten worden ingezet, konden slechts op bepaalde tijden het bedrijf in de steek te laten om te gaan vechten. Door het ontstaan van beroepslegers van huurlingen was die afhankelijkheid van de agrarische cyclus weliswaar veranderd, maar niet opgeheven. Voor de strijd waren paarden namelijk onmisbaar, als vervoersmiddel en als strijdmiddel. Pas rond mei echter was er voldoende voedsel voor de paarden beschikbaar om ten strijde te trekken, tenzij grote voorraden konden worden aangelegd. In het derde kwart van de zeventiende eeuw verkregen de Franse legers door het opbouwen van arsenalen met hooi een grote voorsprong.[27] Dat de Republiek deze maatregel niet had genomen, was een van de redenen dat ze de inval van 1672 nauwelijks kon weerstaan.
De bevoorrading gebeurde door particulieren. Willem III bijvoorbeeld liet zijn leger foerageren door de ondernemers Machado en Pereira. Antonio Alvares Machado, uit een Portugees-joods geslacht, was koopman in Amsterdam en 'proveditеur-generaal van het leger van den staat'. Bovendien schoot hij regelmatig kapitalen voor aan de stadhouder om zijn veldtochten mogelijk te maken. Als eigenaar van het buiten Hogevecht en later Vechtoever in Maarssen, had hij ook connecties met het Utrechtse.
De Franse overval in 1672 dwong tot overdenking. De Republiek voerde een succesvolle oefeningsstrategie in vredestijd door, die het mogelijk maakte om na de *Glorious Revolution* in 1688 een goed geoefend leger naar Engeland te sturen, waarvan de aan het begin genoemde Godard van Ginkel een van de commandanten was.

Een officiersloopbaan

De lagere officieren werden op voordracht van de stadhouder aangesteld door de Raad van State, de hoogste officieren direct door de Raad, na goedkeuring door de Staten-Generaal. Dat laatste was omdat generaals het bevel mochten voeren over alle troepen, niet alleen over die van een bepaalde provincie. Uiteraard mochten de stadhouders tijdens veldtochten zonder ruggespraak gesneuvelde officieren vervangen.
Een aspirant begon onder een ervaren kolonel en leerde het vak in de praktijk. Dat gold voor hoog en laag. Zo begon graaf Johan Maurits van Nassau-Siegen als gewone ruiter in een afdeling onder Frederik Hendrik. Hij bracht het uiteindelijk tot veldmaarschalk.[28] Er was vaak strijd om opengevallen officiersposten, waarbij adellijke kandidaten niet schroomden om gebruik te maken van hun familieconnecties. Generaals hadden vaak een voorkeur voor edellieden, omdat die door hun achtergrond en 'kwaliteit' een natuurlijk overwicht over de soldaten zouden hebben.[29] Dat sloot aan bij de twee belangrijkste eigenschappen die een commandant diende te bezitten: een persoonlijke voorbeeldfunctie en organisatietalent. Het eerste betekende dat hij door zijn leefwijze in vredestijd en optreden tijdens het gevecht zijn soldaten tot inspiratie diende, het tweede dat hij door connecties en financiën in staat bleek om een compagnie bij elkaar te krijgen en te houden. Dat laatste was in de praktijk vaak veel belangrijker dan militaire vaardigheden en talenten. Zo durfde prins Maurits niet in te gaan op het verzoek van de Raad van State in 1605 om na een veldtocht alle officieren te evalueren en de onbekwamen en de lafaards te ontslaan. Maurits voorzag dat hij zo teveel compagnieën zou kwijt raken. De loyaliteit van de soldaten was namelijk niet gebonden aan de natie bij wie ze in dienst waren, maar aan hun kapitein. Werd deze ontslagen, dan viel het hele regiment uit elkaar. Soms waren soldaten in een compagnie, net als hun commandant, bijvoorbeeld afkomstig uit dezelfde stad. Dan woog die persoonlijke band zwaar.
De Raad van State en de Staten-Generaal gaven opdracht om troepen te werven. Van te voren werd vastgesteld voor welke soldij dat diende te gebeuren, maar fraude kwam voor op alle

Kasteel Natewisch bij Amerongen. De heer van Natewisch, Joost Taets van Amerongen, verloor drie zoons op het slagveld in dienst van stadhouder Willem III. Het is belangrijk om te beseffen dat een legerloopbaan niet alleen eer en glorie opleverde, maar ook een gevaarlijke beroepskeuze was. Zoon Frederik bracht het tot kolonel van een regiment, dat in 1719 in Schotland was gelegerd. Collectie NKS, Foto Doriann Kransberg.

niveaus. Een officier ontving vervolgens 'loopgeld' per aangeworven soldaat. Het was lucratief om meer mensen op de rol te hebben dan in werkelijkheid deel uitmaakten van een compagnie: het verschil kon de officier in eigen zak steken. Liefst haalde men de soldaten van ver weg, omdat dan de kans op desertie het kleinst was: een soldaat uit een aanpalend gewest kon veel gemakkelijker de weg naar huis vinden.[30]

Net als hun soldaten waren de (adellijke) officieren uit heel Europa afkomstig. Zo trok Francois d'Aulnis, seigneur de Bourouill in de zeventiende eeuw naar het noorden om dienst te nemen in het Staatse leger. Zijn nazaten werden door Willem III opgenomen in de Nederlandse adel en bleven actief in het leger. Een van de laatste Utrechtse telgen was kapitein Frederik Herman D'Aulnis de Bourouill, die in 1819 stierf. De familie D'Aulnis is geen uitzondering. Vele Nederlandse adellijke geslachten hebben buitenlandse militaire wortels. Schotten en Zwitsers waren dermate alom vertegenwoordigd dat ze zelfs niet gerekend werden tot buitenlandse troepen, waarvoor aparte subsidies bij de Statenvergaderingen verkregen dienden te worden.[31] Een typische vertegenwoordiger was kolonel sir James Cockburn of Rislaw, die in dienst was bij de Staatse troepen. Zijn zoon, sir William, trouwde in een Utrechtse familie. Een andere Utrechtse, Maria Hoogerbeets, die in de Brigittensteeg woonde, was getrouwd met de Schotse luitenant-kolonel Andries Caddel, commandant van een eigen vendel.[32] Een voorbeeld uit Zwitserland is de in 1709 geboren Jean Mock, die als huurling naar de Republiek trok. Hij begon als nederig vaandrig, maar stichtte een militaire dynastie. Zijn zoon Gabriël Mock werd in de adelstand verheven en trouwde als luitenant-generaal van de artillerie in Staatse dienst met Isabella de Pesters, de dochter van het machtige Utrechtse Statenlid Jan de Pesters, die zich heer van Cattenbroek mocht noemen en in Zeist op een buitenplaats resideerde. Hun zoon Johannes werd kapitein bij de generale staf. Johannes' schoonzoon bracht het onder het koninkrijk tot generaal-majoor van de cavalerie.[33]

Jan Godin, geboren in 1539 in Valenciennes, was een kapitein in Franse dienst, die vanwege zijn protestantse geloofsovertuiging naar Antwerpen vluchtte. Hij werd eveneens de grondlegger van een militair geslacht dat in de Republiek zijn sporen zou verdienen. Nazaat Carel Godin bijvoorbeeld nam dienst bij de zeemacht, bombardeerde met zijn schip Veere de Franse havenstad Toulon en zag veel actie tijdens de Spaanse Successieoorlog, die met de Vrede van Utrecht eindigde. Zijn broer Pieter was als kapitein betrokken bij de zeer bloedige slag van Malplaquet, trok met zijn soldaten door Spanje en eindigde als commandant van de vesting Den Bosch. Carels zoon Pieter Anthony bracht het tot kolonel der cavalerie.

Europese perspectieven

In veel Europese samenlevingen bleef de keuze van de adel voor een militaire loopbaan de conventie, vandaar ook het feit dat het Staatse leger zoveel buitenlandse adellijke officieren kende. In andere Europese landen werd die keuze nog versterkt door het feit dat het leger mogelijkheden bood om te stijgen op de maatschappelijke ladder. Edellieden verkregen door hun dienst een hogere titel en voor burgers vormde het de manier om tot de adelstand door te dringen. Andersom 'bewees' of bevestigde een militaire carrière het adeldom van het geslacht, wat vooral een rol speelde bij recent geadelde geslachten.

Er waren daarnaast economische motieven: in tijden van oorlog(sdreiging) bracht een benoeming in het leger een relatief zeker inkomen en daarmee toegang tot een bepaalde levensstijl. Dat wordt geïllustreerd door de verzuchting van de Duitse officier Arnold Friedrich von Landsberg, die in 1670 aan een neef schreef dat velen van zijn krijgsmakkers zich na hun ontslag door de vorst van de Palts bij de diverse gewestelijke Staten meldden voor een positie. Dat bracht het gewenste honorarium om 'standesgemäss' te kunnen leven. Van hun Duitse wachtgeld lukte dat

Kolonel Pieter Godin bewoonde kasteel Drakestein in Utrecht en trouwde met Isabella Lucretia Barchman Wuytiers. Hij werd verheven tot graaf van het Heilig Roomse Rijk. Zijn zoon Jan Carel liet het leger voor wat het was en volgde een bestuurlijke loopbaan, werd schepen van de stad Utrecht en lid van de Staten-Generaal. De Barchman Wuytiers waren weliswaar Amsterdamse kooplieden, maar ook hier stroomde legerbloed door de aderen. Zo was Cornelis Gerard Barchman Wuytiers, heer van huis Vliet te Lopikerkapel, luitenant-kolonel der dragonders. Dat deze familie adellijke aspiraties had, blijkt uit het feit dat de Wuytiers zich net als de Godins met een buitenlandse titel tooiden. Collectie RKD, IB 00918036.

Het leger bood gelegenheid wat van de wereld te zien. Een beroemde Fransman die dienst nam in het Staatse leger vanwege juist dat aspect, was de filosoof René Descartes. Prent door Pieter Schenk, eind zeventiende eeuw. Collectie Rijksmuseum Amsterdam RP-P-OB-9223.

niet.[34] Hoeveel een officiersfunctie opbracht, is lastig na te gaan. Voor soldaten werd de soldij in de Republiek door de Staten vastgesteld. Een officier kreeg vaak een 'lumpsum', waaruit hij de onkosten voor zijn regiment kon bestrijden. Het hing af van zijn efficiëntie en eerlijkheid hoeveel geld daarvoor werkelijk werd gebruikt en hoeveel in eigen zak verdween. Zo werden soms meer mensen op de rol gezet dan het regiment werkelijk omvatte. De soldij van die spooksoldaten kon dan voor andere dingen worden aangewend. Aan de andere kant waren de Staten niet altijd even vlot van betalen en moest de commandant soms grote bedragen voorschieten. Oorlog bood dan mogelijkheden om door plundering en inbeslagname wat van deze uitgaven terug te krijgen en voor soldaten om hun achterstallige soldij wat aan te zuiveren. Typerend mogen de openingsregels zijn van een soldatenliedje uit de Dertigjarige Oorlog: 'Hüt dich, Bau'r ich komm/ Mach dich bald davon'.[35]
In veel landen richtten arme of verarmde adellijke families hun blik op de krijgsmacht als levensvervulling. Dat werd versterkt omdat een alternatief nogal eens ontbrak: in diverse landen was het 'not done' om als edelman zijn brood te verdienen met handel of handenarbeid. Het leger bood bovendien de mogelijkheid om wat van de wereld te zien, een opleiding te volgen en een internationaal, sociaal netwerk op te bouwen. Veel families beschouwden het leger als een adellijke *finishing school*. Ook politiek bood het leger kansen. De vorsten gebruikten militaire benoemingen om de adel aan zich te binden, terwijl hoge functies in het leger toegang gaven tot de vorst, met de bijbehorende sociale en politieke invloed.[36]

Een loopbaan als militair vormde dus absoluut geen sociale barrière. Zelfs de 'noblesse de robe', de ambtsadel, zag zichzelf als 'bellatores' en presenteerde trots - al dan niet verzonnen - stambomen waarin voorouders met militaire carrières de boventoon voerden. Een officier had bijna vanzelf de status van een heer.[37] Dat kwam onder meer tot uitdrukking in het dragen van een wapen, een adellijk privilege. Degens en andere wapens werden overal en opvallend gedragen, in de kerk, op straat, in de herberg. Dat leidde tot veel geweld. Tal van edellieden kregen minstens één keer in hun bestaan met een beschuldiging van doodslag te maken. Het was een sociaal onderscheidingsmiddel: een gewone burger die bewapend over straat ging, haalde zich al snel de gramschap van een aristocraat op de hals en die werd meestal met geweld getoond. De eer moest direct en met het wapen worden beschermd.[38] Een kort lontje was een maatschappelijke noodzaak voor een edelman.
De rol van de adel in het leger verschilde enigszins per land. In Zweden bijvoorbeeld, waar relatief veel mensen in de adel waren opgenomen, was er een groot verschil tussen arme en rijke edellieden. Een carrière in het leger of het bestuur bood een geschikte ingang tot de hoogste klasse. Ruim tien procent van de Zweedse adel nam dienst in het leger.[39] In Denemarken verloor de adel juist haar belangrijke rol in het leger en richtte ze zich meer op het beheer van grootgrondbezit.[40] Pruisen leek aanvankelijk het Deense patroon te volgen. Toen echter het vorstenhuis daar een staand leger creëerde en de adel stimuleerde dienst te nemen, werd die ontwikkeling gekeerd.[41] In Frankrijk oefenden de conservatieven sterke sociale druk uit op jonge edellieden om vooral een loopbaan binnen het leger te zoeken. Ze keken neer op de Engelsen, waar het voor jongere zonen van aristocratische families geen sociaal stigma met zich meebracht om in handel en bedrijf werkzaam te zijn. De Chevalier d'Arc, een bastaardkleinzoon van Lodewijk XIV, zag het liefst dat alle officieren edellieden waren en dat militaire benoemingen niet langer te koop werden aangeboden. Hij baseerde zich daarbij op de geschriften van Montesquieu. In de ogen van de Chevalier d'Arc en die van zijn conservatieve medestanders moest het militaire leven van burgerlijke smetten gezuiverd worden. Ze zetten zich af tegen de luxe en rijkdom van de bovenlaag. Dat paste volgens hen niet bij de traditionele Franse waarden van de elite. De adel pleegde

Theodorus-George de Pelichy (1679-1734). De uit Amsterdam afkomstige De Pelichy raakte in Spaanse dienst zwaar gewond bij de slag van Oudenaarde (1708). Daarna nam hij een commissie aan in het Staatse leger, waar hij het tot kolonel bracht. Hij trouwde met zijn nicht uit Vianen en verkreeg de titel van baron. Hij kocht enkele grote huizen in Utrecht en ook de buitenplaats De Koppel in Abcoude. Zijn militaire carrière moet dus financieel succesvol geweest zijn. Collectie RKD IB 00086695.

daarmee verraad aan die eigenschappen die haar vroeger zo geschikt had gemaakt om het land bestuurlijk en militair te leiden. Dit had de grote militaire achteruitgang veroorzaakt, die de internationale positie van Frankrijk vanaf de zeventiende eeuw zo had verzwakt. Zo'n reflex om het verleden te idealiseren, is een typische reactie bij een nationale crisis. In Nederland bijvoorbeeld ontstond aan het begin van de negentiende eeuw het beeld van de Jan Saliegeest, die de trotse en ondernemende mentaliteit van de Gouden Eeuw zou hebben ondermijnd. Ondanks hun nadruk op de adel als militaire kaste waren deze Franse conservatieven er van overtuigd dat mensen die op eigen kracht in het leger waren opgeklommen en lang genoeg een hoge rang bekleedden, tot de adel dienden te worden toegelaten. Adeldom was dus niet alleen een geboorterecht, maar kon ook verdiend worden.[42]
Hun standpunten werden ingegeven door de ontwikkelingen in hun vaderland. In Frankrijk was een carrière in het leger vooral een keuze van verarmde adellijke families. De sociale top werd steeds meer belaagd door parvenu's die hun geld in handel, ambacht en de financiële sector hadden verdiend en middels gekochte adelspatenten doordrongen tot de hogere kringen. Zij gebruikten hun (niet op het slagveld verdiende of getoetste) adellijke titels te pas en te onpas. De 'oude' adel reageerde door haar middeleeuwse wortels te benadrukken, waarvan hun ridderlijke en dus militaire traditie een belangrijk fundament vormde. Ze wist de toegang tot de Ecole Militaire te beperken tot families die minstens vier generaties tot de adel behoorden.[43]
In de Habsburgse landen was het leger altijd al een manier geweest om te stijgen op de sociale ladder. Het gaf avonturiers een mogelijkheid een titel te verwerven. In het multi-etnische rijk van de keizer was het heel gebruikelijk om met vele nationaliteiten samen te werken en was de adel relatief open.[44]

Families en buitenplaatsen

Het maatschappelijk aanzien van de adellijke militair in de Republiek wordt voor een deel zichtbaar in de keuze voor huwelijkspartners. In Utrecht blijkt dat onder meer uit het huwelijkspatroon. Veel van hen trouwden in de hoogste adellijke en patricische Stichtse families. Bovendien vinden we nogal wat Nederlandse en buitenlandse hoge officieren als eigenaar van een kasteel of buitenplaats. Hoewel adellijke officieren regelmatig van standplaats wisselden, laten huwelijk en huizen zien dat ze zich ook bonden aan een plek. Sommige officieren hadden oude wortels in het Utrechtse, anderen kwamen er door omstandigheden terecht, maar in beide categorieën zijn voorbeelden te vinden van mensen die sociaal geheel ingeburgerd raakten.

Het huis Rhijnestein bij Cothen. Tekening van Jan de Beyer, 1745. Koninklijk Huisarchief MCS788.

Dat is bijvoorbeeld te zien aan de loopbaan van Anthony van Utenhove. Hij was tussen 1595 en 1606 kapitein van een compagnie voetvolk, gelegerd in Utrecht, en werd daarna kolonel van een Stichts regiment. Hij trouwde met Agnes van Renesse van Baer en verkreeg via zijn vrouw het huis en de heerlijkheid Rhijnestein bij Cothen. Daarna werd hij aangesteld als gouverneur van Oostende. Zijn zoon, Hendrik van Utenhoven, kocht huis en heerlijkheid Amelisweerd en bracht het tot luitenant-generaal van de infanterie. Hendrik werd vervolgens overgeplaatst als commandeur van de vestingstad Hasselt en later van Den Bosch. De zoon van Hendrik en zijn vrouw Martha koos eveneens voor het beroep van legerkapitein. Grootvader, vader en zoon namen - in de periode dat ze niet in actieve dienst waren - zitting in de Utrechtse ridderschap en hadden op die manier toegang tot de Statenvergadering.[45]
De Utenhovens illustreren dat sommige families generaties lang in het leger actief waren en van vader op zoon of schoonzoon het beroep doorgaven. En al werden ze regelmatig elders gelegerd, ze hielden hun band met het Utrechtse in stand. Zulke families met lange militaire relaties zijn er meer. Zo was Jan van der Lawick, afkomstig uit een Gelders riddergeslacht, degene die kasteel Buren voor Willem van Oranje veroverde op de Spanjaarden. Neven en ooms waren betrokken bij het beleg van Bredevoort, Wesel en Den Bosch. In de achttiende eeuw waren nazaten nog steeds in Staatse dienst. Johan Anthony van Lawick Pabst was kapitein van de karabiniers. Hij trouwde in 1766 met Johanna Geertruida Maria van Reede van Nijevelt. Johans vader was kolonel der infanterie. Ook de kinderen van Johan Anthony volgden in de familietraditie: zijn zoon Diederik werd kapitein bij de infanterie. Tot in de twintigste eeuw waren er Van Lawick Pabsten te vinden in de hoogste echelons van de strijdkrachten.

In 1792 kocht Gijsbert Carel Cornelis Jan van Lynden, brigadier van de garde du corps van stadhouder Willem V, kasteel Sandenburg in Langbroek, zodat hij zitting kon nemen in de Utrechtse ridderschap. Vijf jaar later trouwde hij met Bennudina Maria de Beaufort. Weliswaar was zij van burgerlijke afkomst, maar haar familie bekleedde al generaties lang belangrijke bestuursfuncties.

Haar vader was een vertrouweling van de stadhouder. Passend in het al eerder geschetste huwelijkspatroon is met name het feit dat de De Beauforts ook sterke militaire wortels hadden. Zo was Bennudina's grootmoeder de dochter van een generaal en waren ooms, oudooms en haar overgrootvader eveneens militair.[46]

Het waren vooral de landprovincies van de Republiek waar de adel een belangrijke rol speelde en daarbinnen was een militaire carrière voor de adel belangrijk.[47] Een voorbeeld is Willem Joseph van Gent, net als de Van Lyndens uit een Gelders adellijk geslacht afkomstig, die in 1672 het Utrechtse kasteel Drakenburg kocht en luitenant-admiraal van Holland werd. Lang kon hij van die waardigheid niet genieten. Binnen enkele maanden trok hij richting Engeland, waar hij stierf bij de zeeslag van Soleday.
Niet iedereen vestigde zich definitief in het Sticht. Opvallend is wel dat relatief veel adellijke militairen kozen voor een kasteel of buitenplaats als residentie in de periode dat ze in het Sticht werkzaam waren. Zo'n woning paste bij of versterkte hun adellijke status. Zo bewoonde de kolonel der infanterie Franciscus Burman het kasteel Batestein bij Vianen en was De Beesde bij Bunnik eigendom van Petronella Johanna van Bueren en haar man luitenant-generaal en gouverneur van de troepen in Friesland Wytse Watze van Cammingha. Deze Van Cammingha is zelfs verantwoordelijk voor het feit dat het middeleeuwse kasteel in Utrecht zijn familienaam ging dragen.

Ruurd Carel van Camminga (1721-1793), geboren op Amelisweerd. Net als zijn vader Watze doorliep hij een militaire carrière. Hij eindigde met de rang van luitenant-kolonel in Staatse dienst en overleed in 1793. Let op de stoere toernooihelm. Collectie RKD IB00109345.

Johan Adolph van Hardenbroek stamde uit een oude Stichtse familie, die eeuwenlang kasteel Hardenbroek bij Werkhoven bewoonde. Door financiële omstandigheden raakte dit bezit uit de familie. Johan Adolph, die in het midden van de achttiende eeuw het van kapitein tot luitenant-generaal bracht, wist het oude familiehuis terug te kopen. Als commandant van Veurne en gouverneur van Bergen op Zoom en met hulp van een flinke erfenis van zijn broer was hij in staat om het oude kasteel te renoveren en uit te breiden. Zoals veel hoge militairen liet hij zich in harnas afbeelden, met op de achtergrond een veldslag. Schilderij van Johan Heinrich Neuman, Collectie RKD IB 00083117.

De ridderhofstad Lichtenberg bij Woudenberg werd bewoond door Jacob van Rhenen, luitenant-kolonel van een regiment infanterie in dienst van de Staten. Het middeleeuwse Lichtenberg was gebouwd door een telg uit de familie Van Renesse, maar raakte in de zestiende eeuw in handen van Amersfoortse kooplieden. In 1641 werd het gekocht door Thomas van Stakenbroek, die een militaire achtergrond had. Hij was als gewone cavalerist begonnen en was opgeklommen tot ritmeester. Hij bracht het uiteindelijk tot luitenant-generaal en gouverneur van de stad Grave. Hij had duidelijk maatschappelijke aspiraties, want na de aankoop van het huis Lichtenberg probeerde hij dit tot ridderhofstad te laten verheffen. De bouwkundige kenmerken van zo'n ridderhofstad bezat het huis al: een ophaalbrug, een omgrachting en een voorburcht met een boerderij. Het verzoek werd echter afgewezen en zijn weduwe verkocht het huis later aan David van Marlot, die een hechte relatie onderhield met het Oranjehuis. Diens dochter trouwde met de eerder genoemde luitenant-kolonel Jacob van Rhenen.

Huis Vuylcoop bij Schalkwijk was wel erkend als riddermatige woning. Deze middeleeuwse woontoren werd na 1680 eigendom van luitenant-kolonel Gerard van Rossem. In het begin van de achttiende eeuw kwam het huis in handen van luitenant-kolonel van de cavalerie Frederik Willem baron van Falkenhayn. Ook het huis Zuilenburg in Overlangbroek gaf zijn bewoners of huurders status vanwege de erkenning als ridderhofstede. In 1693 werd deze dertiende-eeuwse woontoren verkocht aan Cornelis van Weede, ritmeester der cavalerie. Lang kon deze niet genieten van dit buiten met zijn bijzondere tuinaanleg: binnen een jaar overleed hij.

Een aan Gelderse adellijke geslachten zoals de Van Eck van Panthaleons en Van den Steens gelieerde militair was Hendrik Frederik Richard Lijnslager. In 1731 geboren, werd hij adelborst bij de marine om zo in de voetsporen van illustere naamgenoten als Hendrik Lijnslager te treden. Hij verkreeg het commando over een eigen oorlogsschip, maar om onbekende redenen besloot hij over te stappen naar de landstrijdkrachten. Vervolgens raakte hij als vaandrig bij Bergen op

Het huis Oostbroek bij De Bilt was een tijdlang de buitenplaats van de officier Burchard baron von Deneken, in dienst van de koning van Hannover. Afbeelding door P.J. Lutgers, 1842, HUA 201716.

Zoom zwaar gewond, maar hij herstelde en doorliep de rangen van kapitein en majoor. In 1770 vroeg hij ontslag uit actieve dienst en trok zich terug op het tot buitenplaats verbouwde kasteel Doorn.[48] Zijn carrière had hem geen windeieren gelegd: zo kocht hij rond zijn nieuwe bezit diverse boerderijen en gronden aan.

Niet alleen middeleeuwse kastelen waren in trek als woning bij hoge militairen, ook buitenplaatsen. Net buiten de stad Utrecht lag aan de Leidse Rijn Rijnlust. Deze buitenplaats werd begin negentiende eeuw bewoond door Ludovicus baron van Boecop, die als generaal-majoor lid was van het hooggerechtshof in Utrecht. Zoals Van Boecop waren en nog velen.

Het huis Oostbroek bij De Bilt was een tijdlang de buitenplaats van de officier Burchard baron von Deneken, in dienst van de koning van Hannover. Hij was getrouwd met de rijke plantage-eigenaresse Jeanne du Peyrou. Hun zoon, eveneens Burchard geheten, zou in 1793 in Hollandse dienst sneuvelen tijdens de oorlog in de Zuidelijke Nederlanden tegen Frankrijk. Ze werden regelmatig gezien in de Amsterdamse schouwburg en in de salons van de beste kringen. Von Deneken was een voorbeeld van een buitenlandse militair die zich in het Utrechtse vestigde en een huwelijk met een lokale schone sloot.[49] Hij was een van de vele officieren die afkomstig waren uit de ons omringende landen. Zo trok een Duitse kapitein genaamd Van Brienen eveneens naar de Nederlanden. Zijn nazaat, Derk, bracht het tot burgemeester van Rhenen en kocht daar het huis Lievendaal. Hij trouwde Anna Margaretha de Ruyter. Hun kleinzoon werd luitenant in de infanterie en een achterkleinzoon majoor. Deze laatste werd in de adelstand verheven.[50]

De adellijke familie Casembroot vluchtte in de zestiende eeuw vanuit Brugge naar het noorden. De eerste Casembroot in de Republiek trouwde met Cornelia Ruys van Wayestein uit een Utrechtse adellijke familie. Zijn nazaat Leonard de Casembroot trad in het huwelijk met Isabelle Adele Singendonk, die weduwe was van luitenant-generaal Reinout Gerard Tuyll van

Serooskerken. Jean Louis de Casembroot, generaal-majoor en eigenaar van kasteel Rhijnestein bij Cothen was Reinouts zwager. Jeans zoon was weer officier der infanterie en getrouwd met Johanna Catharina Mamuchet van Westrenen. Veel van zijn kinderen volgden eveneens een loopbaan in het leger.[51] De familie Mamuchet was niet alleen eigenaar van huis Groeneveld bij Baarn maar ook van de buitenplaats Houdringe net buiten De Bilt.

Het patroon is inmiddels duidelijk: adellijke militairen behoorden tot de Stichtse bovenlaag, ongeacht of het om inheemse of buitenlandse adel ging. Ze trouwden in adellijke of patricische kringen, bezaten kastelen en buitenplaatsen en maakten veelal deel uit van een militaire dynastie.

Case-studie Belle en haar beaux

Hoe beschouwde de Stichtse adel nu een militaire loopbaan? Een inkijkje krijgen we via de familie Van Tuyll van Serooskerken. Dit op Slot Zuylen woonachtige, adellijke geslacht had diverse officieren in zijn gelederen. Diederik Jacob van Tuyll (1772-1826) was generaal-majoor in Russische dienst en stierf als Russisch gezant in de Verenigde Staten op de thuisreis. Zijn jongere broer was generaal in Engelse dienst.[52] Beide heren waren achterneefjes van Belle van Zuylen, die opgroeide in een omgeving waar het leger een belangrijke rol speelde. Zij schreef regelmatig over de officieren in haar omgeving.

In de novelle *Cécile* laat Belle van Zuylen haar hoofdpersoon een indeling van de maatschappij beschrijven, waarin ze de adel in twee klassen verdeelt. De eerste klasse is de geboorte-adel, voor wie ze duidelijk weinig achting koestert. Ze worden in haar boek met een jaargeld economisch ondersteund, krijgen een 'weinig luisterrijke' onderscheiding en spelen verder geen actieve rol in de samenleving. Anders is dat met de tweede adellijke klasse, die bestaat uit 'officieren, die een zekere rang hadden bereikt, van hun kinderen, van degenen die zekeren ambten hadden bekleed'. Deze klasse, die gezien haar omschrijving op merites is gebaseerd, staat open voor nieuwkomers die door hun werk en inzet een positieve bijdrage aan de maatschappij hebben geleverd. Belle zou adeldom graag via de vrouwelijke lijn doorgegeven zien worden, waarbij ze elders in de novelle uitspreekt te vermoeden dat ware adeldom, die van binnen zit, eerder onder de elite dan onder de 'boerenkinkels' zal worden aangetroffen.[53] Onder die adeldom verstaat zij een soort beschaving, een intellectuele ontwikkeling die de leden van het Utrechtse milieu waarbinnen zij opgroeide, vaak ontbeerden.

Ze wist waarover ze sprak. In Belle's omgeving bewogen zich vele militairen. Niet alleen haar eigen ooms, grootvaders, neven en broers zochten hun fortuin in een legercarrière, ook velen onder haar vrienden, echtgenoten van haar vriendinnen en diverse potentiële huwelijkskandidaten bekleedden een militaire rang.

De meest in het oog lopende figuur is de Zwitserse kolonel David Louis, baron de Constant de Rebecque, ook wel genaamd d'Hermenches, die commandant was van een regiment in Staatse dienst. De Rebecque was in Den Haag gelegerd en leerde Belle kennen tijdens een - hoe toepasselijk - dansavond bij generaal-veldmaarschalk hertog van Brunswijk-Wolfenbuttel. De Rebecque intrigeerde Belle van Zuylen vanwege zijn reputatie als rokkenjager, maar ook als behendig causeur. Hij was afkomstig uit Lausanne. Zijn vader, ooms en zijn drie broers waren allen eveneens in het leger opgenomen. Zijn vader had net als hij voor een carrière in dienst van de Republiek gekozen.[54] De Rebecque, die tijdens een veldslag gewond was geraakt en in het gezicht een romantisch litteken droeg, frequenteerde de Haagse salons vooral in het winterseizoen, als de regimenten in hun winterbivak logeerden. Oorlogsvoering was tenslotte een zaak van de zomer. Met De Rebecque voerde Belle een langdurige en intensieve

Luitenant-kolonel Louis de Casembroot, heer van Willige Langerak, in 1709 omgekomen bij de Slag bij Malplaquet. Collectie RKD.

correspondentie, waarin filosofische, maatschappelijke en politieke vraagstukken aan de orde kwamen, maar natuurlijk ook vele persoonlijke zaken. De Rebecque had geen hoge pet op van de Hollandse beau monde en dat vond weerklank bij Belle, die zich in haar geschriften zeer kritisch kon uitlaten over haar eigen kringen. Een soort 'epater la noblesse'.

Een huwelijk met De Rebecque was onmogelijk, omdat hij getrouwd was. Van Belle werd echter wel verwacht, dat ze, zoals van alle dames uit haar kringen, in het huwelijk zou treden. Een bonte rij echtgenoten-in-spé trok door haar leven en opvallend vaak waren die gekleed in een legeruniform. Zo dook graaf Francois-Eugene-Robert Noyel de Bellegarde op Slot Zuylen op, een uit de Savoie afkomstige generaal-majoor in dienst van de Staten-Generaal. Met hem hield ze lange tijd contact, maar tot een huwelijk kwam het niet. Ook ontving ze graaf Georg-Ernst von Sayn-Wittgenstein, een kolonel in Franse dienst.

Constant de Rebecque verveelde zich in de benauwde Haagse kringen. Hij kreeg van de Franse koning het verleidelijke aanbod om voor een salaris van 10.000 pond toe te treden tot de staf van een Zwitsers regiment in Parijs.[55] Belle en hij bleven contact houden en zo kreeg ze van hem uit de eerste hand verslag van zijn veldtocht naar Corsica, die hij in opdracht van zijn nieuwe broodheer ondernam. Hij schreef vooral over de leiders van de opstandelingen op het eiland, die in zijn ogen niets dan 'lafaards, moordenaars, dieven, nietsnutten, verraders en schurken' waren.[56] Het is onduidelijk of in die briefwisseling de bloedige details van het krijgsbedrijf zelf aan de orde zijn gekomen. Het moet voor de Zwitserse militair een enorm contrast zijn geweest: de verfijnde manieren die van hem tijdens de menuetten aan het hof van de stadhouder werden verwacht en de rauwe realiteit van het slagveld.

Ruiterportret van luitenant-kolonel Vincent Maximiliaan Tuyll van Serooskerken (1744-1794). Deze broer van Belle bezocht zijn zuster in Zwitserland tijdens zijn huwelijksreis. Als commandant raakte hij bij Maubeuge zwaar gewond. In het ziekenkamp liep hij dysenterie op, waaraan hij overleed. Schilderij door J.C. Hofman. RKD particuliere collectie.

Een veldslag in die tijd was een kwestie van koelbloedigheid. In lange rijen trokken de soldaten op, onderweg regelmatig vurend. Stuiterend decimeerden de kanonskogels de rangen, bloed en ledematen waren overal. Braken de linies, dan was de slag meestal verloren, maar om door te lopen in een regen van kogels vereiste enorme discipline. Verzorging van gewonden was in de achttiende eeuw zeer primitief: veel meer dan amputeren en verbinden konden de artsen niet. Kogels bleven vaak in het lichaam achter, gangreen eiste soms meer slachtoffers dan het gevecht zelf.[57] Zulke traumatische gebeurtenissen moeten hun sporen in de psyche van de officieren hebben achtergelaten. Zou dat niet vergelijkbaar zijn met de geestelijke aandoeningen die pas in de afgelopen eeuw bij militairen werden geconstateerd en behandeld? De psychische gevolgen van oorlog staan pas vanaf de Eerste Wereldoorlog in de belangstelling van psychologen en psychiaters. Onderzoek gaat nauwelijks in op eerdere conflicten.[58] Opvallend is bovendien dat vlak voor 1914 oorlog nog werd gezien als adequaat medicijn voor de aan neurasthenische aandoeningen lijdende bevolking van Europa. Het zou een louterende werking hebben op de persoonlijkheid.
Het zou kunnen dat de adellijke bovenlaag in de vroegmoderne tijd zo intensief op oorlog werd voorbereid in opvoeding, mentaliteit en sociale verwachting, aangevuld met de concrete ervaring van bloedvergieten tijdens de jacht, dat zij minder gebukt ging onder de traumatische gebeurtenissen tijdens een militaire campagne. Nader onderzoek in egodocumenten kan hier misschien meer licht op werpen. Hoe dan ook, een militaire carrière werd voor een edelman in zijn kringen niet alleen geaccepteerd, maar zelfs aangemoedigd.

Isabella van Tuyll van Serooskerke, Belle van Zuylen. Schilderij door Guillaume de Spinney, 1757. Collectie Slot Zuylen.

Conclusie

In de middeleeuwen ontstond een beeld van een maatschappelijke ordening in verschillende standen. Eén van de hoogste standen was die van de strijders. Het behoren tot deze 'kaste der vechters' was en bleef lange tijd zeer aantrekkelijk. Het gaf grote maatschappelijke status en was voor adellijke mannen een bewijs van hun mannelijkheid. Het lidmaatschap van deze ridderstand werd erfelijk, maar moest ook bewezen worden door gedrag. Dat kon het beste op het slagveld. Het beeld dat technologische en tactische vernieuwingen de geoefende ridder overbodig maakte ten opzichte van goed geoefende massa-legers en dat daarmee de militaire rol van de adel was uitgespeeld, blijkt weinig hout te snijden. Daartoe bleken de aristocraten een te flexibele stand, die zich, zij het met enige vertraging, aanpaste aan de nieuwe realiteit. Niet alleen bleven edellieden een hoofdrol spelen in de hogere rangen van het moderne leger, de adel prefereerde een militaire loopbaan omdat die paste bij zijn zelfbeeld. Deze 'bewees' zijn maatschappelijke status en gaf sociaal aanzien. Bovendien werd het gezien als een goede school voor de adellijke opvoeding. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de geschriften van een adellijke Utrechtse als Belle van Zuylen, die voor een meritocratische adel die zijn sporen in maatschappij en leger heeft verdiend, een belangrijke rol in de samenleving reserveerde. Zij, met haar duidelijke kritische houding ten opzichte van haar eigen stand, is een onverdachte advocaat.
Dat zij niet alleen stond, blijkt uit de posities die adellijke militairen in de samenleving bekleedden. In het Utrechtse van de zeventiende en achttiende eeuw vinden we vele militairen binnen de elite. Ze waren via huwelijken verbonden met de hoogste kringen, zowel binnen de adel als het patriciaat. Ze bewoonden huizen met hoge status als kastelen en buitenplaatsen en verkregen

Portret van David Louis Constant de Rebecque en twee officieren. Anoniem schilderij, laatste kwart achttiende eeuw. Collectie Slot Zuylen.

regelmatig bestuurlijke posten na hun diensttijd. Al met al is het duidelijk: een militaire loopbaan gaf aanzien en in vele adellijke families vinden we zoons die in het Staatse leger of als huurling in het buitenland actief waren. De adellijke militaire kaste was internationaal georiënteerd en net als bij de adel in het algemeen waren er vele huwelijksbanden tussen de militaire dynastieën.
In hoeverre die traditie en hun opvoeding de edellieden voorbereidden op een leven dat zich afspeelde tussen de tegenpolen van een verfijnd leven in de salons enerzijds en het bloedige slagveld anderzijds, is onduidelijk. Voor de psychologische kant van het soldatenleven is voor de Eerste Wereldoorlog nog weinig belangstelling.

Literatuur

Van Bemmel 1988 ➤ J. van Bemmel, 'Graaf Frederik van Nassau, heer van Zuijlestein', *Heemtijdingen, orgaan van de Stichts-Hollandse Vereniging* 24 (1988) 20-25.
Crouch 2005 ➤ David Crouch, *The Birth of the Nobility. Constructing Aristocracy in England and France 900-1300*, Harlow 2005.
Dethlefs 2014 ➤ Gerd Dethlefs, 'Dienst jenseits der Grenze. Adelige Offiziere in Overijssel und im Münsterland 1650-1802', in: *Virtus. Jaarboek voor Adelsgeschiedenis* 2014, 59-86.
Doyle 2009 ➤ William Doyle, *Aristocracy and its Enemies in the Age of Revolution*, Oxford 2009.
Dubois 1993 ➤ Pierre H. en Simone Dubois, *Zonder vaandel. Belle van Zuylen 1740-1805, een biografie*, Amsterdam 1993.
Duby 1985 ➤ Georges Duby, *De drie orden. Het zelfbeeld van de feodale maatschappij 1025-1225*, Amsterdam 1985.
Duby 1988 ➤ George Duby, *De zondag van Bouvines, 17 juli 1214. Oorlog in de middeleeuwen*, Amsterdam 1988.
Eltis 1995 ➤ David Eltis, *The military Revolution in sixteenth-century Europe*, New York 1995.
Ehrenreich 1997 ➤ Barbara Ehrenreich, *Blood rites. Origins and history of the passions of war*, New York 1997.
France 2015 ➤ John France, 'The Battle of Bouvines 17 juli 1214', in: Gregory I. Halfond, *The Medieval Way of War. Studies in Medieval Military History in Honor of Bernard S. Bachrach*, Farnham 2015, 251-272.

Gietman 2010 ➤ Conrad Gietman, Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1555-1702), Utrecht 2010
Girouard 1981 ➤ Mark Girouard, *The Return to Camelot. Chivalry and the English Gentleman* New Haven 1981.
Goodwin 1967 ➤ A.Goodwin, 'Prussia', in: A.Goodwin, ed., *The European Nobility in the Eighteenth Century. Studies of the Nobilities of the major European States in the pre Reform Era*, New York/Evanston 1967, 83-101.
Van Horn Melton 1995 ➤ J. van Horn Melton, 'The Nobility in the Bohemian and Austrian Lands', in: H.M. Scott (ed.), *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, Vol 2, Northern, Central and Eastern Europe,* Londen/New York 1995, 110-143.
Jespersen 1995 ➤ K.J.V. Jespersen, 'The Rise and Fall of the Danish Nobility 1600-1800', in: H.M. Scott, ed., *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, Vol 2, Northern, Central and Eastern Europe*, Londen/New York 1995, 41-70
Know 2001 ➤ MacGregor Know and Williamson Murray, *The Dynamics of military Revolution 1300-2050*, Cambridge 2001.
Langer 1980 ➤ Herbert Langer, *Der dreissigjährigen Krieg. Eine Kulturgeschichte*, Leipzig 1980.
Lerner 2003 ➤ Paul Lerner, *Hysterical men: war, psychiatry and the politics of trauma in Germany 1890-1930*, Ithaca 2003.
Lukowski 2003 ➤ Jerzy Lukowski, *The European Nobility in the Eighteenth Century*, Basingstoke 2003.
McManners 1967 ➤ J. McManners, 'France', in: A. Goodwin (ed.), *The European Nobility in the Eighteenth Century. Studies of the Nobilities of the major European States in the pre Reform Era*, New York/Evanston 1967, 22-42.
Van Meeteren 1647 ➤ Emanuel van Meeteren, *Historie der Nederlanden en haar naburige oorlogen tot 1612, Amsterdam 1647*, geraadpleegd via Googlebooks voorjaar 2015.
Melchers 2014 ➤ Rob Melchers, *De Beaufort. Geschiedenis van een aanzienlijke familie van 1613 tot 1876*, Hilversum 2014.
Van Nimwegen 2003 ➤ Olaf van Nimwegen, 'De Republiek als grote mogendheid onder druk (1648-1763). De Republiek der Verenigde Nederlanden in oorlog met Frankrijk', J.R. Bruijn en C.B. Wels (reds.), *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000*, Amsterdam 2003, 65-104.
Van Nimwegen 2006 ➤ Olaf van Nimwegen, *'Deser landen crijchsvolck'. Het Staatse leger en de militaire revoluties 1588-1699,* Amsterdam 2006.
Painter 1979 ➤ Sidney Painter, *A History of the Middle Ages 284-1500*, London 1979.
Parker 1988 ➤ Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West 1500-1800*, Cambridge 1988.
Piketty 2014 ➤ Thomas Piketty, *Capital in the 21st Century*, Harvard 2014.
Ploos van Amstel 1984 ➤ J.J.A. Ploos van Amstel, 'Gerard Ploos van Amstel (1617-1695): een Stichtse officier in het Staatse leger', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1984, 52-98.
Price 1995 ➤ J.L.Price, 'The Dutch Nobility in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', in: H.M. Scott (ed.), *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, Vol 1, Western Europe,* Londen/New York 1995, 82-113.
Prins 1970 ➤ W.F. Prins, *Geschiedenis van de Ridderschap van Utrecht*, Utrecht 1970.
Reich 2013 ➤ Robert B. Reich, *Aftershock. The next Economy and America's Future*, New York 2013.
Roberts 1956 ➤ Michael Roberts, *The military Revolution 1550-1650*, Belfast 1956.
Roberts 1967 ➤ M. Roberts, 'Sweden', in: A. Goodwin (ed.), *The European Nobility in the Eighteenth Century. Studies of the Nobilities of the major European States in the pre Reform Era*, New York/Evanston 1967, 136-154.
Schenk 1967 ➤ H.G. Schenk, 'Austria', in: A. Goodwin (ed.), *The European Nobility in the Eighteenth Century. Studies of the Nobilities of the major European States in the pre Reform Era*, New York/Evanston 1967, 102-117.
Schreuder 1996 ➤ J.N. Schreuder, *Nachtmerries van de oorlog. Een onderzoek naar nachtelijke herbelevingen van psychotramatische oorlogservaringen*, Leiden 1996.
Schulten 2003 ➤ Kees Schulten, 'Staat, leger en vloot in de Tachtigjarige oorlog (1568-1648). Ontstaan van de Republiek en het Staatse leger', in: J.R. Bruijn en C.B. Wels (reds.), *Met man en macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000*, Amsterdam 2003, 13-43.
Spencer 2004 ➤ C. Spencer, *Blenheim. Battle for Europe. How two men stopped the French conquest of Europe*, London 2004.
Storrs 2005 ➤ C. Storrs and H.M. Scott, 'The Military Revolution and the European Nobility c. 1600-1800', in: J. Black, ed., *Warfare in Europe 1650-1792. The international library of essays on military history*, Aldershot 2005, 3-43.
Swart 2006 ➤ Erik Swart, *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger 1568-1590*, Amsterdam 2006.
Vogelzang 1992 ➤ F. Vogelzang, 'Van Heer van Ginckel tot Graaf van Athlone: de carrière van een Utrechtse militair (1644-1703)', *Maandblad Oud-Utrecht 65* (1992) 4, 60-65.
Vogelzang 2010 ➤ F. Vogelzang, *Van boevenoord tot belastingparadijs. Het leven in IJsselstein in de achttiende eeuw*, IJsselstein 2010.
Van Zuylen 1980 ➤ Belle van Zuylen, *Cecile. Novelle*, Amsterdam 1980.

Noten

1 Vogelzang 1992.
2 Ploos van Amstel 1984.
3 Piketty 2014; Reich 2013.
4 Duby 1985, 21.
5 Duby 1985, 339.
6 Crouch 2005, 30-37.
7 Duby, 340.
8 Ehrenreich 1997, 125 ev.

9 Duby 1988; France 2015.
10 Een dikke houten stam met een ijzeren punt, die zowel als knots als steekwapen gebruikt kon worden.
11 Ehrenreich 1997, 145, 178.
12 Lukowski 2003.
13 Roberts 1956; Parker 1988; Eltis 1995; Know 2001.
14 Crouch 2005, 8-14; zie ook Girouard 1981.
15 Painter 1979, 362.
16 Storrs 2005, 3-9.
17 Zie voor de discussie over de militaire revolutie bijvoorbeeld Swart 2006.
18 Storrs 2005, 14-18.
19 Swart 2006, 54.
20 Swart 2006, 26-31.
21 Dethlefs 2014, 71, 75.
22 Schulten 2003, 33.
23 Van Nimwegen 2006, 34.
24 Schulten 2003, 36-37.
25 Prins 1970, 14.
26 Van Bemmel 1988 .
27 Van Nimwegen 2003, 72.
28 Van Nimwegen 2006, 35-36.
29 Van Nimwegen 2006, 37.
30 Van Nimwegen 2003, 66.
31 Van Nimwegen 2003, 83-84.
32 Van Meeteren 1647, 600; Het Utrechts Archief, notarieel U034a005.
33 Nederlands Adelsboekje 1906, 307-308.
34 Dethlefs 2014, 59.
35 Langer 1980, 103.
36 Storrs, 30-42.
37 Lukowski 1995, 5.
38 Gietman 2010, 192-200.
39 Roberts 1967 .
40 Jespersen 1995.
41 Goodwin 1995.
42 Doyle 2009, 51-54.
43 McManners 1967.
44 Schenk 1967; Van Horn Melton 1995.
45 Nederlands Adelsboek 1911, 462-464.
46 Melchers 2014 .
47 Price 1995, 95.
48 De Nederlandse Leeuw 1915, 19.
49 Vogelzang 2010, 222.
50 Nederlands Adelsboekje 1910, 79-81.
51 Nederlands Adelsboekje 1913, 505-508.
52 Nederlands Adelsboekje 1911, 434-444.
53 Van Zuylen 1980, 18.
54 Dubois 1993, 60-61.
55 Dubois 1993, 189.
56 Dubois 1993, 274.
57 Zie bijvoorbeeld Spencer 2004, 186-188.
58 Zie bijvoorbeeld Schreuder 1996, 30-31; Lerner 2003.

Raymond Uppelschoten

Beroofd, mishandeld en verbitterd

De bevolking van Utrecht in de oorlog van 1794-1795

Op 16 januari 1795 kwam er een einde aan het ancien regime van Oranje-stadhouders en regenten in Utrecht. Het Franse revolutionaire leger trok de provincie binnen over de bevroren rivier de Lek. In de hoofdstad werd de vrijheidsboom geplant en de Oranjegezinde besturen van steden en dorpen werden vervangen door revolutionaire comités, al gebeurde dat niet zonder slag of stoot. Aan deze omwenteling gingen twee jaren strijd vooraf, die ook de inwoners van de provincie Utrecht bereikte. Wat merkten zij van de oorlog die al vanaf 1793 woedde in de Zuidelijke Nederlanden? En waarom was de provincie al leeggeroofd voor de eerste Franse revolutionair de Lek overstak?

Raymond Uppelschoten (1967) studeerde Taalwetenschap in Tilburg. Via studie van toponiemen (veldnamen) en hun oorsprong in het Oudnederlands verdiepte hij zich in de regionale historie. Al bijna twintig jaar doet hij onderzoek naar de geschiedenis van de provincie Utrecht, waarvan de laatste jaren naar de oorlog van 1793 tot 1795.
Hij geeft lezingen over dit onderwerp en beheert de weblog Prins en Patriot. Als verhalenverteller is hij vooral geïnteresseerd in de menselijke kant van de geschiedenis en kleurrijke anekdotes.

Achtergrond

Voor de start van de oorlog moeten we eigenlijk eerst terug naar 1787. Er ontstond toen bijna een burgeroorlog door de strijd van de patriotten vóór meer democratie en tegen de regentencultuur rond stadhouder Willem V, prins van Oranje. Utrecht vormde een tijdlang het centrum van de radicale hervormingsgezinden. De provincie was scherp verdeeld: Rhenen en Amersfoort waren Oranjegezind, Utrecht en Wijk bij Duurstede fel patriottisch. Maar dat hielp de laatste steden niet veel. In september 1787 vielen de Pruisen onze Republiek binnen. Zij namen wraak voor de gijzeling van Wilhelmina van Pruisen, de vrouw van de stadhouder, bij de Goejanverwellesluis. En met hun hulp kon de stadhouder zijn bewind herstellen. De patriotten werden vervolgd, gearresteerd, mishandeld. Vele Utrechtse hervormingsgezinden vluchtten naar het zuiden, naar Brussel of Parijs.[1] Daar wachtte hen de Franse Revolutie van 1789. En dat was nog maar het begin van een reeks omwentelingen in Frankrijk. In september 1792 werd de Franse Republiek uitgeroepen. De afgezette koning Lodewijk XVI werd op 21 januari 1793 onthoofd. Kort daarna bracht men ook koningin Marie-Antoinette naar de guillotine.
Frankrijk was al sinds 1792 in oorlog met Oostenrijk en Pruisen, en later ook met Groot-Brittannië en de Republiek der Verenigde Nederlanden. Op 1 februari 1793 verklaarde de Franse Republiek de oorlog aan George III, koning van Groot-Brittannië, en aan zijn neef, stadhouder Willem V. De oorlogsverklaring was niet gericht aan het Engelse of 'Nederlandse' volk: die moesten juist bevrijd worden van deze aristocratische heersers.[2]
Een grote Franse legermacht onder aanvoering van generaal Dumourier veroverde in hoog tempo de Oostenrijkse Nederlanden (België) en trok op naar de grenzen van de Republiek. Dit leger bestond niet alleen uit Fransen. Onder de soldaten was ook een groot aantal 'Nederlanders': de gevluchte patriotten van 1787. Met Dumourier kregen zij de mogelijkheid terug te keren. Ze namen dienst in het Franse leger of in het zogenaamde Bataafse Legioen. Dat was een Hollands regiment, onder aanvoering van Hollandse officieren, met ook Utrechters in de linies, zoals de voormalige patriotten Ondaatje, Liebeherr, Schade van Westrum en Hoevenaar.[3] In eerste instantie was dit leger erg succesvol. Zonder al te veel tegenstand trok het op tot het Hollands Diep. De belangrijke vestingsteden Geertruidenberg en Breda capituleerden. Maar het Franse leger en het Bataafs Legioen hielden geen stand. Door de oorlogsverklaring van 1 februari 1793 en de aanval op de Oostenrijkse Nederlanden werden de Republiek, Groot-Brittannië en Oostenrijk bondgenoten tegen de revolutionaire legers van Frankrijk.
Ook de 'Duitsers' waren betrokken bij de strijd. Pruisen nam al deel aan de coalitie sinds 1792. De Engelse koning George was tevens keurvorst van de Duitse staat Hannover, dat uiteraard ook troepen leverde. En de Hessen wilden, net als in de voormalige Britse koloniën in Amerika, voor veel geld wel meevechten onder Engels commando. Hiermee was de zogenaamde Eerste Coalitie tegen Frankrijk in Noordwest-Europa een feit. In het voorjaar van 1793 verzamelden Engelse, Hessische, Hannoveriaanse, Pruisische, Staatse en Oostenrijkse troepen zich binnen de grenzen van de Republiek en later in het zuiden, en dreven de Fransen terug op eigen grondgebied.

Zomer 1794: langzame aanloop

Vanaf de zomer van 1793 golfde het succes in de oorlog heen en weer. De Fransen veroverden steeds meer terrein: in juli 1794 vielen Antwerpen en Mechelen. Bij Fleurus werden de Oostenrijkers verslagen, die zich achter de Rijn terugtrokken en nog net het oosten van de Republiek verdedigden. De Engelsen en Hollanders trokken zich steeds verder terug naar het noorden, de ene na de andere strategische rivier passerend. Op 22 juli trok het Staatse leger zich bij Baarle terug op het grondgebied van de Republiek. De Engelsen volgden op 25 juli bij Roosendaal. Vanaf dat moment werd de strijd gevoerd in Zeeland en Brabant.

Willem V Batavus (1748-1806), Prins van Oranje, erfstadhouder van de Republiek der Verenigde Nederlanden (1751-1795). Pastel op perkament, Johann Friedrich August Tischbein, 1789, Rijksmuseum.

De bevolking van Utrecht merkte een jaar lang niet veel van de oorlog.[4] Of het moet de lange stoet van 75 wagens zijn die in de stad gemaakt waren en als 'veldtrein' van munitie-, brood-, smids- en bagagewagens naar het zuiden trok. Ook waren er natuurlijk brieven uit het zuiden, berichten in de Utrechtsche Courant en biddagen in de kerken voor steun van de Allerhoogste in de oorlog. Er waren regimenten die terugkeerden van gevechten in het zuiden en garnizoensdiensten innamen in Utrecht of Amersfoort. Maar tot halverwege 1794 was het een verre oorlog. Het gedreun van kanonnen in de verte was alleen vaag te horen in februari 1793 bij de beschietingen van Willemstad.[5]
Politieke en sociale onrust was er wel. Alles wat riekte naar Frans werd steeds verdachter. Er waren al veel Fransen in de provincie. Deze edellieden, zogenaamde emigrés, waren gevlucht voor de Franse Revolutie en werden nu met argusogen bekeken. Want waren ze wel te vertrouwen, nu we zelf in oorlog waren met Frankrijk? Vanaf het begin van de oorlog in februari 1793 huisden ze al in de logementen en bij Utrechtenaren thuis. In Maarssen en Maarssenveen logeerden er verschillende, zoals ene Louis Collard de Lebucquiere bij de weduwe Willigenburg. Of luitenant Joseph Jacques, die dienst had genomen bij een Franse eenheid in het Britse leger, waarover later meer.[6]
In de steden werden Oranje-critici lastiggevallen. De Staten publiceerden daarom een plakkaat waarin zij bijeenkomsten en de publicatie van opruiende geschriften verboden. En dat bleek niet voor niets, want bij Vianen werd een partij pamfletten onderschept met de titel 'Beste Landman'; ze riepen op om de verdediging van de Republiek te ondermijnen. In Utrecht ontving een aantal notabelen, waaronder burgemeester Van Musschenbroek, een rouwenvelop waarin een brief zat vol 'kwaadaardige lasteringen en dreigementen'. De verdeeldheid uit de patriottentijd van 1781-1787, die had gesmeuld onder de relatieve rust in de stad en provincie, laaide in alle hevigheid weer op.[7]

Augustus-september: hospitalen en verdedigingslinies

Nu de Fransen de zuidelijke provincies van de Republiek betraden, werd de strijd in Zeeland, Brabant en Limburg steeds heviger. Sluis capituleerde op 25 augustus. Op 14 en 15 september versloegen de Fransen een regiment Britten en Hessen op de landerijen rond Boxtel. Op 19 september sloegen de Fransen het beleg voor Maastricht en op 22 september voor 's-Hertogenbosch. Franse krijgsgevangenen waren kort daarvoor vanuit 's-Hertogenbosch vervoerd naar Utrecht. Vanuit het zuiden kwam een grote stroom vluchtelingen op gang, die via de weg of over het water Utrecht en Holland probeerden te bereiken.

Op 30 juli 1794 kwam de oorlog de kamer van de Staten van Utrecht binnen. Een Engelse officier bracht een verzoek van de Britse opperbevelhebber, de hertog van York, tweede zoon van koning

Koningshuis met de Cuneratoren, Rhenen. Potlood, pen en penseel, Hendrik Hoogers, 1771, Rijksmuseum.

George III. Het verzoek luidde of in Rhenen en Wijk bij Duurstede vijfduizend Engelse gewonden van het front zouden kunnen worden opgevangen. Besloten werd dat in het Koningshuis in Rhenen best negenhonderd gewonden konden worden geborgen en eventueel nog wat in loodsen aan de Grebbe. Maar in Wijk was niet zoveel plaats. De stadsbestuurders van Rhenen werden geïnformeerd dat ze voorbereidingen moesten treffen om de negenhonderd gewonden te ontvangen. Als het nodig zou zijn, zouden de Staten later nog wel overleggen waar meer gewonden gehuisvest konden worden.[8]

Op 8 augustus begonnen de Engelse soldaten Rhenen binnen te trekken. Met een lange stroom wagens arriveerden vijf- tot zeshonderd gewonden. Ze werden ondergebracht in het Koningshuis en de loodsen die deels af waren, maar vooral nog in aanbouw. De Britse militairen die hen begeleidden en de orde moesten handhaven, werden ondergebracht bij burgers. Vooral de officieren en chirurgijns eisten goede slaapplaatsen. Maar het bleef niet bij deze zeshonderd gewonden. Vrijwel dagelijks kwamen lange rijen wagens de stad binnen om gewonden af te leveren. In de Rijn lagen al snel vele schepen met in totaal drie- tot vierhonderd zieke en gewonde Engelsen, die moesten wachten tot er plaats voor hen was in het Koningshuis of de barakken. Om ongeregeldheden te voorkomen, mocht geen soldaat zomaar aan land gaan.
Ook de begeleidende Engelsen zorgden voor problemen: drankmisbruik en diefstal bezorgden de burgers grote last. Er brak brand uit in het Koningshuis, omdat de gewonde Engelsen pijp rookten in het stro. Omdat het Koningshuis niet groot genoeg was, werden er nieuwe loodsen gebouwd. Daarvoor kwam de Utrechtse timmerman Van Stenis naar Rhenen om te overleggen met een plaatselijke vakgenoot. Zij moesten vóór het Koningshuis loodsen timmeren voor nog eens zevenhonderd gewonden. Samen besloten ze er nog een aantal van 60 voet (20 meter) lengte te bouwen, waarvoor ze drie extra timmerlieden nodig hadden en er hout uit Utrecht moest worden aangevoerd.
Op 10 september arriveerden zieken uit 's-Hertogenbosch. Ze werden geëscorteerd door zeshonderd Engelse huzaren, die ook onderdak moesten krijgen. Op 17 september reden 58 wagens met gewonden de stad binnen, een dag later 49 wagens. Eind september vroeg de Engelse bevelhebber, de hertog van York, om twee loodsen buiten de stad waar vijfhonderd extra gewonden een plaats konden krijgen. En zo ging het maar door. Voor Van Stenis was de klus ook een beetje te hoog gegrepen. Het hout dat hij had besteld in Amsterdam bleek op 19 september veel te weinig voor alle beloofde loodsen. Nu werd er extra hout besteld in Arnhem, want dat zou sneller in Rhenen zijn dan nieuw hout uit Amsterdam.[9]

Het stadsbestuur van Rhenen maakte zich ondertussen ongerust over wie dit allemaal moest betalen. De Engelsen vroegen om stro, hout, kaarsen en kachels voor de loodsen in de stad en aan de Grebbe. De kosten liepen flink op. De Staten van Utrecht reageerden zoals ze eigenlijk de hele oorlog zouden doen: de kosten moesten goed genoteerd en gerapporteerd worden en zouden allemaal uit de provinciale kas voor defensie-uitgaven worden betaald.
De gewonden zorgden ook voor andere problemen, buiten Rhenen. De loodsen langs de Grebbelinie werden gebruikt voor de opslag van wapens en munitie. Die moesten nu leeggeruimd worden voor de gewonden. Maar wat was een linie die in staat van paraatheid gebracht werd waard, zonder munitieplaatsen? De officieren moeten naarstig op zoek naar nieuwe schuren voor de kisten, het kruit en de kogels. Dat was op papier eenvoudig: in februari 1793 was in Amersfoort een aanbesteding uitgeschreven voor bergruimte aan de Grebbelinie. Drie grote houten loodsen op stenen voeten, 41 kleine schuren en 30 kapluifels zouden er bij komen. De praktijk was echter anders.[10]

Steeds meer soldaten en ruiters trokken nu rond in de provincie. Op weg naar Arnhem en Nijmegen zochten ze onderdak in De Bilt of Amerongen. De compagnieën die naar Gorinchem marcheerden en van daar naar Breda of 's-Hertogenbosch, eisten een slaapplaats bij Vreeswijk. Degenen die richting Holland trokken, deden hetzelfde in Maarssen, Breukelen of Harmelen. Ook de buitenlandse regimenten zochten nu vaak onderdak in Utrecht. Op 4 september streken 138 Hannoveriaanse soldaten in Britse dienst neer in Harmelen en eisten onderdak. De schout wilde ze dat niet zomaar geven, waarop ze duidelijk maakten dat ze dan zelf wel onderdak zouden nemen.
En dat deden er meer. Het was de regel dat soldaten of ruiters pas de provincie mochten intrekken als ze daarvoor op papier gestelde orders hadden van de stadhouder en toestemming van de Staten van Utrecht. Met die twee papieren kon een officier onderdak vragen bij een schout. Die kon op zijn beurt de kosten van de inkwartiering declareren bij de Staten, met naam en toenaam van het regiment. Maar nu marcheerden steeds meer regimenten tussen Gelderland en Holland heen-en-weer, of trokken met orders van hun eigen Engelse of Duitse bevelhebbers van het front in Brabant terug naar het noorden. Daarvan waren de stadhouder of de Staten van Utrecht niet altijd op de hoogte.
In Wijk bij Duurstede kwam zo een deel van het korps van Béon binnen de muren. Dat waren bijzondere soldaten: ze spraken Frans, waren Frans, maar toch in dienst van de Republiek. Het korps van Béon bestond uit gevluchte Franse soldaten, en vooral adellijke officieren. Ze waren in 1793 al in dienst genomen door de Republiek, evenals een regiment van de graaf van Damas. Ze vochten dus tegen de Franse revolutionairen. Ook de Engelsen hadden inmiddels een groot aantal regimenten bestaande uit Franse officieren en manschappen. Deze Franse eenheden in Staatse of Engelse dienst hadden welluidende namen als het korps van Rohan, Damas, Bouillé, de Lega en Laval. Of nog exotischer: Loyals Émigrants, Chasseurs de Power en Uhlans Brittannique. Vaak waren ze genoemd naar de adellijke officieren die met veel geld en status de mannen commandeerden. Helaas was het met de discipline in de Frans-Engelse eenheden slecht gesteld, zoals we later zullen zien.[11]

In augustus 1794 verwachtte men nog dat de Fransen zo snel mogelijk Holland zouden aanvallen. Dat was immers het politieke en economische hart van de Republiek. Om dat hart te verdedigen, vertrouwde men op de grote rivieren en de twee linies met forten: de Grebbelinie en de (Oude) Hollandse Waterlinie. De Grebbelinie lag helemaal op Utrechts grondgebied en de voorbereidingen waren daar langzaam op gang gekomen. Op 25 juli hadden de Staten van Holland al aangedrongen op de inwerkingstelling van deze waterlinie: sluizen aan de Zuiderzee en de Rijn moesten geopend worden om het land vóór de linie onder water te zetten. Dit was al ruim tweehonderd jaar het beproefde verdedigingsconcept in de Republiek: land onder water zetten, zodat de vijand niet verder kon trekken. Met het opdringen van de Fransen begon de verdediging van Utrecht dus ook van belang te worden.

Tabel 1 - Militaire hoofdrolspelers in Utrecht in de oorlog 1794-1795

Naam	Rang	Rol
V.R. Bentinck	Generaal-majoor	Bevelhebber Staatse leger in stad en provincie Utrecht
A. Croiset	Majoor-ingenieur	Verantwoordelijk voor ingebruikstelling van de Grebbelinie
C.J. van der Graaff	Generaal-majoor ingenieur	Directeur van vestingwerken tussen Waal en Zuiderzee (Grebbelinie)
J.P. Hoeufft-Van Oijen	Generaal-majoor der cavalerie	Commandant van de stad Utrecht
U. Huguenin	Majoor der mineurs	Vervanger Paravicini de Capelli
J.A.R. Kijmmel	Extraordinair-ingenieur	Ingenieur aan de Grebbelinie
J.C. Paravicini de Capelli	Luitenant-kolonel der artillerie	Geeft leiding aan artillerie aan de Grebbelinie
D.G.B. Dalhof	Majoor-ingenieur	Verantwoordelijk voor ingebruikstelling van de Hollandse Waterlinie
E. Sluiterman	Kapitein-ingenieur	Verantwoordelijk voor de vestingwerken aan de Lek

Op 2 augustus 1794 informeerde de Raad van State bij de directeur-generaal der Fortificatiën of de Grebbelinie een aanval van de Fransen via het oosten zou kunnen weerstaan. Volgens de directeur-generaal moest er nog veel werk verzet worden. Hij adviseerde alvast te beginnen met de inundaties (onderwaterzettingen) omdat die nog nooit waren getest. De Grebbelinie bestond weliswaar al 45 jaar, maar had nog nooit een oorlog meegemaakt. Het risico bestond dat er fouten waren of domweg mankementen door slecht onderhoud aan de dijken, sluizen en kades. De bewapening aan de linie moest ook flink worden verbeterd en er moest meer geschut komen: 106 grote en kleine kanonnen moesten van het defensiemagazijn in Delft naar de linie tussen Rhenen en de Zuiderzee worden gebracht.
Assistent-ingenieur Kijmmel kreeg opdracht om opgave te doen van alle loodsen en schuren aan de Grebbelinie. In het gunstigste geval moesten daarbij de resultaten van de aanbesteding uit 1793 blijken, maar zijn rapport was niet hoopgevend. Op de Grebbeberg waren alleen een paar grote houten loodsen en schuren, die niet waren ingericht om kanonnen en kruit te herbergen. Daarvoor waren alleen een paar kapluifels beschikbaar. Er waren één logeerloods en twee schuren voor in totaal 120 man. Aan de Buursteeg bij Renswoude, drie uren van de Grebbeberg, waren twee logeerloodsen van dezelfde grootte. Van de Buursteeg tot Spakenburg aan de Zuiderzee waren helemaal geen logeerloodsen, alleen elf of twaalf houten schuren van twaalf meter lang

en vier meter diep. Er moesten dus andere oplossingen gevonden worden voor de honderden extra zieken in Rhenen én voor de kanonniers die met hun materiaal en munitie langs de Grebbelinie gelegerd moesten worden. Maar ondanks deze logistieke problemen werd er wel gerekend op de Grebbelinie. Op 25 september ontvingen de Staten van Utrecht een verzoek uit Holland om vaart te maken. Op 26 september gaven ze daarom opdracht om de linie in staat van paraatheid te brengen. De uitwaterende sluizen aan de Eemdijk, Juffrouwenwijk en Slaperdijk moesten gesloten worden, zodat het water kon gaan stijgen.[12]

De voorbereidingen voor de Hollandse Waterlinie waren al eerder gestart. De forten daarvan lagen weliswaar op Hollands grondgebied, maar het water voor de inundaties moest uit Utrecht komen. Op 5 augustus werd aan de molenaars van alle westelijke dorpen geschreven om niet méér water weg te malen dan nodig was. Dat gold voor alle molens in de polders van Willige Langerak, Lopik, Benschop, Polsbroek, Willeskop en Blokland, Dijkveld, Hoenkoop, De Engh, Polanen, 's Gravensloot, Kamerik, Kockengen, Gieltjesdorp, De Haar en De Ham, Noord- en Zuid-Portengen, Kortrijk, Kortenhoef en Ankeveen. Zo werd het water op peil gehouden als het land op Utrechts grondgebied voor de Waterlinie onder water gezet moest worden.[13]
Maar er was meer nodig dan water alleen. Om het water op de juiste plaats te krijgen en te houden, bestond een linie uit een ingenieus stelsel van sluizen en kades. Door een sluis dicht te doen en het water erachter op te stuwen, overstroomden de polders. Elders moesten sluizen dan juist open, om bijvoorbeeld het water uit de Vecht of de Hollandse IJssel de polders in te laten. Het probleem was echter dat de linies al tientallen jaren slecht onderhouden waren. Zo kon de sluis bij het klaphek bij Vreeswijk niet worden gesloten omdat deze gerepareerd moest worden. Dat zou vier weken duren. Maar was er tijd voor die reparatie? De Vudijk bij Hoogland zat vol met gaten en moest onmiddellijk hersteld worden. En als er geen schade was, dan was er nog altijd de sabotage van inundaties door landeigenaren en boeren. Dit gebeurde bijvoorbeeld in Amersfoort, waar drie sluizen en de kistdam bij de Laakse sluis moedwillig werden afgebroken waardoor het water uit de inundatiegebieden de Bunschotense polder instroomde. De ingenieurs én de bestuurders hadden hun handen vol aan het regelen van de inundaties in het oosten en het westen van de provincie.[14]

Zo was de oorlogssituatie in Utrecht inmiddels merkbaar. Wat begon met een hospitaal voor negenhonderd gewonden in Rhenen en een voorzichtige toezegging voor meer, was een groeiende stroom van veeleisende Engelsen geworden. In de dorpen en steden verschenen de eerste vreemde soldaten die inkwartiering eisten, soms vriendelijk, soms minder vriendelijk. Maar het waren niet alleen militairen die de dorpen en steden nu begonnen te bevolken. In de steden begonnen al kort na de zomer de eerste vluchtelingen uit het zuiden te verschijnen. Per schip of met wagens arriveerden ze in Utrecht, op de vlucht voor naderende Fransen. Naast de komst van soldaten en vluchtelingen werd de oorlogssituatie nu ook goed merkbaar voor de dorpelingen langs de Grebbelinie en de Hollandse Waterlinie. Zij begonnen de consequenties van de inundaties te ervaren doordat hun boerderijen en landerijen onder water kwamen te staan.

Oktober-november: inkwartiering en wagentochten

Inmiddels verhevigde de strijd in Zeeland, Brabant en Limburg. De capitulatie van 's-Hertogenbosch op 9 oktober, na een belegering van drie weken, was een grote slag voor de Republiek en de Geallieerden. De Engelsen en hun Duitse bondgenoten maakten nu een grote bocht door Brabant naar het oosten en staken bij Grave de Maas over. Het Staatse leger trok zich uit West-Brabant terug over de rivieren, met het hoofdkwartier in Gorinchem. Eén voor één vielen alle vestingsteden: 's-Hertogenbosch (9 oktober), Ravestein (21 oktober), Venlo (25 oktober), Maastricht (4 november), Nijmegen (8 november). De Fransen stonden nu aan de oevers van de Maas en deels aan de Waal. Ze belegerden Grave met wekenlange bombardementen.

Op vrijdagavond 3 oktober verscheen in Wijk bij Duurstede een Hessische officier met een mededeling van luitenant-generaal Georg von Dalwig, uit het Hessisch-Engelse hoofdkwartier in Dreumel in de Betuwe. Het Hessische hospitaal moest uit het kasteel van Buren worden verplaatst naar Wijk bij Duurstede. De stadsbestuurders werd vriendelijk bevolen mee te werken aan de opvang van Hessische zieken en gewonden in hun stad. Maar de Wijkse bestuurders kenden ongetwijfeld de uitzichtloze situatie in Rhenen. De burgemeesters werden uit de kerk gehaald en ontmoetten de officier op straat, waar ze hem alle bezwaren voor de voeten wierpen. Ze konden onmogelijk het hospitaal ontvangen als zij geen tijd kregen om enkele loodsen te laten timmeren. De Hessische officier maakte echter duidelijk dat de zieken en gewonden waarschijnlijk al de volgende dag zouden arriveren en het inrichten van kwartieren kon niet langer wachten. Het stadsbestuur kreeg de tijd tot de volgende middag 2 uur en als er dan geen ruimte was geregeld, dan deed hij dat zelf wel. Als het moest, zou hij zelfs de kerk vorderen. Daar kon het stadsbestuur het mee doen.
De volgende dag vertrok een Wijkse commissie, bestaande uit burgemeester De Ruijter en secretaris Van Schaik, naar Utrecht om met de Staten te overleggen. Deze waren erg ontstemd over het feit dat zo'n bevel werd gegeven zonder overleg met de Staten. De Statenleden beloofden dat ze een officier zouden sturen naar het Engels-Hessische hoofdkwartier in Dreumel om aan te dringen op uitstel. Dan kon de stad voorbereidingen treffen voor de komst van het hospitaal. Tegelijkertijd kregen de Wijkse bestuurders toestemming om loodsen te laten timmeren om de zieken en gewonden in onder te brengen. De Utrechtse timmerman Willem van Driel werd naar Wijk gestuurd om daarover te overleggen met de Hessische officier. Niet echt gerustgesteld reisden De Ruijter en Van Schaik terug naar hun stad aan de Lek. Ze konden niets anders doen dan bericht uit Dreumel afwachten.[15]
Dat bericht was niet best: de gewonden zouden al de volgende dag of de dag erop arriveren en er was geen tijd om hun komst uit te stellen. Wijk bij Duurstede was ook nadrukkelijk geselecteerd door de hertog van York en diens besluit was definitief. Generaal Von Dalwig stelde het op prijs als het hospitaal tenminste enkele dagen in Wijk kon blijven. Hij wilde dan wel een andere locatie overwegen.
Op 6 oktober begon de bevolking van Wijk bij Duurstede met het leegruimen van het stadhuis, het gasthuis, de school, de stadstal en alle andere beschikbare huizen, schuren, loodsen en stallen, om de Hessische zieken en gewonden te herbergen. Op 7 oktober meldde een klerk van de secretarie van de Staten dat hij in Wijk was geweest en van de Hessisiche officier had gehoord dat hij enkele dagen zou wachten met de verdere aanvoer van zieken en gewonden, tot de loodsen gereed waren. Maar al snel daarna stroomden ook in Wijk bij Duurstede de karren met gewonden de poorten binnen.[16]
De Hessen beperkten zich niet tot Wijk bij Duurstede. Op 10 oktober kreeg de schout van Amerongen opdracht om een tabaksloods leeg te ruimen voor het zogenaamde 'vliegend hospitaal' van de Hessen. Als dat onvoldoende was, moest hij ook een loods laten timmeren. De volgende dag werd het hospitaal ondergebracht in het raadhuis, het waaggebouw en het bodehuis. Ook had men drie kachels nodig voor de zolder van het raadhuis en in de waag. De schout wilde graag bevestiging dat de kosten voor hout en stro door de provincie werden betaald. Die bevestiging kreeg hij en de kachels werden hem gestuurd. Daarmee was op de avond van 11 oktober 1794 het Hessisch hospitaal in zowel Wijk bij Duurstede als Amerongen een feit.[17]

Artilleriekampement op een boerderij. Prent, 1787, anoniem, Rijksmuseum.

Ook andere plaatsen kregen te maken met de komst van gewonden. In Utrecht konden de gewonde militairen niet meer worden geborgen in het Catharinaziekenhuis, dat daarvoor was ingericht. De regenten van het Barbara- en Laurensgasthuis weigerden soldaten op te nemen. Die werden vervolgens in het kapelletje van de Domkerk verpleegd. Amersfoort kreeg grote problemen met inkwartieringen en verplaatste de zieken naar de dorpen rond de stad. In Woudenberg vorderde een officier van de Huzaren van York het huis Groenewoud om zijn zieken in onder te brengen. Hij werd teruggefloten door de Staten van Utrecht. Als hij een hospitaal nodig had, dan kon hij dat bespreken met de schout van Woudenberg. Het was niet de bedoeling dat legereenheden zelf een hospitaal inrichtten.[18]
En het bleef niet beperkt tot huisvesting voor zieken en gewonden. Op 16 september werden honderden Franse krijgsgevangenen op transport gezet van 's-Hertogenbosch naar Utrecht. Op 6 oktober kwam een officier in de vergadering van de Staten met een bevel dat de druk op de bevolking flink zou laten toenemen. Vanuit Gorinchem was een groot transport van de zogenaamde 'bagage van de Hollandse Armee' en de 'artillerietrein' op weg naar Utrecht. Deze 'trein' bestond uit 2.400 mannen en 2.700 paarden. De voorraad hooi zou het eerst aankomen. Alleen die stoet al bestond uit 49 zwaar beladen wagens, elk met vier paarden bespannen. Het hooimagazijn werd geplaatst aan de Nieuwe Baan in Utrecht, de verlengde Maliebaan richting Biltstraat. Daar werd ook in allerijl een nieuw wachthuis getimmerd. Zeist werd aangewezen als plaats voor dit enorme kampement. De schout van Zeist moest het dorp daarop voorbereiden, maar lang hoefde hij zich niet aan die taak te wijden. Op 1 november besloten de Staten van Utrecht al dat de bagage en 'trein' niet langer onder Zeist op de hei konden blijven vanwege het te slechte weer. De enorme hoeveelheid wagens, paarden en hun begeleiders van het Hollandse leger werden verdeeld over Werkhoven, Bunnik en Vechten, Amelisweerd, Odijk en vlakbij Utrecht in de Grote en Kleine Koppel en Maarschalkerweerd.[19]

Begin oktober werd duidelijk dat veel dorpen grote last ondervonden van de soldaten. De schout van Houten meldde dat daar en in Schalkwijk 250 mannen en 350 paarden waren aangekomen. Het waren de Franse ruiters van de Uhlans Brittannique, één van de eerdergenoemde emigrantencorpsen in Engelse dienst. Na één dag was het al raak geweest. In de herberg van Cornelis

Hogerkamp wilden twee Ulanen hun drank niet betalen. Ze trokken hun degen en reden weg met het nodige rumoer. De Staten schreven aan de kolonel van de eenheid dat dit soort gedrag niet getolereerd werd. Voor de zekerheid kregen de schouten op het platteland een instructie hoe ze precies moesten omgaan met al die vreemde soldaten. De schouten dienden zoveel mogelijk in hun gerecht te blijven of anders een substituut-schout te benoemen om de inkwartiering te verzorgen. Ook moesten ze tweemaal per week inventariseren of de regimenten hun hooi, haver en brood haalden in de magazijnen die daarvoor waren opgericht in Utrecht en Rhenen. Bij elke onrechtmatigheid moest dit gerapporteerd worden aan de respectievelijke commandanten, en als die daar niets tegen deden, aan de Staten.[20]
De verhalen over de misdragingen drongen inmiddels in alle lagen van de bevolking door. In het Utrechtse stadsbestuur werd besloten om de hogere burgerij en gezinnen met ongehuwde vrouwen te ontzien bij de inkwartiering, tenminste als ze daarvoor een (niet nader genoemde) 'ruime recognitie aan de stad' zouden betalen. Maar niet iedereen was zo gelukkig. In Maarssen hoopte pastoor Berendsen onder de inkwartiering uit te komen, maar het gerecht deelde hem gewoon in op de lijst. En in Odijk moest dominee Pfannebekker eraan geloven. Op 3 december klaagde hij dat hij eerst een officier in huis had gekregen en nu nog een soldaat met zijn vrouw. Vooral dat laatste was voor de jonge dominee een grote belasting en hij verzocht hiervan verlost te worden, maar de jonge dominee kreeg geen gehoor bij de Staten.[21]
In de loop van november groeide het aantal mannen in de hospitalen in Wijk bij Duurstede, Amerongen en Rhenen. Dorpsbewoners kregen te maken met meer inkwartieringen. De schout van Amerongen moest een extra schuur inruimen. De bestuurders van Rhenen schreven dat de stad uitpuilde van de Engelse zieken en gewonden. De eigen burgers ontvluchtten de stad en ook de bestuurders dachten erover de benen te nemen. De Engelsen vroegen weer om magazijnen aan te leggen voor meel, haver, hooi, graan enzovoort, maar daarvoor was in de stad geen enkel gebouw of schuur meer te vinden! De Utrechtse regenten begonnen zelf voedsel in te slaan voor de eigen burgers. Er moesten opslagplaatsen komen met rijst, gort en andere droge waren, en er moesten voldoende aardappels worden ingekocht. Diezelfde behoefte tekende zich af in de dorpen. In Leusden en Asschat was het gebrek aan voedsel voor vee en mensen extra nijpend. Daar waren niet alleen de Huzaren van York ingekwartierd, maar ook vele gezinnen van de Gelderse kant van de Grebbeliniedijk. Die hadden hun huizen moeten verlaten vanwege de inundaties. Sommige geëvacueerde boeren hadden hun vee meegenomen, waardoor de voorraad veevoer ook hard slonk.[22]

De klachten over de vreemde soldaten namen hand over hand toe. De troepen waren vaak zo afgelegen ingekwartierd dat ze niet goed bevoorraad konden worden door de Engelse kwartiermeesters. Aan Herman Tollius, verantwoordelijk voor de contacten met het Britse leger, werd geschreven 'de troepen voortaan om de provincie te dirigeren, want alle steden en districten zijn door corpsen van de armee van de staat, als bagage, artillerietrein en hospitalen, als ook de Engelse en Hessische troepen, meer dan de uitgestrektheid toelaat, vervuld en er arriveren er elke dag meer'.[23]
Maar het mocht allemaal niet baten. Bij Amersfoort werd een aannemer van het werk aan de linie door huzaren van York overvallen. Het geld dat hij bij zich droeg om de arbeiders te betalen, werd gestolen. In Baarn, Soest en Soestdijk eisten de huzaren van Salm-Kyrburg in drie dagen hooi, haver en brood tot een bedrag van 1.400 gulden. De schout en het gerecht hadden nog maar een voorraad voor drie dagen en verzochten assistentie van de heer Scherrenberg, die in de provincie belast was met de bevoorrading van de Engelsen. In Schalkwijk brandde het huis van dijkmeester De Ridder af. Het diende als wachthuis voor de Franse Ulanen in Engelse dienst. Zij eisten

van De Ridder nu een ander wachthuis. Het huis van Jan Willem Terweij in Honswijk werd geplunderd en vernield door soldaten die in Vianen gelegerd waren. Soms konden de Staten enig soelaas bieden: een groepje betrouwbare (vaak Staatse) militairen om de orde te handhaven. Elst, Isselt, Renswoude, Hagestein, Neerlangbroek, Houten, Honswijk en Doorn kregen allemaal ondersteuning. Ook Mijdrecht diende een verzoek in, maar dat was tevergeefs.[24]

Omdat de problemen de pan uit rezen, vertrok generaal Bentinck naar Arnhem om met de hertog van York te overleggen over de inkwartiering in de provincie Utrecht en de misdaden die door de Engelsen werden gepleegd. De Britse bevelhebber kon alleen beamen dat er problemen waren en beloven dat hij de verantwoordelijke commandanten zou aanspreken. Maar dat had hij al vaker beloofd. Sinds het begin van de oorlog had hij zijn officieren tot de orde geroepen met betrekking tot de slechte discipline van zijn soldaten. Maar veel had dat niet geholpen. Na de audiëntie van anderhalf uur vertrok generaal Bentinck weer naar Utrecht, met alleen de hoop dat de situatie zou verbeteren. In zijn rapport aan de Staten van Utrecht schreef hij dat de inwoners van de provincie 'zoo uitgeroofd en mishandeld en vervolgens zo verbittert wierden, dat zij zig liever aan de Franschen overgaven dan door hunne eige geallieerdens op zo eene wijze behandeld te worden'.[25]
En of er al niet genoeg regimenten waren in de provincie: op 10 november kwam er nog één bij. De Utrechtse regenten hadden al een verzoek gehad of in hun stad een regiment De Bethizy opgericht mocht worden, maar ze verwachtten teveel problemen. Daarom werd aan Montfoort gevraagd of het nieuwe regiment van Franse emigrés daar kon verblijven. De regenten van de meest westelijke stad van het toenmalige gewest vonden dat goed. En zo arriveerde op 21 november in Montfoort graaf de Bethizy, tezamen met zijn 100 soldaten en 60 (!) officieren. Hun komst werd voorafgegaan door een brief van generaal Woodfort, die verantwoordelijk was voor de Fransen in Britse dienst. Hij gaf hoog op van de Franse eenheden, waarvan de officieren allemaal van adel waren en opgeleid op de belangrijkste militaire academies van Frankrijk. De discipline was volgens hem uitstekend en iedere misstap zou zwaar bestraft worden door de commandant. En het moet gezegd: toen het regiment De Bethizy in januari vertrok uit Montfoort was er geen onvertogen woord gevallen over de manschappen of het grote officierskorps. De graaf zelf kreeg een verklaring mee van het stadsbestuur over het voorbeeldige verblijf; dit was uitzonderlijk.[26]

Tabel 2 - Aantal ingekwartierde mannen en paarden Britse, Hessische en Staatse regimenten in enkele dorpen in november-december 1794[27]

Plaats	Inwoners	Regiment	Mannen	Paarden
Bunnik en Vechten	598	Hollandse bagage, artillerietrein en Hessisiche	236	344
Werkhoven	389	Hollandse bagage, artillerietrein en Hessisiche cavalerie	349	362
Zeist	1.256	Hollandse bagage, artillerietrein en Hessisiche cavalerie	241	340
Baarn	313	Huzaren van Salm-Kyrberg	74	72
Eemnes binnendijks	335	Huzaren van Salm-Kyrberg	78	76
Eemnes buitendijks	869	Huzaren van Salm-Kyrberg	75	78
De Vuursche	175	Huzaren van Salm-Kyrberg	99	88
Isselt	120	Huzaren van Salm-Kyrberg	45	42

Hooischuiten. Prent door Jan Izaak van Mansveld, 1791, Rijksmuseum.

De vele regimenten in Utrecht, de loodsen, de vestingwerken: alles vereiste grote transporten. Per schip of per wagen werden hout, hooi, graan, brood en kanonnen vervoerd. Maar zoals bij alles in deze oorlog waren daarbij talloze hobbels. De correspondentie tussen de Staten en de Engelse commissarissen voor inkwartiering en bevoorrading Brook-Watson, Fox en May stond vol discussies over verplaatste compagnieën en het vervoer van goederen, voedsel en gewonden.
Eén van de coördinatoren in het veld was Pieter Straatman, een deurwaarder uit Utrecht. In opdracht van de Staten van Utrecht regelde hij het transport naar het oosten. Daar verdedigden de Engelsen eerst Nijmegen en vervolgens Arnhem. Hij reisde daarvoor niet alleen de hele provincie af, maar ook verder naar het oosten. Straatman had de vrije hand om schepen te werven om de Lek en Rijn op te varen. Hij had ook behoefte aan paarden om de schepen met lijnen stroomopwaarts te trekken, want met oostenwind konden de schepen niet zeilen. Maar de werving van schepen, wagens, paarden en voerlieden zat niet mee. Schepen die door Straatman geworven werden in Amsterdam, konden bijvoorbeeld niet leeg voorbij Vreeswijk komen, omdat ze werden gedwongen te varen voor andere militaire transporten. Ook de eigen bureaucratie zat soms tegen: op 17 oktober bleken er vijftien schepen met ammunitie stil te liggen bij Vreeswijk, omdat het onduidelijk was of er tol betaald moest worden.[28]

Het vervoer over de weg gaf eveneens problemen. Er bestond al jaren een reglement waarmee commandanten een wagen, twee paarden en een voerman konden huren in de dorpen voor vier of vijf gulden per dag. Dat kon een lucratieve inkomstenbron zijn. Maar met de grote behoefte aan wagens en de moeizame coördinatie tussen Staten, schouten en de commandanten in de dorpen, stond de vergoeding soms niet in verhouding tot de last die het veroorzaakte. Vele wagens en paarden werden gehuurd voor de militaire transporten. Soms was het zo erg dat de

Voorbeeld van een batterij aan een rivier. Ingekleurde prent, anoniem, 1787, Rijksmuseum, RP-P-OB-85.890.

boeren voor hun eigen werk geen paarden meer hadden. In de dorpen waar de artillerietrein lag, weigerden de dorpelingen op den duur nog te rijden. De verplichte rijbeurten naar de werken aan de Grebbelinie vanuit Amersfoort en Hoogland werden steeds meer tegengewerkt. Maar juist aan de Grebbelinie waren wagens hoognodig. Daar was de onderwaterzetting gelukt: al het land buiten de linie, aan de Gelderse kant, stond onder water. Alles was klaar om de volgende stap te nemen in de verdediging, namelijk de aanvoer van kanonnen en munitie. Luitenant-kolonel Paravicini di Capelle, verantwoordelijk voor de artillerie aan de Grebbe, had daarom grote behoefte aan wagens. Hij vroeg de Staten alle kanonnen, affuiten (onderstellen), gereedschappen en andere voorzieningen die zich in de provincie bevonden, zo snel mogelijk naar de linie te vervoeren. Al het zogenaamde batterijhout dat in de linie was begraven, moest worden opgegraven zodat de bouw van de noodzakelijke kanon- en mortierbeddingen kon beginnen. Verder moest de provinciaal magazijnmeester naar Delft om daar alle beschikbare kogels te verkrijgen tot het kaliber 24-ponders. Zo waren niet alleen Straatman en Scherrenberg op zoek naar wagens en paarden in de provincie, maar ook de officieren aan de Grebbelinie.[29]

Op 8 november werd de verdediging van de provincie verder uitgebreid. Kapitein-ingenieur Sluiterman had het bevel om de Utrechtse oever van de Lek in staat van verdediging brengen. Daar moesten zogenaamde batterijen geplaatst worden, versterkte aarden platforms met kanonnen. Drie batterijen moesten de veerponten over de Lek dekken: ten westen van Wijk bij Duurstede, en tegenover Beusichem en Culemborg. In totaal moesten er aan de Lek zeven batterijen komen. Die bouwactiviteit vroeg om zand en hout, om wagens voor het vervoer, en om arbeiders om de batterijen aan te leggen. Sluiterman ging voortvarend te werk. Al eind november declareerden de aannemers hun eerste facturen.[30]

Het was inmiddels duidelijk geworden dat voor de verdediging van de provincie en de Republiek meer nodig was dan inundaties en batterijen. Het aantal manschappen dat in het veld gebracht

kon worden, was veel te klein tegenover het groeiend aantal Fransen. Al op 4 augustus had de stadhouder in de Staten Generaal daarom zijn plan gepresenteerd om een Korps Landzaten op te richten. Dat zou bestaan uit jongemannen uit de provincies, die de infanterie en artillerie zouden versterken. Vrijwel alle provincies omhelsden het plan en begonnen met de werving van deze 'landzaten'. Utrecht vroeg nog een nadere toelichting, waardoor het nog tot 3 oktober duurde voordat de Staten van Utrecht het plan voor twee compagnieën landzaten artilleristen publiceerden.

De beloften aan de te werven landzaten waren niet mis:
- Iedere man zou bij intekening vier dukaten ontvangen en als hij zijn tijd tot eind 1795 uitdiende, nog vier. Als gage kreeg de landzaat drie gulden per week.
- Een landzaat zou een uniform van de Staat ontvangen: een blauwe buis met gekleurde kraag en opslagen (manchetten) met daarop het wapen van de provincie Utrecht. Verder een blauw vest en broek, alles van lakense (wollen) stof. Hij kreeg ook een zwarte das en een hoed met een pluim. Alles zou van inlandse stof worden gemaakt, voor zover mogelijk.
- Iedere landzaat zou een ransel krijgen met daarin twee hemden, een paar wollen sokken en twee schoenen. Hij zou worden bewapend met een geweer en een patroontas, waarin hij zijn patronen (kruit en kogels) kon opbergen.
- Als een landzaat gewond raakte of ziek werd, zou hij net als andere militairen op kosten van de Staat worden verpleegd in een militair hospitaal.
- Mocht de landzaat sneuvelen, dan zouden zijn weduwe en/of wezen toch de vier dukaten ontvangen die hem waren beloofd bij het einde van zijn diensttijd.

Op 1 november 1794 werden de luitenants Gabriël Mock en Cornelis Penning beëdigd als kapiteins van de twee compagnieën landzaten. Penning voerde vanaf dat moment het bevel over de Amersfoortse eerste compagnie landzaten. Mock werd in de stad Utrecht kapitein van de tweede compagnie. De kapiteins ontvingen alvast 500 gulden als voorschot op hun gage en op de aanzienlijke onkosten die ze moesten maken voor hun compagnieën. Er moesten hemden worden gekocht, schoenen, lakens en kousen. Naar militaire gewoonte betaalden de officieren dat zelf en declareerden ze de kosten later bij de Staten van Utrecht.[31]

De Staten van Utrecht ontvingen in deze maanden veel meer declaraties. Zo waren er de verzoeken van ingenieur Sluiterman en zijn aannemer Blokland om 50.900 gulden betaald te krijgen voor de batterijen aan de Lek. Dat geld hadden de Staten niet. De kas raakte langzaam leeg na alle leveranties aan de Engelsen en de vergoedingen voor wagenritten en nieuwe loodsen. Daarom vroegen de Staten aan de Raad van State (verantwoordelijk voor de defensieuitgaven) wat ze moesten doen. Ze konden immers maar een paar duizend gulden betalen. De Raad van State adviseerde om 2.900 gulden te betalen en de overige kosten te declareren aan haar. Zo konden de lasten verdeeld worden over de andere provincies. De Staten van Utrecht besloten daarop slechts 2.000 gulden te betalen aan Sluiterman en de declaratie van de aannemer Blokland aan te houden.[32]
Het aantal rekeningen dat aan de Staten werd gericht groeide gestaag. Aannemers, houthandelaren, transporteurs, ijzerhandelaren en timmerlieden sponnen al maanden garen bij de oorlog. Met de komst van het hospitaal in Rhenen in augustus was een enorme bouwactiviteit in alle steden begonnen. In Utrecht, Amersfoort, Montfoort en Wijk bij Duurstede werden houten loodsen gebouwd voor de ingekwartierde regimenten en zieken. Ook verrezen er stallen voor de honderden paarden. En aan de Lek werkten niet alleen Blokland, maar ook andere aannemers aan de nieuwe batterijen.

Tabel 3. Declaraties voor bouwactiviteiten in de provincie Utrecht, voor zover bekend[33]

Plaats	Bouwactiviteit	Totaalbedrag
Utrecht	Twee loodsen op het Vredenburg, bedden, wachthuis aan de Nieuwe Baan	4.000
Amersfoort	Loodsen en stallen	4.054
Wijk bij Duurstede	Loodsen, bedden en stallen voor het Hessisch hospitaal	13.653
Rhenen	Loodsen en bedden voor het Britse hospitaal in de stad en aan de Grebbe	29.319
Langs de Lek	Batterijen voor het geschut, op 7 verschillende plaatsen	71.225

Zo was de oorlog inmiddels een dagelijkse realiteit geworden voor de Utrechtse bevolking. De duizenden mannen en paarden die onderdak hadden gekregen in de provincie vormden een forse uitdaging voor de bestuurders. Vooral de aanvoer van voedsel voor mensen en paarden werd een flink probleem. Wagens en paarden werden her en der gevorderd en gehuurd, en de boeren in de overbevolkte dorpen begonnen te morren. De Grebbelinie en de Hollandse Waterlinie waren in stelling: het water kon op de gewenste hoogte worden gebracht, maar daardoor waren hele dorpen onbereikbaar geworden. Boeren zochten met hun vee hun heil in de droge delen van de provincie, wat diverse kleine dorpen alleen maar verder belastte. Het Korps Landzaten, waarop de stadhouder zijn hoop had gevestigd, leek ook niet al te veelbelovend: de beoogde driehonderd mannen als assistentie voor de Staatse artillerie waren bij lange na niet gehaald. Zou het dan lukken met de nieuw te bouwen verdedigingswerken? Als het aan de aannemers lag wel: zij zetten honderden arbeiders in om alles in korte tijd op te leveren. Met de winter voor de deur en de Fransen onder de grote rivieren bereidde Utrecht zich voor op wat nog komen zou.

December 1794: wagens en onrust

Tot 27 december 1794 bleef het aan het oorlogsfront in het zuiden vrij rustig. De Fransen leken besloten te hebben de winter onder de rivieren door te brengen. Nu en dan staken kleine eenheden de Maas over en waren er wat schermutselingen aan de noordelijke oever. In de nacht van 10 op 11 december probeerden de Fransen een aanval op verschillende plaatsen langs de Maas, maar die werd afgeslagen. Verder hielden de Fransen zich rustig. Dat gold ook voor de Engelsen. De hertog van York keerde terug naar Londen. Hij schreef bij de overdracht van zijn opperbevel aan de Hannoveriaanse generaal Von Walmoden dat hij er van overtuigd was dat hij zijn troepen veilig achterliet omdat de Fransen de rivieren niet zouden kunnen oversteken.

In de loop van december kregen de Fransen er echter een belangrijke bondgenoot bij: de vorst. Op 16 december, toen de Franse opperbevelhebber generaal Pichegru na een kort ziekteverblijf in Brussel weer terugkeerde in 's-Hertogenbosch, begon een lange vorstperiode. Op 19 december moesten de Hollandse officieren het werk aan de batterijen aan de Lek en aan de Grebbe staken vanwege de dalende temperatuur. De Maas was al snel dichtgevroren en op de Waal, Rijn en Lek dreven ijsschotsen. Het verhaal over de Fransen die de Republiek binnenliepen over het ijs, begon zich hier te ontwikkelen. Maar zo eenvoudig was het niet. In de Betuwe dreigden bijvoorbeeld in november en december al enkele eenheden van de Fransen over de bevroren inundaties op te trekken. Maar prins Frederik, de tweede zoon van de stadhouder, liet daar de sluizen openen, zodat het water ging stromen en het ijs te zwak werd. Er werden 1.200 arbeiders ingezet om het ijs open te hakken. Zo deed men er alles aan om de doorgang over het ijs

Fransen trekken over het ijs de Bommelerwaard binnen, 27 december 1794. Tekening, anoniem. Rijksmuseum.

te dwarsbomen. Maar uiteindelijk bevroren de uitgestrekte inundaties èn de grote rivieren toch. Op 27 december waagden de Fransen de sprong: ze staken op verschillende plaatsen de Maas over en veroverden al snel de Bommelerwaard. Op 28 december werd Zaltbommel bezet. Diezelfde dag schreef een Britse officier in zijn dagboek: 'Waar is nu die veiligheid waar de Hollanders zo over opscheppen, met hun inundaties? Zie de hand van de Almachtige, die nu de snelle stroom stillegt: een egale, stevige doorgang wordt gemaakt over de golven en geen menselijke kracht of wijsheid kan dat voorkomen. Zelfs hun belangrijkste verdedigingsmiddel wordt zo ondergeschikt aan de wil van de vijand.'[34]

Met de groeiende Franse dreiging vanuit het zuiden verplaatsten de Engelsen hun zieken en gewonden verder naar het noorden. Het Hessisch hospitaal in Wijk moest zich vanaf 16 december gereed houden om te vertrekken. Daar waren wel 160 wagens voor nodig. Uiteindelijk werden het er nog meer. Een stoet van 184 wagens met gewonde en zieke Hessen trok vanuit Wijk bij Duurstede en Amerongen via Amersfoort naar Kampen. Ook de gewonde Franse soldaten van het regiment Rohan in Engelse dienst, die voor de Utrechtse Tolsteegbrug lagen, werden verplaatst. Op twaalf karren werden ze vervoerd naar Amersfoort. Daar was net weer plaats gekomen in de gasthuizen omdat de zieken van het regiment van Damas naar Hoevelaken verplaatst waren. Ook het Britse hospitaal uit Vianen kwam naar Amersfoort. Op 30 december 1794 werden daar honderden zieke en gewonde militairen ondergebracht in drie kerken, de enige gebouwen die in de overvolle stad nog beschikbaar waren. De overledenen werden begraven op het exercitieveld.[35]

Legertransport. Tekening, Dirk Langendijk, 1782, Rijksmuseum.

Het grote Engelse hospitaal van Rhenen kwam op 2 januari 1795 aan in Zwolle met 1.800 zieken en gewonden. Er waren 250 mannen in Rhenen achtergebleven omdat zij niet vervoerd konden worden. Dit lijken grote aantallen, maar vergeleken met het totale aantal Engelsen dat daar vanaf augustus verpleegd was, valt het mee, ook als men het aantal overledenen in ogenschouw neemt. In de maanden dat het hospitaal in het Koningshuis was gevestigd, waren daar dertig tot veertig soldaten per dag gestorven. In de vele massagraven van 3 tot 5 meter in het vierkant lagen bij vertrek van de Engelsen misschien wel vierduizend kisten opgestapeld tot 60 centimeter onder het maaiveld. Het was, om met een Engelse officier die het hospitaal bezocht te spreken, 'een perfect Golgotha'.[36]

Het vertrek van de hospitalen maakte ruimte vrij voor nieuwe militairen. Opnieuw groeide het aantal Engelse, Hessische en Hannoveriaanse soldaten in de provincie. Amersfoort kreeg even lucht omdat enkele honderden huzaren van York naar Overijssel vertrokken, maar daarvoor in de plaats moest de stad bijna 1.200 ruiters, met hun paarden, van Rohan en Damas herbergen. Op 27 december meldden de bestuurders van Amersfoort dat er tweeduizend soldaten en twaalfhonderd paarden in de stad verbleven. Men smeekte de Britten bijna het hierbij te laten.[37]
De lasten van inkwartiering waren al maanden het zwaarst in de oostelijke helft van het gewest. In het westen verhinderden de inundaties dat daar grote eenheden zouden neerstrijken. Sommige dorpen waren daar alleen nog maar per boot bereikbaar. Juist in de decemberweken van 1794 besloten de Engelsen dat zij zich bij een verdere doortocht van de Fransen zouden terugtrekken naar het oosten, naar de IJssel. Dit besluit impliceerde wellicht ook dat veruit de meeste eenheden zich in het oosten van de provincie ophielden.

Landzaat. Ingekleurde prent bij een liedje, 1794, Rijksmuseum.

Toch werd de westelijk helft van het gewest ook wel degelijk zwaar belast. In november waren bijvoorbeeld de paarden van de Hollandse artillerietrein herverdeeld en hadden Zuilen, Maarssen, Maarssenveen, Breukelen, Tienhoven en Westbroek inkwartiering gekregen. In totaal werden in die dorpen duizend paarden en hun verzorgers ondergebracht. De Staten ontvingen ook het verzoek om achthonderd ruiters te plaatsen in Bunnik, Driebergen, Zeist, Odijk, Westbroek, Schonauwen, de Bilt, Doorn, Houten en Jutphaas. Maar omdat die dorpen al overvol waren met Hollandse bagage en de artillerietrein, werden eindelijk Vleuten, De Meern en Harmelen belast met deze Engelse dragonders.[38]

De logistieke problemen bleven hetzelfde als in de voorgaande maanden. Voor het vervoer van zieken en gewonden, van voedsel naar Gelderland en de regimenten in de dorpen, waren steeds meer wagens en paarden nodig. Een bijkomend probleem was dat de Engelsen vaak hun beloften niet nakwamen. Zo werden wagens die gehuurd waren om naar Wageningen te rijden, gedwongen door te rijden naar het oosten, soms naar Deventer of nog verder. Omdat Engelse voerlieden paarden mishandelden, weigerden bewoners van Schalkwijk nog paarden te leveren.
Voor de bevoorrading van de Engelsen in Arnhem had Pieter Straatman vanaf 21 december driehonderd extra wagens nodig. Ook commissaris generaal Six, verantwoordelijk voor de bevoorrading van de Staatse troepen, vorderde nu wagens in Utrecht. De voorraden lagen in schepen die vanwege het ijs niet verder konden varen. De wagens werden weer gezocht in de dorpen, maar Jutphaas, Honswijk en 't Waal weigerden mee te werken. Daarom besloten de Staten van Utrecht om Straatman voortaan op pad te sturen met Staatse soldaten: als de wagens niet goedschiks werden verhuurd, dan maar kwaadschiks. Er werd zelfs een schema voor de wagens gemaakt. Zo werden in Amerongen vanaf 29 december twee maal daags twintig wagens verwacht, op andere plaatsen zelfs vier keer per dag.[39]

Half december kwam het geschut eindelijk aan op de Grebbelinie, maar het werk aan de schansen en dijken verliep traag. Dit was mede het gevolg van het ontbreken van wagens en arbeiders. Generaal Van de Graaff bezocht in december weer de Grebbelinie en hij klaagde dat bijna alle verzoeken aan de Staten aan dovemansoren gericht leken: wagens werden door het hele land gebruikt, behalve aan de linie. Een nieuw probleem was dat de arbeiders zo bang waren voor de naderende Fransen dat ze bij de kleinste mogelijkheid wegvluchtten. De vierhonderd soldaten en vijftig tot zestig ruiters die aan de linie geplaatst waren om de inundatie, sluizen en batterijen te bewaken, werden nu ook ingezet om te voorkomen dat de arbeiders er vandoor gingen.

Voor de Utrechtse landzaten van de kapiteins Mock en Penning bleef echte oorlogsactiviteit uit. In Brabant werd nog gevochten door de Engelsen en Hessen, maar zoals afgesproken mochten de Utrechtse landzaten niet buiten de eigen provinciegrens ingezet worden. Ze waren daarom vooral druk met exercities. Op 28 december 1794 werden de Utrechtse landzaten dan toch voor het eerst ingezet. Na de verovering van de Bommelerwaard besloot men de artillerie aan de Lek te versterken. Kapitein Mock werd met enkele officieren van de rijdende artillerie, tien kanonniers en veertig landzaten naar Vreeswijk gestuurd, maar ook nu kregen de landzaten geen gevechtservaring want er verschenen geen Fransen en er werd geen schot gelost.[40]
Aan het einde van december zag de situatie er dus slecht uit, met de Fransen aan de Waal en daarmee nog maar enkele tientallen kilometers van de Lek verwijderd. Utrecht lag nu vrijwel aan de frontlinie. De hospitalen van Wijk bij Duurstede, Rhenen en Amerongen werden dan wel verplaatst, maar er kwamen talloze nieuwe soldaten uit het zuiden voor in de plaats. In de dorpen huisden duizenden militairen met hun paarden en wagens, vooral in het oosten want het westen stond deels onder water. Vluchtelingen uit Brabant en de Bommelwaard zochten met alles wat ze hadden kunnen vervoeren een goed heenkomen in Utrecht of zochten vervoer naar Holland. Dat was natuurlijk niet te vinden omdat alle wagens werden gebruikt voor militaire transporten. Alle schepen waren beladen met munitie en graan, of lagen vastgevroren in de rivieren. Zo ging men het nieuwe jaar in: 1795. De Utrechtse tijdgenoot Hendrik Keetell schreef in zijn dagboek: 'De gewone Nieuwjaarswenschen waren bij alle weldenkenden vergezelt met aandoeningen en verzuchtingen; maar bij de Franschgezinden, die uit de komst der Franschen alle heyl en zegen verwachtten, was de eenigste wensch, dat die komst toch spoedig zoude naderen.'[41]

Januari 1795: chaos

De Engelse bevelhebber Von Walmoden ondernam eind december en begin januari enkele acties om de opmars van de Fransen naar de Lek te keren. Datzelfde deden de Staatse troepen in het westen. Maar behalve op 5 januari 1795 met een succesvolle actie van de Ulanen bij Geldermalsen, was het tevergeefs. Enkele dagen lang werden de Fransen wat teruggedrongen in de Betuwe, onder andere rond de Linge, maar de uitgedunde en uitgeputte Engelse regimenten waren bij veel schermutselingen geen partij voor de veel talrijkere Fransen. Volgens een officier was inmiddels van alle Engelse regimenten in de omgeving van Utrecht de helft van de mannen gewond of ziek. Op 6 januari besloot Van Walmoden zijn Engels-Hessisch-Hannoveriaanse troepen ten noorden van de Lek en de Rijn samen te trekken. Het hoofdkwartier werd verplaatst naar de Utrechtse Heuvelrug, voornamelijk in Amerongen, deels ook in Doorn en Driebergen. De terugtocht van de Engelsen en de regimenten in hun dienst trok weer een grotere wissel op de bevolking. Dat zat al besloten in de woorden die Von Walmoden koos voor zijn orders: 'Voor de fourage kunnen kwitanties gegeven worden en men moet daarvan zoveel meenemen als men maar laden kan. Dit is ook ter overweging van het vee, dat men voor het bestaan der troepen nodig heeft' Het was in de praktijk een vrijbrief voor de Engelse eenheden om te roven en plunderen dat het een lieve lust was.[42]
Die dag arriveerden ook de kanonnen aan de Lek. In totaal 33 stuks zwaar geschut werden opgesteld op zeven verschillende plaatsen. Maar de opmars van de Fransen werd er niet door gestuit. Nadat op 6 januari Tiel was gevallen, werd op 7 januari krijgsraad gehouden in Utrecht. De stadhouder, zijn zoons en andere Hollandse generaals, en de generaals van de Engelsen, Hessen, Hannoverianen en Oostenrijkers verzamelden zich in het Duitse Huis en bespraken de situatie. De stadhouder en zijn zoons wilden dat de Engelsen alles zouden proberen om een Franse doortocht over de Rijn en Lek te voorkomen, maar Von Walmoden dacht daar anders over. Hij besloot om bij een nieuwe vorstperiode zijn troepen terug te trekken achter de IJssel.

Vooralsnog werden alle legers op de noordoever van de Rijn en Lek verzameld, met als doel de weg naar Utrecht veilig te stellen. Alle magazijnen werden verplaatst naar de stad Utrecht: het hooi kwam bij het Hollands hooimagazijn aan de Nieuwe Baan, het haver in de Mariakerk, het brood en het andere voedsel in de muziekzaal, de sterke drank in de stadskelder en de dekens in de gildekamers boven de Waag.[43]
De magazijnen binnen de stad zorgden voor nog grotere aantallen wagens de stad in en uit. Iedere dag reden lange stoeten van dertig, veertig, soms wel vijftig boerenkarren door de stadspoorten. Tientallen wagens met graan reden over de moeilijk begaanbare wegen van Amsterdam naar Utrecht. Straatman coördineerde niets meer, de Engelsen vorderden op eigen houtje wagens in de hele provincie. Een verzoek voor tweehonderd tot driehonderd wagens werd gezonden aan de baronie van IJsselstein. Maar de inwoners konden er niet meer dan zeventig sturen. Uit Jutphaas, Heemstede, Honswijk en Tull en 't Waal konden er nog 49 gehaald worden. De ontbrekende wagens moesten uit Lopik, Willige Langerak, Papendorp, Oude Rijn, Heikop en Haarzuilens komen. Als de dorpelingen weigerden, dan zouden de eigen, Staatse regimenten van Meckelenburg en Plettenburg dwang gebruiken. In Amersfoort werden honderd wagens gevorderd voor het vervoer van 1.200 zieken en van het voedsel van de Engelsen naar het oosten. Zoveel wagens waren in heel Eemland niet meer te vinden. Daarom deed men een beroep op de Hollandse dorpen Hilversum, Laren en Blaricum.[44]
De bevolking had het in deze dagen zwaar, maar het kon nog erger. De situatie van de voorgaande maanden, met diefstallen en plunderingen, was nog niets vergeleken met wat nog komen zou. Want na het besluit van Von Walmoden om aan de Lek een laatste poging te doen om de Fransen te stoppen, zochten duizenden Engelse en Hessische militairen uit de Betuwe en Nijmegen bescherming tegen de winterkou in de Utrechtse steden en dorpen.
In en rond de stad Utrecht werden vele honderden extra militairen ondergebracht. De stadscommissie van inkwartiering draaide het besluit terug om de hogere standen en vrouwenhuishoudens te ontzien. Voortaan moesten in elk huis één of twee soldaten worden ondergebracht, ongeacht het aantal bewoners. De Catharinakerk, het ammunitiehuis, het kantoor der publieke verkopingen, de muziekzaal: alles werd ingericht als onderkomen voor de regimenten. De gewonden die nog steeds in grote getale werden aangevoerd, werden ondergebracht in de uitpuilende gasthuizen, zowel binnen als buiten de stad. De gasthuizen zelf verplaatsten hun ouderen en zieken naar de kerken, of naar elkaars zolders. In Amersfoort, waar op iedere drie inwoners nu één buitenlandse militair was, werden drie kerken ingericht als hospitaal, waaronder de grote Sint Joriskerk.[45]

Opnieuw werden het oosten en zuidoosten onevenredig zwaar getroffen. In Woudenberg verbleven inmiddels zeshonderd militairen en hun bagage: Hollandse infanterie, Engelse pioniers, Franse huzaren, kanonniers en hun officieren. Er zouden ook nog vierhonderd gewonden bij komen. Het gevaar voor besmettelijke ziektes was groot en de stank was enorm. Werkhoven, Odijk, Neerlangbroek, Overlangbroek, Cothen, Schalkwijk, Vreeswijk, Bunnik, Zeist en De Bilt waren afgeladen met buitenlandse militairen. In Wijk bij Duurstede kregen de burgers soms wel vijfentwintig, dertig of veertig man in huis. Op het omringende platteland verbleven drie regimenten Engelsen, wat per boerderij vijftig à zestig man betekende. In vele huizen stonden zelfs paarden. 'Veele lieden verlaaten hunne huijzen', schreef secretaris Van Schaik uit Wijk bij Duurstede, 'en zoeken redding door de vlugt. Ieder vreest en stort traanen.' Op 13 januari verzochten de Wijkse bestuurders om een lading kaarsen die dan nog 's avonds onder de militairen verdeeld kon worden. Als die niet kwam, vreesde het bestuur een muiterij onder het garnizoen van zesduizend man. Verder vroeg men om wagens met hout omdat daaraan een groot

Engelse en Hessische regimenten trekken zich terug over een rivier. Tekening, Dirk Langendijk, 1794, Rijksmuseum.

gebrek was. De Engelsen sloopten schuren en hekken en stookten alles op. Ook de misdaden van de vreemde soldaten werden groter. Het huis van Hendrik van der Schouw, bij de Loerikse Molen te Houten, werd door een korps Ulanen geplunderd. Zij schoten Hendrik een kogel in de buik, waaraan hij 's nachts om 12 uur overleed. Zijn zoon Nicolaas raakte gewond door een kogel naast zijn oog en zijn dochter werd gedwongen om meer geld en goud te geven. Ze ontblootten daarbij haar borsten en dreigden die af te snijden. Maar dit soort dingen gebeurde nu niet meer ongestraft. Een Ulaan die een man op de Gansstraat in Utrecht verwondde, werd onmiddellijk door vier burgers gedood. Er was geen orde meer onder de soldaten, maar ook onder de burgers was de orde zoek.[46]

Terugtocht en capitulatie

In de nacht van 14 januari 1795 daalde het kwik opnieuw onder de -10 graden. De rivieren bevroren weer en de weg naar het noorden lag open voor de Fransen. Diezelfde nacht gaf generaal Von Walmoden bevel om terug te trekken achter de IJssel. Alle linies aan de Rijn en Lek moesten verlaten worden. De troepen die zich langs de rivier bevonden, moesten zich verzamelen op de Utrechtse Heuvelrug. Vandaar zouden ze via Amersfoort en Scherpenzeel in drie dagen naar Hattem, Deventer, Zutphen en Lochem marcheren. De orders leken duidelijk, maar de praktische uitwerking was desastreus. Waarschijnlijk was de marsorder op het Engelse hoofdkwartier al voorbereid rond 12 januari, want er was geen rekening gehouden met de verplaatsingen van troepen in de laatste paar dagen. Zo verbleven er Engelsen in dorpen die bedoeld waren voor Hessen, maar golden de marsorders vanuit die plaats wel alleen voor de Hessen die daar volgens de papieren moesten zijn.

De grote verzameling van regimenten op de Heuvelrug en hun vertrek vond plaats bij het invallen van de duisternis. In de vallende sneeuw, over gladde wegen, gehinderd door tientallen karren met bagage en gewonden, begaven de regimenten zich op weg. Een ooggetuige uit Zeist schatte de langstrekkende stoet op 15 à 16.000 personen. Het duurde vier uur voor de soldaten voorbij waren. In de dorpen roofden ze alles wat los en vast zat, vooral hout: bomen en struiken, maar ook deuren, hekken, bedden, kozijnen. Langs de wegen maakten de Engelsen vuren om zich aan te warmen en om hun weg bij te lichten. De tocht werd een hel. Sommige eenheden konden geen kant meer op omdat ze op de smalle wegen werden ingesloten door wagencolonnes die niet meer voor- of achteruit konden. Enkele huizen op de kaart werden ten onrechte aangezien voor een dorp, waardoor er een bataljon van honderden soldaten neerstreek om de nacht door te brengen. In de duisternis verdwaalden regimenten, kwamen aan in dorpen die al door andere waren bezet en moesten omkeren of werden hardhandig weggejaagd. De troepen waren moe, hongerig en slecht gekleed tegen het zware winterweer. Soldaten die uitrustten langs de weg, vroren dood, evenals de vrouwen en kinderen die in hun kielzog meetrokken. Met name de tocht vanaf Amersfoort en Scherpenzeel over de Veluwe, zonder onderdak of voedsel, naar het oosten werd een verschrikking. Uitgescholden en nagejouwd, hongerig en plunderend, vertrok het Engelse, Hessische en Hannoveriaanse coalitieleger met hun gevolg uit de provincie Utrecht.[48]

Op het moment dat Von Walmoden besloot terug te trekken, hadden de Utrechtse bestuurders hun plannen gereed: vanuit de stad vertrok op 15 januari een delegatie naar de Fransen onder de Lek om over de capitulatie van de provincie te onderhandelen. Dat plan lag al drie dagen klaar en was ook al besproken met de Staten Generaal in Den Haag. Wat was het geval? Op 12 januari hadden de Staten van Utrecht over de nieuwe situatie vergaderd. Ze besloten dat als de Engelsen zich zouden terugtrekken, zij met de Fransen zouden gaan onderhandelen over een wapenstilstand of een overgave van de provincie op zo gunstig mogelijke voorwaarden.[49]

Op 13 januari was het plan voorgelegd aan de Staten Generaal in Den Haag, maar de aanwezigen wilden geen besluit nemen over zo'n verzoek. In plaats daarvan werden twee vertegenwoordigers naar Pichegru gestuurd om te onderhandelen over een wapenstilstand, ten minste voor de tijd dat twee andere diplomaten nog onderhandelden in Parijs. Daar waren al vanaf de eerste oorlogshandelingen de afgevaardigden Brantsen en Repelaar bezig om een diplomatieke oplossing te vinden.

Terwijl de Staten Generaal twee afgevaardigden naar generaal Pichegru stuurden, trokken de Utrechtse Staten hun eigen plan. Ritmeester Bargman werd op 15 januari, na het definitieve vertrek van de Engelsen uit de provincie, te paard met een trompetter vooruitgestuurd om te verkennen waar de Franse generaal zich ophield. Een commissie bestaande uit de heren De Perponcher, Van Lynden en Van Westrenen zou op zijn aanwijzing met de Franse generaal onderhandelen. Ze troffen de Franse generaal Salme in Culemborg en boden hem een wapenstilstand aan, maar die werd geweigerd. Vervolgens werd Salme de capitulatie aangeboden onder enkele voorwaarden. Hij deed echter alleen toezeggingen over de eenvoudige voorwaarden over vrijheid van godsdienst en bescherming van de koophandel. De andere voorwaarden moesten maar besproken worden met de representanten van de Franse revolutionairen. Met de toezegging dat de Fransen geen gevaar zouden vormen voor de burgers, keerde de commissie terug in Utrecht en was de overgave van de provincie een feit. En daarmee capituleerde in feite de hele Republiek.[50]

Op 16 januari trokken de Fransen de stad Utrecht binnen. Op het moment dat de gecommitteerden terugkeerden in Utrecht, hadden ze al Fransen aan deze kant van de Lek gezien. De bestuurders van Montfoort en Amersfoort moesten nog worden ingelicht over de capitulatie. Die van Amersfoort wilden zelf naar Utrecht reizen om te overleggen, maar door de enorme stoet van

Oud-patriot Herman Daendels (in Frans generaalsuniform) neemt afscheid van mede-patriot Cornelis Kraijenhoff, te Maarssen, op 19 januari 1795. Olieverf, Adriaan de Lelie, Egbert van Drielst, 1795, Rijksmuseum.

duizenden Engelsen op weg naar het noorden konden ze de stad niet uit. De bestuurders van Wijk bij Duurstede en Rhenen waren al ingelicht op de terugreis van de commissie naar Utrecht. De generale staf van Pichegru en Franse afgevaardigden reisden door naar Amsterdam en Den Haag om de Franse bezetting te completeren. Op 18 januari bezetten de eerste Fransen Amersfoort. Diezelfde dag vertrok stadhouder Willem V in een vissersboot van het strand van Scheveningen naar Groot-Brittannië. Hij zou nooit meer terugkeren en overleed in 1806. De Republiek, of tenminste de oude vorm daarvan, hield op te bestaan.

Tot slot

Zo eindigde de oorlog van 1793 tot 1795 voor de provincie Utrecht. Niet dat de ellende daarmee voorbij was. De coalitietroepen lieten een volledig geruïneerde provincie achter, en de Fransen stelden ook hun eisen. Hooi, voedsel, hemden, jassen, schoenen, koeien: er moest van alles geleverd worden, in enorme hoeveelheden. De Franse soldaten van de divisie Salme werden ingekwartierd in de stad Utrecht en de omgeving van Jutphaas, Maarssen en Maarssenveen. Ook zij stalen eten en kleren, hoewel de Franse generaals een stuk strenger waren dan hun Engelse collega's.

De betaling van de kosten van de oorlog kreeg nog een lange nasleep. De rekeningen lagen weliswaar bij de Staten van Utrecht, maar de wereld was na 16 januari flink veranderd. In eerste instantie werden vanaf nu alleen de leveranties aan de Fransen vergoed. Daarvoor werd een commissie in het leven geroepen, maar die was niet bereid om de oorlogskosten van het oude regime te betalen. De Engelse Kanselarij meldde vanuit het Noord-Duitse Bremen dat declaraties van de dorpsschouten tot april 1796 werden geaccepteerd. Sommige schouten vochten tot in Den Haag voor betaling van de leveranties aan de Engelsen, maar dat vroeg een lange adem. Pas op 17 oktober 1796 besloten de nieuwe Bataafse provinciebestuurders dat het comité voor vergoeding van Franse leveranties ook de schade door de Engelse, Hessische, Hannoveriaanse en andere regimenten zou onderzoeken. De declaraties daarvoor waren in de voorgaande periode waarschijnlijk al ingediend, want twee dagen later bleek het totaalbedrag van de oorlog tenminste 273.000 gulden te zijn. Amersfoort had de declaraties voor de Engelse rekwisities te laat ingeleverd en de commissie adviseerde voor die kosten 50.000 gulden te reserveren. De afhandeling duurde nog jaren.[51]

In het kielzog van de Franse militairen kwamen de revolutionairen. Daar was het uiteindelijk allemaal om begonnen. In alle steden en dorpen van de provincie werden vrijheidsbomen geplant. Tot in het kleinste dorp werd een begin gemaakt met wat de Bataafse Republiek zou worden. Oude regenten werden afgezet en nieuwe, gekozen vertegenwoordigers namen hun plaats in. In Utrecht zette op 25 januari een nieuw Comité Revolutionair de oude stadsbestuurders af, in Amersfoort op 27 januari. De Staten van Utrecht werden op 28 januari afgedankt en vervangen door de 'provisioneel representanten 's lands van Utrecht'. Daarin zaten de steden die al een omwenteling hadden doorgemaakt. Het Oranjegezinde Rhenen volgde na enkele weken, na de nodige druk. Ook in de dorpen werd de revolutie voltrokken, soms snel, soms na langere tijd. Er volgden regionale verkiezingen, waarin de dorpen hun provinciale vertegenwoordigers kozen. Op 30 maart namen die representanten plechtig zitting in de nieuwe provinciale vergadering.

Als we de balans opmaken van deze oorlog, die op een haar na twee jaar duurde, dan is één van de belangrijkste conclusies dat vooral de laatste maanden van de oorlog het failliet van de Republiek aantoont. De militaire leiding lag bij de stadhouder en de Raad van State. Maar

Vrijheidsboom op de Neude, hernoemd tot het 'Vrijheidsplein', voorjaar 1795. Prent, anoniem, Rijksmuseum.

Willem V was geen militair leider en de Raad van State had het maar te doen met de veel te lage budgetten die door de Staten Generaal ter beschikking werden gesteld. Het gevolg van dat laatste was achterstallig onderhoud aan de linies, dijken en sluizen, en verwaarlozing van de strijdkrachten. De Raad van State moest daarnaast haar plannen laten uitvoeren door en met gewestelijke besturen die lang niet altijd meewerkten. De Staten van Utrecht waren pas in een heel laat stadium overtuigd van de noodzaak van defensieve voorbereidingen. Bovendien waren de plotselinge kosten voor het werk aan de linies en batterijen te hoog voor de provincie om te betalen of voor te financieren.

Een ander groot probleem vormde de logistiek. Het transport van kanonnen, munitie, voedsel, hooi en gewonden in Utrecht werd gecoördineerd door ambtenaren die niet vertrouwd waren met de militaire noodzaak van een goed logistiek systeem. Ook de hogere ambtenaren in deze oorlog waren niet opgewassen tegen hun taak. De benoeming van Herman Tollius, jurist en voormalig leraar van de kinderen van de stadhouder, als commissaris Burgerzaken bij het Engelse leger was daar één van. In de laatste maanden van 1794 moest hij de leveranties aan de Engelsen, de verplaatsing van de magazijnen en de vele transporten regelen. Ook commissaris generaal Six, die eind 1794 de bevoorrading van het Staatse leger moest regelen, was niet opgewassen tegen zijn taak. En op Utrechts grondgebied was de logistiek een groot probleem voor mannen in het veld als Pieter Straatman. Tegengewerkt door schouten en schippers, met Staatse en Engelse commissarissen en officieren die alleen maar eisen stelden, was het voor hem vrijwel onmogelijk om te voldoen aan de stijgende vraag naar schepen, wagens en paarden. Zelfs als de Engelsen hun eigen bevoorrading goed op orde hadden gehad (wat niet zo was), bleef het nog een grote uitdaging om de transporten voor de duizenden soldaten in goede banen te leiden.

De grote troepenconcentratie was de nekslag voor Utrecht in deze oorlog. Een centraal gezag, zoals de Staten van Utrecht, kon normaal gesproken nog enige bescherming bieden aan haar burgers, maar iedere bescherming was maandenlang zoek. Met honderden en later duizenden Hollandse, Duitse en Engelse soldaten (en Fransen in hun dienst), die allemaal hun eigen belangen hadden, ontstond een onhoudbare situatie. De Staten van Utrecht moesten de macht delen met de generaals Bentinck en Hoeufft-Van Oijen voor de inzet van het Staatse leger, met kolonel Paravicini de Capelli voor de artillerie aan de Grebbe, en met de ingenieurs Croiset, Sluiterman en Dalhof voor de vestingwerken. Maar de werkelijke macht lag maandenlang grotendeels bij de duizenden soldaten, ruiters en hun commandanten. Als een sprinkhanenplaag trokken zij door de provincie Utrecht en lieten die 'beroofd, mishandeld en verbitterd' achter.

Archiefbronnen

Archief Eemland
Archief Stadsbestuur Amersfoort 1300-1810,
Archief Remonstrantse Gereformeerde Gemeente 1630-2005,
Archief Evangelisch-Lutherse gemeente te Amersfoort 1686-1972

Het Utrechts Archief (HUA)
Archief Staten van Utrecht
Archief Stad Utrecht 1577-1795

Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard
Archief Stad Montfoort 1485-1813

Regionaal Historisch Centrum Zuidoost-Utrecht
Archief stadsbestuur Wijk bij Duurstede 1300-1810

Literatuur

Brown 1795 ➤ Robert Brown, *Impartial Journal of a Detachement of a Brigade of Foot Guards*, 1795.

De Bruin 1997 ➤ R.E. de Bruin, 'Patriotten en Organgisten', in: C. Dekker (eindred.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, deel 3, Utrecht 1997, 63-84.

Deys 1990 ➤ H.P. Deys, 'Het Koningshuis als Militair Hospitaal' in *Oud Rhenen* 9 (1990), 3, 20-29.

Von Ditfurt 1839 ➤ M. von Ditfurt, *Die Hessen in den Feldzüge van 1793, 1794 und 1795*, Kassel 1839.

Keetell 1852 ➤ H. J. Keetell, 'Dagverhaal der voornaamste gebeurtenissen binnen Utrecht' in *Tijdschrift voor oudheden, statistiek, zeden en gewoonten, regt, genealogie en andere deelen der geschiedenis van het bisdom, de provincie en de stad Utrecht*, dl. 4 (1852), 1-48, 113-165, 273-361.

Keetell 1894 ➤ H. Keetell, 'Aantekeeningen over den Bataafsche Omwenteling, voornamelijk binnen Utrecht, door een Ooggetuige' in *De Navorscher* 44 (1894), 16-31.

Leeuwenberg 1983 ➤ H.L.Ph. Leeuwenberg, 'De Bataafse Omwenteling te Zeist' in: C. Dekker e.a. (red.), *Nederlandse historische bronnen* 3, Amsterdam 1983, 147-196.

Moorrees en Vermeulen 1856 ➤ C.M. Moorrees en P.J. Vermeulen, *Mr. Johan van de Water's Groot Plakkaatboek 's Lands van Utrecht aangevuld en vervolgd tot het jaar 1810*, eerste deel, Utrecht 1856.

Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken 1795 ➤ *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken of Vervolg der merkwaardigste Geschiedenissen die voorgevallen zijn in de Zeven Provincien, Bataafsch Brabant en Drenthe en de Buitenlandsche Bezittingen*, 30, Amsterdam 1795.

Von Porbeck 1802/1804 ➤ H.P.R. von Porbeck, *Kritische Geschichte welche die Englisch-combinirte Armeen zur Vertheidigung von Holland in den Jahren 1794 und 1795 ausgeführt hat*, deel I en II, Braunsweig 1802-1804.

Rogge 1796 ➤ Cornelius Rogge, *Tafereel van de Geschiedenis der Jongste Omwenteling in de Vereenigde Nederlanden*, Amsterdam 1796.

Rosendaal 2003 ➤ J. Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795*. Nijmegen 2003.

Sabron 1892/1893 ➤ F.H.A. Sabron, *De oorlog van 1794-95 op het grondgebied van de Republiek der Verenigde Nederlanden*, deel I en II, Breda 1892-1893.

Uppelschoten 2013a ➤ R. Uppelschoten, 'Het Kromme-Rijngebied in de oorlog 1794-1795', in *Het Kromme-Rijngebied : tijdschrift van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'*, 47 (2013), 1/2, 4-27.

Uppelschoten 2013b ➤ R. Uppelschoten, 'Het Korps Landzaten voor Utrecht en Oranje', in *Oud-Utrecht: tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht* 86 (2013) 5, 148-153.

Uppelschoten 2013c ➤ R. Uppelschoten, 'De ontzaggelijk groote passage van de Engelsche Armee': Amersfoort en omgeving in de oorlog van 1794-1795', in: *Flehite* 14 (2013) 106-129.

Uppelschoten 2014 ➤ R. Uppelschoten, 'Bedden voor soldaten: inkwartiering op Fort Nieuwersluis', in *Vechtkroniek* 42 (2014) 20-22.

Vogelzang 2008 ➤ F. Vogelzang, 'Rhenen in de Bataafse Tijd 1794-1806', in: J. Vredenberg (eindred.), *Geschiedenis van Rhenen*, Utrecht 2008,278-285.

Zwitzer, Hoffenaar en Van der Spek 2012 ➤ H.L. Zwitzer, J. Hoffenaar en C.W. van der Spek (red.), *Het Staatse Leger IX. De achttiende eeuw*, Amsterdam 2012.

Noten

1 Zie over deze periode in de provincie Utrecht: De Bruin 1997 en bijdragen van diverse auteurs in *Jaarboek Oud-Utrecht* 2011, 61-137. Over gevluchte patriotten en hoe het hen verging in de Oostenrijkse Nederlanden en Frankrijk, zie Rosendaal 2003.
2 De belangrijkste bron voor de algemene militaire gebeurtenissen is Sabron 1892/1893. Voor een modernere bewerking van diens studie, maar met weinig nieuwe inzichten, zie Zwitzer, Hoffenaar en Van der Spek 2012.
3 Rosendaal 2003, 334-341, 377-395.
4 Dit artikel is een compilatie en uitbreiding van eerdere artikelen over deze oorlog in Utrecht door dezelfde auteur. Zie Uppelschoten 2013a, Uppelschoten 2013b, Uppelschoten 2013c en Uppelschoten 2014.
5 Keetell 1852, 114-115.
6 Het Utrechts Archief (HUA), Staten van Utrecht, 265-191 (18, 25 en 27 jul 1794); ibidem. 265-192 (9 sep 1794); ibidem. 265-193 (9 jan 1795).
7 HUA, Staten van Utrecht, 265-191 (24 en 31 jul, 12 aug 1794); ibidem. 265-192 (9 sep 1794); Keetell 1852, 23-24, 317.
8 HUA, Staten van Utrecht, 265-191 (31 jul 1794). Een compleet relaas over dit Engelse hospitaal in Rhenen tot 8 december 1794 (uitsluitend gebaseerd op stadsbronnen) is te vinden in Deys 1990.
9 HUA, Staten van Utrecht, 265-191 (13, 19 en 25 aug 1794); ibidem., 265-192 (9 sept 1794 e.v.).
10 HUA, Staten van Utrecht, 265-191 (3- 6 aug 1794). Keetell 1852, 16.
11 HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (5 okt 1794); Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard, Stadsbestuur Montfoort (vanaf 11 nov 1794).
12 Sabron 1893, 41 e.v.
13 HUA, Staten van Utrecht, 265-191 (5 aug 1794).
14 HUA, Staten van Utrecht, 265-191 (4 aug 1794); idem, 265-192 (6 okt 1794); idem, 265-193 (3 dec 1794).
15 Regionaal Historisch Centrum Zuidoost-Utrecht, Stadsarchief Wijk bij Duurstede, 55EE (3, 4 en 10 okt 1794); HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (4 en 5 okt 1794).
16 Regionaal Historisch Centrum Zuidoost-Utrecht, Stadsarchief Wijk bij Duurstede, 55EE (6 okt 1794); HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (5 en 7 okt 1794).

17 HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (10 en 11 okt 1794).
18 HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (23 nov 1794).
19 Sabron 1893, 52; Keetell 1852, 339; HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (6 en 28 okt, 1 nov 1794).
20 Sabron 1893 52; HUA, Staten van Utrecht, 295-192 (6 okt en 14 nov 1794); Archief Eemland, Stadsbestuur Amersfoort, 79 (8 okt 1794).
21 HUA, Resoluties Stadsbestuur Utrecht, 123-109 (10 nov 1794); HUA, Staten van Utrecht, 265-193 (3 en 5 dec 1794); Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen, Dorpsgerecht Maarssen, 2 (12 nov 1794).
22 HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (1, 7 en 11 nov 1794); HUA, Resoluties Stadsbestuur Utrecht, 123-109 (3 en 10 nov 1794).
23 HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (14 nov 1794).
24 HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (14 okt en 7 november 1794); ibidem., 265-193 (18 nov 1794); ibidem., 265-193 (13 dec 1794).
25 HUA, Staten van Utrecht, inv. nr. 265-192 (18 nov 1794).
26 Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard, Stadsbestuur Montfoort, Notulen (11 nov 1794 e.v.); HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (11 nov 1794); ibidem., Resoluties Stadsbestuur Utrecht, 123-109 (11 nov 1794).
27 Inwonerstallen zijn ontleend aan www.volkstellingen.nl. De belangrijkste bron voor de verblijfplaatsen en bewegingen van de Britse, Hessische, Hannoveriaanse en Staatse regimenten is HUA, Staten van Utrecht, 265-191/192/193, diverse data.
28 HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (16 en 31 okt 1794, 1 en 28 nov 1794).
29 HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (28 okt 1794, 21 en 28 nov 1794).
30 HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (10, 11 en 28 nov 1794).
31 HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (26 sep, 3 en 31 okt, 4 nov. 1794).
32 HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (28 nov 1794); idem, Staten van Utrecht, 265-193 (12, 16 en 23 dec 1794, 9 jan 1795).
33 Berekend aan de hand van de talloze rekeningen en meldingen van betalingen te vinden in HUA, Staten van Utrecht, 265-191/192/193 en Archief Eemland, Stadsarchief, 79.
34 Brown 1795, 212; Keetell 1894, 22.
35 HUA, Staten van Utrecht, 265-193 (15 en 18 dec 1794); Sabron 1893, 153 noot 1.
36 Brown 1795, 214-217.
37 HUA, Staten van Utrecht, 265-193 (27 dec 1794).
38 HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (1 nov 1794); idem, Staten van Utrecht, 265-193 (13 dec 1794).
39 HUA, Resoluties Stadsbestuur Utrecht, 123-109 (24 nov 1794); idem, Staten van Utrecht, 265-193 (15-31 dec 1794).
40 Zie voor de complete geschiedenis van de Utrechtse landzaten Uppelschoten 2013b.
41 Keetell 1894, 16.
42 Brown 1795, 215; Von Porbeck 1802, 215.
43 Keetell 1894, 17, 21.
44 HUA, Staten van Utrecht, 265-193 (5-11 jan 1795).
45 HUA, Resoluties Stadsbestuur Utrecht, 123-109 (5 jan 1795); Archief Eemland, Remonstrantse Gemeente, 15 (30 dec 1794); Archief Eemland, Evangelisch-Lutherse gemeente, 3 (18 jan 1795).
46 HUA, Staten van Utrecht, 265-193 (3, 9-13 en 14 jan 1795); Keetell 1894, 20 en 28.
47 Sabron 1893, 222; Porbeck 1804, 297-303; Von Ditfurt 1839, 351-353.
48 Leeuwenberg 1983; Brown 1795.
49 Vreemd genoeg is van deze bespreking in de Utrechtse stukken niets te vinden. We kennen de inhoud van het besluit slechts uit secundaire bronnen en referentie aan de vergadering uit de stukken van 15 januari en de opdracht aan de commissie. Een overzicht van deze ontwikkelingen is bijvoorbeeld wel te vinden in Rogge 1796, 205-211.
50 HUA, Staten van Utrecht, 265-193 (15 en 16 jan 1795). Een Nederlandstalige samenvatting van de 13 artikelen van de capitulatie biedt Rogge 1796, 208-211. De originele tekst is onder andere te vinden in Moorrees en Vermeulen 1856, 22.
51 Het is onduidelijk of deze bedragen alleen betrekking hadden op de Engelse, Hessische en Hannoveriaanse leveranties, of dat het de totale kosten waren van de oorlog, inclusief de Franse rekwisities tot mei, toen de Bataafse Republiek een verdrag sloot met Frankrijk. Amersfoort is bijvoorbeeld tweemaal genoemd met verschillende bedragen. Amersfoort declareerde in mei 1797 95.000 gulden vanwege de Franse rekwisities, maar bij de definitieve afrekening in oktober werd vermeld dat zij niets gedeclareerd hadden en voor die stad 50.000 gulden werd gereserveerd. Waarschijnlijk betrof dat dus de kosten voor de Engelse aanwezigheid. Archief Eemland, Stadsbestuur, 448; ibidem., 1681; HUA, Staten van Utrecht, 1146-1, 1194 en 1196.

Rob Alkemade

Woerden als garnizoensstad, 1814-1879

De invloed van het garnizoen op het dagelijks leven in de negentiende eeuw

Nederland telde rond 1860 ruim vijftig grote en minder grote garnizoensplaatsen. Eén daarvan was Woerden, gelegen in het Stichts-Hollandse grensgebied, vroeger een belangrijke schakel in de Oude Hollandse Waterlinie, na 1816 echter een vestingstadje zonder strategisch belang. Desondanks was er tot 1879 een garnizoen gelegerd. De aanwezigheid van een paar honderd soldaten in een plaatsje van circa 3.500 inwoners had zijn invloed op de dagelijkse gang van zaken. Het garnizoen drukte zijn stempel op handel, openbare orde, veiligheid en zedelijkheid, gezondheid en cultuur in Woerden, op sommige aspecten meer dan op andere. Burger en militair tussen dezelfde stadsmuren en -wallen, soms saamhorig met elkaar, vaker tegenover elkaar maar meestal naast elkaar, 'living apart together'. Woerden en zijn garnizoen: een verhaal over 75 jaar dagelijks leven in een gemiddelde kleine garnizoensstad in de negentiende eeuw als model voor garnizoensstadjes in de rest van Nederland.

W.R.C. (Rob) Alkemade (Woerden, 1963) is opgeleid tot archivaris aan de Rijksarchiefschool en tot bibliothecaris aan de Bibliotheek- en Documentarieacademie te Den Haag. Hij is sinds 1985 in verschillende functies werkzaam in het openbaar archiefwezen, sinds 1990 bij het Streekarchief Rijnstreek, tegenwoordig Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard, te Woerden. Hij houdt zich daarnaast bezig met het onderzoeken van en publiceren over het bestuurlijke, militaire en sociaal-maatschappelijke verleden van het Stichts-Hollands grensgebied in de periode 1815-1940.

Per 1 mei 1879 verloor Woerden de status van garnizoensplaats, waarmee er een einde kwam aan een eeuwenoude traditie van permanente legering van militairen in het stadje. Hoewel dit verlies van het garnizoen al een aantal jaren dreigde, kwam het besluit toch vrij plotseling voor de Woerdenaars, voor wie de voortdurende aanwezigheid van officieren en soldaten de gewoonste zaak van de wereld was geworden. In dit artikel ga ik in op de geschiedenis van Woerden als garnizoensplaats in de periode 1814-1879. Het is een geschiedenis, die in hoofdlijnen ook zal gelden voor menig andere kleine garnizoensstad in Nederland in de negentiende eeuw. Over het leven in een dergelijke stad in die periode is niet of nauwelijks geschreven; tot op heden verschenen publicaties leggen vooral de nadruk op de periode vanaf 1875.
Dit artikel gaat eerst kort in op de ontwikkeling van de krijgsmacht in algemene zin in de periode 1814-1879. Daarna zoom ik in op Woerden en de gevolgen van het verlies van haar positie als schakel in de Oude Hollandse Waterlinie, door de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Vervolgens wordt een beeld geschetst van het infanteriegarnizoen en de verschillende andere militaire onderdelen en functionarissen in de stad. De hoofdmoot van het artikel betreft de onderlinge relatie tussen de militairen en de bevolking van Woerden, waarbij ik onder andere heb gekeken naar huisvesting, openbare orde, economie, gezondheidszorg en kerkelijk leven en naar de problemen bij de totstandkoming van een schietbaan en een exercitieterrein. Het vertrek van het garnizoen uit Woerden besluit het verhaal.

Het Nederlandse leger in de negentiende eeuw[1]

Na de val van Napoleon en de totstandkoming van het Koninkrijk der Nederlanden was de nieuwe koning Willem I er veel aan gelegen om zo snel mogelijk een sterk en betrouwbaar leger te vormen. Hij besloot op 9 januari 1814 tot de oprichting van een 'staande armee', een grotendeels beroepsleger, bestaande uit verschillende onderdelen als infanterie, cavalerie en artillerie met een omvang van circa 30.000 manschappen. Dit voornemen bleek al na een jaar onuitvoerbaar, vooral vanwege het gebrek aan beroepsmilitairen. Buitenlandse troepen inhuren kon om verschillende redenen bijna niet meer (hoewel Nederland tot 1829 nog wel vier regimenten Zwitsers in dienst had) en in de Napoleontische oorlogen was een groot aantal Nederlandse beroepssoldaten gesneuveld of verminkt. De koning moest daarom zijn toevlucht nemen tot invoering van de dienstplicht, een systeem waaraan zijn onderdanen tijdens het Franse bewind weinig vreugde hadden beleefd.
De Militiewet van 1815 legde de basis voor de dienstplicht zoals die tot in de jaren twintig van de vorige eeuw functioneerde. Er

Foto van een vestingartillerist, zoals die tot 1881 ook in Woerden gelegerd waren. De hier afgebeelde militair is Evert van Maren (1850-1923), afgebeeld in 1871 en op dat moment gelegerd in Doesburg. Collectie J.W. van Maren.

Luchtfoto van het Arsenaal te Woerden, oorspronkelijk uit het begin van de achttiende eeuw, uitgebreid en grotendeels vernieuwd in 1762. In het Arsenaal waren militaire goederen, wapens en ander materieel ten behoeve van het garnizoen opgeslagen. Het pand werd in 1973 verkocht aan de gemeente Woerden, die het verhuurde als horecagelegenheid. Enkele jaren geleden verkocht de gemeente het gebouw; thans zijn er een hotel en een restaurant gevestigd. Topografisch-historische atlas RHCRL, W3176, fotograaf G. Blom (gemeente Woerden).

ontstond een krijgsmacht, die voor zover het de officieren en onderofficieren betrof vrijwel geheel bestond uit beroepsmilitairen. De manschappen waren voornamelijk dienstplichtigen. Elk jaar werden mannen die negentien jaar oud waren geworden, ingeschreven en gekeurd, waarna er officieel geloot werd wie van hen voor een periode van een half jaar tot een jaar voor eerste oefening naar de kazernes moesten. Ongeveer een derde van de lotelingen moest daadwerkelijk in dienst. Behalve dit zogenaamde kaderleger was er voor de verdediging te land nog een andere gewapende macht: de schutterij. De schutters vormden een reserveleger, dat in principe ingezet kon worden om de orde te handhaven in de eigen gemeente of regio, maar in noodgevallen ook naar elders gedirigeerd kon worden. Dat laatste gebeurde in 1830-1835, de tijd van de Belgische Opstand.

Het kaderleger werd verspreid over het land ondergebracht in kazernes of legerplaatsen. De afzonderlijke eenheden, die een bepaalde plaats bewaakten of als uitvalsbasis hadden, vormden de garnizoenen. Een garnizoen kon bestaan uit verschillende legeronderdelen; de grootte ervan was afhankelijk van de taak of de ter plaatse beschikbare kazernes. Rond 1860 waren er in Nederland ruim vijftig garnizoensplaatsen. Over het algemeen werden de bataljons, die in garnizoen lagen, jaarlijks verplaatst naar een andere plaats. Dat gold in ieder geval voor de manschappen. Dat gebeurde om een kennelijk ongewenste, te sterke verbroedering tussen het garnizoen en de burgerij te voorkomen. Pas vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw zag men de voordelen van een langer verblijf van één garnizoen in dezelfde plaats in: door hechtere banden tussen burgers en militairen zou het leger meer maatschappelijk draagvlak en waardering krijgen.
Voor de huisvesting van het garnizoen was het plaatselijk bestuur verantwoordelijk. De kazernes of ruimtes die als kazerne waren ingericht, waren - met de inventaris - vaak eigendom van de gemeentes, die hiervoor een vergoeding van het Rijk ontvingen. Over de kwaliteit van de huisvesting klaagde het leger voortdurend en vaak met recht. Ook aan het houden van exercities en schietoefeningen moest het gemeentebestuur medewerking verlenen door daarvoor te gebruiken terreinen beschikbaar te stellen. De plaatselijke bestuurders konden op hun beurt gebruik maken van het garnizoen voor het verrichten van hand- en spandiensten om de openbare orde en veiligheid in de stad te handhaven.

Woerden in de negentiende eeuw

Woerden was in de achttiende eeuw een belangrijke schakel in de Oude Hollandse Waterlinie, de oostelijke verdedigingslijn van Holland, die liep van Muiden tot aan de Biesbosch. Nadat in 1702-1705 de vesting aanzienlijk was versterkt en er een buitensingel, bastions en ravelijns waren aangebracht, werd het stadje, vooral na 1740 toen het definitief in de waterlinie werd opgenomen, een centrum van militaire activiteit. Het kreeg in 1709 een Arsenaal, in 1725 een kruittoren en in 1790 een kazerne binnen zijn muren. In 1786 werd ten westen van de stad, buiten de Singel, een opslagterrein met wagenloodsen voor artilleriemateriaal in gebruik genomen.[2]
De aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie vanaf het begin van de negentiende eeuw maakte een einde aan de strategisch belangrijke positie van Woerden. Hoewel de gemeente in 1845 nog werd aangewezen als 'vesting der derde klasse'[3] en pas in 1874 op grond van de Vestingwet zijn officiële status als vestingstad verloor, vormde de overdracht van de stadswallen, poorten, binnen- en buitengrachten in 1826 en 1827 door het Rijk aan de stad de bevestiging van het afgenomen belang. Bij die overdracht werd bepaald, dat de stad binnen een bepaalde periode alle vestingwerken en grachten moest ontmantelen, slechten en dempen. De aanwezigheid van een Rijksgevangenis voor militairen, later voor burgergevangenen, in het Kasteel van Woerden en de hiervoor genoemde militaire gebouwen en inrichtingen, waren tot 1879 de belangrijkste redenen om het stadje een garnizoen te laten behouden. Deze gebouwen en inrichtingen bleven in eigendom van het Rijk.
Woerden groeide van bijna 2.700 inwoners in 1814 tot circa 4.100 in 1878; in deze cijfers zijn de militairen en gevangenen niet meegeteld. De Franse tijd had de Woerdense samenleving en economie een flinke knauw bezorgd. De Woerdenaars hadden nog decennia nodig om te bekomen van de instorting van de zo belangrijke pan- en steenindustrie. De 'Ramp van Woerden' van 24 november 1813, waarbij de Fransen bijna dertig burgers vermoordden en een groot aantal verwondden, bestolen en dakloos maakten, drukte nog lang op het gemoed van de bevolking. De pan- en steenfabrieken waren tot het vierde kwart van de negentiende eeuw de dominerende economische sectoren. De opkomst van de befaamde Woerdense kaashandel begon pas vanaf 1880. De ligging aan de Oude Rijn en aan de Koninklijke Straatweg Leiden-Utrecht, die beiden

Plattegrond van de binnenstad van 'Woerden na 1828', daterend van circa 1832. Het zou nog tot aan het eind van de negentiende eeuw duren voordat de stad het merendeel van de op deze plattegrond nog te onderscheiden vestingwerken en binnengrachten ontmantelde. RHCRL, kaarten- en tekeningencollectie Woerden, ongenummerd.

door de Woerdense binnenstad liepen, bracht het nodige vertier en levendigheid in de stad. Als centrale marktplaats voor een aantal omliggende plattelandsplaatsen had Woerden bepaald 'stadse' allures gekregen. De aanwezigheid van notarissen, een vredegerecht (later kantongerecht) en een stedelijke bank van lening droegen daar ook aan bij. Een stedelijke aristocratie, zoals in de grote steden, was er niet; het stadsbestuur werd formeel en informeel gedomineerd door pan- en steenbakkers, middenstanders en veehouders. Dit was grotendeels een nieuwe elite van families en personen die na 1795 hun positie in de stad verkregen hadden. Hun bestuursstijl was liberaal en behoudend met weinig belangstelling voor vernieuwing of verandering. Dat sloot goed aan bij de bevolking van de stad, waarvan circa 70% protestant en 30% rooms-katholiek was. De fysieke opsluiting van de stad binnen haar muren symboliseerde de behoudende cultuur. Pas vanaf 1880 zou de decennia lang uitgestelde ontmanteling van de vesting Woerden tot een 'open stad' maken, open voor nieuwe ontwikkelingen op allerlei gebied.

Het garnizoen: omvang, organisatie en leiding

De legering van een infanteriegarnizoen in Woerden was een logische voortzetting van een situatie die al in de zeventiende eeuw bestond. De huurlingen, vaak Schotten of Zwitsers, waren vóór 1795 vooral belast met de bewaking van het Kasteel. Toen in 1787 Woerden als grensstad van het gewest Holland een brandpunt van patriotse acties was gebleken, besloot het stadhouderlijk bewind tot het bouwen van een grote kazerne, die in 1790 gereed kwam.[4]

De Woerdense bevolking wist dus wat militaire aanwezigheid betekende. In de Franse tijd was die niet groot, hooguit vijftien 'gendarmes'. Tussen 1814 en 1830 bestond het Woerdense garnizoen uit ongeveer twee compagnieën (in totaal 100-150 man) met een tiental officieren onder leiding van een majoor of kapitein. De manschappen waren meestal dienstplichtigen, hoewel er in de jaren twintig ook enige tijd beroepsmilitairen waren gelegerd, te weten compagnieën van het 32e Regiment Zwitsers.

De Belgische opstand in 1830 bracht vele tot dan toe rustende schutters in actieve dienst. Dat leidde er in Woerden toe, dat de bezetting meer dan verdubbelde. Vooral tussen 1830 en 1834 waren er perioden, waarin 300 tot 350 man in de kazerne en bij de burgerij moesten worden ondergebracht. Aanvankelijk waren dat schutters uit het nabijgelegen Gouda en Utrecht, in 1831 enkele maanden een bataljon Friese schutters, en vanaf eind 1831 tot september 1834 de mannen van de Noordbrabantse Mobiele Schutterij. Na 1835 bestond het garnizoen uit een bataljon van 250 tot 300 dienstplichtigen afkomstig van infanterieregimenten, waarvan de staf te Utrecht, Den Bosch of Arnhem was gevestigd. Na 1860 nam de omvang van het garnizoen geleidelijk af tot zo'n 200 man in 1870. Na 1870 werd het garnizoen met het jaar kleiner: in 1878 was er nog maar één compagnie van zo'n veertig man, aangevuld met een compagnie vestingartillerie van ongeveer dezelfde grootte.[5] Het garnizoen bestond overigens niet alleen uit officieren en soldaten, maar ook uit vrouwen en kinderen van gehuwde militairen en ondersteunend personeel om te koken en kleding te wassen.

Het garnizoen stond onder leiding van een commandant met de rang van majoor of kapitein, al naar gelang de omvang van het garnizoen. De garnizoenscommandant was het eerste aanspreekpunt voor het gemeentebestuur en de burgerij. Hij had daarnaast te maken met officieren van andere legeronderdelen dan zijn eigen infanterie. Zo waren daar de kapitein-kwartiermeester der artillerie, die het beheer had over het legermateriaal dat in het Arsenaal en de andere opslagplaatsen in en buiten de stad was opgeslagen, en de in Woerden gestationeerde kapitein-eerstaanwezend ingenieur der genie, belast met het beheer van de militaire gebouwen in het oostelijk deel van Zuid-Holland. Andere militaire overheden waren de luitenant-kolonel, die als gevangeniscommandant fungeerde en, na 1873, de luitenant-kolonel die de

Het Kasteel van Woerden, gezien vanaf de oostzijde, circa 1850. Het Kasteel was tussen 1813 en 1873 voornamelijk in gebruik als strafgevangenis en was een belangrijk bewakingsobject van het garnizoen. In 1873 werd het in gebruik genomen als Centraal Magazijn voor Militaire Kleding. Topografisch-historische atlas RHRCL, W2496, staalgravure van Joachim Poppel naar een tekening van L. Rohbock uit 1851.

leiding had over het Centraal Magazijn van Militaire Goederen. Dit waren allemaal officieren zonder manschappen, die net als het gemeentebestuur gebruik maakten van het garnizoen.

De persoon van de commandant kon de onderlinge verstandhouding maken of breken. Over het algemeen waren het redelijk diplomatieke vijftigers, die vrij soepel met eventuele problemen om wisten te gaan. Maar er waren uitzonderingen, zoals majoor Schrassart, stadscommandant in de jaren 1816-1819. De majoor had het stadsbestuur bij het bezoek van koning Willem I op 4 augustus 1816 ten overstaan van het koninklijk gezelschap en de massaal aanwezige burgerij geschoffeerd. Toen de raadsleden en burgemeester de koning wilden benaderen om hem welkom te heten, werden ze op bevel van Schrassart tegengehouden en teruggestuurd, waarbij één raadslid en de predikant Van Waenen 'met het geweer gestoten werden'. Dit viel zo slecht, dat het stadsbestuur zich in een officieel verzoekschrift tot zijn vorst wendde om een einde te maken aan Schrassart's 'pogingen om het gezag van andere ambtenaren onder het zijne te doen buigen'.[6] Kennelijk is Schrassart door zijn superieuren tot de orde geroepen, maar gemakkelijk zal dat niet gegaan zijn: pas in mei 1817 liet de minister van Binnenlandse Zaken weten, dat hij er vanaf nu op vertrouwde, dat er geen klachten meer over de commandant zouden zijn en de verhoudingen tussen het stadsbestuur en Schrassart goed zouden blijven.[7] Of dat vertrouwen gegrond was, valt te betwijfelen: toen er in juli 1817 een plaatselijke Commissie van Weldadigheid zou worden opgericht, moest de burgemeester aan prins Frederik, president van de landelijke commissie, meedelen dat de plaatselijke commandant geweigerd had in dit gemeentelijk comité plaats te nemen en dit ook andere officieren had verboden.[8]

De taken van het garnizoen

De hoofdtaak van het garnizoen in Woerden was de bewaking van militaire gebouwen, waaronder de gevaarlijke kruittoren, die vrijwel naast de kazerne stond en de bewaking van de Strafgevangenis in het Kasteel, waar tussen de 450 en 550 gevangenen hun straf uitzaten. Ook het grote Rijksbuskruitmagazijn dat tussen 1828 en 1830 was gebouwd in de Wierickerschans tussen Woerden en Bodegraven werd bewaakt door het Woerdense garnizoen. Er werden ongeveer twintig man onder leiding van een luitenant naar de schans gedirigeerd. De waakzaamheid van de wacht werd soms wel op bijzondere wijze op de proef gesteld. Garnizoenscommandant Piper klaagde op 6 juni 1843 zijn nood bij de burgemeester over schoolkinderen, die in de buurt van de wachtpost bij het Kasteel met een pistool (!) op mussen schoten. Het risico bestond, aldus de majoor, dat de schildwachten gewend raakten aan dat geschiet, waardoor hun waakzaamheid zou verslappen.[9]

Naast de genoemde panden bewaakten soldaten van het garnizoen in overleg met de burgemeester ook tijdelijk andere gebouwen, zoals in 1827 de Stadsbank van Lening,[10] Die buitengewone bewaking was alleen toegestaan na toestemming van de burgemeester. Majoor De Bock had dat nagelaten op 10 juni 1844, toen de bisschop voorging in een Heilige Mis in de rooms-katholieke kerk aan de Groenendaal. Hij had op verzoek van pastoor Van den Burg een sergeant en tien soldaten beschikbaar gesteld om de kerk te bewaken tijdens de plechtigheid. Gevolg: een boze brief van burgemeester De Brauw aan de Gouverneur van Zuid-Holland.[11]

Het gemeentebestuur of de burgemeester schakelden het garnizoen ook in bij allerhande andere taken op het gebied van de openbare orde en veiligheid. Zo verleende het garnizoen in 1850 extra toezicht bij een harddraverij in de (gevaarlijke) omgeving van de kruittoren[12] en voorkwam het dat kwajongens de stadswallen beklommen en het gras vertrapten, dat ten gunste van de stadskas werd verpacht.[13] Ook liet de burgemeester in oktober 1869 25 manschappen opdraven om opstandige kermiskramers op de Woerdense jaarmarkt aan te sporen hun attracties en kramen op de aangewezen plek op te bouwen.[14] Verder hielp het garnizoen bij het testen van de gemeente- en Rijksbrandspuiten en het blussen van branden en trad het in vol ornaat aan bij officiële doortochten van leden van het Koninklijk Huis.

De kazerne, thuisbasis van het garnizoen

Onder normale omstandigheden was het Woerdense garnizoen gelegerd in de uit 1790 daterende Kazerne, gebouwd tegen de westelijke stadswal. Het gebouw had in 1815 ruimte voor 500[15] en in 1870 voor 350 man. In tegenstelling tot veel andere kazernes in Nederland was het gebouw geen eigendom van de stad, maar van het Rijk, dat vanaf 1817 ook het gewoon onderhoud ervan voor zijn rekening nam. Als het aantal soldaten ver boven de normale sterkte was, dan moest het gemeentebestuur zorgen voor extra ruimte. Dit kon door meer gebouwen beschikbaar te stellen of door militairen bij burgers in te kwartieren. Voor gehuwde onderofficieren met kinderen stelde de stad een paar huisjes bij het Proveniershuis beschikbaar.[16] De garnizoenscommandant en zijn staf verbleven niet in de kazerne: soms huurden ze voor eigen rekening een woning, maar meestal huurden ze één of meer kamers in een van de logementen of bij burgers in de binnenstad.

Het meubilair, de legerbedden, de strozakken, het kookgerei en de rest van de inventaris van de kazerne waren eigendom van de stad, die ook verantwoordelijk was voor het onderhoud. De uitvoering was de taak van een stadsambtenaar, de 'agent van kazernering'.[17] Het ministerie van Oorlog betaalde voor het gebruik een vergoeding, het zogenaamde 'serviesgeld', dat de garnizoenscommandanten volop rechtvaardiging bood om over de kwaliteit te klagen. De klachten betroffen onder andere de vulling van de strozakken en de aanwezigheid van wandluizen in de kasten en kribben.[18] In 1834 waren de soepketels in de kazerne van langdurige bron van

Het stadsbestuur was belast met het beheer, onderhoud en financiering van het door het garnizoen gebruikte meubilair en servies in de kazerne. Leveranciers uit heel Nederland boden hun producten aan, zoals in deze folder uit Leiden uit 1843: kribben (bedden) voor militairen voor zestien gulden per stuk. GAW, inv.nr 223.

onenigheid. De huurprijs van vijftien cent per dag was volgens kapitein Van Beek veel te hoog en de ketels waren niet in orde. De soep kreeg in de ketels een onbestemde groenachtige kleur 'waardoor de manschappen een vooroordeel tegen koperen ketels hebben en hetgeen maakt, dat de manschappen het grootste gedeelte van hunne soep en middageten wegwerpen of weggeven'.[19] Klachten over de 'kazernefournitures' kwamen tot ver in de jaren zeventig met regelmaat terug.

Inkwartiering

Het sterkst ervoer de Woerdense bevolking de militaire aanwezigheid op momenten dat het aantal soldaten zo groot was, dat ze niet allemaal in de kazerne konden worden ondergebracht en er tot inkwartiering werd overgegaan. Strijk en zet gebeurde dat bij wisseling van het garnizoen. Omdat de stad niet onbeveiligd mocht blijven, kon het vertrekkende bataljon niet uitrukken voordat de nieuwe bezetting gearriveerd was. Gedurende één of twee nachten verdubbelde dan de bezetting. Aanvankelijk gebeurde dat elke drie maanden, en vanaf 1841 nog maar eens per jaar, begin mei. Daarnaast kon er onverwacht inkwartiering worden geëist, bijvoorbeeld in oorlogssituaties (Belgische Opstand, Frans-Duitse oorlog) of bij de doortocht van troepen vóór of na de jaarlijkse legeroefeningen bij Kamp Zeist of op de Veluwe.

Het stadsbestuur streefde naar een zo rechtvaardig mogelijke verdeling van de lasten van inkwartiering over de bevolking. In de vergadering van de gemeenteraad van 18 januari 1816 werd een Commissie van Inkwartiering in het leven geroepen, bestaande uit twee, later drie raadsleden, die werd bijgestaan door een ambtenaar met de titel 'amanuensis van inkwartiering'.[20] Deze amanuensis verdiende een gulden per week en was op grond van zijn instructie[21] belast met de

De Kazerne te Woerden werd in 1790 gebouwd in opdracht van de Staten van Holland. In 1830, kort voor de Belgische opstand, werd het pand uitgetekend door de sergeant-majoor der genie Guilielmus Dieltjens, opzichter der fortificaties te Woerden. De tekening toont de gevel en de plattegrond van het gebouw. RHCRL, kaarten- en tekeningencollectie, ongenummerd.

uitvoering van de werkzaamheden van de Commissie. De toewijzing van militairen aan burgers gebeurde op basis van een lijst van alle huizen, zowel in de stad als in de buitenbuurten, waarop per huis vermeld stond of daar één of twee soldaten konden worden ondergebracht.[22] Een aantal van die lijsten is bewaard gebleven. Daaruit blijkt dat er in 1815 600 en in 1836 ongeveer 500 manschappen konden worden ondergebracht in 315 huizen; in 1870 waren dat er 550 in ongeveer 375 huizen. Aan het begin van de Belgische Opstand in 1830 lijkt het aantal militairen te groot te zijn geweest om in de stad onder te brengen: burgemeester De Brauw vroeg in oktober van dat jaar toestemming aan de Gouverneur ook schutters in de naburige plattelandsdorpen te mogen onderbrengen.[23] In 1870 mobiliseerde het Nederlandse leger in verband met de dreiging die uitging van de Frans-Duitse oorlog. Als gevolg daarvan werd Woerden enkele maanden met zoveel dienstplichtigen belast, dat zowel de garnizoenscommandant als de burgemeester een noodroep richtten tot de minister van Oorlog en de commissaris des konings om de toestroom van gemobiliseerden, op dat moment ruim 900, te stuiten. De burgerij kon zoveel soldaten en paarden niet meer opvangen.[24] De lijst werd op volgorde afgewerkt, zodat niet elke burger bij elke inkwartiering de klos was. Officieren moesten in principe zelf voor huisvesting zorgen; in buitengewone omstandigheden kon de Commissie ook hen onderbrengen. Burgers konden de inkwartiering afkopen: de amanuensis bracht de soldaten dan onder bij anderen. Er waren namelijk genoeg inwoners, die wel op inkwartiering gesteld waren, vanwege de vergoeding die het ministerie van

Oorlog verstrekte.[25] De deftige burgerij kocht de inkwartiering vrijwel altijd af: officieren die daar werden besteed kwamen meestal in één van de herbergen in de stad terecht.[26]
Uiteraard waren er uitzonderingen op de inkwartieringsplicht: zo hoefden de burgemeester, de amanuensis, de onderwijzer van de openbare school en de pachter van de Bank van Lening geen onderdak te verlenen. Ook enkele stadsambtenaren, de predikanten en de pastoor waren vrijgesteld. In 1836 waren er plannen om aan die vrijstellingen een eind te maken. Veldwachter Isaac Treiture klom in de pen om dat te voorkomen: hij wees in zijn verzoek tot handhaving van zijn vrijstelling onder meer op de 'verwijdering ofwel 't vijandigen van militie tegen justitie- of politiedienaren'.[27] Het nogal vage resultaat van zijn brief: ambtenaren behielden hun vrijstelling, doch uitsluitend gedurende hun diensttijd. De hervormde dominee J. Broekman maakte eveneens bezwaar tegen het beëindigen van zijn vrijstelling met als resultaat, dat de geestelijkheid alleen op zaterdag en zondag geen militairen behoefde te huisvesten.[28] Ook in huizen waar zieken of zwangere vrouwen verbleven, hoefden geen soldaten te worden ondergebracht als de bewoners een doktersverklaring konden overleggen. De paarden van de doortrekkende cavaleristen of van de artillerietrein (het rollend materieel zoals kanonnen en affuiten) werden in voorkomende gevallen ook bij boeren en stalhouders in de stad gestald: in 1870 was er, afhankelijk van het winter- of zomerseizoen, plaats voor vijftig tot zeventig paarden.[29]
Na 1870 werd inkwartiering nauwelijks meer toegepast, aangezien het slinkend garnizoen steeds meer ruimte in de kazerne overhield. Toen het in 1877 nog eens gebeurde, bleek de jaren oude procedure niet goed toepasbaar meer te zijn. De 28-jarige Gerrit Schippers, die een paar dagen eerder vader was geworden, kreeg op 4 april een militair met een inkwartieringsbriefje aan de deur. Met het argument dat hij vrijgesteld was in verband met de aanwezigheid van een kraamvrouw stuurde Schippers de soldaat terug naar het raadhuis. Hier kon men de soldaat niet helpen door de afwezigheid van de burgemeester, kennelijk de enige die nog met de inkwartiering bekend of belast was. De militair keerde daarom terug naar Schippers, waarna er een heftige woordenwisseling ontstond over diens inkwartieringsverplichting. Zelf de buurvrouw nam deel aan de discussie. Om van het gezeur af te zijn betaalde Schippers de soldaat 23 stuivers om zelf in de stad onderdak te zoeken. Daar kreeg hij later spijt van; hij liet van het gebeurde proces-verbaal opmaken en kreeg zijn geld terug.[30]

Exercitie- en oefenterreinen

Naast de bewaking vormde de instructie of training van soldaten de belangrijkste bezigheid van het Woerdense garnizoen. Ze leerden marcheren in verschillende formaties en omgaan met wapens, tot 1870 nog de oude voorlaadmusketten.[31] Vanaf 1830 werden ook gymnastiek en zwemmen onderdeel van de training. Als het vroor, oefenden de soldaten zelfs buiten op het ijs onder grote belangstelling van de bevolking. De *Utrechtse Provinciale en Stadscourant* berichtte in januari 1849 over de manoeuvres van het garnizoen in volle wapenuitrusting op de schaats: 'Het strekt ten bewijze hoeverre men het door gepaste oefening brengen kan, daar de verschillende bewegingen, waarvan sommige al vurende, met vlugheid en eendragt verrigt werden'.[32] Een deel van de instructie vond plaats op de binnenplaats van de kazerne, maar voor grotere exercities en schietoefeningen waren andere terreinen noodzakelijk. Het stadsbestuur werd geacht om daarvoor te zorgen; het bleek een bron van regelmatige discussie en soms zelfs conflicten. Burgemeester en wethouders moesten manoeuvreren tussen de wensen en grillen van het garnizoen en de minister van Oorlog enerzijds en de gerechtvaardigde én ongerechtvaardigde klachten van de Woerdenaars anderzijds. In die situaties koos het stadsbestuur vrijwel steeds de kant van de burgerij. Nadat in 1830 de kazerne niet meer voldeed voor normale exercities, verhuisden deze naar ontmantelde stukjes van de vestingwerken. Aanvankelijk

Gezicht op de oostelijke stadswal, circa 1875. Door het waterpoortje stroomde de Keizersgracht, een rond 1885 gedempte sloot, die op de binnengracht uitliep. Op de voorgrond is het ravelijn te onderscheiden, dat door het garnizoen sinds 1835 als Exercitieveld in gebruik was genomen. Topografisch-historische atlas RHRCL W0453, fotograaf onbekend.

op een ravelijn aan de westkant van de stad buiten de Leidsepoort[33] (waar zich tegenwoordig het Westdampark bevindt) en vanaf 1836 op een terrein aan de oostkant, buiten de Utrechtsepoort[34]. Tegenwoordig heet dit nog het Exercitieveld, in gebruik als evenemententerrein. De garnizoenscommandant was eerst niet erg gelukkig met dit terrein omdat het te klein zou zijn en te dicht bij het Kasteel lag met zijn gevangenis en zijn stinkende gracht[35]; later heeft het garnizoen zich geschikt in deze situatie.
De exercities veroorzaakten weinig geluidsoverlast. Dat kon niet gezegd worden van de oefeningen van het tamboerkorps van het garnizoen. De trommelaars oefenden aanvankelijk bij de artillerieloodsen ten westen van de buitengracht. Die loodsen lagen in de buurt van de uitgaande weg naar Oudewater en Gouda. De paarden voor de koetsen en boerenwagens schrokken vaak van dat luide getrommel, waardoor er gevaarlijke situaties ontstonden. Burgemeester en wethouders losten dat op door het tamboerkorps in 1845 voor zijn exercities te verwijzen naar de Nieuwendijk, die vanaf de buitengracht in noordwestelijke richting naar de boerenbuurt 's-Gravesloot leidde. In de buurt van de Nieuwendijk stond maar één enkele boerderij, bewoond door de familie Groos. De familie lag in die tijd net in de clinch met het stadsbestuur over een grondkwestie. Het was daarom niet helemaal onbegrijpelijk dat de zoon des huizes, de jonge advocaat mr Nicolaas Sikkel Groos, een samenzwering van de gemeente vermoedde. Minstens drie keer in de week trommelde het garnizoen de familie het bed uit, een 'hels gevaar', zoals Sikkel Groos het omschreef. Hoewel het gemeentebestuur opzet ontkende en volhield dat er geen enkele andere plek beschikbaar was voor de tamboers, vonden zowel de minister van Oorlog als de gouverneur van Zuid-Holland dat burgemeester en wethouders de schijn sterk tegen hadden. Het provinciaal bestuur liet de zaak echter door één van zijn ambtenaren onderzoeken en die kwam zowaar tot de conclusie, dat de gemeente gelijk had: bij de wagenloodsen was het te gevaarlijk en op andere plaatsen zouden nog meer burgers geluidsoverlast hebben. Sikkel Groos ging door tot aan de Kroon, maar verloor tenslotte de zaak: de tamboers bleven op de Nieuwendijk oefenen.[36]
Behalve marcheren en musiceren moesten de soldaten ook leren schieten. Om daar een geschikte plaats voor te vinden, bleek een terugkerend probleem. Tot 1832 vonden de schietoefeningen plaats op het achttiende-eeuwse Fort Oranje op de noordoever van de Rijn, een kilometer ten oosten van de stad. Na 1832 oefenden ze op de straatweg naar Utrecht, die daarvoor enkele dagen per week in de vroege ochtend werd afgesloten voor het verkeer. De veehouders in de buurt waren daar niet gelukkig mee. Ze waren bang dat hun koeien of zijzelf bij zo'n oefening zouden

worden doodgeschoten. Een andere oplossing was echter 'buiten gevaar van ongelukken, welke door ongeoefenden schutters zouden kunnen worden daargesteld' echter niet gemakkelijk te vinden.[37] Het oog van de eerstaanwezend ingenieur der genie was in 1840 al gevallen op de zuidelijke buitenwal van de stad, tussen het Kasteel en het bolwerk waarop de korenmolen stond. Molenaar Hulsteijn en andere aanwonenden kondigden echter aan zich met alle mogelijkheden te zullen verzetten.[38] Desondanks werden de schietoefeningen in 1852 verplaatst naar de zuidelijke buitenwal (de tegenwoordige Wilhelminaweg): een paar deskundige artilleristen had verklaard dat er geen gevaar was voor de omgeving.[39] In 1862 werd ter plaatse op kosten van de gemeente een professionele schietbaan aangelegd, die niet alleen door het garnizoen, maar ook door de kort daarvoor opgerichte Vereniging voor Volksweerbaarheid werd gebruikt.
Of het nu aan de baan lag of aan de meer ontwikkelde wapens is niet duidelijk, maar het werd er voor de omwonenden bepaald niet veiliger op. In 1869 liet burgemeester Muller de schietbaan tijdelijk sluiten en begin 1872 deed zijn opvolger Nolen dat opnieuw. De molenaar was bij hem geweest met een kogel die door de ruit van de woning in de molen was gegaan en die de molenaarsvrouw op een haar na had gemist. Het paard van een graanhandelaar werd getroffen door een schampschot; de voerman had het dier slechts met moeite in bedwang kunnen houden. De burgemeester wilde de verantwoordelijkheid voor ernstige ongelukken niet meer nemen, ondanks het feit dat 'opheffing der schietbaan voor deze gemeente van gewigtige invloed zou kunnen zijn, daar door deze daad welligt de gemeente verstoken zou kunnen worden van de voordeelen, aan een garnizoensplaats verbonden.'[40] Deze mogelijk ongunstige gevolgen wogen voor Nolen niet op tegen de gevaren voor de bevolking. Hoewel de Vereniging voor Volksweerbaarheid bereid was de nodige verbeteringen aan te brengen zodra ze daarvoor genoeg geld in de clubkas had[41] is de schietbaan na 1872 niet meer in gebruik geweest.

De medische zorg voor het garnizoen

Het lichamelijk welzijn van het garnizoen was aanvankelijk toevertrouwd aan de plaatselijke geneesheren De Brauw (die ook burgemeester was) en Pruijmboom. Als een militair erg ziek was, werd hij naar het militair hospitaal in Utrecht overgebracht. De burgerdokters waren kennelijk niet erg actief, want eind 1826 schreef de minister van Binnenlandse Zaken het stadsbestuur aan om de beide heren op hun verplichtingen ten opzichte van het garnizoen te wijzen.[42] Na 1830,

Foto, genomen vanaf de toren van de hervormde kerk van Woerden in zuidwestelijke richting, circa 1875. In het midden staat de korenmolen De Windhond met erachter de binnengracht. Links en rechts is de binnenwal van de vesting te zien; op het waldeel links van de molen lag de in 1862 aangelegde en in 1871 gesloten schietbaan voor het garnizoen. Topografisch-historische atlas RHRCL W0457, fotograaf onbekend.

Het Proveniershuis aan de Rijn te Woerden, gebouwd in 1668, werd in 1832 deels door het garnizoen in gebruik genomen als Infirmerie en bleef die functie behouden tot het vertrek van het garnizoen in 1879. Het pand werd later gebruikt voor opslag van legergoederen. Deze foto dateert van 1959, twee jaar later, in 1961, werd het Proveniershuis afgebroken. Topografisch-historische atlas RHCRL, W0914, fotograaf onbekend.

toen het aantal militairen sterk toenam, werd een officier van gezondheid aan het garnizoen toegevoegd. Deze zwaaide de scepter in de ziekenzaal in het Proveniershuis. Dit uit 1664 daterende pand stond aan de Rijn (die toen nog door de binnenstad stroomde) en was eigendom van de stad, die het in 1832 aan het ministerie van Oorlog beschikbaar stelde om de bovenzaal ervan als 'infirmerie' in te richten. Dat was net op tijd, want in augustus 1832 begon de eerste van de vier grote cholera-uitbraken die Woerden in de negentiende eeuw teisterden. Hoeveel slachtoffers in 1832 onder de militairen vielen, is niet bekend. De tweede cholera-epidemie in 1849 trof 23 militairen, waarvan er enkele overleden. Bij de derde uitbraak in 1859 werden 76 soldaten ziek. De laatste van de vier cholera-uitbraken in 1866, trof 180 inwoners: 93 hiervan kwamen te overlijden, waaronder zeven militairen. Na deze epidemie verzocht de garnizoenscommandant het gehele Proveniershuis als militaire infirmerie te mogen gebruiken. Aan deze wens werd in 1866 voldaan.[43] Op aanwijzing van de officier van gezondheid en de eerstaanwezend ingenieur der genie werd het vervallen gebouw aanzienlijk verbeterd.[44] Veel zal er echter na deze verbouwing niet meer in de infirmerie zijn omgegaan, aangezien het garnizoen na 1870 steeds kleiner werd. In 1878 werd er in Woerden al niet eens meer een actief officier van gezondheid benoemd, maar werd de functie waargenomen door een gepensioneerde militaire arts.

In de hoogtijdagen van het garnizoen, tussen 1830 en 1870, werden er in de infirmerie medische klachten van allerhande aard behandeld. Die varieerden van cholera en pokken tot meer of minder ernstige verwondingen, opgelopen bij vechtpartijen of exercities. Ook constateerde de officier van gezondheid regelmatig venerische kwalen of geslachtsziekten. De patiënten vertelden dit ongemak te hebben opgedaan in het huis Het Kersenboompje aan de Havenstraat, een logement en kroeg, gedreven door de oud-militair Willem Bons. Al in 1846 wees majoor Fischer het huis aan, 'alwaar, zoo ik verneem, zich vrouwen en meisjes ophouden, die aanleiding tot wangedrag geven en na bezette tijd militairen binnen laten.'[45] Twintig jaar later was dat nog altijd zo. Soldaat Van den Draaij, bij wie in juli 1864 syfilis werd ontdekt, verklaarde tijdens zijn ondervraging dat hij zijn kwaal in Het Kersenboompje had opgelopen na contact met Betje Bons, de ruimdenkende dochter van de kastelein. Zij had hem tegen betaling van een kwartje haar diensten aangeboden. Behalve Van den Draaij's verklaring was er verder geen direct bewijs. Niet vreemd, want het verkrijgen van bewijs zou, zoals garnizoenscommandant majoor Hamminck Schepel opmerkte, moeilijk zijn, 'omdat men, uit den aard der zaak, affaires waarvan

Gezicht in de Havenstraat te Woerden in noordelijke richting, vanaf de stadswal, 1873. In het witte pand rechts aan het eind van de straat, midden op de foto, was het logement Het Kersenboompje van Willem Bons, waar soldaten van het garnizoen prostituees bezochten. Topografisch-historische atlas RHCRL, W3135, fotograaf G. Lambert.

hier de rede is, zonder getuigen afdoet.'[46] Maar Van den Draaij was niet het enige slachtoffer: in 1862 en 1863 waren er al meer militairen met geslachtsziekten. Zij verklaarden het bed te hebben gedeeld met Betje, met Leentje Wurmhout of met de Oudewaterse Johanna Schmidt alias Geelbuik, twee andere beruchte prostituees.[47] Het vertrek van Betje Bons in 1865 naar Gouda heeft kennelijk een heilzame werking gehad. Na die tijd kwamen er uit de infirmerie geen klachten meer over geslachtsziekten.

De geestelijke verzorging van het garnizoen

Zo actief als het ministerie van Oorlog zich betoonde in de medische zorg voor het garnizoen, zo terughoudend stelde het zich op bij de zorg voor het geestelijk welzijn van de soldaten. Waren er in de zeventiende en achttiende eeuw nog legerpredikanten, in de negentiende-eeuwse krijgsmacht was die functie verdwenen. In 1819 besloot de koning voor het laatst tot het toekennen van gratificaties aan rooms-katholieke geestelijken voor door hen verleende zielzorg; de Woerdense pastoor Richel verklaarde in dit verband aan het stadsbestuur dat hij tussen 1813 en 1818 wel zo'n 125 katholieke militairen en hun gezinnen had bijgestaan, zowel geestelijk als materieel.[48] Pas in 1914 benoemde het leger weer officieel geestelijke verzorgers.[49]

De militairen van het Woerdense garnizoen vervulden hun kerkelijke plichten in de plaatselijke kerken. Voor de protestanten in het garnizoen beperkten die zich tot het bijwonen van de diensten. Garnizoenscommandant Hoogeveen beklaagde zich in september 1863 over het feit dat de soldaten in de hervormde kerk vanaf de hen toegewezen zitplaatsen de predikant niet konden verstaan. Dat de soldaten dan indommelden of zich met zaken gingen bezighouden die in een kerk minder gepast waren, was, hoewel niet goed te praten, wel te begrijpen. En er was meer: 'Voegt men hier nu bij, dat de Roomsche geestelijkheid altoos werkzaam is om proselieten (bekeerlingen) te maken en reeds den tamboer Den Blanken, die, ofschoon Roomsch gedoopt, later de hervormde godsdienstoefening bijwoonde, nu zijn verlangen heeft kenbaar gemaakt om tot het Roomsche geloof over te gaan, hetgeen bij geruchte nog met twee andere miliciens het geval zou zijn, dan vermeen ik met bescheidenheid bij den kerkenraad te mogen aandringen in het belang van die aangelegenheid, om of de militairen eenen anderen zitplaats te geven ofwel hen eene afzonderlijke godsdienstoefening te doen bijwonen".[50] De kerkenraad maakte zich kennelijk niet zo veel zorgen over de geloofsafval van soldaten, die officieel niet tot zijn kudde

De rooms-katholieke kerk aan de Groenendaal te Woerden in 1873. Militairen van het garnizoen bezochten de plaatselijke kerken; voor de katholieke militairen was er 's morgens vroeg een speciale 'soldatenmis'. Topografisch-historische atlas RHCRL, W0114, fotograaf G. Lambert.

behoorden: majoor Hoogeveen kreeg te horen, dat er noch andere zitplaatsen noch een speciale dienst voor militairen zouden komen.[51]

De katholieke militairen hadden wel een eigen godsdienstoefening in het rooms-katholieke kerkje aan de Groenendaal. Burgers bezochten eveneens deze 'soldatenmis' omdat ze niet hoefden te betalen voor de zitplaatsen. Naarmate het aantal militairen afnam, werd de soldatenmis steeds meer een schadepost voor de parochiële kas. In een vergadering van het kerkbestuur in maart 1870 stelde kerkmeester Roeleveld voor om de burgerlijke ontduikers van het zitplaatsgeld alsnog te laten betalen en alleen de militairen ervan vrij te stellen.[52] Het voorstel werd naar een volgende vergadering verdaagd, waarna er vervolgens nooit meer over gesproken werd. Misschien vreesde men bij nader inzien dat invoering van zitplaatsgeld voor de soldatenmis tot afname van het aantal kerkgangers zou leiden, wat ook niet de bedoeling was.

Dat de geestelijkheid zich niet alles kon veroorloven ten opzichte van het garnizoen ontdekte kapelaan Pape, toen hij het op 13 januari 1865 waagde in de soldatenmis vanaf de kansel te verklaren dat de militairen van het garnizoen de plaatselijke zeden zouden bederven. Het *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad* meldde dat de kapelaan, toen die soldaten een klacht dreigden in te dienen bij de hoge militaire autoriteiten, op zijn wat krasse opvattingen terugkwam. 'Men voedt algemeen de hoop', aldus de krant, 'dat na het gebeurde gemelde kapellaan tot meerdere onderlinge verdraagzaamheid in het algemeen geneigd zal zijn, waarvan de bevordering zoo zeer wenschelijk is.'.[53]

Het economisch belang van het garnizoen voor de stad

Omdat cijfermateriaal ontbreekt, is het niet mogelijk te berekenen hoe groot het economisch belang van de aanwezigheid van een garnizoen voor Woerden exact is geweest. De stukken bevestigen evenwel niet zonder meer de veronderstelling dat het garnizoen een belangrijke pijler voor de stedelijke bedrijvigheid was. De suggestie dat dat wel zo was, kwam zelden uit onverdachte hoek. Uit officiële stukken ontstaat wel de indruk dat vooral de plaatselijke herbergiers een belangrijk deel van hun omzet aan het garnizoen te danken hadden. Als er ongeregeldheden of overtredingen rond of door militairen werden gemeld, was dat vrijwel altijd in relatie tot kroegbezoek en ervan uitgaande, dat slechts een klein deel zich in de herbergen misdroeg, ligt het voor de hand dat de kasteleins ook heel veel keurige klanten in uniform hadden. Hoewel de soldij niet hoog was, hield menig soldaat een paar centen achter de hand voor een broodnodig verzetje in het verder weinig opwindende garnizoensleven.

Izaac de Brauw (1784-1871) was medicinae doctor te Woerden. Van 1824 tot 1826 was hij wethouder en tussen 1826 en 1852 burgemeester van Woerden. In die hoedanigheid onderhield hij namens de stad de contacten met het ministerie van Oorlog en de staf van het garnizoen. Tot 1830 was hij ook belast met een deel van de medische zorg voor de militairen. Portret door een onbekende kunstenaar, aanwezig in het Stadhuis te Woerden.

Als er klachten waren over militairen, dan was het meestal omdat ze zich misdroegen in of nabij de kroeg. Het betrof dan vooral soldaten en onderofficieren, die niet veel te verteren hadden. De officieren, waarvan er over het algemeen zo'n tien tot vijftien in de stad verbleven, besteedden veel meer, vooral omdat zij 'hun stand moesten ophouden'. Officieren kwamen niet in kroegen als het Kersenboompje van Willem Bons of in de Oliphant aan het Kerkplein; zij hielden sociëteit bij Van Vliet aan de Hogewoerd en dineerden ten huize van de weduwe Oostrum.[54] In tegenstelling tot hun manschappen werden de officieren ook aangeslagen in de stadsbelastingen. Over het algemeen waren ze goed voor hun geld, hoewel ook hier de uitzondering de regel bevestigt. De eerste luitenant Thijssen was eind 1825 met zijn compagnie van Woerden naar Utrecht vertrokken zonder een uitstaande schuld van ruim twintig gulden bij de koopman Frederik Ritzau te betalen. Ritzau ging er achter aan, wist de luitenant te traceren, maar die wist aan zijn crediteur te ontsnappen. Ten einde raad schakelde Ritzau de burgemeester van Woerden in, die contact opnam met de commanderend kolonel in Utrecht. Deze zorgde voor een betalingsregeling, waarbij elke maand vier gulden van Thijssen's wedde werd afgehouden, zodat Ritzau binnen een half jaar zijn geld had.[55] De verhuur van kamers of huizen aan officieren was ook een belangrijke bron van inkomsten voor Woerdense burgers. Burgemeester De Brauw verhaalde in 1830 aan de gouverneur van Zuid-Holland, dat er zelfs inwoners waren, die speciaal voor de verhuur aan officieren op krediet onroerend goed en meubilair hadden aangeschaft. Er lagen toen zo'n zestig manschappen en twee officieren in Woerden en die brief diende om de hulp van de Gouverneur in te roepen om Woerden een veel groter garnizoen te bezorgen. Dat was nodig, aldus De Brauw, 'om ons stadje tot haar vorigen luister te doen herleven'.[56]

Behalve de kasteleins en de kamerverhuurders profiteerden ook de gelukkigen die via openbare aanbesteding werk of goederen aan het garnizoen mochten leveren. Elk jaar werd door de eerstaanwezend ingenieur het onderhoud aan de militaire gebouwen aanbesteed. De levering van het 'munitiebrood', het brood voor het garnizoen, gunde hij aan plaatselijke bakkers. Garnizoenscommandant Fischer raamde de omzet uit brood, drank, timmerwerk en andere diensten die het garnizoen de stad opleverde, in 1848 op zo'n 2000 gulden. Toen de stad hem weer eens lastig viel met een verzoek om extra geld voor het kazernemeubilair, verklaarde de majoor dat burgemeester en wethouders 'hunne schadevergoeding moesten vinden in de meerdere opbrengst der stedelijke belastingen, het meerder vertier en de daaruit voortvloeijende meerder omloop van geld onder de ingezetenen.'[57]

Een minder gewenste, maar kennelijk toch wijdverbreide economische activiteit was de illegale handel in legergoederen. De manschappen verpatsten ondergoed, hemden, lakens en soms hele uniformen aan plaatselijke uitdragers. De garnizoenscommandant wist in 1846 precies wie de

kooplui waren die de goederen verhandelden.[58] Dit misbruik werd niet alleen in Woerden geconstateerd, ook in andere garnizoensplaatsen kwam het veel voor. Op aandrang van het ministerie van Oorlog werd in 1847 een politieverordening vastgesteld om de diefstal van legergoederen te bestrijden.[59] Afgedankte legerkleding werd voortaan eenmaal per jaar geveild en alleen goederen gemerkt met een jaartal konden worden beschouwd als legaal gekocht.[60]
Het gemeentebestuur gebruikte het garnizoen ook om het stadje voort te stuwen in de vaart der volkeren. Toen in 1846 de eerste plannen voor een spoorweg tussen Rotterdam en Utrecht ontwikkeld werden, wees het gemeentebestuur de directie van de Rhijnspoorweg Maatschappij onder andere op de aanwezigheid van het garnizoen als argument om een halte in Woerden te vestigen.[61] Het economisch belang van de aanwezigheid van het leger werd ook aangewend bij de laatste pogingen om het garnizoen voor Woerden te behouden.

Het garnizoen en de burgerij: een haat-liefdeverhouding

Het is niet gemakkelijk een eenduidig beeld te schetsen van de verhouding tussen de Woerdenaars en het garnizoen. De archieven melden nu eenmaal weinig over hun dagelijkse omgang. De correspondentie van het stadsbestuur schetst met een relatief groot aantal klachten over onderlinge ruzies en vernielingen het beeld van een moeizame relatie. Maar dit is een vertekend beeld. Toen in 1834 het bataljon Brabantse schutters met groot verlof naar Breda vertrok, stond in de krant dat dit vergezeld ging 'van de agting en de beste wenschen van Woerdens ingezetenen'.[62] Toch lijkt het of de meeste Woerdenaars vrij onverschillig ten opzichte van hun garnizoen stonden zonder dat ze er echter grote problemen mee hadden.
De krijgsmacht als organisatie spande zich niet in om een grotere maatschappelijke waardering te krijgen. Verschillende officieren hadden daar kritiek op, volgens hen was het leger in zichzelf gekeerd en stond het met de rug naar de samenleving.[63] De kazerne en de stad waren twee aparte werelden, vooral ook doordat de militairen slechts passanten waren in de gesloten Woerdense samenleving. Huwelijken tussen soldaten uit het garnizoen en Woerdense meisjes zijn - voor zover is na te gaan - in de negentiende eeuw niet gesloten en weinig dienstplichtigen bleven in Woerden of keerden er later terug. De enkele militair die bleef, deed dit vanwege een goede baan, zoals sergeant Van Loon, die in 1842 benoemd werd tot commies der stedelijke belastingen.[64] Zijn meerdere, de tweede luitenant Franck, solliciteerde in datzelfde jaar naar de vrijgekomen functie van stadssecretaris.[65] Zonder succes.
De indruk bestaat dat de officieren van het garnizoen en de deftige burgerij het onderling beter konden vinden dan de soldaten met de 'gewone' Woerdenaars . Zo vierde de stedelijke elite samen met de garnizoenscommandant en zijn staf in 1837 de verjaardag van kroonprinses Anna Paulowna met een gezamenlijk diner en een luisterrijk bal in de gerenommeerde herberg De Dubbele Sleutel naast de Leidsepoort.[66] Om de verveling te verdrijven organiseerden de officieren en onderofficieren regelmatig concerten of toneelvoorstellingen waarvan de opbrengst ten goede kwam aan de armen of hulpbehoevenden. In januari 1851 leverde een dergelijke benefietvoorstelling 75 gulden op, waarvan 20 gulden aan de kort tevoren opgerichte Vrouwen-Vereniging, een soort brei-club, werd aangeboden.[67] Maar ook zonder goed doel wilde het leger de inwoners wel vermaken met muziek: de zomeravondconcerten van de hoornblazers van het regiment zullen het stadje in 1864 wellicht voor korte tijd daadwerkelijk de zo vaak gesuggereerde 'garnizoensgezelligheid' hebben bezorgd.[68]
Maar minstens zo vaak was er van saamhorigheid en verbroedering weinig te merken. Regelmatig was er sprake van dronkenmansruzies, scheldpartijen en gevechten, die niet zelden eindigden voor de kantonrechter. Misdragingen van manschappen van het garnizoen vielen onder het militair recht en de meeste conflicten waarin soldaten schuldig bleken, deed de

De binnenplaats van de Kazerne met gemobiliseerde soldaten in 1915. In de tijd dat Woerden nog een garnizoen had was het complex een afgesloten terrein, waar burgers zelden tot nooit toegang verkregen. Topografisch-historische atlas RHCRL, W0532, prentbriefkaart.

garnizoenscommandant af met een disciplinaire straf. Daarbij waren de militairen lang niet altijd de schuldigen. Met name de jonge Woerdenaars, vaak arbeiders uit de pan- en steenfabrieken aan de westkant van de stad, schepten er genoegen in om hun geüniformeerde leeftijdgenoten uit te dagen en te sarren. Zo werd er in juni 1859 proces-verbaal opgemaakt tegen de jonge Nicolaas Clausman, die voetzoekers had gegooid naar twee luitenants. Opmerkelijk was dat hij dit deed 'onder luid gejuich van verscheidene personen'.[69] En op 2 maart 1869 gooiden twee onbekende mannen de infanterist Wybe Postuma in de buurt van de Leidsepoort in de Oude Rijn. De aanleiding: Postuma had 'Verrek!' geroepen toen de twee hem voor 'boer' hadden uitgemaakt.[70]
Op hun beurt toonden de mannen van het garnizoen zo nu en dan ook weinig ontzag voor het stadsbestuur en zijn ambtenaren. Zo nam in 1879 een zevental onderofficieren klepperman Johan Coenraad Jong te grazen, toen hij het waagde, kort voor het vertrek van het garnizoen, hen aan te spreken op hun luide gezang midden in de nacht. Een paar klappen en een houw van een sabel brachten de 58-jarige nachtwaker voor enkele dagen in de ziekenboeg.[71] Het zijn slechts enkele voorbeelden uit een lange reeks van grote en kleine delicten.

De opheffing van het Woerdense garnizoen

Toen eind 1878 de minister van Oorlog bekendmaakte dat hij Woerden zijn status van garnizoensstad ontnam, kwam dat bericht voor velen als een verrassing. Of het echt onverwacht was, valt te betwijfelen. De veranderingen in voorafgaande jaren hadden de noodzaak van een garnizoen in Woerden aanzienlijk verkleind.
Zo'n verandering was de opening van een intendance, voor de distributie en verzorging van kleding en voedsel voor het leger. Dit was een van de gevolgen van de chaotisch verlopen

Officieren en manschappen van het regiment Rijdende Artillerie in Oudewater, vermoedelijk aldaar in 1866 ingezet bij handhaving van het vervoersverbod in verband met de heersende runderpest. Ook militairen van het Woerdense garnizoen werden voor dergelijke taken ter ondersteuning van het plaatselijk bestuur ingeschakeld. Beeldbank Het Utrechts Archief, cat.nr 220940, fotograaf E. Rahms.

mobilisatie van 1870. Er was besloten tot een reorganisatie waarbij in Nederland drie Centrale Magazijnen voor Militaire Kleding en Uitrusting werden geopend, in Delft, Amsterdam en Woerden. In Woerden werd het Centrale Magazijn gevestigd in het Kasteel, tot dan toe in gebruik als strafgevangenis voor vrouwen. Het bewakingsniveau voor het Centraal Magazijn was veel lager dan dat voor de gevangenis, zodat één van de hoofdtaken van het garnizoen aan belang inboette. Het Centraal Magazijn zou zich in de komende eeuw ontwikkelen tot een van de belangrijkste distributie- en onderhoudscentra van de krijgsmacht en het vertegenwoordigde voor Woerden een zeer groot economisch belang.[72] In 1878 stond het bedrijf echter nog in de kinderschoenen; velen beschouwden de vervanging van de gevangenis door het Centraal Magazijn op dat moment als een slechte ruil.

Een ander dreigend voorteken was de inkrimping van het garnizoen na 1875. Omdat de schietbaan wegens onveiligheid gesloten bleef, konden geen schietoefeningen plaatsvinden. De tirailleurcompagnie met de meer gespecialiseerde schutters van het in de stad gelegerde bataljon was daarom al niet meer in Woerden ondergebracht. Dit betekende een afname van zo'n honderd man. Met de inwerkingtreding van de Vestingwet van 1874, waarbij Woerden definitief zijn status als vestingstad verloor, dreigde het vertrek van de twee resterende infanteriecompagnieën, bijna tweehonderd man. Eensgezind richtten stadsbestuur en burgerij zich tot de minister met het verzoek om een groter garnizoen. Op de korte termijn had dit succes: de overplaatsing van de infanteristen naar Utrecht werd in maart 1874 opgeschort. Maar in de daaropvolgende jaren nam het aantal manschappen geleidelijk verder af.

Begin 1879 bezorgde het ministerie van Oorlog Woerden een onaangename verassing: de stad zou haar garnizoen dan toch verliezen. De gebrekkige communicatie maakte het nog vervelender. De betrokkenen kregen het nieuws niet rechtstreeks meegedeeld, maar moesten het opmaken uit de jaarlijkse berichten van garnizoensveranderingen in de Staatscourant[73]. Naast Woerden verloren ook Heusden, Harlingen en Terneuzen hun garnizoen en werd het aantal militairen in andere garnizoensplaatsen sterk ingekrompen.

De gemeenteraad beraadde zich op het 'aanwenden van pogingen tot het behoud van het garnizoen'. Op voorstel van de likeurstoker Hofman besloten de heren wederom een verzoekschrift aan de minister te richten. Veel fiducie hadden ze er niet in. Hofman zelf dacht dat het allemaal wel

Het Kasteel van Woerden, enkele jaren na de ingebruikneming als Centraal Magazijn, circa 1880. Op de voorgrond staat de portierswoning, vóór 1873 ook gedeeltelijk gebruikt als 'wacht' voor de bewakers uit het garnizoen. Topografisch-historische atlas RHCRL, W3021, fotograaf onbekend.

niet veel zou helpen, maar dat de gemeente dan in elk geval al het mogelijke zou hebben gedaan. De door Hofman opgestelde formulering 'dat de opheffing van Woerden als garnizoensplaats niet moge geschieden, al mogt dit ook eenige opofferingen van de zijde der gemeente ten gevolge hebben' ging burgemeester Doijer al te ver. Volgens de burgemeester, en met hem de meerderheid van de raad, mocht die laatste passage wel worden geschrapt, wat duidelijk illustreert hoe het stadsbestuur in feite al afscheid had genomen van zijn garnizoen.[74] Minister Den Beer Poortugael had in zijn reactie ook niet veel woorden nodig om zijn begrip voor het standpunt van de raad te tonen en het verzoek vervolgens zonder verdere toelichting af te wijzen.[75]

Via een ingezonden brief in het *Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad* ondernam het liberale Tweede Kamerlid mr J.G. Patijn een laatste poging de besluitvorming te beïnvloeden. Patijn vertegenwoordigde het kiesdistrict Gouda, waar Woerden onder viel, en achtte zich kennelijk aan zijn kiezers aldaar verplicht. Hij wees in zijn brief op de goede ligging van de stad aan het spoor en de Oude Rijn, de uitstekende militaire gebouwen, het mooie exercitieveld en de 'flinke schietbaan'.[76] Dat die laatste al vijf jaar niet meer werd gebruikt hadden Patijn's Woerdense aanhangers het in Den Haag wonende Kamerlid kennelijk niet verteld.

Het maakte ook niet meer uit: op 1 mei 1879 vertrok het laatste garnizoen vanuit de Woerdense kazerne naar Utrecht. De bewaking van de militaire gebouwen en opslagplaatsen lieten zij over aan een handjevol artilleristen. Binnen twee jaar waren ook zij vertrokken. Het zou ruim 35 jaar duren, tot de mobilisatie van 1914, voordat Woerden weer overspoeld werd met dienstplichtige militairen.

Conclusie en epiloog

Uit de voorgaande beschrijving van de aanwezigheid gedurende een periode van 65 jaar van een garnizoen in een negentiende-eeuws plattelandsstadje is gebleken dat die aanwezigheid invloed heeft gehad op het dagelijks leven. Hoe groot die invloed is geweest valt niet precies in te schatten, mede vanwege het ontbreken van archiefmateriaal en bronnen uit de informele sfeer. Het wel aanwezige materiaal, vooral overheidsarchieven, geeft een beeld van een over het algemeen harmonieus naast elkaar leven, maar niet samenleven van burgerij en krijgsmacht, twee toch duidelijk gescheiden groepen. Hoewel burger en militair in het dichtbevolkte stadje

elke dag met elkaar geconfronteerd werden en met dezelfde oorlogsdreiging, epidemieën en andere problemen te maken kregen, vond een vorm van verbroedering slechts zelden plaats. De contacten tussen die groepen beperkten zich voornamelijk tot aan handel en horeca gerelateerde activiteiten in de meest brede zin des woords; daarnaast zorgde de periodieke inkwartiering voor meer intensief contact. De aanwezigheid van het garnizoen werd bij de gewone burger vooral gemerkt in uitzonderlijke situaties, zoals de mobilisaties van 1830-1834 en 1870.
Het gemeentebestuur was de schakel tussen de stedelijke samenleving en de krijgsmacht, die met zijn eisen betreffende huisvesting en inrichting van oefenterreinen wel enige impact op de ruimtelijke ontwikkeling had. De opeenvolgende stadsbesturen probeerden zich in die relatie over het algemeen zo onafhankelijk mogelijk op te stellen, waarbij het belang van de inwoners vrijwel steeds prevaleerde. Waar mogelijk maakten de stadsbestuurders gebruik van de voordelen, die de aanwezigheid van het garnizoen hen bood.
De nadelige gevolgen van het plotseling vertrek van het garnizoen uit Woerden waren minder dan vooraf gevreesd en verondersteld. Dat kwam omdat het opheffen van de garnizoensstatus niet geheel onverwacht was, het economisch belang van het garnizoen minder groot was dan vaak werd gesuggereerd en de oprichting van het Centraal Magazijn van Militaire Kleding in Woerden op termijn nieuwe werkgelegenheid en afzetmogelijkheden bood.
Er is tot op heden slechts weinig geschreven over kleine garnizoensplaatsen in Nederland in de periode 1815-1875. Waar dat wel gebeurde. lag de nadruk vaak op gebouwen of vestingwerken. Publicaties, die zich op de niet-ruimtelijke aspecten richten, betreffen veelal grotere plaatsen en vroegere of recentere perioden, vaak in relatie tot nog bestaande kazernes of legereenheden. Het voorgaande artikel kan wellicht een aanleiding en vergelijkingsmateriaal bieden voor soortgelijk onderzoek naar de kleine garnizoensstadjes en hun bezetting in de negentiende eeuw.

Archiefbronnen

Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard, Woerden (RHCRL)
W002, Archief Gemeentebestuur Woerden 1811-1936 (GAW)
- inv.nrs 10-22, notulen gemeenteraad 1816-1845 en 1853-1879.
- inv.nrs 39-40, verbalen gemeenteraad met relatieven, 1846-1852.
- inv.nrs 114-140, verbalen burgemeester en wethouders met relatieven, 1846-1852.
- inv.nrs 191-228 en 249-276, ingekomen stukken 1816-1845.
- inv.nrs 231-248, brievenboeken, 1822-1845.
- inv.nrs 249-276, ingekomen en minuten van uitgaande stukken, 1852-1879.
- inv.nr 458, ingekomen en minuten van uitgaande gehime, vertrouwelijke en kabinetsbrieven bij en van burgemeester en wethouders, 1836-1879.
- inv.nrs 466-499, ingekomen en minuten van uitgaande stukken bij en van de burgemeester, 1846-1879.
- inv.nr 517, ingekomen geheime, vertrouwelijke en kabinetstukken bij de burgemeester, 1824-1850.
- inv.nrs 519-520, ingekomen en minuten van uitgaande, geheime, vertrouwelijke en kabinetstukken bij en van de burgemeester, 1853-1884.
- inv.nrs 862-863, stukken betreffende het Proveniershuis, 1858-1877.
- inv.nrs 868-869, stukken betreffende het Exercitieveld, 1867-1869.
- inv.nr 987, staten van door de garnizoenscommandant per kwartaal opgemaakte staten van de ingekomen en vertrokken militairen, 1872-1877.
- inv.nr 988, registers van bevolking van in Woerden gelegerde militairen, 1873-1881.
- inv.nrs 1567-1573, stukken betreffende inkwartiering en vorderingen, 1812-1870.

W142, Archief Nederlands-Hervormde gemeente van Woerden (ANHG)
- inv.nrs 4-7, acta van de kerkenraad, 1814-1891.
- inv.nr 19, ingekomen stukken bij de kerkenraad, 1819-1899.
- inv.nr 30, brievenboek van verzonden brieven door de kerkenraad, 1863-1912.
- inv.nr 148, stukken betreffende militairen binnen de gemeente, 1863-1947.

W141, Archief Rooms-Katholieke Bonaventuraparochie van Woerden (ARKP)
- doos 56, notulen van het kerkbestuur 1859-1970.
- doos 58, correspondentie van het kerkbestuur, 1722-1916.

Website

Delpher, website historische kranten op www.delpher.nl/nl/kranten .

Literatuur

Alkemade 1998 ➤ W.R.C. Alkemade, 'De Woerdense kazerne', *Heemtijdinghen: orgaan van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging 34* (1998) 61-65.
Alkemade 2010 ➤ W.R.C. Alkemade, 'De eerste jaren van het Centraal Magazijn van Militaire Kleding en Uitrusting te Woerden, 1873-1923', *Heemtijdinghen: orgaan van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging* 46 (2010) 50-64.
Beijer 1956 ➤ D. Beijer, *Woerden sinds 1816, samengesteld uit gegevens berustend in het gemeentearchief*, Woerden 1956.
Bouman 2014 ➤ W. Bouman, 'Legerpredikant wordt honderd jaar', *Nederlands Dagblad* (23 oktober 2014).
Van Es 1993 ➤ Jan van Es, *Waakzaam in Woerden: de gemeentepolitie 1813-1993*, Woerden 1993.
Van Es 2004 ➤ Jan van Es, *Limes en Linie: twintig eeuwen verdedigingswerken tussen de Oude Rijn en de Hollandsche IJssel*, Woerden 2004.
Gravendaal 1979 ➤ C.J.W. Gravendaal, 'De opheffing van het garnizoen te Woerden', *Heemtijdinghen: orgaan van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging* 15 (1979) 84-87.
Plomp 1972 ➤ Nico Plomp, *Woerden 600 jaar stad*, Woerden 1972.
Plomp 1980 ➤ Nico Plomp, *Ziekenzorg in Woerden*, Woerden 1980.
Ringoir 1980 ➤ H. Ringoir, *Vredesgarnizoenen van 1715 tot 1795 en 1815 tot 1949*, 's-Gravenhage 1980.
Schoenmaker (red.) 2014 ➤ Ben Schoenmaker (red.) *200 jaar Koninklijke Landmacht 1814-2014*, Amsterdam 2014.
Wijmer (red.) 2007 ➤ D.J. Wijmer (red.) *Woerden in 1832: grondgebruik en eigendom*, Woerden 2007.

Noten

1 Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op Schoenmaker (red.) 2014, 15-20, 34-37, 59-61 en 68-72.
2 Wijmer (red. 2007, 46-49.
3 GAW, inv.nr 218. brief van Gedeputeerde Staten aan het stadsbestuur (22 juli 1845).
4 Alkemade 1998, 61.
5 Ringoir 1980, 61-123; voor de aantallen, zie o.a. Plomp 1972, 147.
6 GAW, inv.nr 10, notulen van de gemeenteraad, (6 augustus 1816).
7 GAW, inv.nr 193, brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan het stadsbestuur (6 mei 1817).
8 GAW, inv.nr 194, brief van het gemeentebestuur aan prins Frederik (22 juli 1817).
9 GAW, inv.nr 222, brief van de garnizoenscommandant aan de burgemeester (6 juni 1843).
10 GAW, inv.nr 236, brief van het stadsbestuur aan de garnizoenscommandant (6 januari 1827).
11 GAW, inv.nr 248, brief van de burgemeester aan de Gouverneur (14 juni 1844).
12 GAW, inv.nr 133, brief van het stadsbestuur aan de garnizoenscommandant (20 oktober 1850).
13 Onder andere GAW, inv.nr 237 en 242, brieven van de burgemeester aan de garnizoenscommandant, (5 maart 1828 en 15 maart 1834).
14 GAW, inv.nr 485, brief van de burgemeester aan de Commissaris des Konings (23 oktober 1869).
15 GAW, inv.nr 190, brief van de burgemeester aan de Gouverneur (8 augustus 1815).
16 GAW, inv.nr 217, brief van de garnizoenscommandant aan de burgemeester (29 augustus 1839).
17 GAW, inv.nrs 1567-1568, stukken betreffende de kazernering en kazerne-inventaris, 1812-1819
18 GAW, inv.nr 203, brief van de garnizoenscommandant aan het stadsbestuur (27 november 1826).
19 GAW, inv.nr 211, brief van de garnizoenscommandant aan de burgemeester (22 december 1834).
20 GAW, inv.nr 10, raadsnotulen (8 januari 1816).
21 GAW, inv.nr 1569, instructies voor de commissie en de amanuensis van inwartiering, 1829-1843.
22 GAW, inv.nr 1571-1572, inkwartieringslijsten 1836-1842, 1854-1865 en 1868-1870.
23 GAW, inv.nr 239, brief van de burgemeester aan de Gouverneur (26 oktober 1830).
24 GAW, inv.nr 490, brief van de burgemeester aan de Commissaris des Konings (22 juli 1870).
25 GAW, inv.nr 1570, resoluties van de Commissie van Inkwartiering, 1836.
26 GAW, inv.nr 1573, stukken betreffende de inkwartiering van officieren, 1836-1864.
27 GAW, inv.nr 213, brief van veldwachter Treiture aan het gemeentebestuur (14 maart 1836).
28 Zie noot 21.
29 Zie noot 18.
30 GAW, inv.nr 497, proces-verbaal d.d. 5 april 1877.

31 Schoenmaker (red.) 2014, 20.
32 Utrechtsche Provinciale en Stadscourant, 26 januari 1849.
33 GAW, inv.nr 244, brief van het stadsbestuur aan de garnizoenscommandant (6 mei 1836).
34 GAW, inv.nr 244, brief van het stadsbestuur aan de garnizoenscommandant (15 april 1836).
35 GAW, inv.nr 245, brief van de garnizoenscommandant aan het stadsbestuur (6 maart 1838).
36 GAW, inv.nr 116, notulen van de vergaderingen van burgemeester en wethouders met bijlagen (7 juli 1846 en 1 september 1846).
37 GAW, inv.nr 235, brief van de burgemeester aan de garnizoenscommandant (20 september 1825).
38 GAW, inv.nr 247, brief van het stadsbestuur aan de ingenieur der genie (17 augustus 1840).
39 GAW, inv.nr 140, notulen van de vergadering van burgemeester en wethouders (30 juli 1852).
40 GAW, inv.nr 520, vertrouwelijke brief van de burgemeester aan de Commissaris des Konings (11 januari 1872).
41 GAW, inv.nr 493, brief van de burgemeester aan de garnizoenscommandant (24 december 1873).
42 GAW, inv.nr 203, brief van de minister van binnenlandse zaken aan het stadsbestuur (6 november 1826).
43 GAW, inv.nr 863, akte betreffende het afstaan van het Proveniershuis voor militair gebruik (15 december 1866).
44 Gegevens over de cholera-uitbraken en de verbouwing van de Infirmerie in: Plomp 1980,76-85.
45 GAW, inv.nr 114, brief van de garnizoenscommandant aan het stadsbestuur (31 januari 1846).
46 GAW, inv.nr 484, brief van de garnizoenscommandant aan de burgemeester (20 juli 1864).
47 Van Es 1993, 20.
48 GAW, inv.nr 197, brief van pastoor N. Richel aan het stadsbestuur (1 oktober 1820).
49 Bouman 2014, passim.
50 Archief Nederlands Hervormde gemeente van Woerden, inv.nr 148, brief van de garnizoenscommandant aan de kerkenraad (8 september 1863).
51 Als voren, inv.nr 6, notulen van de kerkenraad (1 oktober 1863).
52 Archief van de Rooms-Katholieke Bonaventuraparochie te Woerden, inv.nr 56, notulen van het kerkbestuur (11 maart 1870).
53 Utrechts Provinciaal en Stedelijk Dagblad, 25 januari 1865.
54 GAW, inv.nr 519, brief van de burgemeester aan de garnizoenscommandant (12 januari 1856).
55 GAW, inv.nr 203, brief van de kwartiermeester van de 5e afdeling Infanterie te Utrecht aan de burgemeester (18 januari 1826).
56 GAW, inv.nr 238, brief van de burgemeester aan de Gouverneur, niet gedateerd (maart 1830).
57 GAW, inv.nr 125, brief van de garnizoenscommandant aan het stadsbestuur (27 oktober 1848).
58 Zie noot 40.
59 GAW, inv.nr 39, notulen van de gemeenteraad (17 september 1847).
60 GAW, inv.nr 125, brief van de garnizoenscommandant aan het stadsbestuur (25 september 1848).
61 GAW, inv.nr 115, brief van het stadsbestuur aan de Rhijnspoorweg Maatschappij (6 mei 1846).
62 De Noord-Brabander, 6 september 1834.
63 Schoenmaker (red.) 2014, 59-60.
64 GAW, inv.nr 248, brief van het stadsbestuur aan sergeant G. van Loon (21 oktober 1842).
65 GAW, inv.nr 220, sollicitatiebrief van de tweede luitenant R.M. Franck naar de functie van secretaris (29 maart 1842).
66 Algemeen Handelsblad, 28 januari 1837.
67 GAW, inv.nr 134, brief van de garnizoenscommandant aan het gemeentebestuur (2 februari 1851).
68 GAW, inv.nr 484, brief van de garnizoenscommandant aan de burgemeester (15 juli 1864).
69 GAW, inv.nr 479, proces-verbaal, door de burgemeester verzonden aan de ambtenaar van het Openbaar Ministerie te Utrecht (23 juni 1859).
70 GAW, inv.nr 489, brief van de garnizoenscommandant aan de burgemeester (3 maart 1869).
71 GAW, inv.nr 399, proces-verbaal, door de burgemeester verzonden aan de officier van justitie te Utrecht (8 maart 1879).
72 Alkemade 2010, 52-54.
73 Staatscourant, 23 december 1878.
74 GAW, inv.nr 22, notulen van de gemeenteraad (14 januari 1879).
75 GAW, inv.nr 276, brief van de Minister van Oorlog aan het gemeentebestuur (27 februari 1879).
76 Gravendaal 1979, 85-86.

Joke van der Wiel

Verboden kringen

Over 'Dood weermiddel' van F.B. Hotz

In het verhaal 'Dood weermiddel' van F.B. Hotz staat de bouw van een fort binnen het negentiende-eeuwse project de 'Nieuwe Hollandse Waterlinie' centraal. De verteller/hoofdpersoon werkt met volstrekte en nietsontziende toewijding aan de totstandkoming van een door hem ontworpen verdedigingswerk. Wij volgen de verschillende stadia van de aanleg en maken zo in vogelvlucht kennis met de geschiedenis van de linie. Tot en met het ironisch slot van het verhaal - eenmaal voltooid wordt 'Post 7' als verouderd afgeschreven. Voor de hoofdpersoon betekent de bouw van het fort een roeping die arbeidsliefde overstijgt: het werk vormt een symbool voor een levenshouding waarin verweer tegen alles wat individualiteit en autonomie bedreigt, centraal staat. De tweede verhaallijn, het steeds verslechterende huwelijk van de ik, maakt duidelijk dat de vrouw van die dreiging de belangrijkste belichaming vormt.

Joke van der Wiel (1946) was tot 2011 verbonden aan de universiteit Utrecht als docent/onderzoeker Nederlandse letterkunde. Zij promoveerde op een studie naar de opvattingen over de negentiende-eeuwse historische roman en was (co-) editeur van enkele tekstuitgaven (romans van Drost, Van Lennep en Van Schendel).

De Nieuwe Hollandse Waterlinie

Om Utrecht liggen veel forten.[1] Zij maken deel uit van de *Nieuwe Hollandse Waterlinie*, een ambitieus verdedigingssysteem dat tussen 1815 en 1885 werd gerealiseerd. De lijn bestond uit een zeventig kilometer lange terreinstrook, enkele kilometers breed, die in geval van vijandelijke dreiging onder water kon worden gezet. Zij liep vanaf Muiden via Naarden, Breukelen en Utrecht tot Gorinchem en de Biesbos. In de Tachtigjarige oorlog was inundatie al ingezet als verdedigingsmiddel, maar in de negentiende eeuw werd de linie een centraal onderdeel van de Nederlandse defensie. In het ontstaan was een belangrijke rol weggelegd voor Cornelis Kraijenhoff (1758-1840), arts en patriot, die in 1796 directeur werd van de Hollandse fortificatiën. Hij bepleitte de defensieve mogelijkheden van inundatie tegenover koning Lodewijk Napoleon, onder wie hij in 1809 minister van oorlog werd, en, na de inlijving bij Frankrijk, tegenover diens broer, tijdens de inspectietocht die Napoleon in 1811 door de Nederlanden maakte om poolshoogte te nemen van de staat der verdediging. Van de ingediende plannen kwam echter vooralsnog niets. Koning Willem I benoemde Kraijenhoff tot inspecteur-generaal der fortificatiën en van de genie, en verhief hem in de adelstand. In 1815 besloot de vorst om over te gaan tot de aanleg van de nieuwe Linie. Een centrale rol zou weggelegd zijn voor de fortificatie van Utrecht. Aanvankelijk ging het gehele stelsel van de waterlinie dan ook door het leven als de 'Stelling van Utrecht'.

Omdat door de hoogteverschillen in het landschap bij inundatie bepaalde gedeelten (dijken bijvoorbeeld, of stroomruggen van rivieren) niet onder water zouden komen te staan, werden versterkingen gebouwd op deze 'accessen': forten, schansen, batterijen - kortom: 'dode weermiddelen'. De stad Utrecht nam binnen de Nederlandse defensie een centrale plaats in als knooppunt van land-, water- en spoorwegen. Deze infrastructurele rijkdom maakte de stad kwetsbaar vanwege haar grote toegankelijkheid. Een stevige verdediging was dus gewenst. In de eerste fase van de Linie werden de volgende forten aangelegd: *Fort de Gagel*, *Fort aan de Klop*, *Fort Blauwkapel*, *Fort op de Biltstraat*, *Fort aan het Vossegat* en *Lunetten I - IV*. In tweede instantie, tussen 1867 en 1881, kwamen daarbij: *Fort op de Ruigenhoeksedijk*, *Fort op de Voordorpse dijk*, *Werk aan de Hoofddijk*, *Fort bij Rhijnauwen*, *Fort bij Vechten*, *Fort bij 't Hemeltje* en twee batterijen aan de Overeindseweg.

Zoals gezegd, de Nieuwe Hollandse Waterlinie was een langdurige en kosten verslindende onderneming. Er was geen 'standaardarchitectuur': ieder fort eiste een eigen ontwerp, vanwege ligging, terreinkenmerken en beoogde functie. De goedkeuring daarvan kende meestal vele haken en ogen, temeer omdat er vaak onteigeningsprocedures mee gemoeid waren. Vanuit de forten moesten de gelegerde militairen natuurlijk een vrij schootsveld hebben en daarom was het oprichten van obstakels binnen een omtrek van een kilometer aan strenge regels gebonden: de officiële aanduiding van dit gebied luidde: de 'Verboden kringen' en in 1853 werd een 'Kringenwet' van kracht die regelgeving verschafte over toegestane bebouwing en aanplant. Zo mochten binnen een afstand van 300 meter alleen houten opstallen geplaatst worden, binnen de tweede kring, tot 600 meter, was bouw in steen tot op zekere hoogte toegestaan en tot 1000 meter waren de regels soepeler, maar afbraak dreigde uiteraard gedurig.

Het lot van de Waterlinie maakt de ironie der geschiedenis zichtbaar. Veel forten bleken al verouderd te zijn voordat ze voltooid waren. Uitbreidingen en herzieningen ter verbetering waren eveneens vaak snel achterhaald. Steeds liep men achter de feiten aan. Dit kwam vooral door de artillerie-technische ontwikkelingen binnen de negentiende eeuw. De projectielen reikten verder, troffen met meer precisie doel en richtten groter schade aan. Vooral de uitvinding van het getrokken geschut (met aan de binnenzijde van de loop spiraalvormige groeven die aan het projectiel rotatie en groter stabiliteit verschaften) baarde onze defensie zorgen. De uitvinding van de brisantgranaat in 1885 - springstof in een metalen omhulsel dat bij explosie in scherven uiteenspat

Reduit Fort bij Vechten. Foto Wikimedia Commons | HenkvD, licensed under CC BY-SA 3.0 nl.

- betekende in feite het einde van het project 'Waterlinie'. Bovendien had in 1870 onder dreiging van de Frans-Pruisische oorlog de eerste mobilisatie plaatsgevonden: een proef op de som waarbij veel gebreken aan het licht traden. Zo waren er veel te weinig bomvrije schuilplaatsen voor de soldaten. Deze 'levende weermiddelen' zouden met groter mobiliteit dan nu het geval was langs de linie inzetbaar moeten zijn. In de Kamerverslagen van 1873 werden de forten afgedaan als 'onnutte meubels'.[2] In de 'Vestingwet' van 1874, die beoogde de problemen aan te pakken, wordt een groot aantal vestingwerken vervallen verklaard. Dit gebeurde overigens niet zonder protest. Men sprak van de 'vestingquaestie', de 'sloperswet', of de 'wet van hen die geen defensie willen'.[3]
In de twintigste eeuw is er nog tweemaal een mobilisatie geweest: in 1914 en in 1940. Maar de moderne oorlogvoering maakte eens te meer duidelijk, dat de Waterlinie had afgedaan, onder meer door de mogelijkheid van luchtoffensieven en het gebruik van tanks. In 1944/45 poogde de Duitse bezetter nog door gedeeltelijke inundatie de geallieerde troepen tegen te houden. Maar met de Nieuwe Hollandse Waterlinie als levend militair project was het definitief gedaan. De forten waren 'dode dode weermiddelen' geworden. Een veelal geheel overgroeide, geheimzinnige, ietwat verstopte aanwezigheid in het landschap.[4] Zelfs vaak zonder fortwachter, die in de negentiende eeuw in vredestijd de enige bewoner was.
Een tweede leven blijkt echter voor de linie weggelegd te zijn. Doorgaans niet onder militair, maar onder burgerlijk beheer. Bij benadering in het laatste decennium van de twintigste eeuw is het besef gegroeid dat de forten een unieke plaats innemen in de landschappelijke en militaire historie van ons land. In 2000 krijgt de waterlinie de status van Nationaal Project. Maar een project tot behoud van wat? Van de unieke flora en fauna die zich hebben ontwikkeld tijdens de lange periodes van onbetreden stilte? Van het monument uit onze militaire geschiedenis? Veel belangengroepen bliezen hun partij mee: de betrokken gemeentes, provincies, ministeries, waterschappen, Staatsbosbeheer, de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed. In 2008 werd een overeenkomst gesloten: het zogenaamde 'Pact van Rijnauwen', dat bovenal diversiteit zoekt. Het Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie werd belast met de uitvoering. Van botanische tuin tot horecagelegenheid, podium voor toneel- of muziekuitvoeringen, wandelgebied, fietsroute, picknickplaats, atelier... de

Fort Rhijnauwen, plattegrondtekening uit 1880. Foto Wikimedia Commons | Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, licensed under CC BY-SA 3.0 nl .

bestemming van de Utrechtse forten laat die zeer uiteenlopende functies zien.[5] Inmiddels is het beheer in handen van de provincies overgedragen. De (nieuwe) Nieuwe Hollandse Waterlinie is in 2014 genomineerd als Werelderfgoed van de Unesco, een erkenning die vermoedelijk rond 2018 haar beslag zal krijgen.
De betekenis van de linie voor de Utrechtse burgerij? In de eerste plaats uiteraard een landschappelijke: de groene gordel dwars door Nederland. In andere opzichten is misschien het tweede, burgerlijke leven, van meer invloed dan haar eerste, militaire roeping?

Deze bijdrage bevat geen nader onderzoek van de geschiedenis der Utrechtse forten en de linie. Zij boort geen andere historische bronnen aan dan de voor het bovenstaand overzicht gebruikte studies. In plaats daarvan richt ik mij op een geheel andersoortige bron: de literatuur. Fictie, belletrie, een verzonnen verhaal van F.B. Hotz, te weten 'Dood weermiddel', dat de geschiedenis van de Nieuwe Hollandse Waterlinie als achtergrond heeft en een officier van de genie, een fortenbouwer, tot hoofdpersoon. Uiteraard vormt zo'n verhaal een suspecte bron: het staat de auteur immers vrij om toe te voegen, weg te laten, om met gegevens te kwartetten of hen te transformeren. Anderzijds kan hij zijn historisch materiaal inzetten om een bepaalde wereld te veranschouwelijken: 'couleur locale' aan te brengen door karakteristieke toetsen die een bepaalde regio, een milieu of een historische periode voor ons neerzetten. En - als het ware en passant - kan men er dan ook nog wat van leren. Althans, dat is het geval bij het onderhavige verhaal. Hotz past de fictionele levensgeschiedenis van zijn hoofdpersoon in binnen de grotere historie van de Waterlinie - die hij getrouw volgt in grote lijnen, met een effectieve inbreng van concretiserende details. Hij heeft, om zo te zeggen, zijn huiswerk gedaan en draagt die kennis aan zijn lezers over. Maar hij doet meer. Mij treft vooral de manier waarop de schrijver er in slaagt de hierboven genoemde ironie der geschiedenis - een grootse onderneming die tot mislukking is gedoemd, het

Portret van F.B. Hotz.

vechten tegen de bierkaai - tot dragend motief in zijn verhaal te maken. En tevens hoe ontroerend hij het begrip 'verdedigingswerk' in zijn symbolisch potentieel verkent.

De auteur

F(rits) B(ernard) Hotz (1922-2000) was een meervoudig talent: hij kon goed tekenen, speelde trombone in diverse jazzorkesten en was schrijver.[6] Reeds in zijn jeugd schreef hij korte verhalen, maar zijn zelfkritiek weerhield hem daarmee voor de dag te komen. In 1974 werd die schroom overwonnen toen het tijdschrift *Maatstaf* 'De tramrace' accepteerde, gevolgd door de publicatie van nog enkele verhalen, waaronder 'Dood weermiddel'. Zijn verhalen werden enthousiast ontvangen. Hotz schrijft een sober, weinig exuberant proza, met een ironische grondtoon. Zijn illusieloze hoofdpersonen hebben vaak geen vrede met de tijdgeest en worden in hun ambities gefnuikt, niet zelden door een vrouw. Als setting kiest Hotz vaak de omgeving van Leiden en Oegstgeest, waar hij vandaan komt, de jaren twintig van de vorige eeuw of de wereld van de jazz. In 1998 ontving hij voor zijn oeuvre de P.C. Hooftprijs, de hoogste Nederlandse literaire onderscheiding. Enkele andere bundels zijn: *Ernstvuurwerk.Verhalen* (1978); *Proefspel* (1980); *Eb en vloed* (1987). *De vertekening* (1991) is Hotz' enige roman.

Het verhaal

In de eerste scène van het verhaal leren wij de hoofdpersonen kennen: de anonieme ik-verteller, zijn eveneens naamloze vrouw en 'Post 7', zijn levenswerk. De ik heeft zojuist een brief beëindigd die onderdeel vormt van zijn werkzaamheden als ingenieur en officier van de genie en haalt de constructietekeningen tevoorschijn voor zijn vooralsnog stiekeme plannen met Post 7, het 'dode' weermiddel: een militair verdedigingsobject. Zijn vrouw komt hem roepen voor de thee en valt tot zijn ergernis zonder kloppen zijn heiligdom binnen. Ze betrapt de ik met wat zij denigrerend betitelt als zijn 'tekeningetjes', waarop hij hooghartig repliceert: 'Het zijn ontwerpen voor een noodzakelijk geachte vergroting voor Post 7' (p. 8-9). Het wordt duidelijk dat deze zure echtelijke woordenwisseling geen incident is en dat de huwelijkse staat beiden ongelukkig maakt.

In dit openingstafereel zijn de twee dominante verhaallijnen in 'Dood weermiddel' meteen gegeven: het slechte en steeds verslechterende huwelijk van de ik en zijn passie voor zijn werk, in het bijzonder voor Post 7. Een andere eigenaardigheid dringt zich bij lezing eveneens onmiddellijk op: de hoofdpersoon, tevens ik-verteller, is een geopinieerd man. Zijn relaas van de achteraf vertelde gebeurtenissen wordt steeds onderbroken door heftige tirades waarin hij zijn geprononceerde meningen ventileert. Op de mededeling: 'Toen riep mijn vrouw' volgt onmiddellijk zo'n uitval:

> Ik haat dat woord "mijn" en gebruik het zo weinig mogelijk. Het legt zo de nadruk op onlosmakelijk bezit. Ik vind het een weinig decente zegswijze [...].

Omslag Dood weermiddel van F.B. Hotz.

Post 7 en de Nieuwe Hollandse Waterlinie

Post 7 blijkt een versterking te zijn die deel uitmaakt van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, de onderneming die voor Hotz' verhaal het referentiekader vormt en waarvan hierboven in grote lijnen de geschiedenis is weergegeven. De ik heeft hardnekkig strijd moeten leveren om zijn project van de grond te krijgen. Zoals hij het uitdrukt aan het eind van zijn relaas: hij had

> jaar in jaar uit voor de post gevochten tegen burgerlijke en militaire autoriteiten, tegen de Dijkgraaf, polderbesturen, Hoogheemraadschap, Waterstaat en Domeinen, tegen wethouders en grondbezitters, tegen het ministerie, de kamer, de Opzichter der fortificatiën, de Inspecteur Generaal en de Koning. En tegen m'n vrouw. (p. 30)

De verschillende fasen uit de geschiedenis van de *Nieuwe Hollandse waterlinie* vinden we in het verhaal weerspiegeld. De bouw van Post 7 valt in de periode 1816-1824, toen veel forten en versterkingen werden aangelegd. Tussen 1840 en 1860 wordt er hard gewerkt aan versterking en uitbreiding: de forten krijgen bomvrije gebouwen en de belangrijkste, vooral die aan de dijken, krijgen een ronde toren van metselwerk. De ik vermeldt echter op een gegeven moment: 'Alle bomvrije torenreduits konden we wel afbreken' (p. 22). De torens veranderden namelijk al snel van een plus- in een minpunt door de invoering in 1861 van het 'getrokken geschut' dat een groter stabiliteit en doelgerichtheid bezat. Van veel torens werd toen de bovenste verdieping afgebroken en, omdat het kale metselwerk een te opvallend doelwit zou vormen, werden ze aangeaard. Ook de gronddekking van de forten werd verbeterd door de aanleg van traversen waarachter men kon schuilen.[7] Door de toegenomen effectiviteit van de projectielen wordt er tussen 1867 en 1870 hard gewerkt om met die ontwikkelingen gelijke tred te houden. De frontlijn bij Naarden en Utrecht wordt bijvoorbeeld verlegd naar buiten en vooral bij Utrecht worden nieuwe forten gebouwd, zoals de hierboven vermelde forten Rhijnauwen, Voordorp en Lunetten. Post 7 valt echter grotendeels buiten deze modernisering (p. 26). Hotz beschrijft de mobilisatie van 1870 en de gebreken die toen aan het licht traden en tot slot het einde van Post 7: na de invoering van de brisantgranaat in 1885 stoot het ministerie het werk af en is de post 'geen Vesting meer in de zin der Wet' (p. 28).

De hoofdpersoon is gelegerd in een niet bij name genoemd dijkdorp. Met behulp van allerlei verhaalgegevens kunnen we zijn levensgeschiedenis globaal reconstrueren. Hij is geboren rond 1811 of 1812 in het vestingstadje Naarden, bezit 'geërfd soldatenbloed' en heeft de militaire academie bezocht.[8] Over zijn voorgeschiedenis is hij verder niet mededeelzaam: we leren hem kennen als hij al geruime tijd is getrouwd. Op de tijdslijn moeten we het begin van het verhaal plaatsen tussen 1840 en 1848.[9] Het vertel-nu, het moment in de tijd van waaruit de ik zijn levensgeschiedenis overziet, wordt ons duidelijk in het laatste van de vier hoofdstukken. De ik heeft dan ontslag genomen uit de dienst, drijft een sigarenwinkeltje, zijn vrouw is overleden en Post 7 is een 'dood doodweermiddel' geworden (p. 28).

Het lot van een fort

De beschreven levensperiode neemt dus meer dan veertig jaar in beslag. We doorlopen die, zoals gezegd, globaal: vaak wordt een bepaalde spanne tijds kort samengevat of overgeslagen. Regelmatig wordt deze panoramische blik op de gebeurtenissen echter onderbroken door passages waarin het verteltempo vertraagt en krijgen we een bepaald voorval uitvoeriger gepresenteerd. Deze scènes betreffen vooral de huwelijksrelatie.

Aanvankelijk bestaat de uitbreiding van Post 7 slechts op papier: de bewuste 'tekeningetjes'. Vervolgens dient de ik zijn plannen in. Na 'maanden' krijgt hij respons: de ontwerpen zijn dan in zijn ogen tragisch bedorven door de verbeteringen van anderen. Een poging om zijn ideeën over het voetlicht te brengen tijdens een diner bij de Inspecteur-generaal, een francofiele baron, (oftewel de 'ouwe verraaier') mislukt hopeloos. Het is een sociale situatie waarin de ik zich als een vis op het droge voelt en dichtslaat: juist omdat zijn vrouw helemaal opleeft en zich in haar element voelt bij de licht flirtende tafelkout over kunst en cultuur en dat ook nog eens in het Frans.

Intussen is de ik begonnen met het afpalen van de verboden kringen en heeft hij twee aannemers gecontracteerd. Eindelijk wordt het ontwerp gefiatteerd door de paraaf van Van Lent, de onmiddellijke chef van de ik. De hoofdpersoon verdenkt deze man, die hij eigenlijk best mag, van een verhouding met zijn vrouw. Als hij haar betrapt in een gesprek met Van Lent in diens werkkeet, uit hij dreigende taal. Niet omdat hij echt zo geaffronteerd is, maar omdat dit nu eenmaal zo hoort. Met het onbedoelde effect, zegt hij gniffelend, dat zijn baas uit schuldgevoel snel zijn handtekening zet: '[d]e toekomstige veiligheid van het Nederlandse Volk voer dus wel bij de buitendijkse escapade van een onzalig wijf' (p. 21).

Na nog ruim twee jaar procederen tegen particuliere grondeigenaars en plaatselijke overheden, kan met de bouw van het reduit eindelijk begonnen worden. Er volgen tien jaar van gepassioneerde arbeid: elke dag staat de ik op de walgang om de vorderingen gade te slaan, terwijl 'de lucht van specie de vrolijkheid gaf van dat wat vordert' (p. 22). Tien luttele jaren slechts: de uitvinding van veel krachtiger geschut maakt het bouwsel uiteindelijk zo goed als onbruikbaar tegen de vijand. Gelukkig blijft er herstel- en onderhoudswerk te doen. Maar zelfs tijdens de mobilisatie naar aanleiding van de Frans-Pruisische oorlog komt er niets meer van verdere plannen en uiteindelijk wordt Post 7 door het ministerie afgestoten. Het is geen verdedigingswerk meer, maar een berg aarde en stenen, omgeven door een gracht van stinkend, stagnerend water.

Het lot van een huwelijk

Ooit is het misschien goed geweest. Ooit heeft de ik zijn vrouw deelgenoot gemaakt van zijn plannen en dromen - een loslippigheid die hij achteraf betreurt, omdat ze hem dóórheeft en kleineert als hij aan Post 7 werkt. In een aantal taferelen dat de lezer voorgeschoteld krijgt, ontvangen we een beeld van wederzijdse haat en minachting. Een uitje naar de schouwburg eindigt bitter vanwege de gapende verveling van de ik. Als zijn vrouw hem koeltjes meedeelt zwanger te zijn, denkt de ik meteen hatelijk: 'van Van Lent zeker': een gedachte die hij zelf eigenlijk niet serieus neemt, zoals wellicht de vermeende relatie tussen die twee ook meer inbeelding en bijna een kwestie van 'wishful thinking' is (p. 11).

Een korte toenadering tijdens de zwangerschap houdt geen stand. Het kind is een meisje en zij gaat zich volgens de ik bij het ouder worden steeds meer gedragen als haar moeder. Dezelfde vrouwelijke solidariteit blijkt de dienstbode te betonen: als hij in zijn wellust voor deze boerendochter haar bij haar achterste grijpt, wordt dit aan de vrouw overgebriefd. Een hysterische krijsaanval volgt en hij geeft zijn gade een trap. Een hardere schop krijgt ze, wanneer de hoofdpersoon ontdekt dat ze, het kind alleen latend, bij Van Lent in de keet zit te praten. Daarna volgt vijandig zwijgen: dagenlang, eigenlijk jarenlang: 'de vrouw was een vijand geworden waartegen geen weermiddel bestaat' (p. 21).

'Alles eindigt in ironie'- aldus de ik tegen het eind van zijn verhaal. De beide verhaallijnen bevestigen dat. Zijn levenswerk is een onnut bouwsel geworden en hij drijft nu een sigarenwinkeltje. Zijn vrouw had altijd willen wonen in de stad, die in dit verhaal staat voor uitgaan, schouwburg, concerten, een sociaal leven. Nu woont de ik er, omdat na de dood van zijn echtgenote een zeker schuldgevoel hem plaagt: de aanblik van het Werk in het rivierenlandschap is hem tot een 'vage angst' geworden. Hij die in genegenheid en intimiteit altijd een bedreiging zag, houdt van zijn kleinzoon en daardoor is de relatie met zijn dochter ook verbeterd. Altijd heeft hij beweerd dat een nazaat van hem nooit vestingbouwer zou mogen worden. Zijn kleinzoon heeft echter verklaard in zijn voetsporen te willen treden...

Vrouwen en volksmassa's

Zoals gezegd: de ik houdt er gedecideerde meningen op na, die hij niet onder stoelen of banken steekt. Uit zijn preoccupaties kunnen we afleiden wat zijn kijk op het leven is - en die staat in dit verhaal centraal.

De vijandschap jegens de echtgenote komt tot uitdrukking in de wijze waarop haar uiterlijk wordt beschreven. Ze heeft 'verongelijkte wenkbrauwen', die doorgaans 'op storm staan', of 'op huilen' (p. 8 en 11); haar ogen zijn als 'wegkijkende hoender stippen' en ze lijkt helemaal op een kip 'met die helgele ogen en die gedraaide hals'(p. 8; zie ook p. 15, 17, 23). Ze heeft 'een koude bovenarm' en 'kille armen', een 'kankergezicht' oftewel een 'kankerkop' (p. 9, 18, 12, 16).

De ik schrijft haar bij voortduring theatrale aanstellerij toe. Op 'meesterlijke wijze' weten haar ogen 'desinteresse' uit te beelden (p. 8); ze ligt dagen in een serrestoel in een 'perfecte mime van verveling' (p. 21). Honend interpreteert hij haar tranen na het schouwburgbezoek: '[m]oedig gedragen leed zeker' (p. 11). Terwijl ze een 'hysterisch tableau vivant' in scéne zet, loeren haar ogen of de ik het wel slikt (p. 14). En hoewel de man met enige jaloezie moet erkennen dat de baron en zijn vrouw tijdens het diner over charme en *savoir faire* beschikken, schildert hij haar niettemin af als een toneelspeelster, die heftig met heupen en knieën werkt.

Maar de wrok jegens de vrouw is ook generiek. De visie van de ik op vrouwen en op het huwelijk in het algemeen is negatief. Waarom? Vrouwen willen alles van je weten en gebruiken dat vervolgens tegen je (p. 9 en 14). Ze verwachten dat men 'haanachtig' voor de partner opkomt (p. 21). Zelfbehoud in het huwelijk moet men kopen met 'offers van dagelijks toegeven' (p. 24). Dat zelfbehoud is essentieel: men blijft immers 'afzonderlijk' en wordt 'géén gemeenschappelijk monstrum met twee koppen' (p. 10). Meermalen getuigt de ik van zijn afkeer jegens woorden die de gehate bezitsrelatie uitdrukken, zoals 'mijn', 'ons' en 'samen' (p. 7, 8, 11, 20).

Zijn kijk op de verhouding tussen man en vrouw wordt bepaald door het idee van een 'geslachtelijke vijandschap' die de ik ook waarneemt bij zijn dochter en bij de meid (p. 23). Naast de usurpatiedrang van vrouwen die autonomie en integriteit bedreigt, wordt het verschil tussen

de seksen vooral bepaald door het vrouwelijk onvermogen tot belangeloze toewijding aan een zaak die het persoonlijke overstijgt. Vrouwen 'spelen' nooit, maar wérken echt met 'strakke gezichten en zuchten' (p. 8). Van oorlog snappen ze op een sentimentele manier pas iets als de krijg nabij is en binnen het persoonlijk domein treedt (p. 12 en 27). Wanneer vrouwen kiesrecht krijgen - en zijn echtgenote zou dan stellig liberaal stemmen - wordt de wereld geregeerd door 'volksmassa's en vrouwen'. Dat betekent de triomf 'van het lage, van het "redelijke" leven zonder offers en liefde' (p. 28).
Deze uitlating toont een tweede preoccupatie van de ik: de tijdgeest. Hij leeft in de eeuw na de Franse revolutie, de eeuw van toenemende democratisering, waarin liberalisme, socialisme en communisme opkomen. De ik haat deze progressieve bewegingen. Van de ideeën van de Franse revolutie moet hij niets hebben: '[a]an gelijkheid en broederschap heb ik nooit geloofd, en vrijheid, hoe weinig valt ons dat ten deel' (p. 10). Schamper reageert hij op de revoluties van 1848: '[i]n Parijs hadden de gelijke broeders elkaar weer eens afgeslacht' en 'God wist of niet weer nieuwe volks- en broederschapslegers ons wilden bevrijden' (p. 13). Dergelijke 'brulradicalen' bedreigen zijn werk: ze fulmineren tegen het militarisme uit 'abstracte mensenmin' (p. 25). Ze bedreigen wat de ik het meest dierbaar is, omdat ze een levensopvatting uitdragen die - net als vrouwen en huwelijk dat doen - autonomie en individualiteit geringschat en waarin offers en liefde plaats maken voor wrok en een 'hebberig materie-realisme dat opdracht en mysterie schuwt' (p. 28-29).
Een derde veld van afkeren valt samen te vatten onder de noemer van ongeduld met het ornamentele. De ik veracht wat voor hem niet het wezenlijke der dingen vormt. Zo heeft hij een hekel aan bureaucratie en schrijverij vol plichtplegingen (p. 24, p. 10). Aan de buigingen waarmee de legerkapitein en zijn vrouw van elkaar afscheid nemen na de mobilisatie van 1870 (p. 28). Aan hoog bezoek dat de vesting inspecteert en slechts het uiterlijk ervan apprecieert. Aan de technisch onbelangrijke precisie van de door de baron gewenste metingen.
Alles wat Frans is, ergert hem. Natuurlijk vanwege het politieke verleden, maar ook om de eigenschappen waarmee die cultuur per traditie wordt bekleed. Dat blijkt uit het diner bij de baron; huisinrichting, eten, tafelmanieren en tafelgesprekken - alles irriteert de ik mateloos en geeft hem toch ook een licht minderwaardigheidsgevoel. Bij een uitvoering van Molières *Tartuffe* verveelt hij zich dood. Liefde voor kunst en cultuur ziet hij als aanstellerig snobisme. Fysieke ijdelheid en zucht tot opschik minacht hij.

De schoonheid van Naarden

Waar houdt de ik wél van? Van ploeteren met zijn mannen in de modder en de rivierklei om iets te 'maken' (p, 11). Liefde voor je werk is een 'primitieve zonde' in een materialistische tijd die geen weet heeft van wat tegelijkertijd spel is, dus belangeloos genoegen, als een 'begrepen opdracht', die volstrekte toewijding eist (p. 10, 25 en 29). Zijn arbeid brengt 'ascese, eenzaamheid en afzondering', waardoor men bevrijd raakt van het 'pestig gewriemel' van mensen' (p. 11 en 25).
Het Hollandse rivierenlandschap is mooi, maar vooral door de dingen die de menselijke geest in die natuur aanwezig stelt. Een fort belichaamt de ultieme esthetiek, omdat het schoonheid en functionaliteit in zich verenigt: de 'enige zinvolle vormen en volumen' zijn te vinden bij de genie: 'bij ons is strakheid en doel één; klare vormen in vlakken of rondingen ontstaan uit de noodzaak van schootsveld en flankering' (p. 19). Die esthetiek is strak en afstandelijk: in zijn 'verweerde bestendigheid' is het fort een 'onthecht, slapend dier, ascetisch koud' (p. 25). Als zodanig vormt het een bolwerk tegen de veranderingen van de tijd en de grilligheid der mensen.
Het oerbeeld, het droombeeld van deze volmaakte orde en rust vormt de vesting Naarden, de geboorteplaats van de ik:

> Nergens heb ik natuur en mensenwerk zo perfect in harmonie gezien als op de gedekte wegen van mijn geboortestad. De twee gaan in elkaar over - het enige ware huwelijk dat ik ooit zag - en dat niet door overwoekering, maar door de geest gewilde versmelting, aanleg en ordening. Het is daar tegelijk een vredige idylle en een waakzaam evenwicht: de stilte is er triomfantelijk. De triomf van de geest én de aarde over het heden (p. 22).

Hotz schrijft geen historisch verhaal waarin het draait om gebeurtenissen die heel nauw verweven zijn met de geschiedenis van de Waterlinie of van de fortenbouw in de negentiende eeuw. Wel stoffeert hij zijn fictionele wereld met hoofdfeiten uit die geschiedenis en maakt royaal gebruik van vaktermen en namen van beroemde voorgangers. Daardoor verkrijgt de hoofdpersoon geloofwaardigheid en ontsnapt het verhaal aan de abstractie en schimmigheid van een louter symbolisch op te vatten vertoog.
Maar om die symboliek gaat het wel. De auteur neemt als het ware het concept 'fort' op en exploiteert het symbolisch potentieel ervan. Een dood weermiddel is 'een laatste toevlucht om, alleen en afgesneden van iedereen, een vijand af te wachten en te tarten' (p. 12). Weliswaar kan men die vijand voor slechts een klein poosje ophouden, maar juist dat is 'het enige desperate doel van de versterkingskunst' (p. 29). De ik-figuur zelf attendeert de lezer regelmatig op die symboliek: '[e]en klein werk als het onze is mij een teken geworden: een gesloten ruimte ter wering van kwaad' (p. 25).
Post 7 staat voor een levenshouding. Een kijk op het bestaan die autonomie en individualiteit hoog in het vaandel voert. Een houding die zich bars te weer stelt tegen alles wat voor die integriteit een bedreiging vormt. Ontoegankelijke verboden kringen zijn essentieel om niet door de vijand verrast te worden. De voor de ik feminiene eigenschappen, zoals een opdringerige behoefte aan toenadering, aan het klein-persoonlijke contact, of aan allerlei overbodige franje van het bestaan, staan het masculiene ideaal in de weg van volstrekte toewijding aan een taak die groter is dan het 'pestig gewriemel' van het dagelijks leven. Oorlogvoering is een noodzakelijke mentaliteit, wil men niet ten ondergaan aan pragmatisme of utilitarisme. De hoofdpersoon is een man van de wetenschap, van meten en berekenen. Zijn levenshouding is evenwel in essentie irrationeel: de mythe van het offer. De mythe van de vrije, onbelemmerde devotie jegens een passie die de grenzen van de rede te buiten gaat.

En het slot van het verhaal? 'Alles eindigt in ironie', zegt de ik. Geen fort meer, maar een sigarenwinkeltje; wonen in de stad, uitgerekend de hartenwens van de overleden vrouw; een goede verstandhouding met zijn dochter en een kleinzoon die naar hem opkijkt. Een leven dat de tegenpool vormt van alles wat de ik voorheen heeft nagestreefd. Een bestaan waarin hij het eigenlijk best naar zijn zin heeft. De altijd gekoesterde wens om in Naarden begraven te worden is op de achtergrond geraakt. Een bekeringsgeschiedenis? Is hier iemand aan het woord die beseft zijn leven fout geleefd te hebben? Ik denk het niet. Wel heerst, inderdaad, een ironisch-relativerend besef van hoe het bestaan je een poets kan bakken. 'Mijn zonde is, dat ik gedaan heb wat ik wilde doen: aarde opwerpen en stenen stapelen' (p. 27). Ondanks alles blijft de ik aan deze zonde trouw, getuige het absurdistisch, onlogisch triomfalisme van het coda, dat wat mij betreft bijgezet kan worden in een catalogus van de allermooiste literaire slotzinnen:

> (Maar het heeft toch een aantal jaren z'n behoudende taak geluidloos vervuld.
> De Pruis is niet gekomen (p. 30)).

Literatuur

Akihary en Behagel 1982 ➤ H. Akihary en M.Behagel, 'De verdedigingsbouw in Nederland tussen 1795 en 1914', in: J. Sneep (red.), *Vier eeuwen vestingbouw in Nederland*, Den Haag 1982, 83-110.

Junte en Van Rhoon 2009 ➤ J.Junte en H. van Rhoon, *Levende forten. De nieuwe Hollandse waterlinie*, Wageningen 2009.

Van Kerkum, Kamps en De Zee 1999 ➤ P.C. van Kerkum, P.J.M. Kamps en J. de Zee, *Terminologie verdedigingswerken*, Utrecht 1999. Geraadpleegd op http://www.coehoorn.nl/terminologie.

Koen 1994 ➤ D. Koen, *Fort De Bilt. Leven en werken binnen de verboden kringen*, Utrecht 1994.

Leegwater 1995 ➤ D.C. Leegwater, *Fort bij Rijnauwen. Van artilleriesteunpunt tot infanteriesteunpunt*, Utrecht 1995.

Will 2002 ➤ C.Will, *Sterk water. De Hollandse waterlinie*, Utrecht 2002.

Noten

1 Het verhaal 'Dood weermiddel' van F.B.Hotz werd voor het eerst gepubliceerd in *Maatstaf* 23 (1975), afl. 7, p. 15-28. In 1976 verscheen het als titelverhaal van de bundel *Dood weermiddel en andere verhalen* (Amsterdam 1976, p. 7-30). Van deze editie heb ik in dit artikel gebruik gemaakt.
2 Will 2002, 79.
3 Akihary en Benagel 1982, 84.
4 Junte en Van Rhoon 2009, 9.
5 Over de actuele functie van de forten zie Junte en Van Rhoon 2009.
6 Een biografie van Hotz schreef Aleid Truijens, *Geluk is alleen te schilderen. F.B. Hotz. Het leven.* Amsterdam 2011.
7 Op p. 21 en 26 wordt hieraan gerefereerd.
8 Zie p. 22, waar gerefereerd wordt aan het bezoek van keizer Napoleon in Naarden in 1811; p. 18 en p. 11.
9 De ik heeft het, na het beschreven theedrinken, over zijn superieur, de 'ouwe verraaier, gewoon gehandhaafd door Oranje I en II, hoewel hij met de keizer van het revolutiegepeupel om Amsterdam geslenterd had'(p. 9). Koning Willem II kwam in 1840 op de troon. Op p. 12 maakt de ik gewag van het revolutiejaar 1848, toen de vrees dat de opstand in Frankrijk ook naar Nederland over zou slaan, zijn plannen voor Post 7 een kans gaf.

Hans Zijlstra

‘Een oase in de woestijn’

Hulpverlening in Zeist tijdens de Grote Oorlog

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden 13.000 Belgische militairen geïnterneerd in Kamp Zeist. Daarnaast zochten honderden burgervluchtelingen opvang in het dorp. Welgestelden speelden een voorname rol bij de hulpverlening aan militairen en andere vluchtelingen. In Zeist werd de hulp gecoördineerd door het Zeister Comité. Een van de drijvende krachten achter dit comité was jonkvrouw Joanna van de Poll, die concerten organiseerde, voedselpakketten regelde en de Belgen op alle mogelijke manieren terzijde stond. Wat ze ondernam en hoe dat werd gewaardeerd, weten we uit een interessante bron: de bedankbrieven van geïnterneerden die zij ontving tijdens en na afloop van de oorlog.

Hans Zijlstra (1963) studeerde geschiedenis te Utrecht. In de afgelopen jaren publiceerde hij onder andere over de geschiedenis van de natuurbeleving. Voor Provincie Utrecht deed hij onderzoek naar uitzichtpunten op de Utrechtse Heuvelrug. In 2012 ontving hij de Utrecht Geschiedenis Prijs. Momenteel werkt hij aan een publicatie over het Belgenmonument in het kader van de herdenking van de Eerste Wereldoorlog. Informatie is te vinden op het weblog hanszijlstra.wordpress.com. Hij is als medewerker HR Services verbonden aan Hogeschool Utrecht.

Joanna van de Poll en haar vriendin Anna Kuijtenbrouwer ontvingen nooit een officieel bedankje voor hun werk voor de Belgische vluchtelingen in de Eerste Wereldoorlog. Niet van de Nederlandse overheid en niet van Belgische zijde. Was hun werk daarvoor niet belangrijk genoeg? Veel Nederlanders hielden zich bezig met hulpverlening aan vluchtelingen en militairen tijdens de Grote Oorlog. Ze zorgden voor voeding en kleding, brachten geld bij elkaar en organiseerden activiteiten ter ontspanning. Tussen al die initiatieven vielen de activiteiten van een freule in Zeist kennelijk niet op.

Of speelden de contacten met de protestants-Vlaamse legeraalmoezenier Fons Decoster een rol bij de waardering van hun bijdrage? Van de Poll was van protestantse huize en het contact met Decoster is op het eerste gezicht religieus geïnspireerd. Maar Decoster was ook een Vlaming die zijn mening over de emancipatie van zijn Vlaamse landgenoten niet onder stoelen of banken stak. Hij koos daarbij voor een extreem standpunt, waarin samenwerking met de Duitse bezetter geoorloofd was. De Belgische regering in ballingschap veroordeelde dat standpunt.

Een dik pakket brieven schreef Decoster aan de freule. Over het leven in het kamp, over sociale omstandigheden van Belgische vluchtelingen, over de organisatie van kerstfeesten en bijeenkomsten, en over Vlaanderen. Dat de freule waardering kreeg van vluchtelingen in Zeist blijkt uit de vele bedankbrieven die zij tijdens en na de oorlog ontving. Geïnterneerden bedankten haar voor voedsel, boeken en vooral voor de muziekavonden die de freule organiseerde. 'Een oase in de woestijn' noemde een gedetineerde een dergelijke avond. In breder perspectief is het lastiger om de waarde van de hulpverlening in te schatten. Hoe passen de activiteiten van de freule en het Zeister Comité binnen de (particuliere) hulpverlening tijdens de Eerste Wereldoorlog? En wat zeggen de bedankbrieven van de militairen ons over de relatie tussen Nederland en België?

Voor een antwoord op die vragen is het nodig ons een beeld te vormen van de omstandigheden waarin vluchtelingen en militairen werden opgevangen. Zeist verkeerde in de bijzondere positie dat direct buiten de grens van de gemeente een groot interneringskamp werd gebouwd. Dit Kamp van Zeist herbergde eind 1914 ruim 13.000 militairen. Vier jaar lang bewoonden zij een 'houten stad' bestaande uit slaapbarakken, een eetzaal, wasgelegenheid en kampwinkels. En dat alles op loopafstand van het fraai gelegen dorp Zeist, de 'parel der Stichtse Lustwarande.'

Donkere Laan met loofbomen bij Het Rond, briefkaart 1900-1920, Collectie Zeister Historisch Genootschap.

Familie Van de Poll en Zeist

Volgens het Provinciaal Vluchtelingencomité telde het dorp Zeist eind 1914 bijna 14.000 inwoners.[1] Een klein deel daarvan bestond uit de bewoners van de buitenplaatsen langs de straatweg, die het beeld van het dorp grotendeels bepaalden. Ten noorden van de straatweg, in het dorp eerste en tweede Dorpsstraat geheten, bewoonden arbeiders en werklieden woningen aan de Voorheuvel, de Emmastraat, de Bergweg en de Nooitgedacht.[2]

Zeist pronkte met haar groene karakter. Om het dorp aantrekkelijker te maken voor welgestelden was langs de Slotlaan een villapark ontworpen met witgepleisterde villa's in een landschappelijke aanleg, die aansloot op het bos. Sinds 1913 was het dorp in bezit van een echt gemeentebos, het Zeisterbos, dat vanaf het treinstation aan het eind van de Slotlaan te voet eenvoudig te bereiken was. Bij Het Rond, ooit onderdeel van de aanleg van Slot Zeist, was de Slotlaan omgedoopt in Donkere Laan, waar donkere loofbomen het beeld bepaalden. Een VVV-gids raadde aan om het gezang van de nachtegalen langs de weg te beluisteren.

De familie Van de Poll bewoonde de buitenplaats Beek en Royen. Vanuit het huis hadden freule Joanna (Jo) en haar broers en zussen zicht op de 'statige, hoog overwelfde laan van Hoog Beek en Royen'.[3] Het grondgebied aan de oostzijde van deze laan was ooit onderdeel geweest van de buitenplaats, net als het Bos van Beek en Royen, het latere Zeisterbos. In 1914 was de omvang van de buitenplaats beperkt tot de tuin achter het herenhuis aan de tweede Dorpsstraat 56. Op een stuk grond dat ooit tot de buitenplaats behoorde stond aan de Dorpsstraat het in Jugendstil opgetrokken gebouw van Levensverzekeringsmaatschappij De Kosmos, waarvan broer Fredrik (Frits) tot 1923 directeur was.

Inkomsten uit grondbezit of overgeërfde bezittingen had deze tak van de familie niet. Vader Fredrik Harmen van de Poll behoorde tot de gelukkigen die door koning Willem I in de adelstand waren verheven maar veel financiële voordelen bracht deze verheffing niet .[4] Wel opende de adellijke titel de weg naar erebaantjes voor de twee zussen van Joanna. Henriëtte en Louise waren als hofdame en Dame du Palais verbonden aan het Koninklijk Huis. Aan aanzien in het dorp Zeist ontbrak het niet. Vooral broer Fredrik ontplooide tal van sociale en culturele activiteiten die op waardering konden rekenen. Inkomsten kreeg de familie uit het aandelenbezit van De Kosmos.

Voor zus Joanna was een functie ten paleize niet weggelegd. Ze was muzikaal en stak haar energie deels in pianolessen. Verder gedroeg ze zich zoals van een representant van de adel verwacht mocht worden. In 1907 reisde ze met haar zwager naar het favoriete vakantieland van de rijken: Zwitserland. Op een foto staat ze gekleed in een lange jurk op een steile berghelling, met een aantal begeleiders. Bang kan ze niet geweest zijn, al was de inschatting van risico's anders dan in onze tijd.

In 1914 stortte ze zich vol overgave op de hulpverlening. Vanaf de eerste augustusdagen had zij de handen uit de mouwen gestoken. Ze stak veel energie in haar werk voor het Rode Kruis. 'Zaterdag had ik mijn laatste verbandles', liet ze haar zus Henriëtte aan het eind van de maand weten.[5]

Haar naam prijkt op de oprichtingsakte van het Zeister Comité, dat de hulp aan de vluchtelingen in Zeist coördineerde. Dat ze zich daarvoor inzette, paste bij haar positie. Sociale activiteiten werden passend geacht voor vrouwen uit de hogere kringen.[6] Al namen mannen ook hierin vaak het voortouw. Broer Fredrik was lid van het bestuur, zijzelf lid van het Zeister Comité. Dit stond een prominente rol echter niet in de weg, zoals tijdens de oorlogsjaren zou blijken.

Zeist en de Grote Oorlog

Ook in het lommerrijke Zeist was de oorlog groot nieuws. *De Weekbode* volgde het nieuws over de Duitse invasie van België op de voet. Het blad legde daarin een voorkeur aan de dag voor Duitse standpunten. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de berichtgeving over de verwoesting van Leuven en de discussie over de schuldvraag voor het uitbreken van de oorlog.

De schuldvraag kwam aan de orde in verband met de bezetting van Brussel. Op 22 augustus bevatte de krant een bijdrage over de bezetting in de rubriek Buitenland. De oorlog was op dat moment nog geen drie weken oud. Bij hun opmars hadden de Duitse troepen op enkele plaatsen flinke tegenstand ondervonden, zoals bij de belegering van de forten van Luik, maar de Belgen waren toch snel teruggedrongen. Bij de overgave van Brussel gaven de Duitsers de Belgen de verzekering 'dat de stad geen leed zou geschieden.' Gezien de onnodige verwoesting van grensstad Visé een tamelijk holle frase. Visé was al op 4 augustus door de Duitsers bezet maar werd op de 23e alsnog verwoest. Belgische sluipschutters of 'franc-tireurs' zouden Duitse soldaten onder vuur hebben genomen. Tenminste, dat beweerde de Duitse legerleiding. In één moeite door citeerde *De Weekbode* 'officiële documenten', overgenomen uit de *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, waaruit moest blijken dat Duitsland niet schuldig was aan het uitbreken van de oorlog.[7]

De discussie over de schuldvraag was ongeveer tegelijk gestart met het wapengekletter.[8] Vooral Duitsland had sterk de behoefte om de opmars van de eigen legers te legitimeren. Engeland werd de rol van kwade genius toebedeeld. De Duitse Keizer had tot het laatste moment geprobeerd om het conflict te vermijden, door een telegram te sturen aan zijn neef, de Engelse koning. 'Daaruit blijkt, dat Duitschland bereid was Frankrijk te sparen, wanneer Engeland neutraal bleef en Frankrijks neutraliteit waarborgde',[9] aldus *De Weekbode*. De keizer had Engeland nog aangeboden 'zijn vredelievendheid te toonen' en zo een Frans-Duitse oorlog te voorkomen. Door de agressieve houding van Engeland was de vlam in de pan geslagen. Een sterk staaltje Duitse propaganda, waar *De Weekbode* duidelijk gevoelig voor was.

Enkele weken later was het de beurt aan Leuven. De stad was al eerder ingenomen maar werd van 26 tot 29 augustus alsnog door de Duitsers verwoest. De historische universiteitsbibliotheek ging in vlammen op. *De Weekbode* publiceerde een verslag van een Duitser uit Keulen over een 'vreeselijke nacht in Leuven'. Teneur van het stuk: de Belgen hadden het aan zich zelf te danken. Ook die zienswijze paste goed in het beeld dat Duitsland wilde verspreiden. Dat er zoveel burgerslachtoffers te betreuren waren, kwam door Belgische sluipschutters die de Duitse soldaten beschoten. De Duitsers konden niet anders dan terugslaan.[10]

In de vaderlandse pers werd de verwoesting van Leuven over het algemeen veroordeeld. Zeker door de sterk anti-Duitse *Telegraaf*. Toch waren pers en publieke opinie niet bij voorbaat op de hand van de geallieerden. Vanaf het begin van de oorlog had Nederland zelfs een pro-Duits

Verzekeringsgebouw Kosmos, Fredrik van de Poll was tot 1923 directeur van Kosmos, briefkaart, circa 1910-1920, Gemeentearchief Zeist.

imago.[11] Het harde optreden van de Engelse troepen tijdens de Boerenoorlog in Zuid-Afrika (1900-1903) was niet vergeten. Duitsland had met haar snelle industriële ontwikkeling bewondering geoogst en gold als alternatief voor het 'perfide Albion'.
Cultureel en wetenschappelijk was de belangstelling voor Duitsland vanouds groot, ook in Zeist en omgeving. Reisjes langs de Rijn naar Zwitserland vergrootten de bekendheid met de Duitse taal en cultuur. Zeist had directe ervaring met Duitstaligen via de Broedergemeente, waarvan de leden in de zeventiende eeuw als Hernhutters onder leiding van graaf Von Zinzendorf naar Nederland waren gekomen. De Kosmos had Duitsers in dienst. Eén daarvan, een 'klerkje', sneuvelde in oktober 1918 aan het westelijke front.[12]
Aan de andere kant werd de militaire ontwikkeling van het Duitse keizerrijk met een zeker wantrouwen bekeken. Het publiek was verdeeld in voor- en tegenstanders, die zich roerden zodra de oorlog Nederland aantoonbaar nadeel berokkende.[13] Vooral als Nederlandse koopvaardijschepen door Engelsen werden opgebracht of door Duitsers tot zinken werden gebracht.

Vluchtelingen

Bij de komst van de vluchtelingen verschoven nationale verschillen naar de achtergrond. Joanna van de Poll maakte geen onderscheid tussen Belgische vluchtelingen en Franse of Duitse weeskinderen. Mogelijk was dit een gevolg van haar standsbesef. Na de oorlog zag zij er geen been in om de verjaardag te vieren van de vluchteling die volgens de Engelsen alle ellende op zijn geweten had: Wilhelm II. De voormalige keizer woonde vanaf mei 1920 op Huis Doorn en ontving daar hooggeplaatst Nederland. Met als grote uitzondering koningin Wilhelmina: voor een vorstin van een neutraal land waren er grenzen. Wilhelm werd als de grote aanstichter van de oorlog gezien en was daarom voor het Hof persona non grata.
Aanvankelijk bestond de vluchtelingenstroom vooral uit Belgische burgers die voor de oprukkende Duitse troepen uit vluchtten. De eerste vluchtelingen kwamen in het zuiden ons land binnen. In Maastricht verzamelden zich in de eerste weken van augustus al Belgen uit de omgeving van Luik. Later volgden militairen: Belgen, Duitsers, Engelsen, Portugezen. De grootste stroom vluchtelingen kwam op gang na de val van de vesting Antwerpen. Burgers zochten een goed heenkomen in plaatsen dicht bij de grens, zoals Sluis en Roosendaal. Vanuit die plaatsen werden zij doorgestuurd naar opvangadressen elders in het land. In Zeist arriveerden de eerste vluchtelingen rond 10 oktober 1914. Deze vluchtelingen bleken overigens niet voor Zeist bestemd te zijn, maar voor het dorpje Zeelst in Brabant.[14]
Daarnaast kreeg het dorp met militairen te maken. Het garnizoen van Antwerpen werd bij de grens ontwapend en doorgestuurd naar kazernes voor tijdelijke opvang. Vandaar werden de militairen in november overgeplaatst naar het nieuwe interneringskamp, het Kamp van Zeist.

De houten stad

De trein met militairen reed Zeist aanvankelijk via station Den Dolder voorbij. Eindbestemming was Amersfoort, waar het terrein van de Juliana van Stolbergkazerne werd gebruikt voor de eerste opvang van de militairen. Soldaten en officieren waren aan de grens ontwapend en vastgehouden om te voorkomen dat ze via een omweg naar het strijdtoneel terugkeerden. Eenmaal in Amersfoort bleek dat hun internering meer was dan een tijdelijke maatregel. Nederland hield zich strikt aan de neutraliteitsbepalingen opgesteld tijdens de Tweede Haagse Vredesconferentie in 1907.[15]
Op 10 oktober besloot de legerleiding om zogenaamde interneringsdepots te vestigen te Groningen, Leeuwarden, Assen, Kampen, Zwolle, Amersfoort en Harderwijk. Te Alkmaar, Bergen en in het Friese Gaasterland waren reeds depots gevestigd voor militairen van

Kamp van Zeist ingang kamp met wachtpost, foto 1914-1918, Collectie Zeister Historisch Genootschap.

verschillende nationaliteiten. De Belgen kwam uiteindelijk op drie plaatsen terecht: Amersfoort, Harderwijk en Gaasterland. Voor het grootste deel betrof het soldaten die deel hadden uitgemaakt van het garnizoen van Antwerpen. *De Weekbode* beschreef hoe zij er uit zagen: 'Het waren vesting-artilleristen met hun breede roode streepen op de broek, meest zwaargebaarde mannen, sommige met wijde Fransche mantels. Andere weer droegen gewone broeken of een burgerjas of pet.'[16]
Te Amersfoort werden officieren en manschappen van elkaar gescheiden. De gewone soldaten verbleven in tenten op het kazerneterrein, de meeste officieren werden ingekwartierd in de stad. Al gauw bleek dat het kazerneterrein niet voldeed voor de opvang van de soldaten. In opdracht van minister van Defensie Bosboom werd daarom besloten tot de bouw van een barakkenkamp in de omgeving van Zeist. Een logische keuze, omdat daar decennia eerder Nederlandse militairen gelegerd waren geweest. Minstens zo belangrijk was dat de plek van het kamp voldeed aan algemene criteria voor de interneringsplaatsen: ver genoeg van de grens verwijderd en geschikt als kampterrein 'door de geaardheid van hun zandbodem, hun ligging in een gezonde streek, gepaard met behoorlijke gemeenschapswegen, en een eenvoudige watervoorziening'.[17]
Honderd jaar eerder was op de heide bij Zeist al een militair kamp gevestigd, waaruit het dorp Austerlitzontstond.[18] In 1804 waren Franse militairen op de heide neergestreken, wat een monument in de vorm van een aarden piramide had opgeleverd. Vanaf 1818 waren er legereenheden van het kersverse Koninkrijk der Nederlanden gelegerd, die onder grote publieke belangstelling oefeningen hielden.[19] In 1879 werd het Kamp der Genie er gevestigd.
De zielzorg voor de katholieke militairen viel sinds 1853 onder de kerk van Soesterberg. De commandant van de legerplaats had na een bezoek van de pastoor aan de minister gevraagd om de zorg voor katholieke militairen aan Soesterberg toe te vertrouwen.[20] Een van de gevolgen van die beslissing was dat katholieke Belgische en Franse militairen op de begraafplaats in Soesterberg werden begraven.

Kamp van Zeist barak interieur, foto 1914-1918, Collectie Zeister Historisch Genootschap.

Een Amerikaanse stad

De bouw van het interneringskamp werd beschouwd als een knap staaltje Hollandse ingenieurskunst. De uitvoering was in handen van het Wapen der Genie en een verslag verscheen in het blad *De Ingenieur*, het orgaan van het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs (KIVI).

Uit de beschrijving van kapitein Beltman, een uitgebreide weergave van zijn voordracht voor het KIVI, blijkt dat trots over de geleverde prestatie overheerste. Helemaal onterecht was dat niet. Beltman en zijn mannen slaagden er in om in drie weken tijd het eerste deel van het kamp in gereedheid te brengen. Al bevatte zijn verslag wel enkele omineuze zinsneden, zoals: 'Voldoende tijd ontbrak om het geheele kampterrein te nivelleeren'. Een van de bezigheden van de Belgen bestond later uit het verwijderen van oneffenheden in het terrein.

Op 14 oktober ging de bouw van start. Beltman was die dag al vroeg ter plekke en constateerde dat het werkterrein op de heide er nog ongerept bij lag. Gedurende tien dagen werden bouwmaterialen dag en nacht aangevoerd, ook op zondag. Het hout voor de barakken werd aangevoerd via station Huis ter Heide en vandaar met dertig boerenwagens naar het kamp vervoerd. De wagens waren handiger dan de gehuurde 'lastauto's', omdat de wielen van de auto's wegzakten in de zachte 'heiwegen'.

De bij de bouw betrokken aannemers hadden volgens de kapitein laten zien dat ze snel een groot gebouwencomplex konden neerzetten. Dat hun expertise gebaseerd was op de bouw van tijdelijke tentoonstellingsgebouwen was kennelijk geen bezwaar. Op 3 november waren 26 barakken gereed voor de ontvangst van ruim 6.000 geïnterneerden. Beltman vermeldde dat zij zich konden verheugen op de aanwezigheid van waterleiding en elektrische verlichting. Dat zij zich in gevangenschap bevonden, bleek uit de dubbele omrastering met prikkeldraad.

Volgens een correspondent van het *Amersfoortsch Dagblad* hadden de Belgen het uitstekend getroffen. In de loop van de derde november klaarde het weer op, waardoor het 'zonnige kamp van Zeist' er blakend bij lag. 'Het leek een Amerikaansche stad, zoo plots uit den grond verreezen.'[21] In de loop van de ochtend waren ongeveer 6.000 soldaten naar het kamp vertrokken. Onder deze groep waren 1.173 geniesoldaten, die werden ingezet voor de bouw van het tweede deel van het kamp. Bij aankomst roken zij de geur van 8.000 liter erwtensoep voor het avondeten.[22] Daarmee werd direct een bodem gelegd voor een van de latere grieven van de Belgen: de onverteerbare Hollandse kost. De mannen hadden voor vertrek uit Amersfoort drie weken soldij uitgekeerd gekregen, op basis van fl. 0,10 per dag.

De correspondenten uit Amersfoort zagen rond half vier die middag een 'schilderachtig schouwspel'. Het eerste kamp was bijna af en het tweede kamp was in aanbouw. Het timmergeluid was op de straatweg, de weg tussen Amersfoort en Zeist, hoorbaar. 'Uit de verte reeds teekende de lichte kampstad zich scherp af tegen de donkere hei. En tusschen de gebouwen was het een gekrioel als van een mierenhoop. Rechts de voltooide barakken, 2 rijen van 12, en links het tweede kamp van houten geraamten. Grijze rookwolken verrieden de hallen, tot keukens bestemd. Op de heide hot en haar door elkaar de wachtende soldaten met hun helkleurige dekens omwonden. Een tweetal vliegmachines uit het naburige vliegkamp snorden en zwenkten over de aangrenzende bosschen. En de dalende zon, die noode scheen te wijken, overgoot de bedrijvige heide met haar schoonste avondlicht.'[23]

De nieuwe behuizing was een grote verbetering ten opzichte van de tenten op het binnenterrein van de kazerne, benadrukte de krant. Niet in het minst omdat de barakken 'stevig betimmerd' waren en voorzien van elektrische verlichting. 'Toen wij heengingen waren de laatste schuine zonnestralen al verdwenen, de duisternis viel en het kamp lag als een vreemde stad in koperen maneglans. En nog wachtten buiten de toegangspoort honderden geduldig tot dat het hun beurt zou zijn om de nieuwe woonsteê te betrekken.' Het klinkt bijna idyllisch. In België werd de bestaande wereld in rap tempo afgebroken. Wat te Ieper in eeuwen was opgebouwd werd door Duits kanonvuur met de grond gelijk gemaakt. Te Zeist werd uit hout een nieuwe wereld gewrocht. Sterk en overzichtelijk. Een fraai staaltje Hollandse ingenieurskunst.

Het kamp bestond uiteindelijk uit drie onderdelen: twee interneringskampen en een bewakingskamp. Het eerste interneringskamp omvatte 30 barakken, postkantoor, kantine,

Plattegrond Kamp Zeist, uit de Franstalige kampkrant Le Courrier, 1916, Collectie Zeister Historisch Genootschap.

Kamp van Zeist, barakinterieur met bezoek, foto 1914-1918, Collectie Zeister Historisch Genootschap.

bibliotheek en een 'gebouwtje ten behoeve van de R.K. aalmoezeniers met biechtkamertjes'. Het tweede interneringskamp bestond uit 24 barakken en bevatte onder andere een 'kerkbarak voor R.K.- en één voor Protestantsche godsdienstoefeningen.'

Protestantse Vlamingen

Het grootste deel van de geïnterneerden was van katholieke huize. Precieze cijfers over de verhouding tussen katholieken en protestanten ontbreken. Het vooroorlogse België was overwegend katholiek. Dat het aantal katholieken het aantal protestanten onder de militairen ver overtrof, bleek ook uit het aantal aalmoezeniers: drie voor de katholieken en één voor de protestanten. De protestantse legeraalmoezenier Fons Decoster viel onder het bureau van de 'Protestantse zielzorg door Evangelisch-Protestantsche Arbeid onder de Belgische geïnterneerde militairen te Nederland'. Dit was ondergebracht bij het Bureau Stadszending Heerenstraat 4 Utrecht en directeur was ds. E.B. Couvée, tevens bestuurslid van de Vlaamse Stads- en Landsevangelisatie.

De militairen waren in meerderheid Nederlandstalige Vlamingen. Dat feit was niet zonder betekenis. In het Belgische leger bestond vanouds een tegenstelling tussen Nederlandstalige soldaten en Franstalige officieren. Er werd gezegd dat de officieren hun manschappen bij Antwerpen in de steek hadden gelaten, waardoor de soldaten in gevangenschap waren beland. Op de achtergrond speelde de na 1900 opgeleefde strijd voor Vlaamse emancipatie, bekend onder de term Vlaamse Beweging. Een beweging zonder revolutionair oogmerk die deels gericht was op vernederlandsing van het hoger onderwijs.[24]

Ook in Kamp Zeist manifesteerde de Beweging zich in diverse gedaanten . Vanaf 1915 konden de geïnterneerden in twee Vlaamsgezinde periodieken het nieuws over de oorlog volgen: *De Vlaamsche Stem* en *Vrij België*. Het eerste blad, onder redactie van de naar Nederland uitgeweken schrijver René de Clercq, nam een activistisch standpunt in: Vlaanderen moest indien nodig

Kamp van Zeist, interieur barak (slaapzaal met was), foto 1914-1918, Collectie Zeister Historisch Genootschap.

onafhankelijk van de rest van België verder en samenwerking met de Duitsers was daarbij wenselijk. *Vrij België*, met als prominent redactielid de katholieke Vlaming Frans van Cauwelaert, ijverde juist voor Vlaamse emancipatie binnen een ongedeeld België. Van samenwerking met de bezetters moesten deze pacifisten niets hebben.

Kampleven

Vlaams, Waals, katholiek of anderszins, het kampleven beviel de geïnterneerden maar matig. Tijdens de eerste maanden van hun verblijf konden de soldaten geen kant op. Werk was er niet en de mogelijkheden voor ontspanning waren zeer beperkt. Uit arren moede legden veel soldaten zich toe op handenarbeid. Behalve sieraden - ringen, kettingen – vervaardigden zij houten kistjes, doosjes en penhouders. Om aan hout voor hun producten te komen, sloopten ze het meubilair of delen van de barakken.[25]

De leefomstandigheden bleken algauw minder ideaal dan op de zonnige derde november. De met stro gevulde matrassen zaten vol vlooien en er ontstond een plaag van ratten die op etensafval afkwamen. Lekkages brachten de beperkingen van de Hollandse ingenieurskunst aan het licht. Toch was het allemaal goed te doen vergeleken met de hel waarin Belgische militairen aan de IJzer verkeerden eind 1914. Het was vooral de gedwongen ledigheid die de geïnterneerden dwarszat, in combinatie met de als star ervaren regels van de Hollanders. Vooral de bezoekregels lieten te wensen over.

Begin december kwam de groeiende onvrede tot een uitbarsting. Bij een schietincident vielen acht doden en achttien gewonden. Zowel in Nederland als in België was de verontwaardiging over het dodelijke incident groot. De met scherp schietende bewakers kregen er in de vaderlandse pers van langs. Het sociaal-democratische kamerlid Pieter-Jelles Troelstra vroeg opheldering bij minister van Defensie Bosboom. De minister verdedigde zijn ondergeschikten, maar

Badinrichting Kamp Zeist, foto 1914-1918, Collectie Zeister Historisch Genootschap.

beloofde wel een onderzoek. De uitslag daarvan liet niet lang op zich wachten. De bewakers hadden uit noodweer gehandeld, stond erin te lezen. Sterker nog, zonder hun kordate optreden had het dodental nog veel hoger kunnen oplopen.
De schietpartij van 4 december 1914 vormde een keerpunt in de benadering van de geïnterneerden. In België drong het besef door dat deze niet aan hun lot overgelaten mochten worden. De socialistische volksvertegenwoordiger Camille Huysmans bezocht het kamp al op 5 december. Na dat bezoek ontving hij brieven van geïnterneerden met het verzoek om bepaalde misstanden aan te kaarten. De een wilde langer verlof om tijd met zijn vrouw door te brengen, de ander beklaagde zich over de hoge prijzen van drank en etenswaren.[26] Huysmans deed zijn best om de situatie van zijn landgenoten te verbeteren.
Zijn landgenoot Frans van Cauwelaert werd in deze dagen niet tot het kamp toegelaten. De militaire autoriteiten weigerden hem en zijn metgezel, de Vlaamse zanger Emiel Hullebroek, de toegang om de onrust niet te vergroten. Mogelijk had dit te maken met hun Vlaamse achtergrond. Dat speet de zanger bijzonder, want hij had sigaren besteld voor de jongens en 'een speciale uitgave zijner liederen laten drukken.' Hullebroek vond het vreemd dat de officieren niet bij de manschappen waren. 'Misschien is daar wel een van de oorzaken van het misverstand [de opstand] te zoeken', meende hij. 'Het leven moet er familiaar blijven en ijzeren discipline is voor de Belgen niet geschikt.'[27]
De plotselinge aandacht voor het kamp leverde kleine maar niet onbelangrijke verbeteringen op. Een plaatselijke commissie te Amersfoort, onderdeel van het Nederlandsch Comité tot steun van Belgische en andere Slachtoffers te Amsterdam, wees er op dat 'de – voor het merendeel behoeftige – familieleden' van geïnterneerden ten onrechte naar station Driebergen-Zeist werden verwezen. Vandaar was het nog een heel eind lopen naar het kamp. Beter was het om ze van Utrecht naar Huis ter Heide te laten reizen.[28]
Belangrijkste gevolg van het schietincident was de oprichting van de werkscholen voor geïnterneerden in januari 1915, een initiatief dat aansloot op een eerdere Nederlandse actie. Op 4 november, ruim voor het incident dus, was te Zwolle het Comité tot ontwikkeling en ontspanning van geïnterneerden opgericht, met als voorzitter de taalkundige Foeke Buitenrust Hettema. De gedachte dat de geïnterneerden beziggehouden moesten worden en zich daarnaast moesten ontwikkelen, was dus niet nieuw. Het programma van de werkscholen bracht deze ideeën voor de Belgen echter op ongekende manier in praktijk. In korte tijd werd een compleet curriculum ontworpen met op de behoeften van de geïnterneerden toegesneden vakonderwijs. Op termijn zorgden de werkscholen daardoor voor een aanzienlijke verbetering van de omstandigheden. Vanaf april 1915 werd bovendien werken buiten het kamp toegestaan.
Desondanks bleef de algemene toestand somber. Buiten de lessen was er voor de soldaten weinig te doen. Anna Kuijtenbrouwer zag bij een bezoek in januari 1916 dat de verveling de mannen in haar greep had in de slecht verlichte barakken. Na een rondgang door het kamp besloot zij: 'En zoo verlieten wij weer de houten stad met een fellen wind en wandelden langs het mil. tehuis door het bosch naar huis'.[29] Op de terugweg hadden zij genoeg te overdenken. De geïnterneerden konden nog wel wat afleiding gebruiken.

Het Zeister Comité

Vanaf augustus 1914 kwam de hulpverlening aan oorlogsgetroffenen in Nederland snel op gang. In de troonrede van 15 september 1914 benadrukte koningin Wilhelmina dat Nederland 'met open armen alle ongelukkigen [ontvangt], die binnen zijn grenzen een toevlucht zoeken.'[30] Die open armen behoorden vooral toe aan plaatselijke vrijwilligers. Wat hun gastvrijheid moest inhouden, zei de koningin er niet bij.
Nederland was begin twintigste eeuw een land met veel particulier initiatief en plaatselijke verenigingen. In Zeist waren tussen 1855 en 1903 liefst 26 verenigingen opgericht, van wielerclub tot VVV, van wapenhandel tot christelijke verenigingen.[31] Het lag in de lijn der verwachting dat er in het dorp ook een particulier initiatief voor de hulpverlening aan de vluchtelingen in het nabije interneringskamp zou komen. Toch kon de regering niet afzijdig blijven. De oorlog bracht al gauw een dermate grote vluchtelingenstroom op gang dat maatregelen van

Kamp Zeist, werkscholen, foto 1914-1918. Collectie Zeister Historisch Genootschap.

regeringszijdenodig waren. Op 7 augustus was op het Belgisch consulaat te Amsterdam op particulier initiatief Het Nederlandsch Comité tot steun van Belgische en andere slachtoffers opgericht, ook wel het Amsterdamsch Comité genoemd. Om meer greep op de hulpverlening te krijgen, besloot de regering ook zelf een comité in het leven te roepen.
Formeel viel de vluchtelingenhulp onder Binnenlandse Zaken, maar premier Cort van der Linden verliet zich op zijn collega's. Op initiatief van de ministers Bosboom (Defensie) en Loudon (Buitenlandse Zaken) werd op 21 september 1914 de Centrale Commissie voor hulp aan vluchtelingen opgericht, met als voorzitter F.W.C.H. ('Frits') baron van Tuyll van Serooskerken, tevens eerste voorzitter van het Nederlandsch Olympisch Comité en kamerheer van koningin Wilhelmina. De koningin was beschermvrouw van de commissie.
Vanuit het Centraal Comité werden provinciale comités opgericht. Half september volgde het Utrechts Provinciaal comité. Jhr. L.M. Schuurbecque Boeye, die met zijn vrouw Agnes Henriette Labouchère een gedeelte van Slot Zeist bewoonde, was voorzitter. Enkele weken later kwam het comité al in actie. Na de eerste beschietingen van Antwerpen door de Duitsers trokken grote groepen burgervluchtelingen de grens over. In eerste instantie kwamen zij terecht in gemeenten in het zuiden, zoals Roosendaal en Bergen op Zoom. Er was de regering veel aan gelegen om de burgers snel over het land te verspreiden. Een telegram van 8 oktober, verzonden door Commissaris der Koningin Van Lynden van Sandenburg, riep Utrechtse gemeenten op om lokalen voor opvang te zoeken.

'Wil onverwijld nagaan welke openbare handels en andere gebouwen in uwe gemeente kunnen worden gebezigd voor tijdelijke onderbrenging Belgische vluchtelingen wil daarbij treden in overleg met eventueel steuncomite kosten onderbrenging voor rijksrekening minister acht gewenscht dat rustige elementen zooveel mogelijk ter plaatse worden geholpen en beraamd intusschen maatregelen om gelegenheid onderbrenging minder gewenschte elementen in kampen uit te breiden ik zal gaarne zoo mogelijk heden nog opgaaf ontvangen of plaats beschikbaar is en zoo ja voor hoeveel personen.'[32]

Waarnemend burgemeester van Zeist C. Guldensteeden Egeling antwoordde per ommegaande. Er was een gebouw beschikbaar zonder bedden, waar niet gekookt kon worden, en in een ander gebouw waren bedden beschikbaar voor 'twintig jongens of twintig meisjes'. De eerste inventarisatie was niet direct bemoedigend maar Egeling was vol goede moed. 'Onderzoek wordt voortgezet', telegrafeerde hij terug.
Na de val van Antwerpen op 10 oktober was de stroom van vluchtelingen niet meer te stuiten. Het Provinciaal Comité stuurde een circulaire naar de Utrechtse gemeenten waarin het opriep om plaatselijke comités te vormen. Zeist reageerde direct met de oprichting van het Zeister Comité op 12 oktober 1914. In haar circulaire had het provinciaal comité aanwijzingen gegeven voor de werkzaamheden van plaatselijke comités. Met een tweede circulaire, op 17 oktober, deed het provinciaal comité dat nog eens dunnetjes over. Ditmaal werden de taken van de plaatselijke afdelingen duidelijk omschreven. De Provincie onderscheidde drie soorten vluchtelingen: 'blijvend hulpbehoevenden', 'tijdelijk hulpbehoevenden, doch overigens gegoeden' en 'gegoeden'. Bij de eerste categorie ging het om 'vluchtelingen van alle middelen van bestaan ontbloot'. Deze armlastigen moesten onderdak krijgen op kosten van het Rijk. Voor de tweede categorie gold dat zij voeding en huisvesting moesten krijgen tegen een 'billijken prijs'. De 'gegoeden' kregen bij particulieren kost en inwoning, met dien verstande dat zij de kosten later konden voldoen.
Het Provinciaal Comité onderstreepte dat de taak van de plaatselijke comités een 'veelomvattende' zou zijn. Van de comités werd verwacht dat zij de coördinatie van de hulp volledig op zich

namen. Dat betekende niet alleen dat ze locaties voor opvang moesten zoeken. De comités moesten zorgdragen voor registratie van de vluchtelingen, geld inzamelen om de kosten van de opvang gedeeltelijk te dekken, en de communicatie over de hulp in de hand houden. Dat laatste was geen onbelangrijk punt. Gedurende de oorlog was de Nederlandse overheid beducht om de eigen neutraliteit in gevaar te brengen. Al te veel medelijden met bepaalde vluchtelingen was ongewenst. Plaatselijke comités werd daarom opgedragen:

'Door woord of geschrift trachten het daarheen te leiden, dat de zeer voor de hand liggende uitingen van medelijden met de slachtoffers der oorlogsramp, geen zoodanigen openlijken vorm aannemen, dat zij in strijd zouden komen met de door ons land aangenomen en toch reeds met zooveel moeite gehandhaafde neutraliteit en het zoo noodig voorzichtig leiden der volksstemming opdat geen aanleiding ontsta voor feiten, welke in eigen geval van oorlog de taak van onze regeering zou bemoeilijken.'[33]

Een dergelijke instructie lijkt meer iets voor een lagere overheid dan een particulier comité. Maar gemeenten waren nog niet gewend om dergelijke taken naar zich toe te trekken. Veel werd aan de plaatselijke comités overgelaten.

Gemeente

De gemeente Zeist zat ondertussen niet stil. Net als andere grote gemeenten, zoals Utrecht en Amersfoort, hield ze zich actief bezig met de huisvesting van vluchtelingen. De gemeente zocht tijdelijke opvangadressen en correspondeerde daarvoor met direct betrokkenen. Daaruit blijkt dat Zeistenaren best bereid waren om onderdak te bieden. Binnen enkele dagen had de gemeente een aantal adressen ter beschikking, waaronder de zaal De Vereniging aan de Jagerlaan en het verenigingsgebouw St. Joseph aan de Hortensialaan.[34] Maar helemaal van een leien dakje ging dat niet. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de correspondentie van de gemeente met de Kerkvoogdij van de Nederlands Hervormde Gemeente. De kerkvoogdij had het gebouw Irene aan de Slotlaan ter beschikking gesteld voor tijdelijke opvang. Op 13 oktober werden daar 109 Belgen opgevangen.[35] Algauw bleek echter dat de opvang de zondagse kerkdienst in de weg zat.[36] Op 15 oktober berichtte de gemeente dat het onmogelijk kon voldoen aan het verzoek om het gebouw voor de dienst van zondag te ontruimen. Er was op korte termijn geen andere ruimte beschikbaar. De kerkvoogdij antwoordde dat zij in dat geval bereid was de ruimte langer af te staan maar dat de gemeente wel de schade diende te vergoeden. Het werd een geldkwestie. Of de gemeente f25,- per zondag wilde vergoeden, 'daar de onkosten doorgaan en er niets in komt'? De predikant moest immers wel salaris ontvangen. Verder had de kerkvoogdij ook graag een ander lokaal 'opdat de Godsdienstoefeningen ook zyn geregelde loop kunnen hebben'.[37]
De Irene-Commissie, die de directe exploitatie van gebouw Irene verzorgde, deed er nog een schepje bovenop. De verhuur van de zalen aan de voorkant van het gebouw moest geld opbrengen, wat de eigenlijke schade nog groter maakte. Bovendien moest rekening worden gehouden met de vergoeding van de koster-organist op de zondagen. De discussie over de hoogte van de vergoeding sleepte zich voort tot januari 1915. In november was de gemeente al niet mals in haar oordeel: 'Waar het Gemeentebestuur ten opzichte van de verzorging der uitgewekenen van verschillende zijden de meest mogelijke medewerking heeft ondervonden, doet het ons te meer leed te moeten ervaren dat de Irene-Commissie, door het eischen van een zeer hooge huur, tracht te profiteeren van de noodzakelijkheid waarvoor wij ons plotseling gesteld zagen, om een zeer groot aantal van alles beroofde en de grenzen overgejaagde Belgen onder dak te brengen.'[38]
Op 7 november zou gebouw Irene ontruimd worden.

Gebouw Irene (rechts), onderdeel van het Weeshuis aan de Slotlaan, foto na 1918, Collectie Zeister Historisch Genootschap, Familiearchief Van de Poll.

De opstelling van de Irene-Commissie mocht dan hard overkomen, ook anderen legden er de nadruk op dat zij gecompenseerd wilden worden voor eventuele gederfde inkomsten of beschadigingen van eigendommen. De kosten van de opvang van vluchtelingen werden weliswaar vergoed, maar nergens was vastgelegd wie voor het herstel van een uitgewoonde villa moest opdraaien. Vanaf het begin maakten huiseigenaren dit bij de gemeente aanhangig. Voor de gemeente betekende dit in sommige gevallen spitsroeden lopen. Vergoeding van onkosten kon zij toezeggen, voor herstelkosten was niet direct geld beschikbaar. Bovendien moest de gemeente de kosten voorschieten. Het Departement van Binnenlandse Zaken wenste maandelijkse declaraties te zien, voorzien van bewijsstukken. De gemeente kreeg er zodoende een hele taak bij. Gelukkig kon zij voor de praktische kant van de hulpverlening terecht bij de particulieren van het comité.

Het comité

De naamlijst van het bestuur van het Zeister Comité leest als een staalkaart van welgesteld Zeist. In het bestuur zaten drie jonkheren – G.F. van Tets, L.M. Schuurbeque Boeije en Fredrik van de Poll – onder voorzitterschap van C. Guldensteeden Egeling. Joanna van de Poll stond als lid van de Commissie voor Voeding genoteerd. Bij de oprichtingsvergadering waren behalve de burgemeester onder andere de heer J. Blooker en de jonkvrouwen Huydecoper en Ram aanwezig.

Vanaf de oprichtingsdag 12 oktober hield het bestuur in een bij boekhandel Kraal gekocht kasboekje de inkomsten en de uitgaven bij.[39] Op die dag werd een donatie van *ƒ* 60,- vermeld van mej. Voet. De laatste bladzijden van het kasboekje beslaan de jaren 1919-1920, ruim na afloop van de Grote Oorlog.

Uit het kasboekje blijkt dat Hotel Figi al op 15 oktober een voorschot ontving voor de opvang van Belgische vluchtelingen. Verder werden in de eerste weken uitgaven aan voeding genoteerd, zoals een bedrag van *ƒ* 12,- voor de Utrechtsche Melkinrichtingen. Inkomsten kreeg het comité uit giften van particulieren. Fredrik van de Poll liet zich daarbij niet onbetuigd. Giften van hem en zijn familie zijn vergelijkbaar met de bedragen die andere welgestelden betaalden. Op 16 oktober liet Fredrik bijvoorbeeld een bijdrage van *ƒ* 16,- noteren. Alleen de burgemeester, mr. J.J. Clotterbooke Patijn van Kloetinge, overtrof iedereen in vrijgevigheid. Hij doneerde direct *ƒ* 100,-.

De eerste vluchtelingen arriveerden in Zeist op 10 oktober. Onder de vluchtelingen bevonden zich fabriekswerkers, dokwerkers, metaalwerkers en gasfitters uit de Antwerpse haven. Maar ook vluchtelingen met beroepen als kapper, schoenmaker, winkelier of dienstbode. In de provinciale

opgave van de vluchtelingen werden hun herkomst en hun beroep keurig genoteerd. Ook voor het comité was (tijdelijke) huisvesting het eerste aandachtspunt. Het probleem met gebouw Irene zou wellicht kunnen worden opgelost met opvang in de Villa Sonnevanck aan de Boulevard. In deze villa aan de Schaerweijderparklaan waren half oktober al 25 vluchtelingen ondergebracht. De zorg voor deze vluchtelingen was in handen van het bankiersechtpaar Cordes-Jansen[40] en leden van het Zeister Comité. Op 28 oktober vroeg het comité aan de gemeente om te bemiddelen, omdat het inschatte 'dat het verblijf van vluchtelingen alhier geruime tijd kan duren'.[41] Villa Sonnevanck was als zomerverblijf gehuurd door mevrouw Gerlings uit Noordwijk aan Zee. Of de gemeente contact met haar wilde opnemen? Een soortgelijke vraag gold de woning van de heer H.A. Baak aan de 1e Hogeweg. Ook daar zouden vluchtelingen uit gebouw Irene naartoe kunnen.

Over Sonnevanck ontving de gemeente al op 5 november een reactie van advocaat-procureur H.Th. Gerlings uit Utrecht. Mevrouw Gerlings was bereid om de villa af te staan als de eigenaar haar bij het eindigen van de huurperiode op 1 mei 1915 niet aansprakelijk zou stellen voor 'schade voor verwaarloozing'.[42] Hoe de gemeente hierop reageerde weten we niet. Op 16 november schreef de eigenaar dat hij 'wegens bijzondere omstandigheden' zijn villa niet voor de opvang van vluchtelingen kon afstaan. Ook de heer Baak reageerde in eerste instantie afwijzend. Toch zou hij het pand 1e Hogeweg 12a wel tijdelijk voor 'fatsoenlijke lieden' willen afstaan.[43] Veel inspanningen met beperkt resultaat dus. Dat is tekenend voor het moeizame werk van gemeente en comité in de periode vanaf 10 oktober.

Het aantal vluchtelingen in de gemeente was eind oktober opgelopen tot 378 op 14.000 inwoners (2,7%). In een telegram aan de Commissaris van de Koningin berichtte de burgemeester dat er 318 vluchtelingen verbleven, zowel 'voor eigen rekening verblijvende' als behoeftigen. Daarnaast waren 16 vluchtelingen uit Baarn en 44 uit Utrecht door de comités aldaar in Zeist ondergebracht.[44] Ter vergelijking: in 'Belgenhoofdstad' Amersfoort bevonden zich 1189 vluchtelingen op een bevolking van 24.500 (4,8%). Het totaal aantal Belgische vluchtelingen in Nederland bedroeg rond die datum 323.000, op een totale bevolking van ruim zes miljoen.[45]

Groep Belgische vluchtelingen in Zeist, twee rij van achteren vijfde van links met zwarte hoed Joanna van de Poll, met x aangegeven andere leden van het Zeister comite, waaronder mevrouw Clotterbooke Patijn van Cloetinge, vrouw van de burgemeester, foto 26-2-1915, Collectie Zeister Historisch Genootschap.

Het aantal vluchtelingen in Zeist nam in de maanden die volgden snel af. Begin december waren er nog maar 65 aanwezig.[46] De anderen waren teruggekeerd naar België. In heel Nederland bevonden zich toen nog ruim 120.000 Belgische vluchtelingen. Veel vluchtelingen waren teruggekeerd naar huis, nadat de Duitsers hun veiligheid gegarandeerd hadden. Nederland stimuleerde het vertrek van Belgen onder andere door treinkaartjes tot de grens te betalen.

Sociale problemen

In sommige gevallen zorgden de veelal armlastige vluchtelingen voor sociale problemen. In tenminste één geval kaartte Decoster dit aan bij freule Van de Poll. Op de achtergrond speelden irritaties van de kant van de katholieken over de freule een rol. De families Schoofs en Gijsen waren in november 1914 ondergebracht in het gebouw van de R.K. Werkliedenvereniging St Joseph. Voorzitter van de vereniging was W.C. Grundmeijer.[47] Op 12 december vroeg hij 'om de localen van vluchtelingen te ontlasten'. Haast was er niet maar rond Oud en Nieuw zou de vereniging weer over de ruimten willen beschikken. Tien dagen later ging Grundmeijer een stap verder. De Belgen hadden zich volgens hem misdragen en nu was de maat vol: 'Het schynt dat onze vluchtelingen ook hier de toon aan willen geven. Ik kan en wil niet langer onder die menschen alleen zitten, en verzoek vanaf heden dag en nacht politie toezicht.' Hij voegde daaraan toe dat de families voortdurend bij 'Mej. Mozart' [= freule Van de Poll] waren 'die hun aardig les schynt te geven, en tegen alles opzet.' Daar kon de freule het mee doen.[48]

Waar de freule deze opmerking precies aan te danken heeft, is onduidelijk. Kennelijk stelde zij zich duidelijk aan de kant van de berooide vluchtelingen op. Ook in het geval van Schoofs, die rond deze tijd een aanklacht wegens diefstal aan zijn broek kreeg. Schoofs werkte 's nachts in de zilverfabriek van Gerritsen (Gero) en werd ervan beschuldigd koper te hebben gestolen. Decoster hoopte dat hij onschuldig was, ook voor de reputatie van de vluchtelingen 'die helaas in geen goede reuk staat'.[49] Gelukkig werd na verloop van tijd de 'ware schuldige' gevonden.[50] Uiteindelijk zou de burgemeester er voor zorgen dat het 'probleem' Schoofs en Gijsen werd opgelost. In februari 1915 verzocht hij aan de Commissaris der Koningin om beide gezinnen toe te laten tot het speciale vluchtoord Ede, dat in het voorjaar geopend zou worden. In vluchtoorden als Ede en Uden werden vooral armen, asocialen en vrouwen van slechte reputatie opgevangen.[51] Volgens de burgemeester hadden de twee Belgische families zich na 22 december, toen er gepraat was over Grundmeijers klachten, zeer goed gedragen. Bovendien hadden beide families recent aan gezinsuitbreiding gedaan. Reden genoeg om voor opvang te zorgen.

Hulpverlening aan militairen

De hulpverlening aan militairen in Kamp Zeist is een verhaal apart. Formeel viel deze hulp buiten de bevoegdheid van de gemeente en het Zeister Comité. Het kamp viel onder het militaire gezag. Vanaf januari 1915 was de afdeling internering van het Algemeen Hoofdkwartier verantwoordelijk voor de interneringskampen. Op eigen initiatief konden leden van het comité toch veel goeds doen.

Ook de hulp aan de militairen rustte voor een belangrijk deel op de schouders van particulieren. Het eerder genoemde 'Zwolsche Comité' tot ontwikkeling en ontspanning van de geïnterneerden in Nederland, opgericht op 4 november - de timmerlieden te Zeist waren nog in volle actie - , richtte zich vooral op het onderwijs voor de geïnterneerden. Initiatiefnemer dr. F. Buitenrust Hettema was voorstander van gedegen onderwijs. Dat ging zover dat hij tijdens de oorlog les ging geven aan de door de Duitse bezetter gesteunde Nederlandstalige Universiteit van Gent.[52] Het Zwolsche Comité verzorgde lezingen en leergangen 'voor intellectuelen', en lager onderwijs, taalles, boekhouden en diverse praktijkcursussen voor ongeschoolden.[53]

Verenigingsgebouw St. Joseph van de 'RK Werklieden Vereeniging', Collectie Zeister Historisch Genootschap, Familiearchief Van de Poll.

Leden van het Zeister Comité voegden daar vooral culturele activiteiten aan toe. Kern van de activiteiten werd gevormd door lezingen, kerkdiensten en concerten. Daarin was de hand zichtbaar van muziekliefhebber Joanna van de Poll.

Het begon met een orgeltje. Op een zaterdagmiddag schreef Anna Kuijtenbrouwer aan haar vriendin Joanna dat 'evangelist' Decoster godsdienstoefeningen wilde gaan houden in het kamp. Onder de protestantse militairen was daar veel belangstelling voor. Ze hadden al een club voor Bijbelstudie opgericht. Kuijtenbrouwer wilde geld inzamelen voor een orgeltje ter begeleiding van de gezangen. De kosten van een orgeltje werden geschat op *ƒ* 80,-.[54]

De aanleiding voor deze eerste ontmoeting met Fons Decoster lag dus in de combinatie van geloof en muziek. Dat zou een rode draad blijken in de relatie tussen de Belgische aalmoezenier en de twee Zeister dames. Een relatie die in de loop van de tijd zo vertrouwelijk werd dat Decoster de freule deelgenoot maakte van zijn uitgesproken standpunten over de toekomst van Vlaanderen.

Een Vlaamse aalmoezenier

Legeraalmoezenier Jaak Frans ('Fons') Decoster werkte voor de oorlog als hulppredikant en colporteur in België.[55] Hij was getrouwd met Suzanne de Bouvé en woonde aanvankelijk op Bergweg 115. Later verhuisde het gezin naar Soesterschestraat 20 te Soesterberg, vlakbij het kamp. Hij was voorstander van een sterke band tussen Vlaanderen en Nederland, vooral via het Oranjehuis. Bij Joanna van de Poll zat hij wat dat betreft op de eerste rang. Via haar hoopte hij toegang te krijgen tot hofkringen om zijn ideeën over de band tussen Oranje en Vlaanderen uiteen te kunnen zetten. Haar zussen Henriëtte en Louise hadden beiden een erebaan aan het hof en vormden zo een directe toegang tot de Oranjes. Tenminste, in de perceptie van Decoster. De Vlaming was een overtuigde activist. Dat wil zeggen dat hij geen enkel bezwaar had tegen Duitse hulp bij de Vlaamse emancipatie. Dat blijkt vooral uit zijn enthousiasme over de inspanningen van de Raad van Vlaanderen. Deze door de Duitse bezetters ingestelde 'vertegenwoordiging' van Vlaamse prominenten stuurde in maart 1917 een afvaardiging naar Berlijn om te praten over de positie van Vlaanderen in een door Duitsland bezet België.[56] De reis riep in België zeer tegenstrijdige reacties op. Tegenstanders veroordeelden de besprekingen als een daad van regelrechte collaboratie. Voorstanders wezen er op dat samenwerking met de Germaanse broeders de enige manier was om het verdrukte Vlaanderen er bovenop te helpen. Ook Decoster wond er geen doekjes om. Hij verdedigde de reis naar Berlijn en schreef: 'De Raad

van Vlaanderen, gekozen door tweehonderd zelfbewuste Vlamingen, is een *daad*'.[57] Voor de verheffing van Vlaanderen was veel geoorloofd. Een overdreven voorstelling van de band tussen Oranje en Vlaanderen hoorde daar ook toe: 'De oranje stam en de oranje natie heeft zooveel voor Vlaanderen gedaan en blijkt wel dat Vlaanderen zulks, al scheen dit wel eens, niet vergeten is. 't Is nu evenwel de volheid des tijds voor Vlaanderen'.[58]
Uit niets blijkt dat Joanna van de Poll afstand nam van deze standpunten. Een nauwe band met Duitsland zal haar in de eerste oorlogsmaanden niet vreemd zijn voorgekomen. Tegelijk lijkt het er op dat ze contact van Decoster met haar zussen over dit onderwerp op subtiele wijze heeft afgehouden. In zijn uitgebreide correspondentie verwijst Decoster nergens naar een feitelijk gesprek over Oranje en Vlaanderen. Waarschijnlijk is het gebleven bij zijn wens om de betekenis van de Oranjes met de zussen Van de Poll te bespreken. Ondertussen werkte hij aan publicaties als *De Uil van Vlaanderen*, om de positie van zijn landgenoten onder de aandacht te brengen. Het boek maakte eind 1915 deel uit van de collectie van de Openbare leeszaal en bibliotheek te Zeist.[59] Met de verkoop van boeken van Decoster werden kleine bedragen verdiend, die in de administratie van het Zeister Comité werden opgenomen.

Verveling

Voor het overige hield Decoster zich bezig met het welzijn van de geïnterneerden. Vooral de moeloosheid, veroorzaakt door verveling en de uitzichtloze situatie, zette hem aan het denken.
'Elke dag die daagt brengt voor hen dezelfde grijze, sombere misselijke stemming die 's morgens bij 't ontwaken op hun zielen kruipt, zonder dat ze middelen weten om er zich tegen te verweren.'[60] Kerstvieringen waren een van de manieren om de mannen het gevoel te geven dat ze erbij hoorden. Decoster stak daar dan ook veel energie in. Ook Anna Kuijtenbrouwer zag bij haar bezoek in januari 1916, in gezelschap van Decoster, dat het langdurige verblijf in de barakken invloed had op de gemoedsgesteldheid van de mannen. Vooral haar broer was onder de indruk van 'het lugubere van het geheel, dat weinige en slechte licht in de barakken en de ijzige wind buiten en vooral van de groote verveling'.[61] Zelf viel het Anna vooral op dat de mannen met allerlei klusjes en activiteiten bezig waren. In een van de barakken kregen soldaten les van een kleermaker, terwijl een andere soldaat zat te tekenen 'een heel schrift al vol en zóó keurig'.[62]In een van de keukens werd boerenkool bereid. De geschilde aardappelen stonden in grote kommen klaar en de rookworst werd 'onder groote opgewektheid' in stukken gesneden. In het kerkzaaltje troffen zij Elie Boutet, soldaat in het 7e linieregiment, die normaal verblijf hield in barak nummer 24 in het tweede interneringskamp. Boutet had zijn waardering voor de inspanningen van freule Van de Poll al eens uitgesproken en zou dat begin 1917 nogmaals doen. Nu zat hij te borduren met als model een afbeelding van een tegel met Delftsblauw.
Erg opwekkend was het allemaal niet, maar Anna stelde vast dat de mannen het goed hadden in vergelijking tot de soldaten aan het front ('Im Feld'). Zij liepen niet de kans om verminkt te worden door granaatvuur en bovendien werden ze door de activiteiten in het kamp 'menselijk verrijkt'. Als voorbeeld noemde zij een kringgesprek in een van de barakken. Op de vraag van Decoster wat de mannen aan het doen waren, kregen zij als antwoord: 'Wij spreken over de vrede!'.[63]

Kerstfeest

Het kerstfeest was een van de bijzondere momenten in het kampleven. Niet alleen omdat het geboorteverhaal centraal stond, maar ook omdat het een uitstekende aanleiding was voor samenzang en bezinning. De realiteit van de internering werd daarbij niet uit het oog verloren. Op een in kleur gedrukte uitnodiging voor het kerstfeest 1915 stond te lezen: 'Eenzaam, verlaten, zonder vaderland, verweg van hen, die u lief zijn, alleen op de uitgestrekte

Cornelis Jetses, Kerstviering 1915, Gemeentearchief Zeist.

kale velden van de Amersfoortsche heide.'[64] Een idyllische weergave van het kamp in de sneeuw toonde enkele barakken tussen grote hoog oprijzende sparren. Rook kringelde uit de schoorstenen en de ramen waren goudgeel verlicht. De prent was gemaakt door de bekende illustrator Cornelis Jetses, die contact onderhield met Joanna van de Poll.
In naam van zijn kameraden schreef Elie Boutet een bedankje voor het kerstfeest. Hij benadrukte dat het monotone kampleven dubbel zo zwaar zou zijn geweest zonder de tussenkomst van weldoeners als freule Van de Poll. Volgens hem deed de viering denken aan het kerstfeest thuis in de kring van de familie. Hij voegde daaraan toe dat de viering ook zeer instructief was geweest voor de bekeerlingen in het gezelschap ('ceux qui sont nouvellement venus à l'Evangile'). Hopelijk konden zij Het Woord bij terugkeer in België verder verspreiden.[65]
Voor het kerstfeest 1916 werd een tekstboekje uitgebracht met liedteksten in het Frans en het Nederlands. Programma en toegangskaarten waren gedrukt door 'electrische drukkerij C. Avis Jzn.': 400 programma's en 400 toegangskaarten, waarvan 125 in het Frans.[66] Van de ruim 13.000 geïnterneerden werden er dus maximaal 400 op de protestantse kerstviering verwacht. Het feest werd gevierd in de protestantse kerk in het interneringskamp. Op 25 december zong 'mejuffrouw Visscher' uit Utrecht liederen met pianobegeleiding door de freule.[67] Bij het feest hoorde ook een kleine attentie voor de militairen. Decoster woonde inmiddels dicht bij het kamp en bemoeide zich tot in detail met de voorbereidingen. Hij wilde niet te veel aandringen, maar had wel wat suggesties, schreef hij Anna Kuijtenbrouwer: 'Zoo halstarrig houd ik niet vast aan de sinaasappelen. Doch – iets blijvends kost misschien weer te veel! We hoeven ook niet te vèèl te geven!' Sigaren leken hem een aardig alternatief.[68]
Op afstand hield Joanna van de Poll ook contact over de vieringen in Harderwijk. Het aantal deelnemers was daar met 200 aanzienlijk kleiner dan in Zeist. Ook was Kerst 1917 niet zo rijkelijk bedeeld als te Zeist, zoals aalmoezenier Van Belleghem begin 1918 berichtte. De 'fransche koekjes' die de freule had toegezonden, waren helaas niet aangekomen.[69]

Muziek

Behalve het kerstfeest raakten muziekuitvoeringen een gevoelige snaar bij de geïnterneerden. De uitvoeringen vonden plaats in de protestantse kerk of in het militair tehuis. In de organisatie van de concerten kon de freule haar voorliefde voor de muziek kwijt. Al ruim voor de oorlog

Interieur van de Protestantse kerk Kamp Zeist. De kerk is versierd voor het huwelijk van de Waal P.L. Hovi en Elisabeth Jansen op 18-7-1918. De stoelen voor het bruidspaar zijn afkomstig uit Beek en Royen, Collectie Zeister Historisch Genootschap.

had de familie Van de Poll een naam opgebouwd in muziekminnend Zeist.[70] Joanna, broer Fredrik en vader Fredrik Harmen, speelden daarin een rol. In 1900 haalden zij de katholieke Utrechtse componist Richard Holl naar Zeist voor een nationaal concours van het Koninklijk Zeister Harmonie Muziekgezelschap.

Tijdens de oorlog had de freule onder andere contact met de nog jonge Engelse pianiste Myra Hess, die in december 1915 optrad in de concertzaal van Tivoli aan de Kruisstraat te Utrecht. Hess bedankte de freule later voor de toegestuurde bloemen en haar ' sympathetic understanding' en eindigde 'With my love and deep gratitude'.[71] Zij was niet de enige die onder de indruk was van de vriendelijkheid van de freule. Het contact tussen de beide vrouwen was vluchtig, maar voor Hess belangrijk genoeg om in 1925 nog een ansicht uit New York te sturen waarop ze een van de voorkeuren van Joanna in herinnering bracht: het vierde pianoconcert van Beethoven. Verder had de freule contact met een keur aan Nederlandse artiesten, van Wanda Hooft en Minny de Jonge tot Evert Cornelis. Zeer onder de indruk was ze van het optreden van De Jonge in het oratorium *Die Jahreszeiten* van Haydn. Ze had 'in groote en klimmende bewondering' naar haar geluisterd, schreef ze aan haar zus Louise ('Lou').[72]

De concerten in het kamp waren toegankelijk voor buitenstaanders. Ze waren namelijk ook bedoeld om geld in te zamelen. De opbrengt kwam deels ten goede aan een Belgische organisatie voor 'concerts de charité au profit des Belges'.[73] Tenminste, dat geldt voor een optreden van dirigent en organist Evert Cornelis, toen een grote naam in de muzikale wereld. Cornelis was in 1908 op 24-jarige leeftijd benoemd tot tweede dirigent van het Concertgebouworkest. Bijzonder was zijn voorkeur voor de moderne Franse muziek.

De toehoorders vonden de concerten prachtig. Geniesoldaat Oscar Brismaître uit Harderwijk kwam superlatieven tekort. 'Madame la Baronne' had er voor gezorgd dat de toehoorders hun

Evert Cornelis, dirigent en organist, foto uit 1913, Geheugen van Nederland.

ellende vergaten, dat ze zich verheven voelden boven de dagelijkse werkelijkheid en zelfs dat hun ziel in beweging was gebracht ('fait vibrer notre âme'). De herinneringen aan de muziekavond waren volgens Brismaître als een oase in de woestijn. De freule had als geen ander begrepen wat de soldaten nodig hadden. 'A vous de tout coeur' schreef hij op 1 oktober 1918. [74]

Ook voor Cornelis Jetses was het een buitenkansje om een van de muziekavonden bij te kunnen wonen. Begin november 1917 werd hij daartoe door de freule uitgenodigd. 'Dat belooft een avond van intens kunstgenot te worden', schreef hij terug in de bevestiging van zijn komst. De vreugde werd nog verhoogd door de gedachte aan de soldaten die zouden genieten van 'deze lichtstralen in de grauwe eentonigheid van hun bestaan.' [75]

Naar zee

Andere lichtpuntjes waren er ook. In november 1916 reisde Decoster met 34 mannen naar Den Haag voor een conferentie in de Doopsgezinde Kerk in de Paleisstraat. In de groep bevonden zich Frans de Ceulenaer en Frans van Abeele, die ook na de oorlog zouden corresponderen met de freule. Bij Paleis Noordeinde zagen ze freule Louise van de Poll met prinses Juliana in een koets vertrekken. Ze bezochten het Vredespaleis ('een majesteitelijk iets') , wat Decoster een verlangende zucht naar vrede in Europa ontlokte. Verder hadden de mannen maar belangstelling voor één ding: de zee. Ze verkozen strand en golven boven het Mauritshuis en bleven daar zolang mogelijk hangen. Als kinderen zo blij, schreef de aalmoezenier.

Decosters aandacht ging grotendeels uit naar protestantse Vlamingen. Dat gold ook voor zijn collega-aalmoezenier J.C. van Belleghem in het kamp te Harderwijk. Maar ook voor Franstaligen deed deze indien nodig een goed woordje. In mei 1917 schreef hij de freule over de noodsituatie van een uit Wallonië afkomstige familie, waarvan de man was geïnterneerd in Harderwijk. Vrouw en kinderen van soldaat Belenger woonden aan de Mathias Withoozenstraat in hartje Amersfoort. De vrouw was regelmatig in Harderwijk om haar man te bezoeken, maar was daar door de autoriteiten weggejaagd, nadat ze was betrapt op het illegaal sprokkelen van hout in het bos. Het gezin kon de eindjes moeilijk aan elkaar knopen en daarom vroeg de soldaat overplaatsing aan naar Zeist. Hij wilde graag werken in het kamp, bijvoorbeeld door Franse lessen te geven aan de militairen. 'Jammer dat de man geen woord Hollandsch of Vlaamsch spreekt', schreef Van Belleghem. Of de freule niet iets doen kon?[76] Niet bekend is of de freule in dit geval wist te bemiddelen. Aan de aard van de vraag lag het vermoedelijk niet. Wat de kwestie Belenger vooral laat zien, is dat geïnterneerden en hun familieleden soms hardhandig in aanraking kwamen met de officiële regels. Vanwege de 'hout-diefstal' weigerde het Belgisch comité de familie te ondersteunen. Het verzoek aan de freule was een laatste redmiddel.

Den Haag Koninklijk Paleis, briefkaart Decoster en groep Belgische geïnterneerden aan Joanna van de Poll 12-9-1916, Gemeentearchief Zeist.

Ook in andere gevallen werd de freule ingeschakeld om het leven van de soldaten te veraangenamen. Zo schreef ze verzoeken naar de militaire autoriteiten om passen aan te vragen voor familieleden uit België. Namen en adressen werden door Decoster aan haar doorgegeven.
Voor Elie Boutet was het zonneklaar. Woorden schoten tekort om de toewijding van de freule voor het welzijn van de soldaten te beschrijven. 'Wij bewaren de herinnering aan uw persoon voor eeuwig in ons hart', schreef hij haar in naam van alle Franstalige christenen.[77]

Naar het Franse front

Lezingen waren ook een manier om de geïnterneerden bezig te houden. Bijkomend voordeel was dat de mannen er nog iets van opstaken. Al was het doel vooral om voor afleiding te zorgen, zoals blijkt uit de gekozen onderwerpen. In februari 1917 kwam de Utrechtse hoogleraar sterrenkunde en 'waarschijnlijkheidsrekening' professor A.A. Nijlandt naar Kamp Zeist. Nijlandt, voor de oorlog twee jaar rector magnificus van de universiteit, was tevens directeur van de in 1854 opgerichte sterrenwacht én bestuurslid van De Kosmos. Hij was bekend bij een breder publiek omdat hij veel publiceerde in kranten en tijdschriften.[78] Onderwerp van zijn lezing: 'De wonderen van den sterrenhemel'.[79] In maart 1918 gaf Ph. Visser uit Schiedam een lezing over de Alpen. Plaats van handeling was de protestantse kerk in het kamp.[80] Minder onschuldig was het optreden van Frederik Johan Krop, predikant in de Waalse kerk te Rotterdam. Krop had zich ten doel gesteld om het imago van Frankrijk in Nederland op te poetsen. Aanleiding was een uitnodiging van een protestants comité voor voorlichting over Frankrijk in het buitenland. Krop bezocht het front in Noord-Frankrijk en schreef naar aanleiding daarvan het boek *Naar Frankrijk en het Fransche Front* (1916). Daarin wilde hij aantonen dat Duitsland op de verkeerde weg was en dat Frankrijk 'ondanks zijn officiëele kleurloosheid op godsdienstig gebied (die ik betreur)' een herwaardering verdiende. In het voorwoord van het boek verklaarde Krop, in alle bescheidenheid, dat hij aardig in zijn opzet geslaagd was: 'de woede der Duitsche of Duitschgezinde elementen te onzent is mij daarvoor een waarborg'. Het was duidelijk waar zijn voorkeur lag. Als christen was het naar eigen zeggen zijn plicht om zijn stem te laten horen. Neutraliteit wilde immers niet zeggen dat je moest zwijgen. Nederland had ten slotte ook niet gezwegen over het Engelse optreden tijdens de Boerenoorlog. Helemaal zonder risico was het niet om Krop voor de geïnterneerden te laten spreken. De afdeling internering van het Algemeen Hoofdkwartier, onder leiding van generaal-majoor M. Onnen, hield nauwlettend toezicht op uitingen van politieke voorkeur in de interneringskampen. Dat gold vooral voor de activiteiten van 'activistische' Vlamingen, maar ook voor lezingen waaruit verbondenheid met de geallieerden sprak. Een lofzang op de Fransen zou de Duitsers in het verkeerde keelgat kunnen schieten. Zelf maakte de freule geen onderscheid tussen Franstalige en Nederlandstalige protestanten. Het ging haar in eerste instantie om het geloof.
Decoster had het beste argument om Krop in te tomen. Een 'doorwrochte lezing' was te ingewikkeld voor de mannen. 'Br. Decoster verklaarde mij echter nadrukkelijk dat een causerie over het fransche front, den geest die daar heerscht, enz het best onder het bereik der mannen was', schreef Krop aan de freule. Daarmee voldeed Krop alsnog aan de opdracht van het provinciebestuur om de Nederlandse neutraliteit niet in gevaar te brengen.

Zakdoeken

Boeken waren een ander middel om het geestelijk leven op peil te houden. Om aan exemplaren van protestants-christelijke lectuur te komen, werd geadverteerd in *De Kerkbode*. Daarnaast vroeg Decoster om een onvervalste Vlaamse hit voor de mannen: *Tijl Uilenspiegel*. Verder lazen de mannen *De Kampbode* en de Franse tegenhanger *Courrier du Camp*, die zeer populair waren. Op een vraag van de freule antwoordde de redacteur van de *Courrier* eind 1917 dat hij geen exemplaren meer voor haar ter beschikking had.[81]
Ook in de meest praktische zin kon Zeist bijdragen aan het welzijn van de geïnterneerden. In 1917 werd bepaald dat de militairen oude en versleten kleding niet meer mochten bewaren, waardoor ze geen materiaal meer hadden om zakdoeken van te maken. Ook hier sprongen de freule en haar vriendin Anna op in. Bij NV Elfrink's manufacturenhandel werd voor een bedrag van *ƒ* 67,50 rode zakdoeken besteld. De Zeister middenstand pikte zo een graantje mee van de aanwezigheid van de Belgen. [82]
Maar of het nu om zakdoeken ging, een lading kersen of een andere attentie, een verzoek uit het kamp was zelden aan dovemansoren gericht. Via Decoster bereikten vragen de freule en haar vriendin, die vervolgens hun netwerk inzetten om dingen voor elkaar te krijgen. Het Zeister Comité was de officiële instantie van waaruit deze werkzaamheden werden uitgevoerd. In de praktijk was echter steeds één lid de drijvende kracht achter de hulp voor de geïnterneerden: Joanna van de Poll, met haar steun en toeverlaat Anna Kuijtenbrouwer.

Erkenning

Dat niet iedereen oog had voor het werk van de freule heeft misschien met de omvang van de totale hulpverlening te maken. In heel Nederland verbleven gedurende de oorlog circa 100.000 Belgische vluchtelingen en daarvan waren er enkele honderden in Zeist. Kamp Zeist trok met 13.000 geïnterneerden wel de aandacht, zeker na de schietpartij op 4 december 1914, maar daarbij draaide het vooral om arbeid en scholing voor de militairen. De tewerkstelling van Belgen buiten het kamp in 1915 leidde tot stevige discussies over concurrentie ten koste van Nederlandse arbeiders.[83] Een speciaal ingestelde arbeidsbeurs moest voorkomen dat Belgen Hollanders uit betaald werk verdrongen. Daarnaast werd veel energie gestoken in de scholing van de militairen, via de zogenaamde Werkscholen voor geïnterneerden. Voor aanvullende hulpverlening door particulieren was beperkte ruimte.
In het algemeen was er wel degelijk waardering voor de hulpverlening in Nederland. Belgische prominenten lieten zich lovend uit over de inspanningen van overheden en particulieren. Frans van Cauwelaert was onder de indruk van de 'edelmoedige wijze' waarop Nederland de grote stroom Belgen vanaf augustus 1914 had opgevangen.[84] Ook de Brusselse socialist en volksvertegenwoordiger Camille Huysmans was positief.

Jeu de Boules in Kamp Zeist, foto 1914-1918, Collectie Zeister Historisch Genootschap.

Te Amersfoort, in de nabijheid van Kamp Zeist, werd zelfs een monument opgericht als dank voor de Nederlandse hulp. Dit Belgenmonument werd gebouwd door geïnterneerden uit Zeist en Harderwijk, in het kader van de werkscholen. Behalve de dankbaarheid brengt dit monument het lijden van de Belgische bevolking in herinnering.
In de naoorlogse periode zou de relatie tussen Nederland en België echter vertroebeld raken. Het beeld van het gastvrije Nederland raakte daardoor op de achtergrond.

Nasleep

Na de wapenstilstand verslechterde de verhouding tussen Nederland en België in rap tempo. In België gingen stemmen op voor annexatie van Nederlands grondgebied om het land in toekomstige oorlogen meer zekerheid te geven. Met de inlijving van Zeeuws-Vlaanderen zou de haven van Antwerpen toegankelijk blijven. Belgische regeringsvertegenwoordigers haastten zich om de meest vergaande eisen te ontkrachten, maar in de ogen van de Nederlanders was het kwaad al geschied. Het land werd bedreigd door de ondankbare zuiderburen.
Andersom hadden de Belgen reden tot klagen over Nederlandse maatregelen. Duitse troepen mochten zich na de wapenstilstand door een gedeelte van Limburg terugtrekken naar hun vaderland. Een pragmatische oplossing, maar een die ontoelaatbaar was in de ogen van Belgen en Fransen en de gedachte voedde dat Nederland op de hand van Duitsland was. Die gedachte werd versterkt doordat Nederland Wilhelm II, in de ogen van de geallieerden de aanstichter van alle kwaad, asiel verleende. Ook niet bevorderlijk voor de onderlinge verhouding was de Nederlandse eis om betalingen voor de vluchtelingenhulp. Nederland stond in haar recht maar het gebrek aan coulance trof de Belgen onaangenaam.
Dergelijke onenigheden tastten achteraf de kijk oop de geboden vluchtelingenhulp sterk aan. Toch waren de Belgische overheden over het algemeen wel te spreken over de Nederlandse inspanningen. Wat niet betekent dat ze goed zicht hadden op de individuele bijdragen van particulieren als Joanna van de Poll. Ook voor slachtoffers van andere nationaliteiten dan de Belgische zette deze zich in. Kinderen uit Noord-Frankrijk en Duitse weeskinderen konden op haar belangstelling rekenen. Halverwege 1917 was een gedeelte van Kamp Zeist ontruimd en beschikbaar gesteld voor de opvang van invalide Belgische en Franse militairen. Ook voor deze ongelukkigen zette de freule zich in. Na de oorlog ontving zij nog brieven van Madame Maquilly, onderwijzeres in Noord-Frankrijk, die in Zeist was geweest om het lichaam van haar overleden echtgenoot Alfred op te halen. Madame Maquilly verbleef bijna drie maanden op Beek en Royen, haar dochter Marquerite nog een jaar langer. Ten minste één Franse organisatie had de hulpvaardigheid van de freule opgemerkt. In 1919 ontving ze een bedankbrief van de directeur van het Office Français des Pays-Bas voor de hulp aan Franse vluchtelingen.
Maar het meeste contact bleef Van de Poll houden met de protestantse Vlamingen. In de eerste plaats met Fons Decoster en enkele van zijn trouwe volgelingen, Frans de Ceulenaer en Frans van den Abeele. De laatste twee werden bij terugkeer in België geconfronteerd met problemen rond gezin en werk. Van den Abeele werd in Brussel niet bepaald met open armen ontvangen. Zijn vrouw had tijdens de oorlog een relatie met een ander gehad en daarom liet hij zich van haar scheiden. Zijn ex-vrouw wilde 'in en met de wereld leven' en dat was voor hem als christen onverdraaglijk. Hij schaamde zich daarvoor, maar schreef het toch aan de freule omdat zij altijd zo met hem had meegeleefd.[85] Ook voor Frans de Ceulenaer was het leven in het verwoeste en berooide België niet eenvoudig. Hij maakte lange dagen bij een zaad- en graanhandel en belandde vervolgens in een protestants ziekenhuis. Gelukkig was de rantsoenering in Brussel opgeheven, zodat er Hollandse, Amerikaanse en Franse boter te verkrijgen was, schreef hij in mei 1919 in reactie op een briefkaart van de freule.[86]
Voor Fons Decoster eindigde de oorlog met een groot verlies. Zijn zoontje van zeven jaar werd begin november 1918 door een auto aangereden. Aanleiding was een ongeluk met twee vliegtuigen op het vliegkamp te Soesterberg, berichtte *De Zeister Courant*. Een te hulp gesnelde auto van het vliegkamp raakte Decosters zoon bij de toegang tot het kamp. Diezelfde nacht overleed de jongen aan de gevolgen van een schedelbreuk in de Emmakliniek te Utrecht.[87] Kort daarna vertrok Decoster naar België, waar hij optrad als hoofdvertegenwoordiger van de Gero-zilverfabriek.[88] Met de freule zou hij nog jarenlang contact houden. De laatste brief is van 24 augustus 1960.
Voor het Zeister Comité zaten de werkzaamheden er na de zomer van 1920 pas op. Het kasboekje vermeldde op 3 oktober 1920 als laatste uitgaaf: A. Kuijper, koster der R.C. Kerk te Soesterberg voor bewezen diensten bij de opgraving van 4 fransche lijken 12,-.'[89] Financieel had het comité de zaken gedurende de oorlogsjaren goed voor elkaar. De Nationale Bankvereeniging gaf in oktober 1919 een positief saldo op van *f* 362,50.

Conclusie

Achteraf is het verklaarbaar dat de activiteiten van freule Joanna van de Poll en haar vriendin Anna Kuijtenbrouwer in de vergetelheid zijn geraakt. Het aantal plaatselijke comités dat zich bezighield met de hulp aan vluchtelingen was groot. In het totaal van de hulpverlening konden individuele stemmen gemakkelijk verloren gaan, zeker in de hectiek van de eerste maanden, toen rond een miljoen Belgen het land binnenkwamen.
Zeist speelde relatief een grote rol bij de opvang van de Belgen. Het aantal burgervluchtelingen was weliswaar beperkt, maar in de gemeente lag wel het grootste interneringskamp in Nederland: het Kamp van Zeist. Juist in de zorg voor de geïnterneerden speelden echter andere instanties dan het Zeister Comité een hoofdrol. Het kamp viel onder het ministerie van Defensie en de scholing van de militairen werd grotendeels verzorgd door een Belgische organisatie, de Centrale Administratieve Commissie der Werkscholen voor in Nederland geïnterneerde Belgische militairen.

Madame Maquilly-Poulet, Franse vluchtelinge die met haar dochter van 19-10-1918 tot 16-01-1919 op Beek en Royen woonde; haar dochter bleef daarna nog tot 16-01-1920, foto tussen 1918 en 1925, Zeister Historisch Genootschap Familiearchief Van de Poll.

Voor particulieren als de freule bleef er in het kamp genoeg te doen. Kerstfeesten en concerten verdreven de verveling van de soldaten die veel van hun tijd in de barakken doorbrachten. In ieder geval tot april 1915, toen tewerkstelling buiten het kamp werd toegestaan. In tegenstelling tot de werkscholen leverden vieringen en concerten echter geen zichtbare resultaten op, anders dan de dankbaarheid van soldaten die voor even hun benarde positie konden vergeten.
Belangrijker lijkt echter dat de freule haar activiteiten op een beperkte groep militairen richtte. Na tussenkomst van de protestants-christelijke aalmoezenier Fons Decoster bereikte ze vooral de protestantse Vlamingen en een deel van de Franstalige geïnterneerden. Dat Decoster als activistisch Vlaming geen bezwaar had tegen overleg met de Duitse agressor kan zeker bij de Belgische beoordeling een rol hebben gespeeld. Bewijs daarvoor ontbreekt echter, zoals ook niet duidelijk is hoe de Nederlandse autoriteiten tegen hem aan keken.
Zeker is dat de zorgzaamheid van de freule een gevoelige snaar raakte bij talloze Belgische vluchtelingen en geïnterneerden. Dat bewijst het dikke pakket met bedankbrieven die ze van Vlamingen en Walen ontving. Op individueel niveau bleef zo van de naoorlogse spanningen tussen Nederland en België weinig over. Tot ruim na de oorlog bleef Joanna van de Poll zich het lot van de Belgen aantrekken. Andersom dachten een aantal van hen met dankbaarheid aan de tijd in Zeist terug. 'Wij spreken bijna dagelijks van Holland van de aangename samenkomsten en muziekfeesten'.[90]

Archiefbronnen

Gemeentearchief Zeist
Archief Familie Van de Poll (2092)
Archief Gemeentebestuur Zeist (1024) 2173 hulp aan vluchtelingen 1914-1919

Literatuur

Bossenbroek en Kruishoop 1988 ➤ M.P. Bossenbroek en J.B.C. Kruishoop (red.), *Vluchten voor de Groote Oorlog, Belgen in Nederland 1914-1918*, Amsterdam 1988.
Van der Burg en Rhoen 2011 ➤ V.A.M. van der Burg en R.P.M Rhoen, *Kerk in steigers, katholiek Zeist in woord en beeld*, Zeist 2011.
Van Cauwelaert 1971 ➤ Frans van Cauwelaert, *Uit het archief van Frans van Cauwelaert, I Gedenkschriften over Vlaamse Beweging en Belgische politiek 1895-1918*, Antwerpen 1971.
Evers 1911 ➤ G.A. Evers, *Geïllustreerde gids voor de omstreken van Utrecht*, Dordrecht 1911.
Fasseur 1998 ➤ Cees Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin*, Amsterdam 1998.
Huysmans 1975 ➤ Camille Huysmans, *Geschriften en documenten II Camille Huysmans en België tijdens Wereldoorlog I*, Amsterdam/Antwerpen 1975.
Kossmann 1979 ➤ E.H. Kossmann, *De lage landen 1780-1940, anderhalve eeuw Nederland en België*, Amsterdam/Brussel 1979.
Krop 1916 ➤ F.J. Krop, *Naar Frankrijk en het Fransche front*, Rotterdam 1916.
Laporte 1981 ➤ G. Laporte, *Belgische geïnterneerden in Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog, onderzoek naar de levensomstandigheden, de socio-culturele uitingen en de politieke stromingen in de kampen*, Gent 1981.

Lutjeharms 1978 ➤ W. Lutjeharms, 'De Vlaamse opleidingsschool van Nicolaas de Jonge en zijn opvolgers', *Historische Studies / Vereniging voor de Geschiedenis van het Belgisch Protestantisme* 6 (1978).
Melker 1992 ➤ B.R. Melker, 'De betekenis van de familie Van de Poll voor de Zeister gemeenschap tussen 1860 en 1940, *Seijst bulletin ter bevordering van de kennis van de geschiedenis van Zeist* 22 (1992) nr. 2, 57-65.
Moeyes 2001 ➤ Paul Moeyes, *Buiten schot, Nederland tijdens de eerste wereldoorlog, 1914-1918*, Amsterdam/Antwerpen 2001.
Rhoen 2003 ➤ R.P.M. Rhoen, 'De verwarring rond het Kamp van Zeist', *Seijst bulletin ter bevordering van de kennis van de geschiedenis van Zeist* 4 (2003) 126-131.
Rhoen 2008 ➤ R.P.M. Rhoen, 'Belgische vluchtelingen in Zeist, Soest en Amersfoort', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 81 (2008) 168-171.
De Roodt 2000 ➤ Evelyn de Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Zaltbommel 2000.
De Rooij 2002 ➤ P. de Rooij, *Republiek van rivaliteiten, Nederland sinds 1813*, Amsterdam 2002.
De Schaepdrijver 1998 ➤ Sophie de Schaepdrijver, *De Groote oorlog, het koninkrijk België tijdens de eerste wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen 1998.
Volkers 2009 ➤ K. Volkers, *Geheim landschap, 200 jaar militairen op de Heuvelrug*, Amsterdam 2009.
Volkers 2011 ➤ K. Volkers, *Zeist door de tijd, een cultuurhistorische atlas*, Amsterdam 2011.

Noten

1 Zie Opgave van vluchtelingen welke verblijf houden of gehouden hebben in de Provincie Utrecht samengesteld door het Utrechtsch provinciaal comité tot hulp en ondersteuning van vluchtelingen, 25 maart 1915, http://www.hetutrechtsarchief.nl/files/vluchtelingenregister/
2 Volkers 2011, 115-119.
3 Evers 1911, 53.
4 Melker 1992, 58.
5 GAZ Archief Van de Poll, brief Joanna van de Poll aan Henriëtte van de Poll 31-8-1914.
6 De Rooij 2002, 109.
7 *Weekbode Zeister en Prov. Utrechtsche Courant* 22-08-1914.
8 Zie De Schaepdrijver 1998, 88, voor Duitse oorlogspropaganda over België.
9 *Weekbode Zeister en Prov. Utrechtsche Courant* 22-08-1914.
10 *Weekbode Zeister en Prov. Utrechtsche Courant* 2-9-1914.
11 Bossenbroek en Kruishoop 1988, 18.
12 GAZ Archief Van de Poll, brief Joanna van de Poll aan Henriette van de Poll 8-10-1915.
13 C. Fasseur, *Wilhelmina, de jonge koningin*, Amsterdam 1998, 508.
14 Rhoen 2008, 168.
15 De Roodt 2000, 19.
16 *Weekbode* 14-10-1914.
17 Eenige mededelingen betreffende den bouw en de inrichting van de interneeringskampen te Zeist, Harderwijk en Oldebroek, verslag van een voordracht gehouden in de vergadering van de afdeling voor bouw en waterkunde van 19 juni 1915 door kapitein G.C. Beltman, gepubliceerd in *De Ingenieur* 30 (1915), no. 35, 696-715.
18 Rhoen 2003, 126-131.
19 Volkers 2009, 38.
20 Zie Beschryving van de oprigting der Statie en het bouwen der Kerk en Pastorie van Soesterberg. Met vermelding van hetgene wat daarop betrekking heeft, 9 Aug. 1853 brief van de Majoor Chef van den Staf der te kamperen troepen' aan de pastoor van Soesterberg.
21 *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander* 3-11-1914.
22 *Nieuwe Amersfoortsche Courant* 4-11-1914 .
23 *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander* 3-11-1914.
24 Kossmann 1979, 353.
25 Laporte 1981, 120.
26 Huysmans gedenkschriften II, 68-70.
27 *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander* 8-12-1914, oorspronkelijke bron *Het Vaderland*.
28 *Algemeen Handelsblad* 9-12-1914.
29 Brief Anna Kuijtenbrouwer aan Joanna van de Poll 14-01-1916.
30 De Roodt 2000, 149.
31 Zie Tielhof, M., *Erkende verenigingen 1855-1903*, www.Historici.nl/Onderzoek/Projecten/ErkendeVerenigingen
32 GAZ 2173 regeeringstelegram no. 304, Utrecht 8 oktober 1914.
33 GAZ 2173 brief van het Provinciaal Comité 17 oktober 1914.
34 Rhoen 2008, 168.
35 Rhoen 2008, 169.
36 GAZ 2173.
37 GAZ 2173, Brief Kerkvoogdij 17-10-1914.

38 GAZ 2173 Brief gemeente 13-11-1914 aan kerkeraad.
39 GAZ Archief Familie van de Poll 2539.
40 Rhoen 2008, 169.
41 GAZ 2173 brief Zeister Comité aan gemeente 28-10-1914.
42 GAZ 2173 brief H.Th. Gerlings aan gemeente 5-11-1914.
43 GAZ 2173 brief H.A. Baak aan gemeente 4-11-1914.
44 GAZ 2173 telegram 30-10-1914.
45 De Roodt 2000, 173.
46 Rhoen 2008, 169.
47 Van der Burg en Rhoen 2011, 177.
48 GAZ 2173 brief Grundmeijer aan gemeente 22-12-1914.
49 GAZ 2092 (2506) ongedateerde brief F. Decoster.
50 Archief Van de Poll 2506, ongedateerde brief Decoster aan Van de Poll.
51 De Roodt 2000, 173.
52 Moeyes 2001,235.
53 Laporte 1981, 123.
54 Archief Van de Poll 2525, ongedateerde brief Anna Kuijtenbrouwer.
55 Informatie ontleend aan Lutjeharms, W., *De Vlaamse Opleidingsschool van Nicolaas de Jonge en zijn opvolgers*, Historische Studies van de Vereniging voor de geschiedenis van het Belgisch Protestantisme, 1978, nr. 6. Met dank aan Wim De Hertogh.
56 De Schaepdrijver 1998, 263-264.
57 Archief Van de Poll 2506, brief Decoster aan Van de Poll 7-11-1914.
58 Idem.
59 *Weekbode, Zeister- en Prov. Utrechtsche Courant* 27-11-1915.
60 GAZ 2092 (2506) brief F. Decoster 10-5-1918.
61 Brief Anna Kuijtenbrouwer aan Joanna van de Poll 14-01-1916.
62 Brief Anna Kuijtenbrouwer aan Joanna van de Poll 14-01-1916.
63 Brief Anna Kuijtenbrouwer aan Joanna van de Poll 14-01-1916.
64 GAZ Archief Van de Poll 2587.
65 GAZ Archief Van de Poll 2502 brief Boutet 30-12-1915.
66 GAZ Archief Van de Poll 2541.
67 GAZ Archief Van de Poll 2587.
68 GAZ Archief Van de Poll brief Decoster 13-12-1916.
69 GAZ Archief Van de Poll 2501 brief Van Belleghem 7-1-1918.
70 Melker 1992, 63.
71 GAZ Archief Van de Poll 2090.
72 GAZ Archief Van de Poll, brief Joanna van de Poll aan Louise van de Poll 18-12-1914.
73 GAZ Archief Van de Poll 2570 brieven Evert Cornelis.
74 GAZ Archief Van de Poll brief Oscar Brismaître 1-10-1918.
75 Brief Jetses 9-11-1917.
76 GAZ Archief Van de Poll 2501 brief Van Belleghem 23-5-1917.
77 Brief Boutet 3-1-1917.
78 http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/nijland
79 GAZ Archief Van de Poll 2530 kaart Nijlandt aan Poll 4-2-1917.
80 GAZ Archief Van de Poll 2532.
81 GAZ Archief Van de Poll 2523.
82 GAZ Archief Van de Poll 2541 rekeningen winkels aan Zeister Comité.
83 Moeyes 2001, 113.
84 Cauwelaert 1971, 254.
85 GAZ Archief Van de Poll 2500 brief Frans van den Abeele 8-1-1919.
86 GAZ Archief Van de Poll 2504 brief Frans de Ceulenaer 17-5-1919.
87 *Zeister Courant* 2-11-1918.
88 Lutjeharms, 1978.
89 GAZ 2092 (2533) Kasboekje Plaatselijk commissie tot steun aan Vluchtelingen.
90 Brief Vrouw Rutten 28-6-1919.

Christ Essens

Tussen hoop en vrees

Burgers en militairen in Schalkwijk en Tull en 't Waal voor en tijdens de mobilisatie van 1939 en in mei 1940

Van links naar rechts Mans van den Hoogen, Job, evacué uit de buurt van Arnhem en de ingekwartierde soldaat Hendje.

Het rommelt in Europa aan het eind van de jaren dertig van de vorige eeuw. De Nederlandse regering handhaaft de neutraliteit en versterkt de defensie. Gemeentes, waterschappen en burgers krijgen ook hun taak. De kleine gemeentes Schalkwijk en Tull en 't Waal, samen nog geen 1.900 inwoners en gelegen aan de Lek en in de Nieuwe Hollandse Waterlinie, moeten hun steentje bijdragen aan het handhaven van de neutraliteit door het treffen van allerlei maatregelen. Dat varieert van organiseren van de luchtbescherming tot voorbereiden van de distributie. De gemeenteraden en waterschappen twijfelen openlijk aan nut, betaalbaarheid en uitvoerbaarheid van voorgeschreven maatregelen.

Vooral na de afkondiging van de algemene mobilisatie op 28 augustus 1939 verandert er veel. Men vreest overlast van de legering van grote aantallen militairen. In de gemeenteraad komt aan de orde dat luchtaanvallen misschien wel tien dagen kunnen duren, vóórdat tot evacuatie wordt besloten. Uiteindelijk doen de gemeentes wat er van hen wordt verwacht. Na het evacuatiebevel stromen beide dorpen leeg op 13 mei, drie dagen na het uitbreken van de oorlog.

Christ Essens (1957) studeerde economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Zijn specialisaties zijn geschiedenis van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, sociale geschiedenis en agrarische geschiedenis. Hij is consultant bij een adviesbureau in Woerden en adviseert sociale partners in de agrarische en groene sectoren over arbeidsmarktbeleid, scholing en arbeidsomstandigheden.

Het rommelt in Europa aan het eind van de jaren dertig. De Nederlandse regering handhaaft de neutraliteit en versterkt de defensie. Gemeentes, waterschappen en burgers krijgen ook hun taak. Grote vraag: hoe reageerden plaatselijke overheden op die opdracht? Is dat omdat het nu eenmaal niet anders kan óf omdat men wil helpen 'om ons buiten den strijd (te) houden'.[1] Of is men er van overtuigd dat het deze keer wel eens écht oorlog zou kunnen worden? En heeft de houding van de plaatselijke overheden gevolgen voor de verdedigbaarheid van het gebied in de meidagen van 1940?
Deze vragen worden beantwoord aan de hand van de reacties op de groeiende oorlogsdreiging van de plaatselijke overheden en burgers in Schalkwijk en Tull en 't Waal. Het artikel begint in de tweede helft van de jaren dertig en eindigt met de oorlog in de meidagen van 1940.

Schalkwijk en Tull en 't Waal

De gemeente Tull en 't Waal ligt in een lange strook langs de Lek en telt op 1 januari 1936 466 inwoners.[2] De gemeente komt niet geheel overeen met het huidige dorp Tull en 't Waal. Het gebied ten zuiden van de Waalseweg behoort niet tot de gemeente Tull en 't Waal maar tot gemeente Schalkwijk met ruim 1.400 inwoners.[3] Beide gemeentes hebben langdurig dezelfde burgemeester (L.P.J. ten Holder, 1923-1945) en gemeentesecretaris (C.Th. van de Worp 1922-1960) en delen ook het gemeentehuis, dat in Schalkwijk staat.

De gemeente Tull en 't Waal ligt in een smalle strook tussen de Lekdijk en de gemeente Schalkwijk. Uit: Kuyper 1868.

Strategisch stelsel Nieuwe Hollandse Waterlinie 1940 in de gemeenten Schalkwijk en Tull en 't Waal. Uit: Steenbergen e.a. 2009.

De verslagen van de gemeente Schalkwijk zijn uit deze periode niet bewaard gebleven. Wel is er een rapport van de Opbouwstichting voor maatschappelijk werk in de provincie Utrecht uit 1947.[4] De bevolking wordt daarin als volgt getypeerd: 'Hier leven tezamen: boeren, boerenarbeiders en een kleine groep welvarende middenstanders. Van een sterk teruglopen van het morele peil van de bevolking [is geen sprake], hoewel natuurlijk ook hier, zoals overal elders de zwarte handel zijn sporen heeft nagelaten en ook de jeugd brutaler is geworden'.

Oorlogsdreiging en een sterke weermacht

Al ruim honderd jaar voert Nederland een neutraliteitspolitiek. Aan militairen[5] wordt geleerd dat een flinke 'weermacht', gesteund door de marine en de Hollandse Waterlinie voldoende zijn om eventuele tegenstanders af te schrikken en desnoods drie maanden lang tegen te houden.

Na de Eerste Wereldoorlog wordt in Nederland aan het leger weinig aandacht en geld besteed, vooral niet meer na de beurskrach van 1929. Zelfs na 1936, het jaar waarin Duitse troepen het Rijnland binnentrokken, is 'de geest van de natie afkering van Defensie'. Het was zuinigheid wat de klok sloeg. Pas in 1936 vinden voor het eerst sinds 1931 weer oefeningen van het veldleger plaats.[6]
Hoewel premier Colijn van mening is dat het allemaal niet zo'n vaart zal lopen, stelt de chef van de generale staf in 1937 een urgentieprogramma op voor de verbetering van het militaire materieel. Van zowat alle wapens, van geweren tot artillerie en vliegtuigen, moeten moderne versies aangeschaft worden. Ook de voorraden munitie en de aantallen en geoefendheid van de militairen moeten verbeterd worden. Ten tijde van de mobilisatie in 1939 en de Duitse inval zijn veel van deze bestellingen nog niet binnen. Ze moeten uit het buitenland komen (Duitsland, Tsjechië, Zweden). De fabrieken hebben het druk en Nederland is laat met bestellen. Als de wapens klaar zijn, wordt de levering vaak verboden door de regering van het land van herkomst.[7] Gevolg hiervan is dat het Nederlandse leger bij de algemene mobilisatie op 29 augustus 1939 nog met veel oude wapens is uitgerust.
Een gevolg van de neutraliteit is dat er verdediging tegen alle mogelijke tegenstanders moet zijn. Niet alleen tegen Duitsland maar ook tegen een onverhoedse aanval over Nederlands grondgebied op Duitsland door Franse en Belgische troepen en tegen een inval vanuit zee. Deze neutraliteitspolitiek bepaalt daarom de opstelling van het veldleger bij de mobilisatie in 1939. Een alleen tegen Duitsland gerichte verdediging zou de neutrale opstelling ondergraven.[8]
De Nieuwe Hollandse Waterlinie is de hoeksteen van de Nederlandse verdediging. Op het grondgebied van de gemeentes Schalkwijk en Tull en 't Waal liggen meerdere forten en verdedigingswerken. Ook de spoorbrug bij Culemborg ligt voor de helft op grondgebied van Tull en 't Waal. Ondanks het bezuinigingsbeleid van de Rijksoverheid worden er in de jaren dertig toch regelmatig kleine verbeteringen aangebracht in de verdedigingswerken. De waterschappen werken daaraan met tegenzin mee. Het Regiment Genietroepen moet bijvoorbeeld in 1929 en 1930 het Waterschap Schalkwijk Blokhoven en Biester meerdere malen aanschrijven om vergunning te krijgen voor de aanleg van de militaire telegraafleiding en over het plaatsen van een schotbalksluis in de Achterdijk, onmisbaar bij het stellen van inundatie.[9]

Neutraliteit en oorlogsdreiging en het plaatselijk bestuur

Om als natie klaar te zijn voor het handhaven van de neutraliteit moeten ook gemeentes, waterschappen en burgers serieuze voorbereidingen treffen. De voorbereidingen op een eventuele oorlog beginnen al veel eerder dan in 1939, ook in Schalkwijk en Tull en 't Waal. Meest duidelijk en omvangrijk zijn de voorbereiding op luchtaanvallen en op een mogelijke evacuatie.
In 1937 komt de opdracht aan alle gemeentes om een luchtbeschermingsplan op te stellen. De inrichting vergt veel organisatievermogen, menskracht. Bovendien brengt het voor de gemeentes extra en dus ongewenste kosten met zich mee. Schalkwijk en Tull en 't Waal hebben als kleine gemeentes slechts beperkte middelen, zowel in geld als in menskracht.
Men lijkt onzeker over wat er moet gebeuren in geval van oorlog. Mogelijk is men ook niet helemaal overtuigd van de ernst van de zaak. Op 26 juli 1937 vraagt de burgemeester van Schalkwijk en Tull en 't Waal per brief aan de chef van de generale staf in Den Haag of de in de gemeentes gelegen fortificatiën beschouwd moeten worden als objecten die getroffen kunnen worden door luchtaanvallen. Al op 2 juli komt het antwoord dat de fortificatiën wel degelijk in voorkomende gevallen aanvalsobjecten zullen zijn. Uiteindelijk dient de burgemeester van beide gemeentes het ontwerp luchtbeschermingsplan in op 3 december 1937. In de aanbiedingsbrief merkt hij nog op: 'Hoewel ondergetekende de stellige overtuiging heeft, dat het luchtbeschermingsplan nooit praktisch zal behoeven te worden uitgevoerd, heeft hij gemeend bij de Inleiding speciaal de aandacht te moeten vestigen op de dijken der groote rivieren en stroomen'. Daarvoor is speciale bescherming nodig 'tenzij men van hoogerhand zich apart gaat bezighouden met de bescherming van de dijken onzer groote rivieren en stromen'.[10] Bij de bespreking over een gemeenschappelijke regeling luchtbescherming in de tweede helft van 1939 zal de de discussie over nut en noodzaak van de voorgeschreven maatregelen opnieuw losbarsten. Daarover later meer.

De twee samenwerkende gemeentes schakelen bij de organisatie van de luchtbescherming ook de vrijwillige brandweer en de plaatselijk EHBO Vereniging in. In het archief van de EHBO Vereniging zijn onder andere brochures over luchtbescherming, schuilplaatsen en gasbescherming bewaard gebleven.[11]
Op grond van ervaringen tijdens de Eerste Wereldoorlog besluit de regering dat voorkomen moet worden dat de burgerbevolking in geval van oorlog op eigen houtje gaat vluchten. Slechts voor die delen van het land die bloot staan aan inundatie of beschieting door eigen of vijandelijke troepen, mag en moet de burgerbevolking geëvacueerd worden.[12] Ook daar spelen de gemeentes een centrale rol in de voorbereiding.
Het probleem van de kleinschaligheid geldt nog veel meer voor de verschillende waterschappen in het gebied. Ook zij moeten zich voorbereiden. Dat gaat tegen heug en meug. Na een brief vanuit het provinciaal bestuur van 21 februari 1939 vraagt men allereerst om meer informatie. Het waterschap Schalkwijk, Blokhoven en Biester antwoordt simpel dat 'wij het niet nodig achten ter beveiliging van de onder ons beheer staande waterstaatswerken maatregelen tegen eventuele luchtaanvallen te nemen'.[13]

Buitengewone Oproep Uitwendige Veiligheid (september 1938) en mobilisatie 1939

Vanaf midden jaren dertig loopt de spanning in Europa op. Op 11 maart 1938 bezet Duitsland Oostenrijk (*Anschluss*). De Nederlandse regering maakt zich tijdens de Sudetencrisis zodanig ongerust dat het in september 1938 een beperkte mobilisatie (Buitengewone Oproep Uitwendige Veiligheid) afkondigt. De crisis 'eindigt' door het verdrag van München op 29 september 1938. Tsjecho-Slowakije moet het Sudetenland afstaan aan Duitsland.

BUITENGEWONE OPROEPING.
ALGEMEENE MOBILISATIE.

De Burgemeester van
roept, in opdracht van de Regeering, op om zich met spoed in werkelijken dienst te begeven:

Bij de Landmacht en bij de Zeemacht:
de niet in werkelijken dienst zijnde gewone dienstplichtigen, die behooren tot één der lichtingen 1924 tot en met 1939.

en voorts al het niet in werkelijken dienst zijnde reserve-personeel van land- en zeemacht, alle niet in werkelijken dienst zijnde vrijwilligers (voor wat betreft den Vrijwilligen landstorm alleen de vrijwilligers van 18 jaar en ouder) en het voor de gemobiliseerde weermacht bestemde burgerpersoneel.

EERSTE MOBILISATIEDAG:

Degenen, die om eenigerlei reden niet in het bezit zijn van een lichtgeving (zie zakboekje), zijn VERPLICHT zich te wenden tot den Burgemeester van de gemeente, waarin zij woonachtig zijn of, indien zulks niet mogelijk is, tot den Burgemeester der gemeente, waarin zij verblijven.

De aandacht wordt er op gevestigd, dat deze „Openbare kennisgeving" rechtens voldoende is en derhalve dengene, die niet aan deze oproeping voldoet, in verzuim valt.

, den 19
De Burgemeester voornoemd,

Oproep algemene mobilisatie

Van de beperkte mobilisatie is in Schalkwijk en Tull en 't Waal zélf niets te merken. In maart 1939 is het echter opnieuw raak als Hitler Bohemen en Moravië bezet. De spanning loopt nog verder op als Italië Albanië binnenvalt. In de nacht van 10 (Tweede Paasdag) op 11 april 1939 kondigt de regering de mobilisatie van de grensbataljons en enkele andere onderdelen af.
Gemeentes hebben bij de mobilisatie een belangrijke taak. Zij moeten er voor zorgen dat de dienstplichtigen die in voorgaande jaren na hun eerste oefening naar huis zijn gestuurd (de zogeheten grootverlofgangers) op de hoogte gesteld worden van de mobilisatie. De mobilisatie zelf wordt niet alleen schriftelijk gemeld aan alle grootverlofgangers maar ook via een aanplakbiljet.[14]
Op 18 augustus 1939 wordt de algemene mobilisatie afgekondigd. Dat wil niet zeggen dat de regering denkt dat het ook voor Nederland oorlog wordt. De troonrede van 19 september 1939 is wat dat betreft helder: 'Dankbaar, dat ons land den vrede bewaren mocht, vervult Mij nochtans deernis met de velen, die elders onder het oorlogsleed gebukt gaan. Het verheugt Mij, dat Onze vriendschappelijke betrekkingen met alle Mogendheden onverzwakt voortduren'.[15] Verder wordt gewezen op het belang van vreedzaam internationaal overleg en de 'handhaving van de volstrekte onzijdigheid' waarvoor de mobilisatie noodzakelijk is.
Uit de regionale pers[16] krijgen de inwoners van de provincie Utrecht nauwelijks een beeld van een serieuze oorlogsdreiging in Nederland. Er wordt op neutrale wijze bericht gedaan van het verloop van de oorlog elders in Europa. Als het woord 'oorlogstoestand' of 'oorlogsdreiging' al voorkomt, dan is dat in de vorm van citaten uit de buitenlandse pers. Verder biedt de krant artikelen over de gevolgen voor de beurs, het vreemdelingenverkeer of voor de economische gevolgen van de ontstane situatie voor de Utrechtse middenstand.
Geheel in de lijn met de overheid is in de kranten en weekbladen[17] vooral aandacht voor het leger dat klaar is om de Neutraliteit te verdedigen. Er zijn volop publicaties van militairen en oud-militairen waaruit blijkt dat Nederland paraat is.[18] De Waterlinie speelt daarin een belangrijke rol. Ook in officiële publicaties blijft Nederland de neutraliteit uitdragen. Er wordt geprotesteerd tegen schendingen van het Nederlandse luchtruim door vooral Duitse vliegtuigen en tegen de vernietiging van verschillende schepen door mijnen of zelfs het torpederen van MS Burgerdijk op 10 februari 1940.[19]

Mobilisatie in Schalkwijk en Tull en 't Waal

De beperkte mobilisatie van april 1939 heeft niet alleen gevolgen voor de Nederlandse grenzen. In juli zijn er voor de bescherming van de spoorbrug Culemborg - Tull en 't Waal al militairen van de luchtdoelartillerie ingekwartierd in café Landlust. De voorbereidingen op de algemene mobilisatie van leger en vloot van 29 augustus[20] worden zichtbaar doordat op 24 en 25 augustus diverse inwoners van de burgemeester een bevel krijgen om onmiddellijk ruimte te maken voor de inkwartiering van de eerste militairen. Zij worden gevolgd door honderden militairen van de infanterie en artillerie, inclusief paarden waarvoor stalling geregeld moet worden.[21]

Langs de hele Waterlinie, vanaf de Beatrixsluis bij Vreeswijk tot aan het Werk aan de Groeneweg worden militairen gelegerd en ingekwartierd bij burgers. De derde afdeling van het 14e Regiment Artillerie betrekt stellingen langs de Lekdijk, van de dorpskern van 't Waal tot aan het fort bij Honswijk. De militairen en hun gevorderde paarden worden ondergebracht bij boeren in het dorp. Het oude vestinggeschut met een kaliber van 12,5 cm (ook wel 12 lang staal genoemd), sinds 1880 in de bewapening, is ondanks verbeteringen in 1928 eigenlijk niet geschikt voor gebruik door de veldartillerie. Het geschut is verouderd en veel te zwaar en daardoor nauwelijks mobiel.[22] Desondanks wordt het 14e Regiment Artillerie met dit geschut op pad gestuurd. Het geschut kan in Tull en 't Waal in voorbereide stellingen geplaatst worden. Het regiment moet zelf voor reservestellingen zorgen.[23]
Tijdens de mobilisatieperiode worden overal in de Nieuwe Hollandse Waterlinie versterkingen gebouwd als aanvulling op de oude forten. Deze versterkingen bestaan uit anti-tankgrachten, loopgraven, betonnen groepsschuilplaatsen en gietstalen mitrailleurkazematten. Dat gebeurt ook in de gemeentes Tull en 't Waal en Schalkwijk om het oprukken van een vijand via de Lekdijk en via de Lek te belemmeren. De meeste groepsschuilplaatsen, ook wel 'pyramides' genoemd, worden gebouwd in het Werk aan de Groeneweg, enkele in het achterland richting Lunet aan de Snel en aan de Lange Uitweg bij de Lekdijk. Aan de Groeneweg worden bovendien tankgrachten gegraven, wegversperringen aangelegd en mitrailleurkazematten gebouwd. De mitrailleurs worden niet alleen opgesteld in speciale kazematten met gietstalen koepels (G-kazematten) maar ook in tot kazemat verbouwde groepsschuilplaatsen uit de Eerste Wereldoorlog. De

6 Groepsnest met loopgraven, betonnen groepsschuilplaats (boven) en gietstalen mitrailleur-kazemat. Illustratie Lex Tempelman.

groepsschuilplaatsen zijn de kern van een zogeheten 'groepsnest', loopgraven soms aangevuld met een kazemat. De bedoeling is dat militairen in de groepsschuilplaats bescherming zoeken tijdens een artillerieaanval die vooraf gaat aan een aanval op de stelling. Behalve militairen worden ook aannemers ingezet bij het bouwen van de groepsschuilplaatsen.[24]

Het dagelijkse leven van de gemobiliseerde militairen is afhankelijk van de plaats van legering en het onderdeel. Volgens het officiële beeld bestaat hun leven uit het aanleggen van stellingen, oefeningen in marcheren en schieten, verzorgen van de paarden (!), wachtlopen, wekelijks naar het badhuis etc. In de praktijk is dat vaak anders, vooral in de eerste maanden van de mobilisatieperiode, als veel militairen nog ingekwartierd zijn bij burgers. Soldaat van Leeuwen van de derde afdeling van het 14e Regiment Artillerie (III 14 RA) omschrijft het als volgt: Bij Zieltjens 'moest [je] op 'n zoldertje slapen. Daar lag vloerbedekking, nieuwe vloerbedekking. Gemakkelijk hoor. De vloer werd nooit vuil. Je hoefde niet aan te vegen. Je kon d'r in staan, je kon d'r in zitten, je kon d'r in liggen. Dat was een laag stro.' Daarna ging Van Leeuwen naar een grotere boerderij. 'We moesten op de zolder slapen. Alles bij elkaar lagen er een 40, op het stro boven de koeien. Een hele tijd heb ik daar gelegen, tot december. Toen kregen we barakken. Daar kreeg je een krib. Toen we ingekwartierd waren had je een heel vrij leven. Het kwam zo precies niet. Maar ja, je moest er wel wezen maar ... je mos wel eens wat doen. En ja, je had de wacht. Je moest wel eens een keer mee naar Utrecht, fouragie halen'.[25]

Afhankelijk van het onderdeel en van de plaats waar het onderdeel is gelegerd, is er in de praktijk vaak sprake van veel vrije tijd. Dit blijkt uit de persoonlijke herinneringen van inwoners van Schalkwijk en Tull en 't Waal die over hun ervaringen zijn bevraagd. Een van de geïnterviewden weet zich nog te herinneren dat er bij haar buurman, een wagenmaker, regelmatig een militair kwam helpen. Een ander vertelt dat militairen meehelpen op de boerderij en in de bloementuin 'omdat ze niets te doen hadden'. Om dezelfde reden vermaken de militairen aan het Werk aan de

Militairen van III 14 RA ingekwartierd bij de familie Zieltjens aan de Strijpweg in Tull en 't Waal. Derde van rechts soldaat Van Leeuwen, derde van links dochter Ant. Foto collectie A. Bohnen.

Groeneweg zich tijdens de strenge winter door met zelf gebouwde sledes ('torpedo's noemden ze die') van de dijk af te suizen. Ook zijn er dan regelmatig schaatswedstrijden.[26]
Militairen die uit de buurt komen gaan zo vaak mogelijk naar huis. Bij het Werk aan de Groeneweg is zelfs een soldaat uit het nabij gelegen Houten die zich 's ochtends alleen maar hoeft te melden omdat hij thuis behalve een gezin met een pasgeboren baby ook nog een boerderij heeft.[27]

Uit een van de bewaard gebleven wachtboeken blijkt dat er in de barakken sprake is van veel meer geboden en verboden. De eerste vermelding in het Wachtboek is van 6 februari 1940. Dat bevat een aantal geboden en verboden:
- Alleen chauffeurs, motorordonnansen en militairen, die geregeld dienst doen op motorrijtuigen, mogen gekleed zijn in zwart chroomleeren overkleding. Buiten dienst en met verlof moet de lakensche kleding gedragen worden.
- Tot nader order is 't tenue voor het middagappel met overjas. De onderdeelen nemen op gelijke wijze afstand volgens 't nieuwe reglement (gestrekte arm).
- Het is verboden overgebleven brood in de spoelington te deponeeren. Dit is bestemd als bijvoeder voor de paarden. Overtreding zal gestraft worden.
- De wachtmeester van de week wijst dagelijks één man aan voor de corveeploeg.
- Militairen mogen niet op eigen gelegenheid naar 't ziekenrapport gaan.'

Het strikte regiem levert regelmatig straffen op voor lichte of zware vergrijpen. Zo krijgt een schildwacht twaalf dagen streng arrest omdat hij 'op schildwacht staande, zelf de wacht aan opvolger overgegeven zonder aflossing af te wachten; hij werd in bed aangetroffen, terwijl hij zich wel als schildwacht in 't wachtlokaal moest ophouden'.[28]

Wandschildering uit de mobilisatie 1939-1940 in het Werk aan de Korte Uitweg. Foto collectie Piet van der Straten, WKU.

Om de verveling te bestrijden worden er in sommige forten wandschilderingen aangebracht. Ook worden er 's avonds regelmatig activiteiten georganiseerd. Soms door het onderdeel zelf of door de aalmoezenier of veldprediker, soms door de afdeling O&O, Ontwikkeling en Ontspanning. Bij III 14 RA is er op zaterdagavond 6 april een revuevoorstelling door het Gezelschap T.O.P. getiteld 'Bravour en Charme'. Speciale aanbeveling is: '50 medewerkers waaronder 20 dames. Groote opkomst wordt verwacht'.[29] In de winter blijkt er ook een orkest van militairen uit Schalkwijk voor vermaak te zorgen.[30]
In de avonduren mag de legerpredikant de christelijke school gebruiken als militair tehuis. Op zondag houdt de aalmoezenier (RK) er de godsdienstoefeningen.[31] De activiteiten georganiseerd door O&O, bijvoorbeeld een landbouwcursus, hebben vaak weinig effect omdat de deelname wordt onderbroken door de dienst of door verlof. 'Je had daar een onderwijzer zitten, in het schooltje in Tull en 't Waal, ... Die zou een cursus gaan geven, ik geloof een landbouwcursus. Ik ben daar geloof ik twee keer geweest. Maar dan heb je weer wacht, of dan heb je weer verlof. Je kon dat dus achter elkaar niet volgen. Dat gaat niet. Dat was wel goed bedoeld hoor'.[32]

Toenemende druk op de gemeentebesturen

De gemeenteraden van Schalkwijk en Tull en 't Waal, de colleges van B&W en de besturen van de waterschappen moeten zich regelmatig over de 'ontstane situatie' buigen. Met het vorderen van de tijd krijgt men echter steeds minder speelruimte van de rijksoverheid, de Provincie Utrecht en van het Militair Gezag. Bovendien is er nog het praktische probleem van de oplopende kosten. In de besloten vergadering van de Raad van de gemeente Schalkwijk van 6 juli 1939[33] wordt gesproken over de verhoging van het krediet voor luchtbeschermingsdoeleinden. Het departement van Binnenlandse Zaken dringt aan op de zeer spoedige aanschaf van de benodigde materialen. Voor Schalkwijk zou dat 320 gulden kosten, voor Tull en 't Waal 190 gulden. Pas nadat de burgemeester verklaart dat alleen het allernoodzakelijkste zal worden aangeschaft en dat bovendien rekening wordt gehouden met wat er al beschikbaar is, stemt de raad in.

In november 1939 ontstaat een nieuwe discussie over de luchtbescherming. De leden van de gemeenteraden kunnen zich moeilijk iets voorstellen bij het echte luchtgevaar, zelfs niet van welke kánt het luchtgevaar zou kunnen komen. De Raad van Tull en 't Waal is daarin net zo neutraal als Nederland. In de notulen van juli 1939 lezen we daarin 'Voorts moet men niet eenzijdig zijn namelijk niet alleen denken aan een inval van de zijde van Duitschland'. Ook naar de duur en

Ansichtkaart verzonden door Wachtmeester Haank van III 14 RA op 30 januari 1940. Uitgave J. van der Heijden Tull en 't Waal, collectie auteur.

intensiteit van de luchtaanvallen blijft het gissen. In de notulen van februari 1940 is opgenomen 'dat de gemeente na een eventuele inval van de vijand in ons land 8 a 10 dagen aan luchtaanvallen kan zijn blootgesteld alvorens tot evacuatie wordt overgegaan'.
De kosten spelen ook een rol bij de aanhoudende discussies in 1939 en 1940 in beide gemeenteraden over het wel of niet deelnemen aan het Centrale Noodziekenhuis in Driebergen, waar slachtoffers van luchtaanvallen verpleegd moeten worden. De gemeenteraden zijn van mening dat de afstand tot Driebergen te groot is en willen liever samen met Vreeswijk en andere omliggende gemeentes een noodziekenhuis inrichten. De raden vermoeden ook dat de inwoners van de gemeente toch geëvacueerd zullen worden als de oorlog uitbreekt. Uiteindelijk ontkomen beide gemeentes er niet aan om deel te nemen aan de verplichte regeling. Men doet dit om te voorkomen dat men wel de lasten (verplichte afdracht) en niet de voordelen (recht op verpleging) zou krijgen.
Een van de verplichtingen is het aanleggen van openbare schuilplaatsen tegen luchtgevaar. Door de 'uitgestrekte ligging' van beide gemeentes wordt daaraan echter geen gehoor gegeven. Blijkbaar komt men daar mee weg.
Door de mobilisatie krijgen beide gemeentes bovendien nog op een indirecte manier met extra kosten te maken. De mobilisatie en andere oorlogsvoorbereidingen brengen voor alle gemeentes extra taken met zich mee. Dat betekent dat de volontair (onbezoldigd kantoorbediende) vertrekt omdat hij in een andere gemeente tijdelijk betaald werk vindt. Het College van B&W ziet zich daarom in september 1939 genoodzaakt om aan de Raad een krediet te vragen van 500 gulden om samen met Tull en 't Waal over te kunnen gaan tot aanstelling van een tijdelijke tweede ambtenaar op arbeidscontract op de secretarie. De bijdrage van Tull en 't Waal daarin is 107 gulden.

Ook de werkzaamheden door de uitvoering van de distributiewet vragen extra geld. Om de distributie goed uit te kunnen voeren, wil de rijksoverheid zogeheten distributiekringen inrichten. De distributiekring gaat bestaan uit Houten, Schalkwijk en Tull en 't Waal. Bij het uitbreken van de oorlog is het systeem nog niet gereed. Het uitreiken van de distributiebonboekjes is in Tull en 't Waal gepland op 10 mei.[34]

Gemeentes die in Nieuwe Hollandse Waterlinie liggen hebben er nóg een extra taak bijgekregen. Na de mobilisatie van augustus 1939 wordt de opzet van een eventuele evacuatie van bewoners en groot vee ter hand genomen door de nationale Commissie Burgerbevolking. Deze commissie adviseert het kabinet over de gebieden waar de geëvacueerden ondergebracht

kunnen worden en ontwerpt instructies.[35] Alsof dit allemaal nog niet genoeg is, krijgen de gemeentes tijdens de mobilisatieperiode te maken met het Militair Gezag, dat op belangrijke punten het bestuur overneemt. Begin september worden de gemeentes uitgeschakeld bij het geven van lastgevingen tot inkwartiering. Ook bepaalt het Militair Gezag welke wegen nog door burgers gebruikt mogen worden. In archief van de gemeente Schalkwijk is slechts een beperkt aantal bekendmakingen van het Militair Gezag bewaard gebleven. Dat is genoeg om een beeld te krijgen van de toenemende beperkingen die aan de gemeentes en haar inwoners worden opgelegd. Op 3 oktober 1939 krijgt de burgemeester dan ook al een geheime brief van de commandant van het Oostfront van de Vesting Holland met allerlei vragen die voor 1 november beantwoord moeten worden.[36] Andere voorbeelden zijn het verbod op het aanbrengen van veranderingen in het terrein (9 september 1939) en het verbod op het houden van openbare bijeenkomsten, met uitzondering van godsdienstoefeningen (4 december 1939). Op 19 december ontvangt de gemeente Algemene Bekendmaking nr. 17 van de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht. Daarin is bepaald dat als het Militair Gezag dat nodig vindt de gemeente alle mannelijke inwoners tot en met 59 jaar kan vorderen voor het verrichten van arbeid aan de stellingen. Dit bevel wordt uiteindelijk in de meidagen van 1940 door de gemeente uitgevaardigd.[37]
Gemeentes en waterschappen zullen ook hun administratieve organisatie moeten aanpassen en verbeteren. De 'nieuwe (archief)bergplaats moet te bereiken zijn in geval van nood, voorts droog en zoo mogelijk brand- en scherfvrij te zijn'.[38]

Toenemende druk op de waterschappen

Vanwege de Waterlinie krijgen de waterschappen in de periode mei - november 1939 opnieuw te maken met verzoeken van de genie om 'een grondtelefoonkabel' te mogen aanleggen. De genie heeft niet zo veel geduld als in de jaren zonder oorlogsdreiging. Toen bleef de genie vragen om een antwoord op vergunningsaanvragen. Als het waterschap Tull en 't Waal in november nog niet heeft gereageerd op een brief van juli krijgt het bericht van de chef staf van de Vesting Holland: 'In verband met de bijzondere tijdsomstandigheden heb ik in 's Lands belang den kabel bereids doen leggen'. Ook in februari, maart en april 1940 wordt er over kabels gecorrespondeerd.[39]
Door de mobilisatie wordt binnen de waterschappen de discussie over de bescherming tegen luchtaanvallen geïntensiveerd. Gezien de omvang van de waterschappen en de ligging in de Waterlinie zijn hun mogelijkheden om maatregelen te treffen echter beperkt. Men gaat niet in op verschillende verzoeken van het Provinciaal Bestuur, verwijst naar anderen, stelt besluiten uit en gaat zelfs discussies aan over de militaire waarde van de gevraagde acties.[40] Zo acht het Waterschap Schalkwijk, Blokhoven en Biester camouflage van de gemalen en windmolens tegen luchtaanvallen niet uitvoerbaar en ziet men meer gevaar in artillerievuur dan in luchtaanvallen.
Het waterschap Tull en 't Waal wijst er in een brief van 16 december 1939 op dat het dicht bezaaid is met verdedigingswerken, reden waarom het zijns inziens verboden is om er werken uit te voeren. 'Reden waarom ons bestuur dan ook geene vrijheid van handelen heeft en wij ons daarbij neerleggen en geene maatregelen kunnen treffen voor onze bruggen tegen gevaren uit de lucht. Ook is het naar de mening van ons bestuur niet nodig aangezien hier de bevolking bij eerste aanzegging wordt weggevoerd'.
Het Waterschap Groot Vuylcop verwijst door naar het Waterschap van de Gemeene Boezem van de Hoonwetering. In het archief van dat laatste waterschap is een conceptantwoord, gedateerd op 14 januari 1940, te vinden op de eerder genoemde brief van 21 februari 1939 van het Provinciaal Bestuur. Daarin is onder andere opgenomen dat er inmiddels 400 zandzakken bij haar gemalen zijn gedeponeerd. Voor schuilplaatsen is hen echter nog geen praktisch uitvoerbare oplossing

Militairen van het Werk aan de Groeneweg met buurtbewoners. Collectie NN.

medegedeeld. Ook wijst men erop dat de kruin van de Kaaidijk vanwege Defensie over een lengte van 60 meter is afgegraven, zodat een eventuele inundatie van het waterschap is voorbereid. 'Met het oog op bovenstaande meenen wij thans geen verdere maatregelen te kunnen nemen'.
In april 1940 is er sprake geweest van een korte succesvol verlopen proefinundatie. Voor de ontstane schade is door het Waterschap van de Gemeene Boezem van de Hoonwetering op 3 mei 1940 een declaratie ingediend.[41]

Overlast en vrees voor overlast in Schalkwijk en Tull en 't Waal

De gemeentes hebben niet alleen te maken met toenemende eisen van militaire en burgerlijke overheden maar ook met onrust in de eigen gelederen en al dan niet vermeende onrust onder de bevolking. Burgers zijn niet altijd blij met de militairen en de verstoring van het normale leven door de beperkende maatregelen. Ook zijn er negatieve ervaringen met militairen tijdens de mobilisatie in 1914.[42]

Tijdens mijn onderzoek heb ik in de archieven geen sporen gevonden van daadwerkelijke overlast door militairen in de mobilisatieperiode. Ook de in het kader van het onderzoek geïnterviewde inwoners van Schalkwijk en Tull en 't Waal wisten zich daarvan niets te herinneren.
Henk Baas, zelf in 1939 gemobiliseerd, denkt dat er niet zoveel gebeurd is. De gemobiliseerde militairen zijn wat hem betreft anders dan gewone militairen. Veel rustiger en in feite burgers. Schalkwijkse Dora van Wijk, destijds 10 jaar, kan zich wel iets voorstellen bij de vrees voor overlast, ook in combinatie met de ervaringen van de Eerste Wereldoorlog: 'Ja, o, ongetwijfeld. Dat past helemaal in die tijd. Want militairen, dat was een andere wereld. Ik heb daar mijn moeder veel over horen vertellen. Het speelde wel een generatie eerder, de oorlog van 14-18. Mijn moeder is geboren in Jutphaas. Ik zie daar nog foto's van militairen of soldaten die ingekwartierd waren op zo'n boerderij.. Ja, die kwamen uit Rotterdám. Dat was allemaal buitenwereld'.[43]

Tijdens de mobilisatie hebben pontonniers bij Culemborg een schipbrug aangelegd. Bij de verplaatsing van troepen vanuit het Rivierengebied naar Tull en 't Waal op 13 mei blijkt de schipbrug weggevaren en staan de beide landhoofden in brand (Dagboek III 2 R.I, NA 3.20.19 nr. 19). De ansichtkaart dateert uit een eerdere periode gezien kleding en uniformen. Uitgave J. Huibers Utrecht, collectie Oudheidkundige Vereniging Voet van Oudheusden Culemborg.

De gemeenteraad van Schalkwijk vreest overlast van de militairen. Als C.A. de Valk in november 1939 vergunning vraagt om zijn café op de hoek van de Wickenburghselaan/Provincialeweg (nu Jhr. Ramweg) voor de militairen op zaterdags en zondag open te mogen houden tot half twaalf, weigert de gemeenteraad dat met algemene stemmen. Niet alleen omdat men 'mogelijke excessen' vreest maar ook omdat de militairen dat zelf hadden moeten aanvragen. In de notulen van de raad komt het onderwerp daarna niet meer terug.
Het dorp is niet berekend op grote aantallen extra inwoners. Zo ontbreekt voldoende badgelegenheid. Daarvoor worden onder andere de slangen van de brandweer ingezet. In november 1939 wordt in de Raad geklaagd dat de slangen veel te lijden hebben van het gebruik door de militairen. Alle slangen moeten worden nagekeken en hersteld. De burgemeester zegt een onderzoek toe. In maart 1940 is het probleem echter nog steeds niet opgelost. De burgemeester heeft aan de veldwachter gevraagd een rapport op te maken over de staat van de slangen maar dat is er nog steeds niet. Desondanks stelt de burgemeester voor om aan de militairen toestemming te geven voor het gebruik van de slangen, 'mits alsdan de spuit blijft bediend door het brandweerpersoneel en tegen vergoeding van alle kosten'.[44]
De boeren in beide dorpen hebben wel last van de mobilisatie en van de verhoging van het waterpeil ter voorbereiding van eventuele inundaties. In november 1939 blijkt dat het waterpeil zo hoog is dat er geen winterkoren kan worden gezaaid en dat het al gezaaide koren verrot. De Raad van de gemeente Schalwijk besluit daarom aan de commandant van het Oostfront van de Vesting Holland (Groep Lek) te vragen 'het waterpeil, voor zoover het met de militaire belangen strookt, zoo laag mogelijk te houden'.[45]

Eigenaar Van Wijngaarden van Café Het Molentje in Tull en 't Waal met militairen van Fort Honswijk, winter 1939/1940. Collectie Wim van den Heuvel.

Voor het Nederlandse leger zijn er in het kleine Tull en 't Waal maar liefst negen paarden gevorderd. Boeren ondervinden ook hinder in de vorm van vorderingen van hooi of land. Er zijn diverse klachten dat zij daardoor hun vee niet meer kunnen voeden en dat daarom willen verkopen aan de overheid. De betaalde vergoedingen zijn niet altijd toereikend. Dat leidt tot slepende procedures waarna in sommige gevallen het bedrag naar boven wordt bijgesteld.[46] In oktober 1939 schrikt het paard van A. van Hazendonk op de door militairen aangelegde schipbrug bij Culemborg van een militaire motor. Het paard valt in een van de scheepjes waardoor het niet meer op het land kan werken. De schadevergoeding is eind 1941 nog steeds niet rond.[47] Ook worden er voertuigen en vaartuigen geïnventariseerd en uiteindelijk ook deels gevorderd.[48]

Hoewel er over het algemeen zowel van militairen als van inwoners van het dorp positieve geluiden zijn over de inkwartiering, bijvoorbeeld over hulp bij werk op de boerderij komt de inkwartiering niet altijd goed uit. Zo vragen zowel de burgemeester van Tull en 't Waal als huisarts W. Jansen uit Schalkwijk vrijstelling voor inkwartiering aan voor P. Elings 'omdat de gezondheidstoestand van zijn inwonende zuster zulks niet gedoogt'.[49]

Economisch voordeel in beide dorpen?

De inkwartiering van militairen kan ook inkomsten met zich meebrengen. Soms moet voeding worden verstrekt, vooral aan officieren.[50] Of er wordt betaald voor verwarming, schoonmaak en onderhoud. Het is echter niet duidelijk of deze gevolgen van inkwartiering ook daadwerkelijk extra inkomsten genereert. Verder is de hulp die militairen leveren op boerenbedrijven en elders vaak zeer welkom.[51] Mogelijk zijn er ook inkomsten geweest voor de cafés in het dorp. Wim Uijttewaal[52] herinnert zich dat de dorpscafés 'geen bezwaar hadden tegen de mobilisatie omdat de soldaten voor een goede omzet zorgden'. Behalve in het archief van het RK Verenigingsgebouw heb ik daar geen bronnen over kunnen vinden. De soldij van de militairen laat echter geen regelmatig café bezoek toe. Wel zijn er in het RK Verenigingsgebouw in 1939 zes ontspanningsavonden voor militairen. In 1940 wordt er drie maal aan militairen koffie met ontbijt verstrekt. Het RK Verenigingsgebouw exploiteert ook 'het vierde lokaal' van de H. Henricusschool. Daarin worden in 1939 en 1940 tegen betaling van tien gulden per jaar diverse voorwerpen van de Luchtbeschermingsdienst opgeslagen. De distributiekring Houten maakt eveneens gebruik van het verenigingsgebouw.[53]

De militairen hebben veelal hun eigen inkooproutes en zullen, anders dan bijvoorbeeld in Vianen, waar de plaatselijke bakker en groenteman veel extra werk hadden,[54] weinig gekocht hebben bij de locale middenstand. In de overgebleven plaatselijke archieven of overgeleverde mondelinge informatie is daar niets over te vinden. In het dagboek van Mans van den Hoogen komt één levering van grind voor aan 'defensie'. In het wachtboek van III 14 RA staat één vermelding van het repareren van een wagen bij wagenmaker Scheevers in Schalkwijk.[55] Bij het ophalen van voorraden in Utrecht wordt door III 14 RA soms een vrachtrijder uit Tull en 't Waal ingeschakeld. Artillerist Van Leeuwen herinnert zich dat de aardappelen en het vlees ter verwerking naar Vianen werden gebracht.[56]

Oorlog of niet?

In de archieven is weinig te vinden over de vraag of mensen verwachten dat er een oorlog zou uitbreken. Bij het aanbieden van het luchtbeschermingsplan in 1937 denkt burgemeester Ten Holder dat dat niet het geval zal zijn. Uit de opstelling van de gemeenteraden tegenover alle maatregelen die men van de hogere overheden moet treffen, zou opgemaakt kunnen worden dat men denkt dat het niet zo'n vaart zal lopen. Men heeft natuurlijk ook de ervaring van de mobilisatie van 1914-1918. De voorbereidingen worden tegen heug en meug genomen, zo lijkt het wel.
Ondanks de legering van de militairen en later de maatregelen ter voorbereiding van de inundatie van de Waterlinie blijft de gemeenteraad hopen op vrede. Ter gelegenheid van de geboorte van prinses Irene in augustus 1939 spreekt de burgemeester van Schalkwijk op 5 september de wens uit 'Moge de naam Irene, vrede betekenend, voor land en volk een waarborg zijn voor een langdurige vrede'. In november besluit de Raad om voor de gemeentelijke eigendommen geen verzekering te nemen tegen oorlogsschade. In de eerste raadsvergadering van 1940 (8 februari) spreekt de burgemeester de hoop uit 'dat de vergaderingen vruchtdragend mogen zijn en dat in het algemeen vrede en welvaart moge heerschen'.[57]

De Twee Gebroeders, het schip van de familie van den Hoogen. Foto collectie Hein van den Hoogen.

De gedachten van mensen zijn moeilijk te achterhalen, zeker 75 jaar na dato. Van alle mensen die ik heb gesproken, geeft alleen Henk Baas een duidelijk antwoord: 'We dachten dat de oorlog niet kwam.' Kees Bouwman dacht: 'Ik zie het wel hè wat het wordt'.
Als kind merkte je volgens Piet Heijmink Liesert weinig van een dreigende oorlog en van de mobilisatie. Zijn moeder sprak daar niet over. 'Tijdens fietstochten zag je wel dat er barakken met militairen waren. In Schalkwijk en Tull en 't Waal waren altijd wel militairen vanwege de forten. Je wist als kind niet waaróm of wát er was. Ook op school werd er niet over gepraat'.[58]
Naar aanleiding van de algemene mobilisatie lijkt Mans van den Hoogen[59] zich aanvankelijk zorgen te maken: 'In die tijd dat wij dat deden ging het gerucht weer over mobilisatie. Juist al met de Paschen, toen waren de soldaten weer gauw terug. Dat viel toen mee, maar de vooruitzichten waren dat het nu langer zoudt duren, want het was te zien dat heel Europa in oorlogstoestand zou komen. Wij zeiden tegen mekaar Vader en ik, wij zijn nu toch dichter bij huis als vorig jaar in Luik. Dagelijksch werden meer troepen en lichtingen opgeroepen en binnen 14 dagen was het volledige mobilisatie. Alles was toen onder de wapenen'.

Schipper van den Hoogen komt overal in Nederland met zijn schip, zelfs op het IJ. Na de eerste spannende dagen van de mobilisatie schrijft hij weer neutraal over de gebeurtenissen om hem heen: 'Op 't IJ keek ik mijn oogen uit. Daar zag ik voor het eerst die groote zeeschepen. Ook zag ik de Simon Bolivar, die eenige dagen later op een mijn liep en zonk'.[60]

Pas in mei 1940 verandert de toon in het dagboek van Mans van den Hoogen: 'Ondertussen was de oorlogstoestand steeds erger geworden. De verloven werden geregeld ingetrokken. Alle man werkten aan forten en loopgraven. Wij lagen toen stil. Wij hadden geen werk en geen olie, dus liepen thuis. Wij liepen samen op de loswal toen kwam er een soldaat ons bestellen dat wij schuit en boot moesten nummeren op de moter Sch.I en op de boot Sch. VII. Toen begon het al op oorlog te lijken. Intusschen was er ook bericht gekomen dat wij bij noodige evacuatie te Vreeswijk bij Beatrixsluis moesten liggen om menschen of goederen te vervoeren.
Zoo bleven wij voort leven, totdat op 7 mei weer alle verloven werden ingetrokken en er al een praatje ging: Wij komen in de oorlog. De ene zei met Engeland de ander zei met Duitschland. Alle mensen waren van streek. Ze hadden nergens geen zin meer in. Woensdag 8 mei was Moeder jarig 50 jaar oud. Wij hadden toen nog een gezellig dagje door alle ellende heen. Wat ons toen bijzonder opviel was dat onze soldaat J. Wissing, toen het tijd voor hem was om te vertrekken om op tijd in de barakken te zijn, niet weg kon komen. Hij had Moeder en ons allen, alsook Tante Lies wel 4 à 5 maal vaarwel gezegd, totdat Vader moest zeggen: "Vooruit Job, het is hoog tijd voor U". Doch onze plezier was toen over. Het werd al drukker met koppels soldaten en kanonnen op de weg.'

Schalkwijkers gemobiliseerd

Net als in andere plaatsen moeten ook mannen uit Schalkwijk en Tull en 't Waal op 29 augustus met de eerste reismogelijkheid vertrekken naar hun mobilisatiebestemming. Uit de herinneringen van twee van hen blijkt geen gevoel van oorlogsdreiging maar meer van verwondering en van afwachten.
Een van de Schalkwijkers is Henk Baas. Hij brengt zijn diensttijd in 1937 door bij de Geneeskundige troepen 'omdat ik niet wilde schieten'. Henk is in eigen dorp ook bij de EHBO. 'Het was geweldig interessant. Je vond het wel leuk eigenlijk. Je ging te veld met de trein en je kwam eerst geloof ik in Bodegraven. Je bent opgeroepen met een adres en je gaat. En je komt ergens aan. En dan staat er een commandant. Dan wordt je 's avonds ergens neergelegd met een stel'.

Schalkwijker Henk Baas (midden voor) bij zijn opleiding voor de geneeskundige troepen in 1937/1938. Foto collectie Henk Baas.

Meteen in Bodegraven stuurt Henk een briefkaart naar zijn ouders. 'Zoals hieruit blijkt ben ik behouden aangekomen, overal is het drukte en soldaten. Waar wij kwamen, dit was zo ongeveer 10.30 was het zo goed als klaar. Er was eten en voor slapen was ook gezorgd, dus niets geen nood. We slapen gezellig als biggen in 't stro naast elkaar. Meer bijzonders is er niet. Er komen er steeds bij en voorlopig blijven wij hier.' Een dag later stuurt Henk nog een briefkaart.
'Ik maak het nog uitstekend, en ik hoop jullie ook. Het eten is goed als het dus niet te lang duurt is het uit te houden. Veel nieuws weet ik niet want waar wij gaan of wat wij morgen gaan doen mag ik niet schrijven.
Had ik graag dat u mij opstuurt De Humorist of iets dergelijks. Het is tot 100 gram toch portvrij. De Jonge Wacht zal ik wel aan een van de huisvaders vragen. Ik ben wel nieuwsgierig naar bijzonderheden uit Schalkwijk. Denkt echter wel om een goed adres'.[61]
Voor Henk was de mobilisatie een bijzondere periode in zijn leven. Behalve dat hij zo veel mogelijk met de trein naar Schalkwijk kwam om in de schoenmakerij van zijn vader te werken, heeft hij veel nieuwe ervaringen opgedaan. Niet alleen praktische vaardigheden, zoals het geven van gymnastiekles, maar ook een bredere kijk op de wereld.
'We leefden met een stel soldaten. Voor mij was dat een hele openbaring. Ik woonde in Schalkwijk. Ik ben hier eigenlijk bekrompen katholiek opgevoed. Je beleefde niet zo veel hier. Toen ik daar kwam, dat was voor mij de wereld. Die jongens hadden een heel andere taal. Een uit Amsterdam bijvoorbeeld. De sex-taal. Ik bloosde er van wat ze allemaal vertelden. Wat ik beleefde daar. Het was anders dan oorlog. Je zat met 9 mensen op een kamer. Je praatte, je zingt, je beleeft, je kaart veel, weet ik wat allemaal. Je speelde veel met elkaar. Het was meer gezellig bezig zijn. Het waren allemaal mensen die de wereld verder gezien hadden als ik. Het was een tijd die gewoon vol gemaakt werd.'
Twee andere gemobiliseerde Schalkwijkers waren Jan Winkel (onderdeel onbekend) en Kees Bouwman bij de veldartillerie. Via de 'Veldkazerne' (kazerne van de veldartillerie) in Utrecht wordt hij tot aan de meidagen van 1940 ingekwartierd in de Van der Huchtschool in Soest.[62] Daar was het vooral wachten. 'We hadden ook op een keer de hele zaterdagmiddag gevoetbald en 's zondagsmorgens moesten we ijs zagen op de Eem. Die was dichtgevroren en moesten we ijsblokken zagen en opstapelen. Dat je een soort tankgracht kreeg. Op zondagmorgen en op zaterdag hadden we niks gedaan'.

Schalkwijker Jan Winkel gemobiliseerd. Foto collectie Hendrik Pothuizen.

Mei 1940

10 mei had voor de kinderen van de Michaëlschool in Tull en 't Waal een feestelijke dag moeten zijn. Op die dag zou er een poppenkastvoorstelling vertoond worden. Het feest ging niet door. Om 4.30 uur in de ochtend vlogen Duitse vliegtuigen heel laag over de huizen om niet geraakt te worden door afweergeschut. Ze raakten af en toe de boomtoppen, maar de koeien bleven gelukkig rustig. Café het Molentje had toen als enige in de omgeving een radio en een telefoon. Daar hoorden wij dat Nederland in oorlog was met Duitsland. De poppenkastvoorstelling werd afgelast'.[63]
In de vroege ochtend van 10 mei 1940 vallen het Duitse leger en de luchtmacht om 3.55 uur Nederlandse tijd Nederland aan. Niet alleen aan de oostgrens, maar vooral ook met luchtaanvallen en parachutisten in het westen van Nederland. Zo krijgt de derde afdeling van het 14e Regiment Artillerie (tot begin april in Tull en 't Waal gelegerd) op het Eiland van Dordrecht de volle laag. Van de derde afdeling sneuvelen daar zes militairen.[64]

De Waterlinie word in gereedheid gebracht

Sinds februari 1940 is de Grebbelinie de hoofdverdedigingslinie geworden. De Waterlinie is de terugvaloptie. Bij het uitbreken van de oorlog op vrijdag 10 mei zijn de betonnen werken en stellingen nog niet klaar omdat de bouw na februari 1940 is gestaakt. In een laatste krachtsinspanning worden van 10 t/m 13 mei burgers ingezet bij de stellingbouw en moeten boeren greppels graven op hun land en versperringen met landbouwwerktuigen aanbrengen.
Ook de vader van Mans van den Hoogen wordt ingezet: 'Met de middag kreeg vader bericht dat hij zich moest melden bij Kaptein Linge. Hij moest daar blijven om te werken in de loopgraven en aan de kazematten. Er waren er al reeds vele hier uit den omtrek toen hij er kwam. Smeden, timmerlui, schilders alle mannen moesten aan de verdediging werken... ...De meeste wegen waren verboden om door te gaan. Ook was er die vrijdag nog een kast [schip] gekomen om 't vee van Schalkwijk en omgeving te evacueren. Toen volgde de Pinksterzaterdag. Vader moest weer naar de loopgraven, alsook de andere mannen. Het was weer druk met de vliegers, want voor dat zij bij de Groeneweg waren, hadden zij 4 maal achter de bomen en op de grond dekking moeten zoeken. Zoo schoten ze weer. Vooral op en bij de spoorbrug. Zoo bleef het de heele zaterdag. ...De berichten waren schaars. Dan hoorde je ze zijn teruggeslagen, dan weer

ze zijn over de IJssel en over de Maas. Het waren voor ons spannende dagen. Er was zaterdag weer een kast gekomen om koe en kalveren te laden. Zaterdag begon het Veertig-urengebed niet wegens de toestand. En dan kregen wij die Pinksterzondag die Nederland nooit zal vergeten. Alles moest werken. Het was niet eens te zien dat het zondag was. 's Avonds moesten de boeren het land omploegen en versperringen op het land aanbrengen dat de vliegers niet konden landen. Ze begonnen ook het vee te laden, wat een toestand was dat toen wij al de koe zagen vertrekken. Wij leefden tusschen hoop en vrees, hoe zal het met ons gaan? Want ik had al vele schepen zien gaan met menschen en vee die al moesten vluchten'.[65]

Via de inlaatsluis in de dijk van de Lek bij Fort Honswijk wordt een groot gedeelte van Schalkwijk en een klein deel van Tull en 't Waal op 12 mei onder water gezet. Omdat het water maar langzaam steeg, duurde het dagen voordat alles onder water was gezet. Op sommige wegen in Schalkwijk stond wel een halve meter water. Veel huizen, de lagere school voor jongens en het gemeentehuis stonden onder water.[66] Vanwege de inundatie en de mogelijke gevechten voor de Waterlinie moet de bevolking van Schalkwijk, Tull en 't Waal maar ook Houten geëvacueerd worden.

Gevechtshandelingen en evacuatie burgers in beide dorpen

Vanwege de ligging in de Waterlinie wordt in beide gemeentes uiteindelijk ook gevochten. Door de strategische spoorbrug tussen Culemborg en Tull en 't Waal zijn er op de ochtend van 10 mei al Duitse vliegtuigen in de lucht.
Dora van Wijk vertelt: 'Vrijdag 10 mei. Dat was 's morgens vroeg. Toen kwam een vliegtuig héél laag over. Een Duits vliegtuig. Je hoorde een geweldig lawaai. Ik dacht dat er een grote vrachtwagen op de Hoge dijk [andere naam voor de Provincialeweg] aan kwam rijden eigenlijk en dat die zo'n lawaai maakte.

Inundatie in Schalkwijk ten oosten van de Provincialeweg van de boomgaard van Boerderij Rustenburg. De foto is uit 1945 maar in 1940 stond deze boomgaard ook onder water. Uit: Van den Heuvel 2015, collectie Wim van den Heuvel.

Toen werd het zo erg. Toen bleek dat er een Duits vliegtuig, opeens naar beneden kwam.' Dat laatste wordt ook door Mans van den Hoogen genoteerd in zijn dagboek: 'De vliegers vlogen zoo laag dat de koeien niet te melken waren. Ze vlogen over de koehokken heen en verschillende melkers moesten voor 't schieten dekking zoeken'.[67]
De luchtdoelartillerie van de Groep Lek schiet in de meidagen in totaal 46 vliegtuigen neer. De 117e batterij bij de spoorbrug neemt er daarvan twee voor haar rekening.[68]

Militair heerst er in de meidagen een verwarrende situatie. De aanwezige troepen bij de Groeneweg zouden deels naar Tiel gestuurd zijn maar daar niet gevochten hebben.[69] Het bij de Groeneweg gelegerde II 31 RI wordt op 10 mei naar Rotterdam gestuurd.[70] Hun plek wordt soms weer ingenomen door andere eenheden.
Op 13 en 14 mei trekken grote groepen militairen zich vanaf de Grebbelinie terug via Schalkwijk, Tull en 't Waal en Houten. Veelal trekken zij verder, soms betrekken zij ook naar eigen inzicht een stelling. Andere eenheden komen uit Zuid-Nederland. Op 13 mei krijgt reserve majoor Jhr. Mr. Graswinckel, commandant van III 2 RI, bevel om vanuit Zaltbommel de steunpunten Honswijk en Groeneweg te bezetten, aansluitend aan de bestaande inundatie.[71]
13 mei is ook de datum van de evacuatie van de burgerbevolking, enerzijds om hen in veiligheid te brengen, anderzijds om de militairen niet voor de voeten te lopen.
Mans van den Hoogen schrijft in zijn dagboek: 'En ja hoor, maandagmorgen om 4 uur werden wij gewaar en kregen de tijding vanmiddag moet Schalkwijk weg. Wat een gewaarwording was dat. En vader moest om 6 uur weg, dat zal nooit iemand vergeten. Wij moesten inpakken, dekens, pakken en eten en papieren. Alles moest mee wat enigszins kon. De hele buurt was druk om in te pakken en wagens op te zoeken. Ik was toen ook nog even bij het schuitje wezen kijken. Ik dacht: "Zoo, dat kan de laatste keer wel zijn dat ik hem zie". Ik pinkte een traan weg'.[72]
Niet iedereen wil of kan weg. Zo is N.A. van den Heuvel, kantoorhouder van de PTT, achtergebleven met de Besteller der P.T.T. Gijs van Manen, om de toen nog niet geautomatiseerde telefoon te bemannen en eventuele berichten te kunnen doorgeven.[73]
In de vroege ochtend van 14 mei arriveert Majoor Graswinckel bij het Werk aan de Groeneweg. Hij treft een verlaten stelling aan die bovendien nog niet klaar is. Gelukkig is er een korporaal achtergebleven die betrokken was bij de bouw van de stelling en beschikt over vuurplannen. Een deel van de schuilplaatsen zit nog in de bekisting, zijn mitrailleurs passen niet op de affuiten in de kazematten, er is aanvankelijk geen telefoon en ook de inundatie komt pas in de loop van de dag opzetten.
Vanaf 11.15 uur zijn er twee artilleriebeschietingen op de stelling. Tot zijn ongenoegen verneemt Graswinckel dat een mitrailleur compagnie (4 MC) die zich in het voorterrein bevindt, zich heeft overgegeven. Deze mitrailleur compagnie heeft zich terug getrokken vanaf de Grebbelinie. Tussen de spoorlijn en het Werk aan de Groeneweg voert zij een gevecht met een Duitse artillerie eenheid. 4 MC capituleert als het onder zwaar artillerievuur komt te liggen. Aan Duitse kant valt een dode.[74]
Graswinckel maakt ook nog melding van een detachement Marechaussee onder bevel van een kapitein van het KNIL dat opdracht heeft om de brug bij Culemborg te zuiveren van parachutisten. Door vijandelijk artillerievuur is dat echter niet mogelijk. Om 17.00 uur komt het bevel om via Vreeswijk, Vianen en Meerkerk af te marcheren naar Arkel. Voordat dit uitgevoerd kan worden, komt het bevel van de Opperbevelhebber van de Land en Zeemacht aan alle hoofdofficieren in de voorste lijn om 'onverwijld parlementairs uit te zenden en het gestelde ultimatum van Duitschland te aanvaarden en de wapens neer te leggen, teneinde het verder bombarderen van open steden te voorkomen'.[75]

Poortgebouw Fort Honswijk in 2010. Foto auteur.

Op 14 mei hebben zich op Fort Honswijk zo'n drieduizend teruggetrokken militairen verzameld. 'We hebben in dat fort wel veel angst uitgestaan, meer angst dan de vier dagen op de Grebbeberg samen. Bij iedere overkomende vliegmachine dacht je aan bommen en trachtte je een schuilplaats te vinden, die er niet was'.[76] Uiteindelijk vallen de bommen niet.
Bij terugkomst treffen de inwoners van Schalkwijk en Tull en 't Waal grote schade aan door de inundaties. De discussie over de hoogte van de schade duurt lang. De correspondentie over de schade aan het gemeentehuis en de bijbehorende burgemeesterswoning bijvoorbeeld loopt tot november 1943.[77]
De inwoners treffen hun bezittingen soms compleet vernield aan, soms ongestoord en alle varianten daartussen. Dora van Wijk: 'Er was niets vernield'. Adriaan Verhoef die in dezelfde straat, de Provincialeweg, woonde als Dora: 'Mijn vader had ook twee jaar in dienst gezeten. Toen hij weg ging zei hij: "Laat alle deuren open". Inmaakflessen en zo hadden ze wel gebruikt maar ze hadden verder niks kapot getrokken.' Piet Heijmink Liesert: 'Bij terugkomst was de groentewinkel [van mijn vader] en het aanwezig glaswerk kort en klein geslagen door de bezetters.' Bij een van de boerderijen bij het Werk aan de Groeneweg is het zilverwerk gestolen, is het linnengoed verscheurd en gebruikt om gewonden te verbinden en ligt de voorkamer vol met kleren onder het bloed.[78]

Conclusie

Plaatselijke overheden en burgers lijken zich tegen heug en meug voor te bereiden op een eventuele oorlog. Het lijkt er op dat men zeker tot april 1940 verwacht of hoopt dat het ook deze keer wel mee zal vallen. Tijdens de vorige oorlog, die nog maar twintig jaar geleden is geleden, bleef Nederland immers ook buiten de strijd. De gemeentes doen uiteindelijk wat er gedaan moet worden, zij het met de nodige vertraging. Schuilplaatsen tegen luchtaanvallen richt men niet in omdat de bewoners te veel verspreid wonen.
De waterschappen werken mee aan de voorbereiding van de inundatie maar ontrekken zich zo veel mogelijk aan andere maatregelen, zoals bescherming van de gemalen tegen luchtaanvallen. Men lijkt overigens ook niet goed te weten hoe die bescherming aangebracht zou moeten worden.

Schalkwijk in de jaren dertig met links de Brink en recht de Provincialeweg. Recht vooruit de toren van de R.K. kerk aan de huidige Jonkheer Ram weg. Uitgave Alex Bouman Utrecht, collectie auteur.

De trage en soms ontwijkende houding heeft geen invloed op de verdedigbaarheid van Schalkwijk en Tull en 't Waal. Dat deze niet optimaal is, komt vooral doordat de verbetering aan de Waterlinie in februari 1940 gestaakt wordt, doordat de Grebbelinie in februari 1940 als hoofdverdedigingslinie bestempeld wordt .

Uit het optreden van de plaatselijke overheden (gemeentes en waterschappen) blijkt geen gevoel dat het deze keer ook in Nederland wel eens oorlog zou kunnen worden. Achteraf is het gemakkelijk hen een gebrek aan realiteitszin te verwijten. Daarbij komt dat de plaatselijke overheden organisatorisch en financieel niet zijn toegerust om de voorbereidingen die door oorlogsgevaar vereist worden, te verwerkelijken. Tot op het laatste moment lijkt vrijwel iedereen te verwachten dat het wel mee zal vallen met de oorlog. Als het dat toch oorlog wordt, komen de gemeentes conform de voorschriften in actie. Men roept burgers op voor stellingbouw en evacueert de bevolking. De waterschappen hebben hun werk ook gedaan. Schalkwijk wordt geïnundeerd.

Na de inval doen de gemeentes Tull en 't Waal en Schalkwijk en de waterschappen wat er van hen wordt verwacht. De inundaties worden gesteld en burgers worden opgeroepen voor de stellingbouw.
De evacuatie wordt op maandag 13 mei in gang gezet..Deze verloopt grotendeels volgens planning, sommige inwoners vertrekken pas na de Heilige Mis. Vervoer van de zieken is geregeld conform plan. De andere burgers moeten op eigen gelegenheid naar de haven in Vreeswijk. Daar moeten zij hun paard en wagen achterlaten op hoop van zegen.
Na terugkomst kijkt de burgemeester met tevredenheid terug op het verloop van de evacuatie. Aan de voorschriften is voldaan. Voor de inwoners is de afloop soms minder bevredigend. Hun vee is zoek en hun huis is soms beschadigd of voorraden zijn verdwenen. De afwikkeling van de schade duurt erg lang.

Afkortingen

GAH	Archief van het Gemeentebestuur Houten, (1803) 1811-1961 (1964). RHC ZOU, T 00109
GAS	Archief van het Gemeentebestuur Schalkwijk, 1811 - 1961 (1964). RHC ZOU T 00111
GATW	Archief van het Gemeentebestuur Tull en 't Waal, 1818 - 1961. RHC ZOU T 00113
NA	Nationaal Archief
RHC RL	Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard
RHC ZOU	Regionaal Historisch Centrum Zuid Oost Utrecht
RK VG	Archief van het RK Verenigingsgebouw, onderdeel van het Archief van de Rooms-Katholieke Parochie Schalkwijk, 1705-1979 . RHC ZOU T00341
WS GBHw	Archief van het Waterschap de Gemeene Boezem van de Hoonwetering. RHC RL
WS GV	Archief van het Waterschap Groot Vuylcop. RHC RL
WS SBB	Archief van het Waterschap Schalkwijk, Blokhoven en Biester. RHC RL
WS TW	Archief van het Waterschap Tull en 't Waal. RHC RL

Archiefbronnen

Nationaal Archief (NA)
Familiearchief Graswinckel, NA 3.20.19 nr. 19

Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard (RHC RL)
Archief van het Waterschap de Gemeene Boezem van de Hoonwetering.
Archief van het Waterschap Groot Vuylcop.
Archief van het Waterschap Schalkwijk, Blokhoven en Biester.
Archief van het Waterschap Tull en 't Waal.

Regionaal Historisch Centrum Zuid Oost Utrecht (RHC ZOU)
Archief van het Gemeentebestuur Houten, (1803) 1811-1961 (1964). T 00109
Archief van het Gemeentebestuur Schalkwijk, 1811 - 1961 (1964). T 00111
Archief van het Gemeentebestuur Tull en 't Waal, 1818 - 1961. T 00113
Archief van het RK Verenigingsgebouw, onderdeel van het Archief van de Rooms-Katholieke Parochie Schalkwijk, 1705-1979 . RHC ZOU T00341
Archief van De Vereniging voor Eerste Hulp Bij Ongelukken, afdeling Schalkwijk, Tull en 't Waal en 't Goy van de Katholieke Nationale Bond, 1934-1998, T00133

Mijnten 2014
Fred Mijnten, district Utrecht Staatsbosbeheer, Foto's NN [intern document Staatsbosbeheer, 2014], collectie van de auteur.

Wachtboek 2 III 14 RA 1940
Wachtboek 2 III 14 RA vanaf 6 februari 1940 (Tull en 't Waal) t/m 9 mei 1940 (Dubbeldam). Transcriptie door de auteur aan de hand van foto's van het wachtboek op CD van Anton Bohnen. Het wachtboek is in het bezit van de familie van Luitenant Spoelder en gedeeltelijk gepubliceerd in Bohnen 2014.

Literatuur

Alting von Geusau 1940 ➤ J. Th. Alting von Geusau, *NEDERLAND IS PARAAT! Leger, Vloot en Luchtmacht waken voor Nederlands onafhankelijkheid*, Amsterdam 1940.
Bohnen 2014 ➤ A. Bohnen, *Veldartillerie III 14 RA, Tull en 't Waal en Dubbeldam 1939 - 1940*. Zoetermeer 2014.[Tweede druk 2014]. Uitgave in eigen beheer.
Fries 1996 ➤ W.H.M. Fries,*100 jaar School met de bijbel 1896 - 1996 Tull en 't Waal,* Houten 1996.
Van Heerde 1940 ➤ H. Van Heerde, *Tusschen vuur en ijzer*, z.pl. [1940].
Heijmink Liesert 1979 ➤ P.M. Heijmink Liesert, *Schalkwijk de geschiedenis van een Stichts dorp*, Schalkwijk 1979.
Heijmink Liesert 1995 ➤ P.M. Heijmink Liesert, *Omzien naar de Tweede Wereldoorlog in Houten, 't Goy, Schalkwijk en Tull en 't Waal*, z.pl. 1995.
Handboek soldaat 1940 ➤ *Handboek voor den Soldaat, deel I. Algemeen voor alle wapens en dienstvakken, Nr. 72a*. Breda, Koninklijke Militaire Academie 1940.
De Jong 1969 ➤ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 1 Voorspel*, 's-Gravenhage 4e druk maart 1973.
De Jong 1970 ➤ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 3 Mei 1940*, 's-Gravenhage 1970.
Kool 2000 ➤ Marjolein Kool (samenstelling), *Nooit Voltooid Verleden Tijd, verhalen over oorlog en vrede uit een klein dorp*, Tilburg 2000.
Koolhaas Revers 1950 ➤ J. Koolhaas Revers, *Evacuaties in Nederland 1939-1940*, 's-Gravenhage 1950.
Kuyper 1868 ➤ J. Kuyper, *Gemeenteatlas van de provincie Utrecht*, z.pl. 1868.
Overzicht 1940 ➤ *Overzicht van de voornaamste in verband met den oorlogstoestand door het Ministerie van Buitenlandsche Zaken behandelde en voor openbaarmaking geschikte aangelegenheden. November 1939 - april 1940.*, 's Gravenhage Algemeene Landsdrukkerij 1940.
Steenbergen e.a. 2009 ➤ Clemens Steenbergen, Johan van de Zwart en Joost Grootens (reds.), *Atlas Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Rotterdam 2009.
Uijttewaal 2000 ➤ W. Uijttewaal, 'Om het verleden in het heden niet te vergeten', in: Marjolein Kool (red.) *Nooit Voltooid Verleden Tijd, verhalen over oorlog en vrede uit een klein dorp*, Tilburg 2000. 36 -41 .
Ververs 1995a ➤ M.J. Ververs, 'De Beatrixsluizen te Vreeswijk tijdens de oorlog 1940 - 1945', *Cronyck de Geyn* (1995), 78 -93.
Ververs 1995b ➤ M.J. Ververs, *Een vrijstad bevrijd, Vianen Hagestein Everdingen Zijderveld 1945 - 1995, z.pl. 1995.*
Wttewaall 2005 ➤ Otto Wttewaal (red.), *Houten 1940 - 1945*, Houten 2005.
Will 2002 ➤ Chris Will, Sterk Water, *De Hollandse Waterlinie*, Utrecht 2002, 108 e.v.

Informatie van personen

Baas 1939 ➤ Twee briefkaarten van 29 en 30 augustus uit mobilisatiebestemming Bodegraven aan zijn ouders.
Baas 2014 ➤ Interview met Henk Baas, geboren in 1917 in Schalkwijk, collectie van de auteur.
Bennekom 2014 Verslag van Th. J. van Bennekom, geboren in 1934 in Tull en 't Waal over de oorlog 1940 - 1945 voor zijn kleinzoon Tobias, collectie van de auteur.
Bouwman 2015 ➤ Interview met Kees Bouwman, geboren in 1917 in Schalkwijk, collectie van de auteur.
Heijmink Liesert 2015 ➤ Gesprek met Piet (P.M.) Heijmink Liesert, geboren in 1936 in Schalkwijk, collectie van de auteur.
Heuvel 2015 ➤ Informatie van Wim van den Heuvel, geboren in 1937 in Schalkwijk, collectie van de auteur.
Van den Hoogen 1940 ➤ Dagboek van H. Th. (Mans) van den Hoogen, geboren 1924 in Schalkwijk, over de periode 1936 - meidagen 1940. Collectie Hein van den Hoogen.
Van Leeuwen 2014 ➤ Interview met Hendrik Jan van Leeuwen, geboren in 1917 in Willeskop, collectie van de auteur.
NN 2015 ➤ Interview met NN, geboren in Tull en 't Waal voor 1940, collectie van de auteur.
Verhoef 2015 ➤ Interview met Adriaan Verhoef, geboren in 1929 in Schalkwijk, collectie van de auteur.
Van Wijk 2015 ➤ Interview met Dora van Wijk, geboren in 1929 in Schalkwijk, collectie van de auteur.

Websites

14afdva.nl/historie/14RA	Site van de (inmiddels opgeheven) 14e afdeling veldartillerie
grebbeberg.nl	Onder andere met Nederlandse gevechtsverslagen uit mei 1940
srs.ogs.nl	Slachtofferregister Oorlogsgraven Stichting
troonredes.nl	Site over de troonredes in Nederland met o.a. teksten van troonredes

Noten

1 Handboek Soldaat 1940, 20.
2 GATW 75, Verslag van de toestand der gemeente Tull en 't Waal over de jaren 1931 t/m 1935 en Heijmink Liesert 1979, 50 en 54.
3 Kuyper 1868.
4 GAS 91.
5 Handboek soldaat 1940, 20.
6 De Jong 1973, 530-540.
7 De Jong 1973, 545-546.
8 De Jong 1973, 648.
9 WS SBB 159.
10 GAS 1321.
11 GAS 1322 en Archief EHBO, RHC ZOU, T 00133.
12 Koolhaas Revers 1950, 3.
13 WS SBB 180 en WS GV 49.
14 De Jong 1973, 530, 641, 645.
15 troonredes.nl.
16 Geraadpleegd is het Utrechts Nieuwsblad in de periode juni 1939 t/m mei 1940 via de website hetutrechtsarchief.nl.
17 Bijvoorbeeld De Spiegel van 29 april 1939, Panorama Ons Zuiden van 20 juli 1939 en De Katholieke Illustratie van 5 oktober 1939. In het nummer van 9 november 1939 is te zien hoe ondoordringbaar de Waterlinie is voor tanks.
18 Bijvoorbeeld Alting von Geusau 1940.
19 Overzicht 1940, 22.

20 De Jong 1973, 555 - 570 en 641 - 646.
21 GATW 894.
22 Bohnen 2014, 10 en verder en grebbeberg.nl.
23 Van Leeuwen 2014.
24 Will 2002, 108.
25 Van Leeuwen 2014.
26 Van Wijk 2015 en NN 2015.
27 Baas 2014, Van Leeuwen 2014, NN 2015.
28 Wachtboek III 14 RA 1940.
29 Wachtboek III 14 RA 1940.
30 Bohnen 2014, 15. Aangevuld met mondelinge informatie van Bohnen.
31 Fries 1996, 18.
32 Van Leeuwen 2014.
33 GAS 14, vergadering B&W GAS 25.
34 GATW 805 en 816, GAH 2289 en 2291, GAS 1370.
35 Koolhaas Revers 1950, 3 - 7.
36 GATW 767.
37 GATW 894 (inkwartiering) en GAS 1457.
38 Brief van de Provincie Utrecht van oktober 1939, WS GV 49.
39 WS TW 49 en WS SBB 159.
40 WS TW 21, WS SBB 180 en WS GB Hw 58.
41 WS GB Hw 59.
42 GATW 894.
43 Van Wijk 2015.
44 GAS 9.
45 GAS 9 en GATW 11.
46 GATW 894 en 896 en GAS 1449.
47 WS TW 21 en GATW 438.
48 GAS 1449.
49 GATW 894.
50 NN 2015.
51 Van Wijk 2015, NN 2015 en Uijttewaal 2000, 36.
52 Uijttewaal 2000, 36
53 RK VG.
54 Ververs 1995b, 7.
55 Van Leeuwen 2014, Van den Hoogen 1940 en Wachtboek III 14 RA
56 Van Leeuwen 2014.
57 GAS 9.
58 Heijmink Liesert 2015.
59 Baas 2015, Bouwman 2015 en Van den Hoogen 1940.
60 Dat gebeurde op 18 november 1939, Overzicht 1940, 14.
61 Baas 2015 en Baas 1939.
62 Van Jan Winkel is alleen een foto bekend; Bouwman 2015.
63 Uijttewaal Kool 2000, Wim Uijttewaal (geboren 7 januari 1927), Om het verleden in het heden niet te vergeten.
64 De Jong 1970, 1-3, Bohnen 2014 , 119, 126, 134, 138, 142 en www.14afdva.nl/historie/14RA.
65 GAS 1457, GATW 896 en Van den Hoogen 1940.
66 Heijmink Liesert 1995 en Wttewaall 2005.
67 Van Wijk 2015 en Van den Hoogen 1940.
68 grebbeberg.nl. Gevechtsberichten van de luchtverdediging Groep Lek van 11 mei en 21 mei 1940 (inclusief brondocument in pdf gestempeld sectie Militaire Geschiedenis, bureau doc-info nr 446-113).
69 NN 2015.
70 Ververs 1995a, 8.
71 Dagboek III 2 R.I, 10-15 mei (9 juni) 1940, Familiearchief Graswinckel NA 3.20.19 nr. 19.
72 GAS 1457, GATW 896 en Van den Hoogen 1940.
73 Van den Heuvel 2015 en Heijmink Liesert 2015.
74 grebbeberg.nl. Verslag van de reserve eerste luitenant Bonnema 4 MC (inclusief brondocument in pdf gestempeld sectie Militaire Geschiedenis, bureau doc-info nr 506/11).
75 Dagboek III 2 R.I, 10-15 mei (9 juni) 1940, Familiearchief Graswinckel NA 3.20.19 nr. 19.
76 Van Heerde 1940, p.88.
77 GAS 148.
78 Van Wijk 2015, Verhoef 2015, Heijmink Liesert 2015, NN 2015 en Mijnten 2014.

Jan Out

Herdenk - Bezin - Wees waakzaam

Het Vrijheidsmonument in Eemnes

Op 2 mei 1987, ruim veertig jaar na de Tweede Wereldoorlog, werd door ZKH prins Bernhard op het Plantsoen in Eemnes een monument onthuld. Omdat men naast het gedenken van de gevallenen vooral de nadruk wilde leggen op de opnieuw verkregen vrijheid, werd dit monument het Vrijheidsmonument genoemd. De voor het monument aangebrachte plaquette vermeldt de namen van alle in Eemnes omgekomen burgers en geallieerde militairen, en Eemnessers die elders om het leven kwamen. Onder de woorden 'Herdenk - Bezin - Wees Waakzaam' staan 29 namen genoemd.

J.V.M. (Jan) Out (1941) was directeur van een basisschool in Eemnes. In 1970 richtte hij met anderen de stichting Tussen Vecht en Eem op. Tot 1982 was hij redactiesecretaris van het tijdschrift *Tussen Vecht en Eem*. In 1971 ontving hij de Aanmoedigingsprijs van de gemeente Hilversum voor zijn studie *Die van Lage Bussum*, in 1975 in boekvorm verschenen. In 1980 publiceerde hij in dit jaarboek 'De ambachtsheerlijkheden van de beide Eemnessen'. Sinds 1978 is hij voorzitter van de Vereniging Vrijheidsmonument. Voor zijn werk op regionaal historisch gebied werd hem in 2012 de Emil Ludenpenning toegekend.

Het verhaal van het tot stand komen van het Vrijheidsmonument, de keuze van de kunstenaar Peter Zwart en de onthulling door prins Bernhard vormt de kern van het artikel. De adoptie van het monument door de Eemnesser scholen en het belang daarvan is het tweede thema. Maar nog is men niet klaar met het oprichten van herdenkingstekens. Enkele nieuwe ontwikkelingen in Eemnes en omgeving staan aan het slot van dit artikel.

Direct na de Tweede Wereldoorlog voelde Nederland de behoefte de gevallenen te gedenken. Op veel plaatsten werden gedenktekens geplaatst, sommige eenvoudig, andere kunstzinniger van aard. In de loop van de decennia zijn ongeveer 3.500 monumenten opgericht.[1] Een voorbeeld van een spontaan opgericht gedenkteken is de zwerfsteen met plaquette die in Laren in 1954[2] werd geplaatst op de plek waar twee verzetsstrijders na een deels mislukte actie in Eemnes in de laatste oorlogsmaand standrechtelijk waren geëxecuteerd.[3] In Eemnes zelf werd het ontbreken van een monument vooral door de instroom van vele 'nieuwe' inwoners en de historische belangstelling voor hun nieuwe woonplaats meer en meer als een lacune gevoeld. Nadat de inwoners zich in een peiling positief over een monument hadden uitgesproken, werd binnen drie jaar tijd een monument gerealiseerd. Dit artikel bespreekt de totstandkoming en geeft daarnaast aandacht aan ontwikkelingen elders.

Recent signaleren we een geografische verdichting van gedenkmonumenten: struikelstenen in de stoep bij het huis van een gedeporteerde en vermoorde joodse burger of verzetsstrijder, een kruis bij een executieplaats, een gedenkbord op de plek van een gecrasht vliegtuig. Ook hiervan worden enkele voorbeelden gegeven. De generatie die de Tweede Wereldoorlog meemaakte, is er binnenkort niet meer. Dat roept de vraag op hoe het vrijheidsideaal, waarvoor toen zo hevig is gevochten, kan worden doorgegeven aan volgende generaties. Blijft de herinnering aan de bange jaren van die oorlog en de vreugde van de bevrijding daarna nog leven bij jongeren? Zullen zij die vrijheid blijven koesteren en zo nodig met hun leven verdedigen?

Een van de manieren om de idealen door te geven, is het laten adopteren van gedenktekens, oorlogs- of vrijheidsmonumenten. De actie *Adopteer een monument* is een in 1984 genomen succesvol initiatief van de Stichting Februari 1941. Duizenden schoolkinderen nemen er aan deel. Zij houden de herinnering aan leed en bevrijding levend, als een les voor de toekomst, daarbij gevoed door de verhalen van hun ouders en grootouders. Zoals Otto Frank zei: *Om een toekomst op te bouwen, moet je het verleden kennen* (1967).

Het Vrijheidsmonument op het Plantsoen na de dodenherdenking 2015. Foto Jan Out.

Niet vergeten

Herdenken van leed dat is aangedaan door oorlogsgeweld is van alle tijden. In Eemnes hangt in de Nicolaaskerk een bord met de tekst: 'Toen men schreef 1480 en één, was er in Eemnes groot geween: daar bleven 72 mannen dood, God help de zielen uit de nood'. Deze tekst, vroeger in oudere spelling te lezen op een houten lambrisering, verhaalt van geweld dat deze plaats onderging door de Hollands-Utrechtse oorlogen in de vijftiende eeuw.[4]

In deze kerk bevindt zich tevens een nog maar deels leesbare tekst op een (graf)steen, waarvan de woorden: 'Wie gants .y is en jonck ... een Frans God... vreest God ... gebod', wellicht wijzen op Frans oorlogsgeweld in de jaren 1672/73. De tekst is nog niet helemaal gereconstrueerd, maar ook hier gaat het vermoedelijk om het gedenken van oorlogsslachtoffers.[5]

In Naarden vinden we drie gevelstenen aan het Spaanse huis, het oude Stadhuis, die ons herinneren aan de moord op de burgers in 1572. Eén tekst luidt: 'Denck op den dagh, dat men hier sagh, hoe Spangien tegenwoort berooft heft t landt, dees stadt verbrandt, de burgery vermoort, anno 1572 DIDC'.

In Baarn vinden we vlak bij paleis Soestdijk een klein monument dat herinnert aan de dappere grenadier Christoffel Pullmann, die in 1787 het leven liet in zijn poging de patriotten tegen te houden (onthuld in 1937). En daar vlakbij - wat een contrast - de Naald van Waterloo, die namens 'het dankbare vaderland' de dapperheid van de toenmalige kroonprins Willem van Oranje in 1815 onder de aandacht van allen moest brengen. De (Latijnse) tekst rept overigens met geen woord over de gevallenen die bij deze glorieuze daad het leven lieten.[6]

Gedenken is dus van alle tijden. Daarom is het vreemd dat Eemnes tot ver na de Tweede Wereldoorlog geen oorlogsmonument telde. Waarom niet? Er waren hier toch ook slachtoffers gevallen? Werden die niet herdacht? Voormalig verzetsman Wout Staal gaf in 1985 het volgende antwoord: 'De Eemnessers (leden van het voormalig verzet) gaan altijd naar Laren om de plechtigheid bij de Coeswaerde bij te wonen. Verschillende Laarders, Blaricummers en Eemnessers maakten deel uit van eenzelfde verzetsgroep. Ook staat er in een Laarder tuin aan de Kleine Drift een particuliere steen, ter nagedachtenis van Willem [moet zijn: Wies] Vlasman uit Eemnes en Dick Buis uit Hilversum. Zij zijn opgepakt tijdens een wapendropping in Eemnes en werden in Laren verhoord en gefusilleerd. Elk jaar worden daar bloemen gelegd'.[7]

In de jaren tachtig van de twintigste eeuw richtte de Historische Kring Eemnes een werkgroep Tweede Wereldoorlog op om actief alles te documenteren wat met de Tweede Wereldoorlog te

Dirk Buis en Wies Vlasman werden op 11 april 1945 standrechtelijk vermoord achter een villa in Laren (Drift 23) na een ten dele geslaagde dropping van wapens. Bij de ingang bevindt zich een steen met plaquette door de leden van het voormalig verzet in 1952 aangebracht. Foto collectie Historische Kring Eemnes.

Het Soester monument van kalksteen met links de steen met namen van omgekomen militairen in Nederlands-Indië in de periode 1945-1950, die in 2011 toegevoegd werd. Foto auteur.

maken had. Er werden interviews afgenomen, archieven onderzocht en er werd met personen en instanties gecorrespondeerd. Ook voor de voorgenomen uitreiking van het Verzetsherdenkingskruis aan oud-verzetsstrijders of hun nabestaanden deed de werkgroep onderzoek. Bovendien bereidde de werkgroep een expositie voor bij de veertigste jaarlijkse herdenking van de bevrijding in 1985. Deze kleine expositie begeleidde de uitreiking van zeventien Verzetsherdenkingskruizen op 4 mei dat jaar. De tentoonstelling vond plaats in de Raadzaal van het gemeentehuis en werd bezocht door circa 1800 mensen.

De toenmalige burgemeester mevrouw Fine de Leeuw-Mertens en de werkgroep besloten de bezoekers van de expositie te polsen over de wenselijkheid van een oorlogsmonument. Was hier behoefte aan, veertig jaar na de bevrijding? Maar liefst 569 personen reageerden instemmend en ook mondeling waren er diverse positieve reacties. De Historische Kring Eemnes verzocht hierop de gemeenteraad van Eemnes om invulling te geven aan de wens om een monument.[8]

Van herdenken naar vieren

In de bouw van oorlogsmonumenten in Nederland zijn verschillende fasen te herkennen.[9] De eerste fase is een directe reactie op de voorbije jaren: een wildgroei aan monumenten en gedenktekens (tot 1950). De overheid reguleerde en toestemming van provinciale en/of landelijke autoriteiten was nodig. De officiële en nationale, door kunstenaars gemaakte monumenten kregen toen vorm. Na een aantal rustige jaren volgde na 1980 een tweede fase waarin veel herdenkingstekens werden opgericht. Een mogelijk verklaring voor deze opleving zijn de (laatste) inspanningen van de generatie die actief betrokken was bij de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog.

De meeste oorlogsmonumenten in ons land kwamen tot stand in de periode net na de oorlog.[10] Leed moest op passende wijze herdacht worden en, zoals het werd geformuleerd in de voorgelegde vraag op de tentoonstelling: 'Het hoogste offer dat door velen gebracht is, mag niet vergeten worden'. Veel monumenten beelden deze boodschap uit door het tonen van treurende vrouwen, strijdbare mannen, vurige leeuwen, statige zuilen en grote kruizen. Sommige monumenten van toen worden door latere generaties als 'gedateerd' ervaren. Een enkele keer zijn door hergroeperen, aanvullingen en aanpassingen veranderingen aangebracht. In Soest werd aan het uit 1954 stammende monument (voorstellend een treurende vrouwenfiguur vergezeld van vier afbeeldingen van oorlogsleed in reliëf) in 1982 een gedenkplaat toegevoegd, ter nagedachtenis aan slachtoffers die tijdens de Tweede Wereldoorlog in het voormalig Nederlands-Indië om het leven kwamen. In 2011 werd er een kalkstenen zuil bijgeplaatst met de namen van de militairen die in Nederlands-Indië tijdens de Tweede Wereldoorlog en de latere politionele acties waren omgekomen.
In Bilthoven werd bij het gemeentehuis 'Jagtlust' een plaquette aan het oorlogsmonument (een zuil met een heldhaftige leeuw) toegevoegd met de tekst: 'Voor vrede, vrijheid en rechtvaardigheid, 1995', waarmee men het herdenken bij het monument in een breder perspectief plaatste. In 2010 volgde een tweede plaquette ter herinnering aan de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog in heel Zuidoost Azië.[11]
In Baarn werd op het monument nog in 2015 een naam toegevoegd van een slachtoffer dat ten gevolge van ondergaan oorlogsleed kort na de bevrijding was gestorven. Tevens beraadt men zich in deze gemeente nu op de vraag hoe de omgekomen joodse inwoners op een gepaste manier herdacht kunnen worden: een plaquette bij het bestaande oorlogsmonument of met *Stolpersteinen* (ook wel struikelstenen genoemd) bij de plekken waar zij woonden?[12] Op deze Stolpersteinen kom ik later terug.

Overleg en besluitvorming

Op welke manier wilde de bevolking in Eemnes nu invulling geven aan een herdenkingsteken? Op 26 september 1985 legden burgemeester en wethouders een brief van de Historische Kring Eemnes neer bij de raadscommissie Relatie Burger-Overheid. In die brief werd gevraagd naar wenselijkheid, uitvoering en bekostiging van een herdenkingsteken. De commissie reageerde positief en stelde als voorwaarden dat het gedenkteken niet alleen de gevallenen moest herdenken maar ook de bevrijding en dat het toekomstgericht moest zijn. Bij de realisatie wilde de commissie graag leden van het voormalig verzet betrekken. Het leek de commissie verder niet meer zo gepast na zoveel jaren de namen van de gevallenen te vermelden. Voor de financiering adviseerde de commissie te onderzoeken of gebruikt gemaakt kon worden van de BKR (Beeldende Kunstenaars Regeling), waaraan de rijksoverheid 95% bijdroeg.
Een inmiddels ingestelde werkgroep Herdenkingsteken Eemnes werd uitgenodigd met verdere ideeën te komen. In deze werkgroep hadden zitting: burgemeester mevrouw A.Th. de Leeuw-Mertens, gemeentesecretaris R. Schilstra, ambtenaar Algemene Zaken Jan de Bruijn, Wout Staal en Ron Zwart (voormalig verzet), Jaap van der Woude en Jan Out (Historische Kring Eemnes) en commissielid Peter van Hofslot. Al eerder, in december 1984, had het college van burgemeester en wethouders bij het Ministerie van Algemene Zaken geïnformeerd of voor het plaatsen van een oorlogsmonument nog rijkstoestemming vereist was. Het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur antwoordde dat er voor de oprichting van een oorlogsmonument geen richtlijnen meer waren en er ook geen advies van provinciale of centrale commissies nodig was.[13] Op 11 november 1985 informeerde het college Gedeputeerde Staten van Utrecht over de ontwikkelingen rond het realiseren van een gedenkteken. Daarbij ging de vraag of van de BKR of een andere subsidieregeling gebruik gemaakt kon worden. De begroting van de provincie kende namelijk een bedrag van *ƒ* 40.000 voor stimulering van het kunstbeleid.
De werkgroep Herdenkingsteken Eemnes, die maandelijks bijeen kwam, besprak op 12 december een voorstel om bij een gedenkteken - in afwijking van het voorstel van de raadscommissie - toch een plaquette met namen aan te brengen. De gevallenen zouden hiermee beter herinnerd worden dan bij een naamloos monument.
Een van de leden toonde een monster van labradorsteen, een steensoort die heel geschikt zou zijn voor een sokkel.[14] Daarop zouden enkele figuren van brons geplaatst kunnen worden. Als locatie voor een monument koos de werkgroep het plantsoen in het nieuwe Raadhuislaangebied, centraal in de gemeente. Bij de volgende vergadering, op 16 januari, bleek dat enkele leden van de werkgroep op eigen initiatief contact hadden gezocht met kunstenaar Peter Zwart (1911-2000) uit Laren, oud-strijder en vader van commissielid Ron Zwart. Deze was bereid om vrijblijvend een ontwerp te maken. Zijn eerste idee, twee geketende handen waarvan de boeien waren gebroken (een vroeger door hem getekende afbeelding in het Illegale streekblad *Tijding*), hadden zij afgewezen. Daarna had hij een ontwerp gemaakt voor drie dansende kinderen op een sokkel, met daarnaast een kind dat een ander omhoog hielp te klimmen. Een in was gemodelleerd ontwerp werd samen met enkele tekeningen aan de overige leden van werkgroep getoond, die enthousiast reageerden. Dit verbeeldde treffend het vieren van Vrijheid en was bovendien toekomstgericht!
Veel discussie was er over de plaquette met namen. Regelmatig werden teksten voor gravering op de plaquette voorgesteld en ook weer afgewezen. Pas in november 1986 lag er een tekst die ieders instemming kreeg: 'Herdenk - bezin - wees waakzaam'.
Ondertussen was ook het antwoord van Gedeputeerde Staten op het schrijven van burgemeester en wethouders over een eventuele subsidie gekomen. De provincie was positief over een toekomstig gedenkteken en eventuele te verlenen financiële ondersteuning. Toen het erop aan kwam, bleek echter het subsidiebedrag voor het betreffend jaar al verdeeld en vond een provinciale adviescommissie het ingediende ontwerp niet voldoen aan de door haar gestelde eisen van vernieuwend of experimenteel. Bovendien vond men het gevraagde bedrag van *ƒ* 20.000, de helft van het beschikbare budget, veel te hoog.
Wat nu? Gemeentegarantie en financiële steun van bedrijfsleven en bevolking vragen? De gemeente wilde haar handen vrij houden en raadde aan een stichting in het leven te roepen. Op 5 juni 1986 werd bij notaris De Haas de akte van oprichting van de Stichting Vrijheidsmonument Eemnes gepasseerd. Voorzitter werd Rabobank-directeur Willem

Ontwerptekening van het monument, die Peter Zwart maakte ter vervanging van een ander idee van geketende handen, waarvan de schakels gebroken zijn. De commissie was enthousiast over dit nieuwe ontwerp. Foto auteur.

Sluys, secretaris Jaap van der Woude en penningmeester Peter van Hofslot. De andere leden waren Ron Zwart, Wout Staal en Jan Out. De naam Vrijheidsmonument was gekozen omdat men ruim 40 jaar na de oorlog geen specifiek oorlogsmonument meer wilde, maar toekomstgericht vooral de vrijheid wilde benadrukken.
Het stichtingsbestuur besloot op verschillende manieren de begrote *ƒ* 40.000 bijeen te brengen. Dit bedrag was betrekkelijk laag door het vele 'ritselwerk' en de te verwachten schenkingen en gratis ondersteuning. Een eerste bron van inkomsten zou de verkoop van een herdenkingsboek zijn. In dit boek, samen te stellen door Jaap van der Woude, al jarenlang lid van de werkgroep Tweede Wereldoorlog, zou een overzicht worden gegeven van de gebeurtenissen in Eemnes in de oorlogsjaren en de redenen voor de bouw van het Vrijheidsmonument. Omdat het boek ook de nabestaanden van de omgekomen bemanningen van neergestorte geallieerde vliegtuigen moest bereiken, zou het zowel een Nederlandse als een Engelse tekst krijgen. Voor de verdere financiering dacht de Stichting aan de verkoop van certificaten, aan subsidies vanuit het bedrijfsleven en aan bijdragen van buitenlandse oud-militairen en hun organisaties.
Ter ondersteuning van de fondsenwerving werd een comité van aanbeveling samengesteld, bestaande uit burgemeester mevrouw De Leeuw-Mertens, mevrouw E.A.M.C. van Ogtrop-Baronesse van Voorst tot Voorst, weduwe van de burgemeester in oorlogsjaren P.A.L. van Ogtrop, alle predikanten en huisartsen, een oud-huisarts en twee vertegenwoordigers van veteranen uit Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, Jim Wright en Anthony J. DeCillis jr.

Fondsen werven en de verwezenlijking van het monument

Een onverwachte financiële meevaller kwam in de vorm van een benefietconcert van het meisjeskoor Efroni van de regionale Highschool van Emek Hefer (Israël), dat door Oscar van Leer (directeur en mede-eigenaar van Van Leer's Vatenfabrieken NV) werd gesponsord. Het concert, dat op 3 september in ontmoetingscentrum De Hilt plaatsvond en waarvoor Daniël Wayenberg de pianobegeleiding voor zijn rekening nam, kostte echter veel organisatorische voorbereiding door de leden van de stichting. Ondanks het tegenvallende aantal bezoekers leverde de avond *ƒ* 1.000 op. Alle uitvoerenden kregen als dank een certificaat uitgereikt.
Op 1 augustus werd het contract met kunstenaar Peter Zwart gesloten. Hij zou voor de vervaardiging van de beeldengroep, gemonteerd op een sokkel, volgens de door beide partijen gesigneerde tekeningen met de juiste maatvoering, *ƒ* 10.000 ontvangen. Als streefdatum voor de oplevering werd 30 april 1987 afgesproken. Een zoektocht door enkele leden van de stichting bij verschillende steenhouwerijen naar een labradorsteen van voldoende volume om er een passende sokkel van te maken, bleef zonder resultaat. De zoektocht zou in Noorwegen worden voortgezet. De steen zou worden geschonken door de vertegenwoordigers in de stichting namens het voormalig verzet, op voorwaarde dat Peter Zwart het ontwerp zou uitvoeren. De stichting zou het vervoer en de importkosten betalen.
Op 13 augustus werden de eerste certificaten à raison de *ƒ* 10 per stuk aan het college van burgemeester en wethouders en aan een aantal raadsleden verkocht. Leden van de lokale partij Dorpsbelang waren niet aanwezig. Zij protesteerden tegen de

De affiche van het benefietconcert van het meisjeskoor Efroni. Foto collectie auteur.

Een genummerd certificaat, dat net als het boek in twee talen aangeeft, dat de koper hiervan bijgedragen heeft aan de totstandkoming van 'the freedom monument Eemnes'. Foto auteur.

wijze waarop het monument werd opgericht: zij vonden dat de inwoners mee hadden moeten kiezen uit meerdere ontwerpen. Ook misten zij het internatonale aspect van wereldvrede. Na een goed gesprek met enkele leden van de stichting en de toezegging dat groepen als Amnesty International en de Vredesbeweging bij de onthulling van het monument betrokken zouden worden, was de ergste kou uit de lucht.
Ondertussen werden in de derde week van september 2400 folders met daarin een antwoordkaart voor de koop van certificaten en/of het herdenkingsboek huis aan huis verspreid. Ruim vijftig vrijwilligers, voornamelijk van de Historische Kring Eemnes, haalden de ingevulde antwoordkaarten eind september op. Het resultaat: de verkoop van 460 certificaten (à *ƒ* 10) en de reservering van 714 boeken (à *ƒ* 25). Begin oktober was dat aantal opgelopen tot 850 boeken en 775 certificaten. Zo'n duizend hoofdbewoners of huisgenoten hadden een boek en/of certificaat gekocht, op een totale Eemnesser bevolking van 7250.

Gesukkel met de sokkel

Vanuit Noorwegen kwam bericht dat in de groeve van Tor Jussen een steen gevonden was, die na wat hakwerk geschikt zou zijn als sokkel voor het monument. Jussen had deze samen met een Noorse kunstenaar en een familielid van de beeldhouwer geselecteerd, maar wilde de steen pas verder uithouwen en bewerken na goedkeuring van een lid van de Stichting.[15] Een van de bestuursleden reisde af naar Noorwegen. Op 18 augustus werd de steen na telefonisch overleg met Peter Zwart goedgekeurd en klaar gemaakt voor transport naar Nederland. Haast was geboden: begin november wilde de kunstenaar de steen bij zijn huis hebben staan.
Op 8 november bekeek Peter Zwart samen met twee steenhouwers de aangevoerde steen. Hij berichtte de leden van de stichting, dat hij van deze steen geen goede sokkel kon maken. Het stichtingsbestuur was licht in paniek. Wat nu? Handelaren in natuursteen werden opnieuw bezocht, maar zo'n massale steen werd niet gevonden. Opnieuw toog een bestuurslid naar Noorwegen, waar een grotere steen werd gevonden, die wel de juiste maten had, maar veel te duur bleek te zijn. Begin januari werd er besloten dat een sokkel in beton/terrazzo goedkoper was en dus het enige alternatief. Na enig onderzoek kwam men bij de firma O. Andrean en Zn uit Zwolle terecht, die al meer sokkels had vervaardigd. Na overleg in zijn atelier werd hem de opdracht gegeven voor een gebouchardeerde sokkel[16], voor de voorlopig geschatte prijs van *ƒ* 8.000. De sokkel zou bekleed worden met groen/zwart materiaal en een wanddikte van 15 cm hebben. Bij de bespreking op de volgende vergadering waren bijna alle bestuursleden vóór. Alleen

De plaquette, zoals die door de firma Van Santen werd vervaardigd, klaar voor montage bij het monument. Foto John Ruis, Laren.

de twee vertegenwoordigers van het verzet wilden nog een poging doen in Noorwegen een steen te vinden.
Een plaquette van messing, 40x60 cm groot, zou nu op een betonnen verhoging ervoor en niet op de sokkel gemonteerd worden. De firma Van Santen uit Soest kreeg de opdracht hierin de tekst en de namen van alle gevallenen te graveren; kosten ca. *ƒ* 3.000.
De Noorse steen die in Laren bij het atelier stond, ging naar de schenkers terug; hij stond jarenlang achter het café van Wout Staal. De steen bleek onverkoopbaar en belandde uiteindelijk in de stenentuin van het Geologisch Museum Hofland in Laren, waar hij nog steeds ligt.

Adopteer een monument

Enkele jaren voor de oprichting van het Vrijheidsmonument, in 1982, was in ons land het idee geboren om de jeugd oorlogsmonumenten te laten adopteren. Verschillende monumenten waren erg verwaarloosd en werden zelfs door de jeugd vernield. In dat jaar had Henri A.A. Regeling de Stichting Februari 1941 opgericht, mogelijk gemaakt door een schenking van zijn joodse zakenpartner Arthur Gilbert en diens vrouw Rosalinde, die de herinnering aan de Jodenvervolging en het verzet hiertegen door de Nederlandse bevolking levend wilden houden.[17] De naam van de stichting was ontleend aan de Februaristaking van 25 en 26 februari 1941, toen de Nederlandse bevolking in verschillende plaatsen in verzet kwam tegen de Duitse regeringsmaatregelen en de Jodenvervolging.[18] Henri Regeling gebruikte het geld van de schenking om zijn idee van adoptie van oorlogsmonumenten door kinderen vorm te geven. In 1984 startte het project *Adopteer een Monument*. Scholen konden een monument ter plaatse adopteren. Door het locale gebeuren in de Tweede Wereldoorlog te verbinden aan wat de kinderen tijdens geschiedenislessen hierover leerden, werden de kinderen betrokken bij het verhaal achter het monument. Door hun vragen aan ouders, grootouders en anderen werden de verhalen over oorlogsleed, verzet en bevrijding opnieuw verteld en aan de volgende generatie doorgegeven.[19]
De Stichting Februari 1941 voorzag de scholen van didactisch materiaal en zorgde er ook financieel voor, dat er elk jaar bij de jaarlijkse herdenking door de kinderen een krans of bloemstuk bij het monument gelegd kon worden. Als dank voor hun deelname aan de herdenking ontvingen de betrokken leerlingen een oorkonde of vaantje.
Oud-verzetsmensen bezochten de scholen in hun regio om te wijzen op deze adoptiemogelijkheid en al snel toonden verschillende scholen belangstelling. Op 4 mei 1985 waren er al 25 scholen die een monument adopteerden, een jaar later kwamen er nog eens 25 bij. Op 1 juni 1986 deden 120 scholen mee en waren nog zo'n 100 adopties in voorbereiding.

Voorbeeld van een oorkonde. Er zijn meerdere uitvoeringen hiervan geweest. Foto auteur.

De provinciaal vertegenwoordiger van de Stichting Februari 1941, de heer F.J.M. Douwes uit Baarn, nam naar aanleiding van berichten in de plaatselijke pers begin 1987 contact op met de Stichting Vrijheidsmonument. De gezamenlijke schoolleiders van Eemnes waren van een mogelijkheid van adoptie al op de hoogte en besloten op hun vergadering van 23 februari dat alle zes de basisscholen mee zouden doen. Groep zeven van de Mariaschool zou de spits afbijten bij de komende onthulling en de dodenherdenking op 4 mei.
De scholen spraken een roulatieschema af, waarbij ieder jaar de volgende groep zeven de adoptie zou overnemen. In de maand april vindt ieder jaar de overdracht plaats tijdens een samenkomst, waarbij door de overdragende school groep acht een presentatie naar eigen inzicht verzorgt. De vier andere adoptiescholen vaardigen ieder twee vertegenwoordigers af, die verslag doen in hun klas. De burgemeester, die bij de overdracht wordt uitgenodigd, voert het woord, evenals een vertegenwoordiger van de Vereniging Vrijheidsmonument Eemnes.
Bij de eerstvolgende dodenherdenking op 4 mei mogen enkele kinderen van de nieuwe adoptieschool een passend gedicht voorlezen en assisteren bij kranslegging en zelf een krans leggen.

Het monument krijgt vorm

Inmiddels was kunstenaar Peter Zwart aan het kleimodel begonnen. Het ging snel: in de vergadering van 12 januari 1987 werd gemeld dat de beeldengroep gemodelleerd was.[21] Eind januari werden door de bronsgieter, B.I.C. Kemner uit Cuijk, ten huize van Zwart de mallen gemaakt voor het gietwerk. De uiteindelijke bronzen beeldengroep zou f 10.200 kosten, voor montage en vervoer kwam daar nog eens *ƒ* 1.680 bij. Begin februari werd met het gieten begonnen. Uiterlijk op 6 maart moest de beeldengroep naar Zwolle voor het pasklaar maken voor montage op de door de firma Andrean vervaardigde sokkel. In Zwolle zouden de beelden pasklaar worden gemaakt.
Ook in Eemnes moest nog veel geregeld worden, zoals een fundering voor het zware monument, de bestrating en beplanting, de bouwvergunning, een draaiboek voor de onthulling, een bijgaande tentoonstelling enzovoort. Aan de gemeente werd een garantiesubsidie gevraagd om bijgaande kosten (fundering, onthulling) te kunnen betalen. Bovendien werd de gemeenteraad gevraagd om het monument als geschenk te aanvaarden. Op 23 februari besloot de raad over

Peter Zwart aan het werk in zijn atelier. Op een stevig geraamte van draad en stukjes hout worden de figuren van klei gemodelleerd. Daar overheen zal de bronsgieter vaneen mengsel van water met baksteenpoeder en gips de gietmallen maken. Zijn dochter Joanika was betrokken bij het modelleren.

beide verzoeken positief. Bovendien zou de gemeente de kosten voor haar rekening nemen van de receptie bij de onthulling en de huur van de centrale accommodatie De Hilt, waar de kinderen na afloop ontvangen konden worden.
Eind maart was de sokkel gereed en werd de beeldengroep naar Zwolle vervoerd. Na een kleine aanpassing aan de sokkel was het monument gereed voor plaatsing. Op 11 april werd de sokkel op het plantsoen in Eemnes geplaatst. De beelden en plaquette werden op 1 mei gemonteerd. Bestrating en beplanting waren gereed: alles was klaar voor de onthulling op 2 mei.

De onthulling

Voor de onthulling van het nieuwe monument was ZKH prins Bernhard der Nederlanden uitgenodigd, die al in november 1986 toezegde. Prins Bernhard was de hoogste Nederlandse bevelvoerder in de oorlogsjaren en daarom volgens de leden van het voormalig verzet de aangewezen persoon om het monument te onthullen. Direct na de bevrijding was hij in Laren aanwezig geweest en de leden van het voormalig verzet hadden daar allen contact met hem gehad. Velen hadden hem als oud-strijders ook later meerdere keren ontmoet.
Voor de muzikale omlijsting was de in Eemnes wonende kapitein M.J. Poot, manager van het Tamboerkorps van de Koninklijke Luchtmacht, benaderd. Op 19 februari bevestigde de commandant van de vliegbasis Soesterberg officieel de komst van de voltallige Luchtmachtkapel.
Omdat er in Eemnes ook omgekomen geallieerde bemanningsleden van hier neergestorte vliegtuigen op de plaquette vermeld zouden worden, was er veel belangstelling vanuit Groot-Brittannië en de landen van de Gemenebest en vanuit de Verenigde Staten. Leden van organisaties van oud-militairen uit deze landen hadden bijgedragen aan het tot stand komen van het monument. Bij de onthulling zouden uiteindelijk 33 vertegenwoordigers van deze organisaties

De onthulling heeft zojuist plaatsgevonden en ZKH prins Bernhard met naast hem de burgemeester mevrouw A.Th. de Leeuw-Mertens bekijken het Vrijheidsmonument. Voorop staan de kinderen van de eerste adoptieschool, de Mariaschool. Foto John Ruis, Laren.

aanwezig zijn. Verder werd de onthulling bijgewoond door de ambassadeurs van Australië en Groot-Brittannië en hun echtgenoten, de zaakgelastigde van de Verenigde Staten, een vertegenwoordiger van de Canadese Ambassade en verschillende militaire autoriteiten, onder wie de Nederlandse en Amerikaanse commandanten van de vliegbasis Soesterberg.
De 2e mei was een stralende dag. Veel mensen waren aanwezig: genodigden, maar ook inwoners van Eemnes.[22] Kinderen stonden om het afgedekte monument, kransen lagen klaar. Toen de prins arriveerde, waren alle blikken gericht op hem. Na een korte verwelkoming door de ceremoniemeester van de dag, W.S. Sluys, voorzitter van de stichting, volgden enkele toespraken. Vertegenwoordigers van Amnesty International en de Stichting Februari 1941 benadrukten enerzijds de noodzaak van vrede niet alleen hier, maar ook wereldwijd en anderzijds het aandeel, dat kinderen daarbij kunnen hebben. Burgemeester mevrouw A.Th. de Leeuw-Mertens nodigde daarna de prins uit om het monument te onthullen.
Na de onthulling werd het signaal taptoe geblazen en was er twee minuten stilte. Bij de kranslegging die volgde, legden de schoolkinderen de eerste krans. Daarna waren er kransen van zowel Amerikaanse als Britse vertegenwoordigers en de Nederlandse oud-strijders. Het Wilhelmus sloot de plechtigheid af, waarna prins Bernhard naar het gemeentehuis vertrok, waar een receptie werd aangeboden door de gemeente Eemnes. De schoolkinderen waren welkom op een ontvangst met limonade in De Hilt, waar zij ook een herinneringsvaantje ontvingen.

Een vergeten naam

De Stichting Vrijheidsmonument had nu kunnen worden opgeheven, maar de bestuursleden vonden dat hun taak niet geëindigd was. In de eerstvolgende vergadering na de onthulling, werd het doel van de stichting veranderd: 'De stichting heeft ten doel het bevorderen of helpen

bevorderen van de vrijheidsgedachte in het bijzonder bij de jeugd van Eemnes, het herdenken van de gevallenen voor die vrijheid en de bevrijding door zulks te organiseren of mede te organiseren en de begeleiding van de adoptie van het Vrijheidsmonument door de Eemnesser basisscholen.'
Een ander agendapunt verlengde bovendien haar taak: een Eemnesser had gemeld dat de namen van drie oorlogsslachtoffers op de plaquette ontbraken. Twee ervan waren wel bij het bestuur bekend, maar om bepaalde redenen afgewezen[23], de derde persoon, de heer H.G.C.A. Zanoli was tot dan toe niet bekend en moest onderzocht worden. Diens zoon, die ook in Eemnes woonde, had de naam niet doorgegeven, ondanks een in juli 1986 geplaatste oproep in het blad van de Historische Kring Eemnes, waarvan hij lid was. Na een grondig onderzoek werd besloten de naam van H.G.C.A. Zanoli[24] voor de volgende herdenking in 1988 toe te voegen aan namenlijst op de plaquette. De maker van de plaquette was bereid dit gratis te doen. Bovendien werd een inlegvel voor het gedenkboek gemaakt met alle gegevens betreffende Zanoli. Bij de herdenking op 4 mei 1988 werd in het bijzijn van verschillende familieleden bijzondere aandacht besteed aan dit oorlogsslachtoffer.
Op 13 juli was het gedenkboek klaar. De oplage bestond uit ruim 1600 exemplaren. De auteur bood het eerste exemplaar aan de burgemeester van Eemnes aan.

Het Vrijheidsmonument in de samenleving

Al spoedig bleek dat het monument in de Eemnesser samenleving een functie vervulde, niet alleen bij de vieringen op 4 mei, maar ook op andere momenten. Zo start de Pax-Christi groep Eemnes, die jaarlijks kinderen uit eerst Polen, later uit andere landen een vakantie in Nederland bezorgt, de vakantieweken steevast met een bijeenkomst bij het monument. Buitenlandse organisaties van oud-militairen, waaronder de 446e Bombardementsgroep uit de Verenigde Staten, brachten met hun veteranen bezoeken aan Eemnes en legden kransen bij het monument. Ook nabestaanden van op de plaquette genoemde personen kwamen om hun omgekomen familielid te gedenken.
Bij de 4-meiherdenkingen wordt de erewacht gevormd door Nederlandse veteranen uit de Tweede Wereldoorlog of de strijd in voormalig Nederlands-Indië, alsmede door militairen die uitgezonden waren op vredesmissies. Bij spanningen, toen de vrijheid in het geding was, werden enkele malen waken georganiseerd, zoals op 15 januari 1991 toen de Golfoorlog dreigde. Uiteraard brengen de adoptiescholen in het kader van hun taak regelmatig een bezoekje aan het monument, om een oogje in het zeil te houden en soms om wat schoonmaakwerk te verrichten. Met

De hoek van de plaquette waar nog plaats was voor de toevoeging van de naam de omgekomen heer Zanoli. Foto auteur.

Burgemeester R. van Benthem heeft samen met mrs. Ann Grenet het gedenkbord onthuld bij de plaats, waar haar opa Humphrey Watkin Huges op 20 februari 1944 met het vliegtuig neerstortte en met vijf anderen om het leven kwam. Alleen zijn stoffelijke resten konden niet geborgen worden en rusten met instemming van de familie in dit 'veldgraf'. Foto Dick Beekman, Historische Kring Eemnes.

bijkomend positief resultaat: er gebeuren zelden baldadigheden en er worden weinig vernielingen geconstateerd bij het monument.
In de jaren negentig werd er begonnen met oecumenische diensten, voorafgaand aan de herdenking op het plantsoen. Later maakte de dienst plaats voor een concert door een plaatselijk koor, na afloop van de dodenherdenking in een van de kerken. Het koor brengt een gepast programma ten gehore. Een groot aantal belangstellenden woont deze concerten bij.
Het monument vormt een bindend element in de samenleving. De adoptieregeling is al jaren een succes. Bij de jaarlijkse herdenking op 4 mei zijn steeds meer mensen aanwezig. Misschien is dat het succes van de adoptieformule: kinderen nemen hun ouders en andere familieleden mee, vooral als hun school aan de beurt is een en ander te verzorgen.

Recente ontwikkelingen rond herdenken

Zoals we in de inleiding zagen, is herdenken van oorlogsleed van alle tijden. Vlak na de Tweede Wereldoorlog werden vele monumenten opgericht en werden in veel plaatsen straten genoemd naar omgekomen oorlogsslachtoffers. In Eemnes is dat echter niet gebeurd, in tegenstelling tot in plaatsen in de omgeving.
De meeste oorlogsslachtoffers uit Eemnes kregen een laatste rustplaats, soms na herbegrafenis. Op de erebegraafplaats te Overveen zijn bijgezet Dirk J. Buis, Aloisius C. Vlasman en Victor A. van Swieten.[25] Bijgezet op het ereveld in Loenen is Johannes H. Wijnstroot.
Van de bemanningsleden van de drie neergestorte vliegtuigen is een aantal begraven op bekende militaire kerkhoven als Margraten en Neuville-en-Condroz (België). Sommige van hen zijn later overgebracht naar hun land van herkomst.[26] Anderen zijn begraven op de Begraafplaats De Rusthof in Leusden/Amersfoort. Eén bemanningslid werd nooit gevonden; hij bevindt zich vermoedelijk in een wrak dat diep in het weiland weggezonken is Deze sergeant Humphrey Watkin Hughes, radiotelegrafist en boordschutter afkomstig uit Wales, werd als 'missing in action' gemeld. Hij staat vermeld op het Runnymede Memorial in Surrey (UK), waarop 20.315 namen worden genoemd van vermiste militairen. De Vereniging Vrijheidsmonument Eemnes heeft samen met de Historische Kring Eemnes onlangs een gedenkbord geplaatst. Het werd op 17 juli 2015 door zijn kleindochter, mrs. Ann Grenet, onthuld, om hem op de plaats waar het toestel in de grond verdwenen is, te gedenken.
Veel aandacht wordt momenteel gegeven aan de herinnering van joodse slachtoffers. In verschillende plaatsen in de omgeving van Eemnes worden zogenaamde *Stolpersteinen* aangebracht.[27]

In Hilversum worden regelmatig stenen bijgeplaatst: 24 februari 2015 is er onder meer een steen geplaatst bij het woonhuis van de niet-joodse verzetsstrijder Martinus Letterie. Deze steen werd betaald uit een geldinzameling door de groepen 7 en 8 van de Paulusschool aldaar. Die dag werden er meerdere herinneringsstenen aangebracht en onthuld.[28]
Deze Stolpersteinen worden van messing vervaardigd door de Duitse kunstenaar Gunter Demnig. Een steen bevat de naam, geboortedatum, deportatiedatum en plaats en datum van overlijden van de betreffende persoon. Zo mogelijk wordt de steen bij het vroegere woonhuis in het trottoir aangebracht. Van Demnig komt de naam struikelsteen: omdat je buigen moet om de tekst te lezen en zo over zo'n steen figuurlijk struikelt met je hoofd en met je hart. Sinds de start van dit project zijn er al ongeveer 50.000 stenen geplaatst.
In Baarn overweegt men om eveneens Stolpersteinen aan te brengen. Een bezwaar is wel, dat veel adressen niet meer te vinden zijn. Daarom overweegt men om bij het oorlogsmonument in het Amaliapark bij het station een plaquette aan te brengen. Van de 119 joodse inwoners van Baarn in 1942 zijn er zeker 47 in de oorlog omgekomen.
Amersfoort plaatst eigen herdenkingsstenenstenen, omdat kunstenaar Gunter Demnig niet kan voldoen aan de grote vraag naar zijn stenen. De komende twee jaar zullen daar 433 zwartgranieten herdenkingsstenen worden geplaatst.
In 2015 begon Hilversum met jaarlijkse herdenkingen van de Februaristaking van 1941. Deze staking, die in Amsterdam begon, kreeg onmiddellijk navolging in Hilversum, waar de Nederlandsche Seintoestellen Fabriek (NSF) plat ging. Op 26 februari waren er bij de eerste herdenking ongeveer 150 mensen aanwezig. Het is de bedoeling geld in te gaan zamelen om in Hilversum, naar het voorbeeld van de Dokwerker in Amsterdam, een monument op te richten.[29]
Een ander initiatief nam ook de Buurtvereniging De Eenheid in Huizen. In de Prinses Irenestraat werd op 11 februari 2015 de Ireneboom herplant. De oorspronkelijke Ireneboom was wegens ziekte gekapt. Men vond dat deze boom zeventig jaar na de oorlog opnieuw geplant moest worden: Irene betekent vrede. Die vredesgedachte is vooral ook in deze tijd van groot belang.

Ten slotte

De wens om in vrede te leven is van alle tijden. En als de vrede verstoord wordt, en oorlog en andere onrust slachtoffers maken, worden die nog lang herdacht.[30] Plekken van herinnering, monumenten, grafstenen, zelfs bomen en kleine plaquettes in het trottoir houden die herinnering levend. Nog steeds komen er plekken van herinnering bij - een gedenkbord in Eemnes, struikelstenen in buurgemeenten - omdat mensen zich bewust willen blijven van wat er in het verleden gebeurde.
Het bewust maken van kinderen van wat het betekent om in vrede te leven, zoals gebeurt met het project *Adopteer een monument*, is van groot belang. Vrede moet doorgegeven worden. In dat besef werd het vrijheidmonument in Eemnes opgericht. De adoptie door alle basisscholen hoorde daar naadloos bij. Daarom is de oprichting van een Vrijheidsmonument in Eemnes zelfs veertig jaar na de bevrijding een actie geweest die door velen nog steeds wordt gewaardeerd. Daarvan getuigen de vele mensen die jaarlijks de dodenherdenking bijwonen. En niet alleen plaatselijk in Eemnes, maar ook elders wil men blijven herdenken, zich bezinnen wat vrede betekent en waakzaam blijven om deze met elkaar te bewaren.
Het betrekken van kinderen bij de jaarlijkse herdenking op 4 mei is belangrijk voor de bewustwording. We moeten eraan werken om vrede te bewaren en ernaar streven deze hier en elders te realiseren. Elke keer als een groep kinderen de adoptie doorgeeft aan een andere groep is er een moment van bezinning. En zo wordt gewerkt aan een goede, misschien wel betere toekomst, want zoals Otto Frank zei: *Om een toekomst op te bouwen, moet je het verleden kennen!*

Archiefbronnen

Archief gemeente Eemnes (lopend archief)
Realiseren van een herdenkingsmonument voor de gevallenen in de Tweede Wereldoorlog, het vrijheidsmonument Eemnes, 1984-1987. Met foto's.
no 1171, Voorstel, officieel verzoek van de Historische Kring Eemnes, vergaderverslagen, 1984-1987.
no 1172, Locatie monument, schenking aan de gemeente, realisering, programma onthullingsplechtigheid, 1986-1987, wordt binnenkort na schoonmaak overgedragen aan Archief Eemland.

Historische Kring Eemnes (www.historischekringeemnes.nl)
Archief Vrijheidsmonument (Commissie gedenkteken, Stichting Vrijheidsmonument, Vereniging Vrijheidsmonument, Adoptie scholen), twee mappen.

Historische Kring Eemnes
Archief Eemnes WO II (3GA3-1 t/m 4: verzameling Jaap van der Woude, 3EF1-3: Tekst diaserie totstandkoming Vrijheidsmonument).

Krantenknipsels uit *De Gooi- en Eemlander* en *De Laarder Courant De Bel*.

Websites

www.4en5mei.nl/herinneren/oorlogsmonumenten

Literatuur

Beuzekom, Blijdenstijn en Van Olderen 1995 ➤ Ingrid van Beuzekom, Roland Blijdenstijn en Rob van Olderen, *Oorlogsmonumenten,* Stichtse Monumentenreeks 5, Utrecht 1995.
Booy en Brouwer 2014 ➤ Frits Booy en Gerard Brouwer (eindred.), *Duizend jaar Baarn,* Baarn 2014.
Bruin 2015 ➤ Peter Bruin, 'Het verhaal van Vlasman en Buis', *Historische Kring Eemnes* 37 (2015) 60-127.
Castle Stanfort 1980 ➤ J. Castle Stanfort (Julius Schlosz): *Tagesbuch eines deutschen Juden im Untergrund,* Darmstadt: Verlag Darmstädter Blätter, 1980.
Groeneveld 2012 ➤ J. Groeneveld, 'Toekomstgericht Vrijheidsmonument in Eemnes', in: H. Michielse (reds), *De dood van een erfgooier,* Barneveld 2012, 62-63.
Hilhorst 2011 ➤ W. Hilhorst, 'Eemnes tijdens en rond de wereldoorlogen, 1914-1945' in: J.V.M. Out e.a.(reds.) *Historische Canon van Eemnes*, Eemnes 2011, 126-132.
De Kam 1997 ➤ W.P. de Kam, *Een toekomst vol van het verleden, het publieke debat over 'oorlogsmonumenten*, Soest 1997 (scriptie Open Universiteit, cultuurwetenschappen), 18-25, 94-95 en bijlagen.
Van Klooster z.j. ➤ A.M. van Klooster, *De oorlogsjaren '40-'45 op de Wakkerendijk 116 Eemnes,* z.p., z.j..
Michielse 2004 ➤ Henk Michielse (red.), *Lokale geschiedenis tussen lering & vermaak*, Hilversum 2004.
Oltmans z.j. ➤ J.F. Oltmans, *De Schaapherder, een verhaal uit den Utrechtschen oorlog (1481-1488),* Rotterdam z.j..
Ramaker en Van Bohemen 1980 ➤ Wim Ramaker en Ben van Bohemen, *Sta een ogenblik stil... (Monumentenboek 1940/1945)*, Kampen 1980.
Out 1978 ➤ J.V.M. Out, 'Over grafstenen gesproken. N.H. Kerk te Eemnes-Buiten', *Tussen Vecht en Eem* 8 (1978).
Out 1981 ➤ J.V.M. Out, 'Een Hollandse strafexpeditie in Eemland', *Tussen Vecht en Eem* 11 (1981) 248-255.
Out 2006 ➤ J.V.M. Out, *Eemnes waar ik woon,* Eemnes 2006 (jeugduitgave, hoofdstuk 10), 19-21.
Staal 1975 ➤ W.G. Staal, 'De Mariaschool als schuilplaats voor onderduikers en wapendepot in de tweede wereldoorlog', in: J.V.M. Out, *Honderd jaar katholiek onderwijs in Eemnes 1875-1975,* Eemnes 1975, 46.
Van der Woude 1985 ➤ J. van der Woude, *Krijgsgevangen of bij de ondergrondse*, Eemnes 1985.
Van der Woude 1987 ➤ J. van der Woude, *Vrijheidsmonument Eemnes,* Eemnes 1987 (met los inlegvel: *Henricus G.C.A Zanoli*, 1988).
Van der Wusten, Groote en Holland 2014 ➤ H. van der Wusten, P. Groote en T. Holland, 'Onze 3651 oorlogsmonumenten', *Geografie* 23 (2014) 5, 6-11.

Noten

1 Zie de database van het Nationaal Comité 4 en 5 mei: http://www.4en5mei.nl/herinneren/oorlogsmonumenten [geraadpleegd 18 juli 2015].
2 In de database van het Nationaal Comité staat als jaar van onthulling 1946. In een ingezonden reactie in *De Spiegel* van 21 mei 1955 op een eerder geplaatst artikel over de Tweede Wereldoorlog in Eemnes schrijft M.J.O. Branse, de Blaricumse oud-commandant van de BS: 'vorig jaar is op de plaats, waar de executie plaats vond een eenvoudig monument opgericht', dus in 1954. Bruin 2015, 119-120, noemt zonder bron als datum 1952.

3 Zie http://www.4en5mei.nl/herinneren/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken/oorlogsmonument/2569 [geraadpleegd 18 juli 2015] en Bruin 2015.
4 Out 1978.
5 Out 1978, 115.
6 Booy en Brouwer 2014, 61 en 89. De tekst staat in het Latijn en vertaald bij: http://nl.wikipedia.org/wiki/Naald_van_Waterloo.
7 *Gooi- en Eemlander*, 24-09-1985. Deze historie staat beschreven in Van der Woude 1987, 111-122 en Van Klooster z.j. 30.
8 Brief H.K.E. 10-06-1985.
9 Van der Wusten, Groote en Holland 2014.
10 Beuzekom, Blijdenstijn en Van Olderen 1995, 7, spreekt van spontane wildgroei. Bij Koninklijk Besluit van 15 oktober 1945 was in het vervolg ministeriële goedkeuring nodig voor gedenktekens, die op openbare of van de openbare weg zichtbare plaatsen geplaatst zouden worden.
11 http://www.4en5mei.nl/herinneren/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken/oorlogsmonument/1902 [geraadpleegd 28 jan. 2015]
12 *Gooi- en Eemlander*, 20-01 en 06-02-2015.
13 Brief Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur d.d. 06-03-1985. De Kam 1997, 94 noot 6, noemt een verkeerde datum.
14 Noorse labradorsteen 'Larvikiet', een soort graniet die gewonnen wordt in de buurt van Larvik in Noorwegen.
15 Uit recente informatie van oud-commissielid Ron Zwart blijkt dat de sokkel door bemiddeling van de in Noorwegen wonende ex-vrouw van kunstenaar Peter Zwart uit een Noorse groeve geleverd zou worden, buiten medeweten van Peter Zwart om, teneinde een 'kunstzinnige hereniging' binnen de familie tot stand te brengen.
16 Boucharderen: hameren met een bouchardeerhamer, waardoor er eenzelfde ruwe structuur op de steen ontstaat.
17 Ook in Eemnes waren diverse joodse onderduikers. Een van hen schreef hierover een in Duitsland verschenen boekje. Zie Castle Stanford 1980.
18 Dit jaar, 2015, werd in Hilversum voor het eerst een herdenking van deze staking gehouden. Bij de NSF (Nederlandsche Seintoestellen Fabriek) werd de Amsterdamse staking in 1941 overgenomen en uitgebreid naar andere fabrieken in het Gooi. *Gooi- en Eemlander*, 27-02-2015.
19 Documentatiemap uitgegeven door de Stichting Februari 1941, *Project Adopteer een monument*, 1986.
20 Situatie per 1 maart 2015.
21 Peter Zwart, die in deze periode ziekelijk was, werd bijgestaan door zijn dochter Joanika Ring-Zwart, die een belangrijk deel van het modeleren verrichtte.
22 Kunstenaar Peter Zwart had bedankt voor de uitnodiging om medische redenen. In werkelijkheid wilde hij een eventuele ontmoeting met zijn ex-vrouw uit Noorwegen voorkomen.
23 Deze personen waren betrokken bij een door criminele Duitse soldaten gepleegde overval op Eemnesser boeren. Zie: Van Klooster z.j. 15-16; uitgebreider schreef hierover Marijke Hilhorst, 'De vader, de moeder en de tijd - of hoe je familiegeschiedenis kunt schrijven', in: Michielse 2004, 117-126.
24 Hendrikus G.C.A. Zanoli werd, verdacht van communistische sympathieën, door de Duitsers opgepakt en opgesloten in diverse concentratiekampen. Hij overleed op 12 februari 1945 in Mauthausen.
25 www.eerebegraafplaatsbloemendaal.eu
26 Van der Woude 1985, 102-105.
27 Zie http://www.struikel-stenen.nl/ [geraadpleegd 19 juli 2015]
28 *Gooi- en Eemlander*, 23-02 en 25-03-2015.
29 *Gooi- en Eemlander*, 27-02-2015.
30 Ook ander geweld zoals overstromingen. In 2014 werd er bij de vroegere haven van Eemnes een Watersnoodmonument onthuld ter herinnering aan alle slachtoffers van de vele overstromingen in het verleden.

Frits Stuurman
Clara van Elsberg

Invloeden van de Amerikanen van vliegbasis Soesterberg op de omgeving

In de jaren 1954 tot 1994 was een squadron van de luchtmacht van de Verenigde Staten gelegerd op de vliegbasis Soesterberg: 32nd Tactical Fighter Squadron (TFS), The Wolfhounds. Het project Oral History Soesterberg beoogt de invloed van de voormalige militaire vliegbasis Soesterberg op de bewoners van Soesterberg en omgeving in kaart te brengen via gesprekken met mensen die daarover wat te vertellen hebben. Vrijwilligers interviewden dertien personen over het onderwerp en werkten deze interviews uit in de vorm van een transcriptie van het gesproken woord en maakten daarna een ik-verhaal van ongeveer 2000 woorden waarin de belangrijkste oordelen werden vastgelegd.

Dit artikel gaat in de op de resultaten van dit cultureel-antropologische onderzoek. Behandeld wordt: de samenwerking tussen de twee luchtmachten van Nederland en Amerika, hoe de Amerikanen zelf de Amerikaanse zaken regelden en wat hadden Nederlanders te maken met de Amerikanen op de basis en wat vonden ze ervan?

Frits Stuurman (1940) studeerde Bodemkunde aan de toenmalige Landbouwhogeschool in Wageningen en hield zich in zijn werkende leven vooral bezig met natuur en landschap. Na zijn pensionering verdiept hij zich in de geschiedenis van Den Dolder en omgeving als redacteur van het tijdschrift van de Historische Vereniging Den Dolder en schreef onder meer over de geschiedenis van de industrie in het dorp.
Clara van Elsberg (1956) is al bijna 30 jaar beleidsmedewerker bij een regionale overheid en heeft zich vooral bezig gehouden met onderwerpen als water, natuur(beleving) en landbouw. Zij was projectleider voor 'Oral History Soesterberg' en vindt het belangrijk dat mondelinge geschiedenis wordt opgetekend voordat de ooggetuigen er niet meer zijn..

Tijdens de Koude Oorlog werden in NAVO-verband in veel landen Amerikaanse bases gevestigd. Meestal waren dit grote bases met vele duizenden militairen. Voor die Amerikanen en hun gezinnen werd alles 'op zijn Amerikaans' geregeld, wat met zich meebracht dat er nauwelijks sprake was van integratie met de bevolking van het land waar de basis was gevestigd.
In Soesterberg of, zoals de Amerikanen het aanduidden, Camp New Amsterdam (CNA), was dit in zoverre anders dat het aantal militairen er veel geringer was (160 in de begintijd tot 1500 veel later) en dat de voorzieningen minder uitgebreid waren dan elders. Het leidde mede tot de unieke situatie dat de Amerikaanse militairen onder Nederlands bevel stonden.

Na het eind van de Koude Oorlog werd de Amerikaanse militaire aanwezigheid in Europa snel minder. In 1994 verlieten de Amerikanen ook Soesterberg. Daarna is het vliegveld nog een aantal jaren door de Nederlandse luchtmacht gebruikt. Toen duidelijk werd dat ook die zou vertrekken, is besloten het vliegveld deels terug te geven aan de natuur en in een ander deel het nieuwe Nationaal Militair Museum, ontstaan door de samenvoeging van het Legermuseum in Delft en het Militaire Luchtvaartmuseum in Soesterberg, te vestigen.
Nu het Vliegveld Soesterberg is gesloten en grotendeels door het Ministerie van Defensie is verlaten, is het een goed moment om de geschiedenis ervan vast te leggen. In dit artikel willen we vooral kijken naar de rol van de Amerikanen en hun relaties met de Nederlandse bevolking in de omgeving. Het artikel is vooral gebaseerd op interviews (*oral history*).

Project Soesterberg

Het project Oral History Soesterberg is georganiseerd door de Gebiedscoöperatie O-gen[1] en wordt uitgevoerd door vrijwilligers. Die hebben een reeks van interviews met ooggetuigen gehouden, waarbij de centrale vragen waren: Wat voor invloed had de voormalige militaire vliegbasis Soesterberg op de bewoners van de omgeving? En: wat vonden Soesterbergers en andere buren van de basis en van de Amerikanen die hier tussen 1954 en 1994 actief waren?
Oral history levert voor deze recente periode nieuwe of aanvullende inzichten op, omdat het gaat om verhalen die alleen in hoofden van mensen zitten. Die persoonlijke herinneringen verrijken en nuanceren de informatie die uit literatuur en archieven bekend is. Tegelijk kunnen die schriftelijke bronnen ook worden gebruikt om de herinneringen van mensen te ijken.

Wandbord ontworpen ter gelegenheid van het vertrek van de Amerikanen in 1994. De vijf vliegtuigtypes waarmee in verschillende periodes werd gevlogen zijn weergegeven. Archief Karel Verbeek.

Over de invloed van de Amerikanen op Soesterberg en omgeving is nog maar weinig geschreven. Het meest gedetailleerde artikel dat we vonden is het artikel van Mutsaers 'Door het geluid'[2] over de invloed van de Amerikaanse militairen van Camp New Amsterdam op de muziekbeoefening in Soesterberg en omgeving. Over de invloeden van de Amerikaanse militairen op andere terreinen is nog minder geschreven.

Methode

De interviews zijn vastgelegd door getrainde vrijwilligers. Van hen werd verwacht dat ze:

1 met een uitgekozen respondent een oriënterend gesprek hadden over de onderwerpen waarover hij/zij uit persoonlijke herinnering kon vertellen
2 aan de hand van vragen naar aanleiding van het oriënterend gesprek een interview afnamen van ongeveer anderhalf uur dat op een recorder werd opgenomen
3 dit opgenomen interview letterlijk uittypten.
4 gebruikmakend van dit getranscribeerde interview een ik-verhaal schreven dat in essentie datgene bevat wat in het interview naar voren was gekomen en dat moest resulteren in een verhaal van ongeveer 2.000 woorden.

De respondenten hebben toestemming gegeven om deze gegevens nu en in de toekomst te gebruiken voor publicaties. Het verzamelde materiaal wordt binnenkort opgenomen in het Archief Eemland en is daarmee vastgelegd voor toekomstige gebruikers.
Bij oral history gaat het om persoonlijke verhalen, die gekleurd zijn door het eigen karakter van de geïnterviewde en zijn of haar eigen ervaringen en voorkeuren. Het feit dat ze uit eigen ervaring dingen hebben beleefd, gezien en gehoord is belangrijk en waardevol. Naast de eigen ervaringen zijn er ook ervaringen uit de tweede hand, verhalen die de respondenten zelf weer hebben gehoord van hun ouders of van anderen. De betrouwbaarheid van die verhalen is nog minder, maar ze kunnen desondanks belangwekkende informatie bevatten.

Omdat het onderzoek vooral onder Nederlanders werd uitgevoerd, ligt de nadruk op hun percepties van - en opvattingen over - de Amerikaanse aanwezigheid. Daarbij kwamen vooral drie onderwerpen aan de orde:
- de puur zakelijke informatie: hoe gaat dat, twee luchtmachten op één vliegbasis?
- in het verlengde daarvan: hoe werden de Amerikaanse zaken door de Amerikanen geregeld?
- wat hadden Nederlanders te maken met de Amerikanen op de basis en wat vonden ze ervan?

In de hierna volgende hoofdstukken worden deze vragen behandeld voor zover ze in de interviews aan de orde kwamen. Daarbij is gebruik gemaakt van citaten, om zo dicht mogelijk bij de geïnterviewden te blijven. In veel interviews komt de persoonlijke ontwikkeling en carrière van respondenten aan de orde. In dit samenvattende artikel zijn die gegevens alleen gebruikt voor zover ze een beter inzicht geven in de opvattingen van de geïnterviewden.

Twee luchtmachten op één basis

Op de al lang bestaande Nederlandse luchtmachtbasis Soesterberg was de Amerikaanse luchtmacht te gast. Hoe was de samenwerking geregeld? Ruimtelijk waren de twee groepen gescheiden. De Amerikanen zaten aan de ene kant en de Nederlanders aan de andere kant van het veld. Ze deelden echter het gebruik van faciliteiten zoals de startbanen en de luchtverkeersleiding die altijd een verantwoordelijkheid is gebleven van de Nederlanders.
'Soesterberg was en bleef een Nederlandse basis', vertelt Ferdinand Schuering, helikoptervlieger bij de Koninklijke Luchtmacht. 'Dat was uniek, want Amerikanen in bijvoorbeeld Engeland of Duitsland hadden altijd een eigen Amerikaanse basis. Maar hier in Nederland was een unieke

De verkeerstoren van vliegbasis Soesterberg komt uit de beginperiode van de Koude Oorlog (1952) als de eerste straaljagers vanaf Soesterberg vliegen. Het is een sober gebouw kenmerkend voor de naoorlogse stijl van de wederopbouw. De koepel en de omloop stammen uit 1981. De verkeerstoren is tot de sluiting van het vliegveld in 2008 bemand geweest. Om te zorgen dat de bemanning van de toren niet tegen de zon in kijkt is de toren gesitueerd aan de zuidzijde van de startbaan. Foto Frits Stuurman.

constructie dat we een Nederlands vliegveld hadden, met een Nederlandse basiscommandant, met een Nederlandse bewaking, een Nederlandse verkeersleiding, een Nederlandse brandweer en alles Nederlands. Maar waar dus een Amerikaans squadron te gast was, dat gebruik maakte van de faciliteiten die door Nederland werden geleverd.'
De bevelvoering was dus in Nederlandse handen. Alleen zodra zich een ernstige situatie zou voordoen, bijvoorbeeld een conflict met de Russen, zou het bevel overgaan naar de NAVO.
Ook het sociale leven van de Amerikanen en de Nederlanders militairen integreert niet. Ze hebben ieder hun eigen faciliteiten zoals een officiersmess. Frits Rijnders, langdurig officier-vlieger bij de Koninklijke Luchtmacht, zegt daar over: 'De Amerikanen hadden toen F100's. Wij zagen er niet zo heel veel van, want het zat aan de andere kant van de grote startbaan. Ik zag de Amerikanen in de officiersmess, op de *social evening*. Er was ook wel een gemeenschappelijk kerstdiner voor alle officieren in Soesterberg in het Casino. En dan werden de Amerikanen daar ook uitgenodigd. Iedereen in pakkie deftig, uniformen en zo, en het was met dames'.
Slechts enkele keren per jaar gebeurde het dat er 'geïntegreerd werd gefeest'. Dat was bijvoorbeeld na een gemeenschappelijke vliegoefening of bij het jaarlijkse Koninginnebal. Dan werd de andere partij ook uitgenodigd.

Uitzicht vanaf de Verkeerstoren in de jaren 1980. Bron: infopaneel National Militair Museum, Soesterberg.

‘Welk contact hadden wij nou?’ zegt Frits Rijnders. ‘Ik was in Canada opgeleid en vond het heel leuk om contact met die Amerikanen te hebben. Ik zocht het ook wel een beetje op, heb ook vrienden daaraan overgehouden. Eén hele goede vriend hier van de basis, een Amerikaanse officier, die al lang niet meer in de luchtmacht zit, is Jay Thompson. Hij zocht ook contact met Nederlanders. Je had Amerikanen die moesten er niets van hebben, maar je had ook Amerikanen die het juist opzochten. Ze kwamen ook bij mij over de vloer en ik kwam bij Amerikanen over de vloer. Zij woonden in de hele provincie. Soesterberg was veel te klein om dat allemaal te kunnen huisvesten. Het gaat om meer dan duizend gezinnen. Er was een Amerikaans bureautje, dat voor de contacten zorgde. Dat heette het *referral office*. De Amerikanen hadden dus een eigen *officers club*, en wij hadden onze eigen officiersmess in het Casino op de Kampweg in Soesterberg. Daar werden Amerikanen ook altijd uitgenodigd bij onze sociale activiteiten, maar die kwamen maar mondjesmaat. Ze kwamen wel massaal als wij ons Koninginnebal hadden. Vroeger had elke officiersmess de dag vóór Koninginnedag, op 29 april, een Koninginnebal. Daar werd je als officier toch wel geacht te komen. Ik weet nog dat om 12 uur ’s nachts, het begin van Koninginnedag, de Basiscommandant een korte toespraak hield, ook in het Engels, en er werd een toast uitgebracht op de Majesteit. Toen was het zo’n beetje half één en er kwam een Amerikaan naar me toe die vroeg: “Maar hoe laat komt de Koningin nou?” De toenmalige Koningin woonde in Soestdijk en de Amerikanen beschouwden dat eigenlijk als hun Koningin. Het was hun squadron voor hun koningin. Toen heb ik hem vreselijk moeten teleurstellen, dat de Koningin helemaal niet kwam. En dat in elke officiersmess in Nederland zo’n Koninginnebal is. Het is gewoon toeval dat wij zo dichtbij Soestdijk zitten, dat het niet betekent dat de Koningin zou komen. Waarschijnlijk is hij op het verkeerde been gezet en heeft hij zijn vrouw kunnen lokken om mee te gaan naar dat feest onder het mom van “daar komt de Koningin”’.
De algemene conclusie is hier: ‘De Amerikanen zijn goede collega’s, maar het moet gezegd: zij voelden zich superieur, dat zit in de aard van het beestje van een Amerikaan. Maar ze waren zich toch donders goed bewust dat zij onder Nederlands commando werkten’.

De Wolfhounds en de hiërarchie

De Amerikaanse eenheid die op Soesterberg lag, heette officieel de 32nd Tactical Fighter Squadron (TFS), The Wolfhounds. Rolf Migo vertelt daarover: ‘Bijzonder was overigens dat wij als Nederlandse verkeersleiders alleen op de toren werkten, geen Amerikaanse begeleiding dan wel enige vorm van toezicht. Een heel andere situatie dan in het buitenland. Daar was altijd een Amerikaanse supervisor, meestal een vlieger, om de veiligheid in de gaten te houden. Wij mochten ons werk zelfstandig doen, wij hadden geen *supervisor of flying* (SOF) nodig, geen waakhond die de hele dag in je nek stond te hijgen. Ze lieten sowieso veel meer aan de Nederlanders over, wat veel, zo niet alles te maken had met de relatief hoge kwaliteit van goed opgeleid personeel, waar zij alle vertrouwen in hadden. Uiterlijk was het Queens Squadron,[3] zoals het 32nd TFS genoemd werd, een eenheid onder Nederlandse leiding en commando, maar in de praktijk was het toch een gescheiden situatie. Formeel waren de Amerikanen in Soesterberg ondergeschikt aan de Nederlandse vliegbasisleiding. De basiscommandant was een Nederlandse officier, veelal een vlieger. Soms gaf dat weleens conflicten, zoals destijds met kolonel Willem van Gastel, een ijzervreter en voormalig F-104 (Starfighter) vlieger, bijnaam Woeste Willem, vanwege zijn verbale vermogens. Die man bond met name met woorden regelmatig de strijd aan met de Amerikanen, wat doorgaans niet zoveel uithaalde. Het waren toch twee nationaliteiten op één veld en de Amerikanen bleven te allen tijde de Supermacht uitstralen.’

Het insigne van het 32nd Tactical Fighter Squadron werd ontworpen door de Walt Disney Studio tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het symboliseert de missie in die tijd van het opsporen van vijandelijke onderzeeboten die in groepen, ‘Wolfpacks’, opereerden in het Caribische gebied. In 1959 was het squadron 32 de enige eenheid van de US Air Force in de wereld die gerechtigd was de kroon te dragen van een ander land, toen de kroon en de lauwerkrans werden toegevoegd aan het beroemde ‘Wolfhound’ ontwerp. De kroon en de sinaasappelen verwijzen naar het Nederlandse Koninklijk Huis. Deze bijzondere eer was toegekend als dank voor de bijdrage die de eenheid bood aan de verdediging van Nederland. Grafisch illustreerde dit ook de nauwe banden met de Koninklijke Nederlandse Luchtmacht. (Rea e.a., 1994, 35.)

Bill Cummings, Amerikaanse vliegtuigmonteur. Foto Jan van Loenen.

Ferdinand Schuering, Nederlandse Helikoptervlieger. Foto Peter Nekkers.

Frits Rijnders, vlieger op straaljagers en Friendships. Foto Gebiedscoöperatie O-gen/fotokruis.

Gemeenschappelijke oefeningen

Bij de oefeningen om het Europese luchtruim te verdedigen, fungeerden de Amerikaanse luchtmacht en de Nederlandse luchtmacht als elkaars ‘vijand’. Die confrontaties werden bijvoorbeeld ten noorden van de Waddenzee ‘uitgevochten’. Steve Netto, straaljagerpiloot en voormalig commandant van vliegbasis Leeuwarden zegt daarover: ‘Door de Nederlandse gevechtsleiding werden we dan naar elkaar toe geleid tot op zo’n 40-50 km afstand van elkaar in oost-west richting en dan vlogen we op elkaar in. Dan hadden de Amerikanen op de grote afstand met die geavanceerde Arrow lange afstandsraketten het voordeel, want die hadden wij niet. Wij hadden alleen maar korte afstandsraketten. En wij moesten dus die aanvallen van de Amerikanen trachten te pareren door speciale manoeuvres om hun radar te ontregelen. Dat lukte in drie van de vier gevallen. Maar soms werden we als vlucht, door de Amerikanen digitaal neergeschoten. Op de korte afstand was het een ander verhaal met onze wendbare kisten. Dat was achteraf natuurlijk bij de de-briefing een grote pret met die Amerikanen, waarbij we van elkaar leerden en elkaars tactieken begrepen. En dat schept een grote band. Mede daardoor heb ik de beste herinneringen aan onze Amerikaanse bondgenoten. Van hen heb ik ook een prachtig herinneringsbord gekregen waar op staat *Comrades in Arms*, zoals je dat dan noemt. Die grote NAVO-verbondenheid heeft mede geleid tot de val van de muur een paar jaar later denk ik. Want die NAVO was toen zo sterk, en niet in het minst door de inbreng van de Amerikanen, bleek later.’

Rolf Migo, verkeersleider op vliegbasis Soesterberg. Foto Gebiedscoöperatie O-gen/fotokruis.

Ilse de Rijk die drie jaar was getrouwd met een Amerikaanse militair. Foto Gebiedscoöperatie O-gen/fotokruis.

Mevrouw Vervat had Amerikaanse militairen op kamer. Foto Gebiedscoöperatie O-gen/fotokruis.

Jaarlijkse NAVO-oefening ACE89

Jaarlijks was er een grote oefening van Airforce Central Europe (ACE) die er op was gericht ervaring op te doen met het pareren van een aanval vanuit de Sovjet-Unie. In 1989 was één van de drie commandanten die gezamenlijk die oefening leidden de Nederlander Steve Netto. Hij vertelt: 'Kort en goed: ACE89, dat was de grote NAVO-oefening in 1989 waarin de Derde Wereldoorlog werd nagespeeld door de landmacht en de luchtmacht. In die tijd kwamen de computers eigenlijk pas goed in bedrijf en de Amerikanen hadden in Zuid Duitsland twee kapitale Cray-computers staan, de meest machtige computer ter wereld. Oorlog voeren achter screens. Die oefeningen duurden meestal een dag of tien. Wij zaten dit keer in een gesimuleerd hoofdkwartier, in een tentenkamp. Onze mensen zagen die vliegtuigen van de Russen, gesimuleerd natuurlijk, opstijgen en aanvallen doen, Nederlandse F-16's die ze onderschepten, B52 bommenwerpers die aanvlogen vanuit Engeland en wij stuurden dat aan. Het was heel realistisch, want als je eventjes in de tent zat waar het eten geserveerd werd, zag je daar een televisie met opnamen van de Amerikanen alsof het een nieuwsuitzending van CNN was. En daar zag je dus de Russische troepen optrekken, je zag duizenden vluchtelingen op de Duitse wegen, je zag bomaanvallen rondom Berlijn, nou het was werkelijk gewoon alsof het echt was. Dus na drie dagen ben je helemaal gebrainwashed. Je zit daar dag in dag uit, je slaapt even heel kort tussendoor en voor de rest zit je in die oorlog.

Na drie dagen ging ook de leiding bij toerbeurt naar huis om even bij te komen en schone uniformen aan te trekken. En inderdaad dat deed ik op de avond van 9 november. Dat zegt de meeste mensen wel iets. Want we zitten even met een drankje bij de TV te relaxen, en wat zien we daar op CNN? De Berlijnse muur valt. Daar zijn allerlei Duitsers en buitenlanders bezig om die muur te slechten. De gehate VoPo's vluchten en ik raak helemaal stom- en stom verbaasd. Want ik zit mentaal nog steeds in die Derde Wereldoorlog en ik had 's morgens bevel gegeven om die Russen rond Berlijn eens flink te bombarderen. En 's avonds zie ik dat op TV gebeuren. Nou dat is gewoon... Mijn vrouw zegt: Steven wat is er met jou aan de hand? Ik was totaal van de kaart. Echt gewoon een bizarre ervaring waar ik met genoegen aan terugdenk. Want mijn carrière heeft altijd, samen met die Amerikanen en met al die collega's van mij, in het kader gestaan van die Russische beer uit het westen te houden, en nu deed zich dit voor. En nota bene ook nog op een vriendschappelijke manier. Daar kwam geen bloed te vloeien. En dat was zo'n fantastisch gevoel op 9 november 1989, dat zal ik nooit vergeten.'

Wonen

De Amerikanen woonden op de basis, in een gehuurd huis in de omgeving of soms op een gehuurde kamer. Schuering: 'De aanwezige Amerikanen woonden, zoals ze dat zelf noemden, *on the economy*, dat wil zeggen dat zij gebruik maakten van woonfaciliteiten die gewoon in Nederland te verkrijgen waren. Zij huurden huizen, flats en etages en woonden in bij mensen als ze vrijgezel waren. Om dat te organiseren was er een kantoor op de vliegbasis aan de Amerikaanse kant. De Amerikanen zijn gewend overal waar zij komen, waar een Amerikaanse eenheid is, *housing* te verkrijgen. Zo kunnen zij allemaal op de basis wonen. Ik heb zelf ook zes jaar lang in Amerika op de basis gewoond, met mijn gezin. Scholen, winkels, alles is daar. Maar hier in Nederland niet. En dat komt omdat de Amerikaanse eenheid heel erg klein was voor Amerikaanse begrippen. In Amerika werken op een vliegveld toch al gauw vier- of vijfduizend mensen. Hier waren ze maar met 1.500 militairen, en dan komen daar de gezinsleden nog bij. Die kleine omvang vonden ze ook leuk. Het was zo gezellig hier. Het was zo kneuterig, het was zo klein. Zij waren nog nooit ergens geweest waar het zo klein was.'

Jonge militairen woonden in het Wallaardt Sacré-kamp. Huurden jonge militairen een kamer in een particulier huis, dan was het contact vaak intensiever, zelfs als de Nederlandse verhuurder bijna geen Engels sprak. Mevrouw Vervat verhuurde ook een kamer: 'Het was wel gezellig. 's Avonds kwamen de jongens kaarten bij ons. Dan kwamen ze met een Maxwell-koffieblik vol centen en de kaarten. Je legde een kaart op tafel en daar moest dan een cent op. Maar ik weet niet meer precies hoe het ging. Zij vonden het gezellig, een beetje huiselijkheid, beter dan in de kazerne. En dan dronken we koffie met geklopte melk en als ze zin hadden, een pilsje. Ik heb een hele fijne tijd gehad met ze.'

'Over het algemeen waren de jongens makkelijk, die bij ons woonden. Ze hadden een kamer met openslaande deuren en een keukentje. Soms kookten ze hun eigen maaltijd. Eén dekte zelfs de tafel met een kleedje. Zo'n keurige jongen, zo schoon en netjes. Hun was lieten ze op de kazerne doen en daar moesten ze ook douchen. Want daar begon ik niet aan, er was maar één douche.

Ik sprak geen Engels, maar we begrepen elkaar wel. Een keer stond ik in mijn keuken te mopperen en dan zei ik: "Jongens, dat kan zo niet!" Dan dacht ik, dat ik nog iets in de ijskast had en dan hadden zij het gepakt! Dat vonden ze heel gewoon. Ze waren wel heel makkelijk: "Als u iets nodig heeft, pakt u het maar uit onze ijskast!" Maar ja, dat ben ik niet gewend, dat doen wij niet. Maar ze begrepen het wel en hebben het ook niet meer gedaan. Het waren echt keurige jongens. Ik had geen moeite met ze. Maar je moet weten: er waren geen winkels in de buurt.'

In de jaren 80 wonen 3500 Amerikanen (1500 werkers en de rest gezinsleden) in en rond Soesterberg. Veel gezinnen worden gehuisvest in voor hen speciaal gebouwde wijken zoals Apollo en Gemini. Bijna alle huizen hadden een grote carport. Mustangs, Chevrolets en barbeques bepaalden toen het straatbeeld. Foto Frits Stuurman.

Het gebouw op het Wallaardt Sacré kamp (WSK) dat diende als bioscoopzaal. Foto Frits Stuurman.

De Amerikanen bleven op zichzelf

De Amerikaanse militairen kwamen voor een periode van meestal enkele jaren naar Soesterberg. Daarna werden ze overgeplaatst naar een andere basis, in Amerika of elders op de wereld. Het effect daarvan zou kunnen zijn dat kennismaken met Nederlanders weinig 'toekomst' had. Mevrouw De Rijk vertelt: 'Je had twee verschillende groepen Amerikanen. De één interesseerde het geen lor waar hij geplaatst werd; hij zou d'r ook geen moeite voor doen en hij maakt gewoon zijn vier jaar vol en *that's it*. En je had natuurlijk ook een groep wél-willenden. Die wilden ook altijd langer blijven. Dat konden ze in sommige gevallen aanvragen. En díe Amerikanen wilden ook de taal leren.

Amerikaanse kinderen bleven gewoon op hun eigen school op de basis. Daar waren ook Nederlandse leraren en leraressen. Veel kinderen wilden onze taal wel leren. Het is alleen maar makkelijker. Het is ook goed bedacht, als daar een Nederlander les geeft, want die weet natuurlijk zóveel méér over de cultuur, maar ook over de wetgeving en noem maar op.'

Het was geen onvriendelijkheid, maar de Amerikanen hadden niet de wens met Nederlanders om te gaan. Rolf Migo vertelt: 'Ik heb veel met Amerikanen te maken gehad, zowel in als buiten mijn werk als officier luchtverkeersleiding. Maar op welk gebied ik ook contact had, er bleef voortdurend een afstand tussen hen en ons. De Amerikaanse militairen met hun gezinnen werden doorgaans voor een bepaalde tijd op Soesterberg gestationeerd. Op de vliegbasis hadden ze alle voorzieningen die ze dagelijks nodig hadden. Zowel voor wat betreft de eerste levensbehoeften als luxegoederen. Ook voor sport en ontspanning hadden ze zelf nagenoeg alles geregeld, waardoor de noodzaak om zich te mengen met de Nederlandse collega's of plaatsgenoten niet erg groot was. Vrijwel dagelijks landde er een Starlifter (C-140) transportvliegtuig op Soesterberg vol levensbenodigdheden voor de Amerikaanse gemeenschap. Op zaterdagmiddag stormden al die Amerikanen uit de omgeving naar Camp New Amsterdam om inkopen te doen, naar de kapper of naar de bar te gaan dan wel te sporten op hun eigen voorzieningen. In die zin leefde er een volk op zichzelf. Het was vaak toeval als contacten minder oppervlakkig waren, iets verder gingen. "Hai, hoe gaat het, kom eens langs" was meer een groet, het bleef relatief afstandelijk. Geen slechte verhouding, maar met afstand, wat koeltjes.'

'Persoonlijke contacten met de Amerikanen waren zeldzaam. Zo nu en dan ging ik op bezoek bij een bewoner in de speciaal voor de Amerikanen aangelegde woonwijk in Soesterberg, hier zo'n honderd meter vandaan. Maar de ontvangst was vaak wat afstandelijk, je mocht op een Heinekenkratje gaan zitten in een sober ingericht huis. Niet zo gek omdat ze vaak na een half jaar

Gebouw waar een winkel (WSK) was gevestigd waar de Amerikanen dingen als kleding en TV's konden kopen. Het gebouw is oorspronkelijk gebouwd door de Duitsers in WOII. Vandaar de ingang met houtvakwerkbouw. Foto Frits Stuurman.

of een jaar weer naar een andere bestemming werden overgeplaatst of teruggingen naar de States. Ook de begroetingen *Hi, how are you*, standaard, beetje afstandelijk. Ik heb wel vrij regelmatig contact gehad met een Amerikaanse F-4 vlieger die in Den Dolder woonde, een vrijgezelle jongen. We reden dan met zijn groen glanzende Chevrolet met zo'n lange neus, een Corvette, naar Amsterdam, een biertje drinken op het Leidseplein. Dat vond hij wel mooi, zo'n groot strijkijzer en dan scheurden we eventjes naar Amsterdam toe, kap open, dat soort dingen. Ik had als jochie een oude Volkswagen... Met hem ook twee of drie keer op een feestje geweest. Hij kon aardig tennissen en dan ging ik meestal op de vliegbasis met hem tennissen. Hij maakte deel uit van de National Guard, dat wil zeggen, hij was bankdirecteur in Amerika en was tijdelijk vlieger op de Phantom. Heb nog weleens een kaart van hem gehad, maar hij was toen weer helemaal in privé en daarna niets meer van hem gehoord.'

Alles is aanwezig op de basis

De Amerikanen hadden de omgeving eigenlijk niet nodig. Alle Amerikaanse spullen werden ingevlogen en door hen gekocht op de basis. Later, in de jaren zeventig, toen er meer Amerikanen waren en velen buiten de basis woonden, was dat in de Commissary vlak buiten de basis (een supergrote supermarkt, het gebouw bestaat nog maar is buiten gebruik). Scholen, een postkantoortje en een bioscoop waren ook op de basis aanwezig.

Het gebouw van de Amerikaanse supermarkt Commissary waar de Amerikanen hun Amerikaanse producten kochten. De twee laaddeuren rechts dienden voor aanvoer van melkproducten resp. vlees. Foto Frits Stuurman.

De Commissary was alleen voor de Amerikanen en bood hen alles wat ze nodig hadden. Soms maakten mensen die aan jonge militairen verhuurden, zoals mevrouw Vervat, daar gebruik van: 'Zij mochten in die Amerikaanse winkels kopen en dan vroeg ik ze om iets mee te nemen: lekkere Maxwell koffie en karnemelk, sigaretten, allemaal belastingvrij, 70 cent een pakje, geloof ik. En ja drank ook, een fles cognac, alles was belastingvrij. De karnemelk kwam uit Denemarken. Nog nooit zulke lekkere karnemelk gedronken. Ze hadden goede spulletjes. Alleen de taarten vond ik niet lekker. Mier en mierzoet!'
In de Commissary ging het echt toe op zijn Amerikaans. Mevrouw de Rijk vertelt: 'De Commissary, dat is écht heel groot, met héél véél kassa's op een rij. En al die baggers. Baggers zijn mensen die je boodschappen inpakken. Die gaf je 50 dollarcent per zak. Zij pakken alles in papieren zakken in. Dat zetten ze ze op een kar en lopen met je mee naar de auto. Ze laden alles in en als die kar leeg is, geef je ze een fooitje. Dan lopen ze weer terug naar de volgende. Gaan ze in een rij zitten. Daar konden alleen maar de Amerikanen en aangetrouwden kopen.
Ondanks dat ze van alles hadden, van voedsel tot meubels, gingen ze bijvoorbeeld graag naar de bakker hier in Soesterberg. Bij de *locals* was het, vooral in de weekends, regelmatig druk. Daar hadden ze tompoezen en moorkoppen, die kenden ze zelf niet. Vers gesneden brood, dat nog warm was, dat je zakje open moest blijven. Dat werd altijd zaterdags gehaald. Dat vonden ze ook zoiets raars. Ze kenden alleen maar dat verpakte brood, dat fabrieksbrood. Doordeweeks moesten ze altijd vroeg werken; dan kwam er niks van. Maar zaterdags ja..,'.
'Tanken met benzinebonnen, die de Amerikanen gratis kregen, deden ze veel bij de plaatselijke benzinepomp. Ze reden natuurlijk veel in hun auto's. Vooral de donkere jongens hebben heel veel BMWs gekocht in de BMW-garage hier. Daar konden ze mee showen in Amerika.'
Hoewel er dus hier en daar wel bij Nederlandse winkels werd gekocht, was dit in het totaal van de bestedingen toch gering. De algemene mening die je hoort bij de Soesterbergers is dat de middenstand vrij weinig verdiende aan de Amerikanen, een paar specialistische zaken, op het gebied van auto's bijvoorbeeld, uitgezonderd.

Amerikaanse feesten en BBQs

Onafhankelijkheidsdag, 4 juli, is een Amerikaanse feestdag waaraan in de Amerikaanse gemeenschap veel aandacht wordt besteed. Nogmaals mevrouw De Rijk: 'Mijn man heb ik leren kennen in de botsauto's op de vliegbasis tijdens het feest van *Fourth of July*, Onafhankelijkheidsdag; 4 juli 1992. Onafhankelijkheidsdag is natuurlijk een typisch Amerikaanse feestdag. Dat is drie dagen feest. De Amerikanen draaiden dan ook speciale diensten, zodat iedereen in die drie

Josien Schipper die een relatie had met de Amerikaan Dale. Foto Gebiedscoöperatie O-gen/fotokruis.

Hans Stevens, kapper op de vliegbasis. Foto Gebiedscoöperatie O-gen/fotokruis.

De Officiersmess van de Nederlandse Luchtmacht aan de Kampweg 1. Het staat bekend als het Officierscasino. Dit gebouw is oorspronkelijk gebouwd door de Duitsers. Foto Frits Stuurman.

dagen feest had. Ja, toen dachten ze wel aan de gezinnen. Wij werden door een Amerikaan naar binnen geloodst, zeg maar. Aan de poort stond altijd één Nederlander en één Amerikaan. Je liet gewoon je paspoort zien en dan maakten ze een dagpas, *a daypass*, en dan mochten we mee. Er was een soort kermis met onder andere botsauto's. M'n vriendin en ik gingen de botsauto's in. En ja, zo is het eigenlijk gekomen. Danny z'n petje, dat afviel, pakte ik tijdens het rijden weer op en zo kwamen we in contact. De volgende dag heeft Danny ons naar binnen gehaald. En dan wordt die groep steeds groter. Want zijn vrienden kwamen er allengs bij en mijn vriendinnen. We werden een vriendengroep en spraken ook in het weekend met elkaar af in Zeist of waar dan ook. En ieder weekend was er wel ergens een barbecue. Al lag er een pak sneeuw. In het begin vond ik dat heel raar. Maar later deed ik het zelf ook, 's avonds en doordeweeks. Ik zorgde altijd dat er eten klaar stond. Dan kwam om half zes thuis, pakte het vlees en maakte het klaar op de barbecue. 'Net zo goed als het heel normaal is dat Amerikanen onderling gaan barbecueën, je je eigen vlees meeneemt. De Amerikanen zeggen: *come over tonight, gonna have a barbecue, come on over*. De jongens onder elkaar: d'r is een barbecue vanavond bij Steven en hup, hup, hup. Iedereen komt en je bent altijd welkom. Maar je moet effe je eigen spullen meenemen. Amerikanen hebben altijd vlees op voorraad. Als wij gaan barbecueën in Nederland, dan zijn er kippenpootjes, hamburgertjes, een worstje enz. Maar zij nemen gewoon één T-bone mee of wat voor steak ze willen. Of hun kip. Zij doen het niet zo uitgebreid als wij. Wél met marinades, daar hebben ze heel veel variatie in, voor het vlees. Oh, zo lekker, die Hickory. Ja, dat is nu in Nederland ook gelukkig overal te koop. En de spareribs van Steakhouse Kepass, daar komen ze nu nóg voor, zodra ze in Nederland zijn. Indertijd kwamen voornamelijk de wat ouderen voor de afhaalservice. Die verdienen natuurlijk ook meer als de nieuwe lichting. Maar de jongelui lapten met elkaar ook wel eens vaker voor eten en drank. De officieren zag je woensdag en donderdag bij Kepass voor *All you can eat* dan kon je ribs blijven bestellen.'

Yard-sales: echt Amerikaans

De meeste Amerikanen verbleven maar kort in Nederland en werden daarna weer overplaatst naar een ander land. In zo'n situatie is het devies: Verzamel niet te veel dingen die je mee moet nemen bij de verhuizing. De gehechtheid van Nederlanders aan meubels die nog van oma zijn geweest, kenden deze Amerikanen niet. Verkoop alles maar en in de volgende plaats koop je het wel weer, nieuw of tweedehands. Mevrouw De Rijk: 'Typisch Amerikaans waren de *yard-sales* in Soesterberg. Dat kenden wij als Nederlanders niet. Het waren eigenlijk opruimingen als mensen moesten verhuizen naar de volgende basis. Iedere zaterdagmorgen was er in de

Amerikaanse wijk wel érgens een yard-sale. Ik heb het zelf ook gedaan in Duitsland, in Bitburg, waar we een tijd gelegerd waren. Dan zette je je spullen in de tuin, in je *yard*, en dan konden de mensen, de *locals*, waar je dan woonde, langskomen. En als ze iets wilden kopen, ging je onderhandelen. Dat is in Amerika ook heel normaal. Adverteren in een plaatselijk krantje hoefde niet. Dat wordt door mond tot mond reclame zo verschrikkelijk snel overal bekend. Daar kan geen Soesterbergs krantje tegenop. Auto's, in rijen... Overal zoeken waar de yard-sales waren. Dat was op zich wel heel erg leuk.'

Dat ze veel speelgoed hadden en dat af en toe kwijt moesten, hangt onder meer samen met de Amerikaanse gewoonte van *lay away*. 'De Amerikanen hadden ook altijd veel kinderspeelgoed in de opruiming, omdat ze zo verschrikkelijk veel kopen voor hun kinderen. Want ze hebben daar een systeem, dat heet *lay away*. Zij beginnen in juli-augustus al veel cadeaus te kopen. Wat je dan ziet in de winkels, en leuk vindt, neem je mee naar de kassa. Je zegt dan: ik wil dit hebben op lay away. Zo heet dat: "weg leggen". Zeg, je hebt nog zoveel weken tot Kerst en je geeft aan: ik wil het op die dag ophalen. Dan wordt er automatisch door het systeem berekend hoeveel jij dan iedere week of iedere maand moet betalen. Dat koopt veel makkelijker. Je heb 't dan nog wel niet, maar je hoeft 't ook nog niet te hebben. Het is pas voor in december. Je *put it on lay away*. Dat deed ieder gezin. Tot aan de hoogste kolonels toe. *Lay away* was heel normaal voor Amerikanen.'

Fietsen en sport

Nederland is een echt fietsland, wat deels samenhangt met de vlakheid, maar ook met het feit dat de meeste mensen redelijk dicht bij werk of school wonen. Mevrouw De Rijk: 'Fietsen deden ze haast niet. Ze hadden allemaal een auto. Ze hadden wel heel vaak mountainbike-jes in de carport hangen. Maar d'r op rijden deden ze niet zo heel veel. Voor zover ik weet gingen acht van de tien altijd met de auto. Of de vrouw des huizes moest met de kinderen de auto nodig hebben als ze geen twee auto's hadden.'

'Amerikanen waren wel op sport georiënteerd. Ze hadden een eigen bowling op de basis. De American Football games waren altijd een hele happening. Hier op de basis hadden we de Wolfhounds. Mijn mans favorieten waren de Dallas Cowboys. Hij komt van oorsprong uit Dallas. Hele zondagmiddagen zat hij voor de buis. Ja, dat was best wel heel groots. Soms zat hij 's nachts te kijken of 's morgens heel vroeg wegens het tijdsverschil. Dat ligt er maar nét aan waar ze speelden. En als het midden in de nacht was, dan werd het vaak de samenvatting. En dat is niet zoals hier in Nederland tien minuten, dat ze de hoogtepunten en de doelpunten zien van de wedstrijd. Maar dáár worden echt hele grote stukken uitgezonden hoor. Dus zondag was football-tijd, ontspanningstijd.'

Nederlanders die werken voor de Amerikanen

Een beperkt aantal Nederlanders werkte op de basis, zoals kapper Hans Stevens die er een kapsalon had. Hij vertelt: 'In de salon op de basis kwamen weinig tot geen dames. Ik heb het wel een tijdje geprobeerd, maar dan weer typisch Amerikaans, die kolonel Sleeper met z'n *You don't have your American papers*. [De kolonel wilde dus eigenlijk niet toestaan dames te knippen, red]. Ik denk ja, maar we zijn hier toch in Nederland? Maar ik had ook nog nooit kroeshaar geknipt. Dat klinkt nu heel gek, maar kroeshaar was toen heel bijzonder. Wel, dat was geen probleem. Er werd een meneer uit Amerika overgevlogen, geld maakte niet uit, er kwamen kappers uit Europa om opgeleid te worden in het *Curly Clues Program*, speciaal voor Afro-kapsels. Alles werd betaald, inclusief de gederfde omzet tijdens de opleiding die toch een paar weken duurde. Ik heb nu dus geldige papieren om in Amerika een salon te beginnen. Ik heb daarna ook nog een paar keer les

De ZULU-hangar waar tijdens de Koude Oorlog steeds twee straaljagers start klaar stonden om binnen vijf minuten in de lucht te zijn. De piloten sliepen in het gebouwtje er naast waar de naam ZULU op staat. Foto Frits Stuurman.

gegeven op de kappersvakschool in Utrecht. Ik nam dan een paar jongens mee als lesmodellen. Ik zei altijd tegen die jongens: "Kleed je maar netjes aan met al die mooie kapstertjes." Ik kan me niet herinneren dat ik ooit een van die jongens mee terug genomen heb naar de basis.'

Hinder van de basis, vliegtuiglawaai

Het geluid van de vliegtuigen op Soesterberg is bij de bewoners van de streek rondom de basis vaak als zeer hinderlijk ervaren. Dat leidde er toe dat op een moment alle huizen vlak bij de basis werden voorzien van geluidwerend glas. Josien Schipper uit Soesterberg daarover: 'Er waren mensen die over geluidsoverlast klaagden. Dat waren meestal mensen die van buiten kwamen geloof ik, geen echte Soesterbergers. Wij waren aan dat geluid gewend, het hoorde erbij. Het ging ook niet de hele dag door, alleen als de vliegtuigen vertrokken en als ze 's middags terugkwamen. De basis had iets speciaals. Soesterberg is natuurlijk een heel klein dorp en vroeger helemaal, in mijn jeugd woonden er misschien 1.500 mensen. Toch waren we regelmatig in beeld, daar was ik een beetje trots op. Ik dacht: "Als je last van het lawaai hebt, moet je hier niet komen wonen". Na die klachten kwam staatssecretaris Schaefer kijken. Hij liep door Ons Belang - een heel gezellige wijk waar veel van mijn vriendinnen woonden - en juist op dat moment kwamen er allemaal vliegtuigen over om te landen. Toen was het meteen van "hier kan je niet wonen, wat een herrie", dus die wijk is helaas afgebroken. De bewoners zelf hadden er geen last van, die wilden graag blijven. Nu de basis dicht is, horen we de vliegtuigen van Schiphol over komen. Dat is absoluut niet erg, integendeel.'

Mevrouw De Rijk vertelt een stukje historie: 'Eigenlijk hadden we van het vliegverkeer niet echt last. Ik zal een mooi voorbeeld geven; toen woonde ik nog hier in het dorp. Als er een straaljager over ging, hoorde je 'm, maar je hoorde 'm ook niet. Omdat je d'r aan gewend was. Maar ik had op 'n keer voor het eerst vrienden uit 's Heerenberg bij mij thuis in Soesterberg toen ze kwamen overvliegen. Die vrienden doken in elkaar, die schrokken enorm, die hadden zoiets van "wat is dit nou?" "Nou, dat zijn die Yanken, die overvliegen". Snap je, je hoort wel dat het een straaljager is,

maar je bent er zó aan gewend. Hetzelfde met de helikopters later. Toen de Amerikanen weg waren, kwamen de Nederlanders met die helikopters, met de Chinooks, met dubbele schroef. Voor mij was het heel normaal.'
Rolf Migo zegt het met nog minder woorden: 'Zolang er vliegtuigen kabaal maakten op en rond de vliegbasis zeiden wij: "mooi geluid, the sound of freedom".'

Kennis laten maken met de Nederlandse cultuur

Sommige Nederlanders vonden het leuk om nieuw komende Amerikanen in Nederland te introduceren. Mevrouw De Rijk denkt er met een zekere heimwee aan terug: 'Bij de Amerikanen kwam iedere drie maanden een nieuwe lichting aan. Mijn man en ik vingen een deel van die Amerikanen dan op. We namen ze mee om ze 'n stukje van onze cultuur te laten zien: wat is Soesterberg, wat is Nederland. We namen ze mee naar Madurodam en Scheveningen en naar de boten aan het Zandpad. Dat is voor hen iets ondenkbaars, want dat kan niet en dat mag niet. Als ze hier een tijdje waren, zagen ze toch wel in dat het zijn nut had. Alleen bij hen is dat natuurlijk een heel groot taboe. Sowieso is hun cultuur veel preutser dan de onze.
De Amerikanen zijn preuts in onze ogen. Bijvoorbeeld borstvoeding geven is hier de normaalste zaak van de wereld. Ik bedoel, je geeft je kind te eten, en dan kun je er gewoon je vestje overheen doen als je ergens zit, maar zij niet, oh nee. Dat kan niet. Dat haal je niet eens in je hoofd om dat in een restaurant te doen. Er werd gekolfd en dan werd het gewoon meegenomen. Dan vroegen ze of ze in een kantoortje konden zitten. Dan lopen ze gewoon weg. Ík vind dat absurd omdat ík niet beter weet. En voor hun is het absurd dat wij zo denken. Je geeft je kind toch te eten, waar heb je het over?
Coffee shops idem dito. Dat is niet te bevatten voor ze. Ze hadden er wel over gehoord, uiteraard. En nu zagen ze het ook van dichtbij, dat meneer de wijkagent langs loopt en niks doet. Terwijl de mensen daar gewoon binnen zitten en naar binnen gaan.

Herinneringsplaat van de Wolfshounds voor Colonel Steven A. Netto hun 'comrade in arms' met veel namen van piloten van de 32nd Tactical Fighter Squadron 'Wolfhounds', Augustus 1981. Het vliegtuig is een F-15C Eagle interceptor. Foto Archief Steve Netto.

Steve Netto, straaljagervlieger. Foto Frits Stuurman.

Karel Verbeek was brandweerman en chauffeur zowel voor de Nederlandse luchtmacht als voor de Amerikanen. Foto Karel Verbeek.

Jan van Esseveld verkeersleider op vliegbasis Soesterberg. Foto Hanneke Roskam-Slot.

Bloemencorso's en fruitcorso's hadden ze ook nog nooit gezien. Daar gingen de jongelui niet naar toe, maar wel de wat ouderen. Ze gingen meestal niet uit zichzelf. Alleen als ze er mee naartoe genomen werden.'

Nederlandse meisjes ontmoeten Amerikaanse militairen

Contacten zijn vooral door toeval ingegeven zoals ontmoetingen in een café of op de kermis. Het was mogelijk voor Amerikaanse militairen om Nederlandse vriendinnen en vrienden mee te nemen naar de feesten op de basis. Dat ging echter alleen op hun uitnodiging.
Josien Schipper ontmoette Dale: 'Dale vroeg of ik met hem wilde dansen en zo is het eigenlijk gegaan. Hij kon heel goed dansen en ik kon het ook aardig, al zeg ik het zelf. Ik ben vrij snel verliefd op hem geworden en mijn vriendin had een relatie met zijn vriend Bob. Samen met haar ben ik Engelse les gaan volgen. Bij een meneer hier in Soesterberg, die thuis les gaf. Ik had natuurlijk op school Engels geleerd, maar als je het daarna niet meer spreekt, vergeet je weer een heleboel. Door die lessen kon ik me goed verstaanbaar maken. Als we naar de basis gingen en vrienden van Dale ontmoetten, was het leuk als je een beetje met elkaar kon praten. Om op de basis te komen, moest je je legitimeren bij de ingang, je moest je paspoort altijd bij je hebben. Je kon daar ook naar de film en vooral de allereerste keer was dat bijzonder. We gingen de bioscoopzaal in met een doos popcorn, dat hoorde er bij. Voordat de film begon, ging iedereen ineens staan en ik dacht "wat gebeurt er nou?" Het volkslied werd gespeeld en ze keken allemaal heel serieus. Dat was ik niet gewend, dat doen we in Nederland niet. Maar ik vond het een mooi moment, de jongens waren heel ver van huis en als je dan je volkslied hoort ... ik vond het indrukwekkend.
Dale reed in zo'n grote Amerikaans Chevrolet en als hij me thuis kwam ophalen, dan kon ik hem van heel ver aan horen komen. Die auto maakte zo'n lekker brommend geluid en zeker 's zomers met het dak open was het heel stoer om daarin te rijden. Dale had er een soort tap in gemaakt, daar kwam sherry uit. Hij haalde mijn vriendin en mij op om naar Amersfoort te gaan. Hij bracht ons ook weer netjes thuis, maar veel later dan de bedoeling was. Ik moest altijd voor 12 uur thuis zijn 's zaterdags, maar dat lukte niet meer zo. Dat gaf nog wel eens spanningen bij ons thuis, dat was niet de bedoeling. Toen ik Dale leerde kennen, woonde hij - geloof ik - op kamers in Zeist, later is hij op de basis gaan wonen. Daar mochten geen meisjes op de kamers komen, ik ben eens naar binnen gesmokkeld en door het raam weer naar buiten. Heel spannend.'

Het Cafe 'Spitfire' in Huis ter Heide waar veel Amerikanen kwamen en waar veel ontmoetingen plaats vonden tussen hen en Nederlandse meisjes. Foto Archief Historische Vereniging Den Dolder.

Café Spitfire en andere cafés

Amerikaanse militairen gingen naar cafés in de omgeving van de basis, zoals Spitfire in Huis ter Heide. Ze ontmoetten daar Nederlandse meisjes met wie ze soms een verhouding kregen. Veel jonge Amerikanen gingen er iedere avond op uit, een andere avondvulling hadden ze vaak niet. Ook Josien Schipper ging met Dale naar Spitfire: 'Dat was allemaal zo onschuldig, er stond een flipperkast en veel mannen waren aan het flipperen. Ik had nog nooit zo'n ding gezien en vond het prachtig.'

Hier ligt al een groot verschil met de opvatting over uitgaan van Nederlanders: uitgaan doe je maar zo af en toe. Rolf Migo kwam ook bij Spitfire: 'Er waren wel mensen die in café Spitfire gingen zitten, waar de Amerikanen veel kwamen. Ik ben er een paar keer geweest, maar het kon me niet zo boeien. Ik voelde me daar niet prettig. Ik maakte veel gebruik van de officiersmess. Zowel de Nederlandse als de Amerikaanse. Maar de Nederlandse was socialer, bruiste meer, daar werd nog weleens na een biertje te veel gedronken en een piano in brand gestoken als wij vonden dat de pianist maar eens moest ophouden met spelen. Dan werd er 's ochtends weer gelapt. Bij de Amerikanen was het veel sterieler, keurig in uniform en zelden of nooit een incident. In café Spitfire zijn ook wel romances ontstaan. Ook op de verkeerstoren is zo'n romance geweest. Ilonka, een assistente die ik in 1974 op de toren had zitten, was een mooi Indonesisch meisje. Mocht ze even praten in de microfoon wanneer er weer een Phantom langs taxiede. Een van die vliegers was helemaal flabbergasted van die meid en presteerde het zelfs om even in de cockpit te gaan staan en te zwaaien. Hij heeft Ilonka uiteindelijk meegenomen naar de States, waar ze zijn getrouwd. Maar ik heb begrepen dat ze na een jaar of vier/vijf weer alleen terug is gekomen naar Nederland, einde verhaal met haar Amerikaanse relatie.'

Grote cultuurverschillen

De cultuurverschillen kwamen aan het licht als Nederlanders en Amerikanen intensiever met elkaar om gingen, bijvoorbeeld als Amerikanen bij Nederlanders in huis woonden of als Nederlanders en Amerikanen elkaar bezochten.

Hans Stevens herinnert zich: 'De Amerikanen moesten bijvoorbeeld leren hoe het toeging op een Hollandse verjaardag. In Amerika pakken ze allemaal alles zelf maar in Holland gaat dat heel

De bar van de Officers club waar de Amerikaanse vliegers bijeen kwamen. Aan de wand hangen nu o.a. foto's van bezoeken van Prins Bernhard. Foto Frits Stuurman.

anders. De familie gaat keurig aan tafel zitten en dan komt de gastvrouw met koffie en gebak, je krijgt, nee, niet zelf afsnijden, één gebakje, je mag wel zelf kiezen welk gebakje je wilt en dan gaat dat weer weg. Dan komt er een tweede kopje koffie en dan krijg je één koekje. Hierna werd dat opgeruimd en kwamen er rookwaren op tafel gevolgd door een flesje wijn en een borrel.'

Mevrouw De Rijk weet: 'Als wij Nederlanders mensen op bezoek krijgen, krijgen ze een kopje koffie. Dan gaan we met een koekjestrommel langs en iedereen krijgt een koekje en dan gaat de deksel er weer op! Dat is zó raar voor hen. Bij hen gaat er een pak open en dat staat op tafel, ga je gang! Of je er nou één of tien wil, dat maakt helemaal niet uit. Maar wij hebben onze koekjestrommel.'

Overigens is het oordeel van Amerikanen over Nederlanders en van Nederlanders over Amerikanen meestal positief. Ferdinand Schuering daar over: 'Persoonlijk vond ik het altijd ontzettend leuk om met ze te praten. En om te horen hoe zij het ervaren, en dat het voor hen hier zo vreemd is. De meesten vonden het allemaal prachtig om hier in Nederland te zijn. Nederland is schoon, de infrastructuur is allemaal dik voor elkaar. Het is een veilig land, dat is voor Amerikanen belangrijk, want de rest van de wereld zien zij als een beetje vijandig. En het is allemaal zo klein en gezellig en het is zo kneuterig.'

Ongenoegen en verzet

De Amerikaanse militairen waren op vliegbasis Soesterberg gestationeerd om de NAVO te versterken. Maar hiermee werd 'Soesterberg' politiek van belang. Het vermoeden dat er op Soesterberg atoomwapens lagen en de strikte geheimhouding die daarover heerste, maakten dat Soesterberg een symboolplek werd voor de Vrede. Angst voor de Sovjetunie samen met het besef dat atoombewapening bij welk gebruik dan ook desastreuze gevolgen moest hebben, maakte dat veel Nederlanders het beleid van de NAVO en de Nederlandse regering afwezen en dat er zelfs actief verzet ontstond. Zo kon het gebeuren dat anti-kernwapenbetogingen, en ook het Vrouwenvredeskamp, Soesterberg uitkozen om van hun ongenoegen en ongerustheid blijk te geven. Maarten Schaafsma, zelf Soesterberger vertelt: 'Zo vlak bij de vliegbasis en onder het oog van de Duitsers zat ons gezin toch in het verzet. Daardoor heb ik twee van mijn oudere broers verloren. Ik was de jongste van negen. Mijn broers werden bij een razzia gearresteerd.

Impressies van het Vrouwenvredeskamp 1982. Archief Antoon Berentsen.

Toen bleek dat ze een functie hadden bij de Ondergrondse hebben de Duitsers ze in het bos doodgeschoten. Daar staat nu een klein monument. Na de oorlog ben ik naar Indonesië gegaan. Daar ben ik drie jaar militair geweest. En daar is eigenlijk de kentering gekomen en begreep ik dat al dat militaire optreden vaak meer averechts werkt dan dat het goed doet. Ik heb een paar jaar nadat ik weer in Nederland was, vooral ook vanwege de Vietnamoorlog met de bombardementen op Hanoi, besloten: ik word pacifistisch, antimilitarist. Ik vond het zo verschrikkelijk wat de Amerikanen daar deden. Maar in 1954 kwamen die eerste Amerikanen naar Soesterberg. Omdat het de periode werd van de Koude Oorlog dacht ik dan: de bescherming van de Amerikanen is toch een prettig idee. Maar ik was me er ook wel heel erg van bewust dat bij een eventueel conflict wij er het eerste aan zouden gaan. Want Soesterberg was een hele belangrijke Amerikaanse basis en dat zouden de Russen dan wel met raketten eventjes plat gooien.'

Tijdens de Vredesdemonstratie op 12 mei 1984 werd een poging gedaan de vliegbasis 'in te sluiten'. Archief Antoon Berentsen.

Petra Hunsche, een van de organisatoren van het Vrouwenvredeskamp in 1982. Foto Maurits van Tongeren.

Maarten Schaafsma, Soesterbergse vredesactivist. Op deze foto staat hij bij de in 1982 onthulde sculptuur 'Doorbraak' van Siemen Bolhuis ter herinneringen aan de anti kernwapen demonstraties. Foto Archief Antoon Berentsen.

'Pas in de tijd van de Vietnamoorlog sloot ik mij aan bij de vredesbewegingen en twaalf jaar lang organiseerde ik vanuit onder andere het IKV (Interkerkelijk Vredesberaad) de grote landelijke demonstraties bij de Vliegbasis Soesterberg. Het waren hele programma's die soms wel 24 uur duurden en wij sliepen daar dan ook. Er waren bands en sprekers en dat was hartstikke leuk. We werkten maandenlang aan de voorbereidingen en hadden regelmatig vergaderingen. Bij de demonstraties en manifestaties zorgde ik bijvoorbeeld voor het podium, omdat ik bij een aannemersbedrijf werkte. Dan vroeg ik materiaal van mijn baas en die zei dan: "Uh, moet dat?" Ik zei: "Ja dat moet". En dan mocht het wel, alhoewel hij eigenlijk tegen die demonstraties was. Gemiddeld kwamen in de zeventiger-er en tachtiger-er jaren 6.000 demonstranten naar de Vliegbasis Soesterberg toe, met pieken tot 12.000 bij oplopende spanning tussen Oost en West. De tactiek bestond vooral uit provoceren en blokkades opwerpen, maar er waren soms woestelingen bij die hekken gingen doorknippen en zo. Ikzelf heb een keer geprobeerd om over het hek te klimmen, maar viel toen terug. De anderen zeiden toen: "Jij mag niet mee want als je een poot breekt dan weten we niet wat we er mee aan moeten."
Kees Koning was een goede vrind van mij en hij heeft, op een ander vliegveld, eens een straaljager met een bijl bewerkt. Daar heeft hij maanden voor in het gevang gezeten. Maar ik stond daar helemaal achter hoor. We hebben nog eens een keer het hele vliegveld omsingeld. Dat hadden we van de Engelsen afgekeken. Maar dat lukte niet helemaal, er was wel een gat, maar we stonden toch allemaal hand-in-hand rond het vliegveld.
Het ging bij de demonstraties met name om bewustwording van de averechtse werking van oorlog en kernbewapening. Je kreeg niet het echte grote effect, maar in ieder geval werden de mensen aan het denken gezet, dacht ik zo.
Je stelt je dan wel bloot en krijgt ook veel antipathie binnen Soesterberg. Het was een militair dorp natuurlijk en veel mensen verdienden er hun brood. Maar ik trok me er niet zo veel van aan, nee hoor.'
'In 1982 was er ook een aantal maanden het Vrouwenvredeskamp Soesterberg, bij het vliegveld op een stukje heide. Met die vrouwen had ik een goede verstandhouding. Ik ging daar regelmatig naar toe en was ook hun contactpersoon. Dat kwam zo, ik zat bij de plaatselijke politiek voor GroenLinks, en dan werd telefonisch aan mij doorgegeven wat er besproken was in de gemeenteraad. Dat ging ik dan weer vertellen aan de leiders, eh leidsters, van het

Ander gebruik van vliegbasis Soesterberg na de functieverandering: Slotfeest van de festiviteiten rond het jubileum van de Vrede van Utrecht: 21 september 2013. Foto Frits Stuurman.

Vrouwenvredeskamp. In mijn huis was de coördinatie van de demonstraties. De vredesactivisten hadden met zendertjes contact met de verschillende groepen, maar hierboven bij mij was het Centrum. De antenne van de zender stond bij mij op de schoorsteen. Dat was natuurlijk ook bekend bij de politie. Als ik dan een bericht overbracht en ik reed op mijn fietsje terug, dan kwam er een politiejeep achter me aan rijden, zo vlak tegen mijn achterwiel, helemaal tot hier bij het hek. Ik heb geen een keer achterom gekeken.
In ieder geval zijn wij wel steeds met de politie in contact geweest. Van tevoren zeiden we: wij gaan dat en dat doen. En er is een demonstratievrijheid in Nederland en daar maken wij gebruik van. Nou dan konden ze niks zeggen.'
'Zelf heb ik lange tijd een museumpje gehad. Het Museum voor Vrede en Geweldloosheid. Ik had een eigen werkplaats en daar bewaarde ik het materiaal in. Vanuit daar werden de collecties, meestal platen met opschrift, teksten en foto's erop, ter beschikking gesteld aan scholen en ook wel aan kerken en andere vredesbewegingen. Vanwege mijn leeftijd heb ik daarmee moeten stoppen, ik heb het geleidelijk overgedragen. Bij het Openingsfeest van Vliegbasis Soesterberg hingen een stuk of twintig van mijn affiches aan de wand van een van de hangars.'
'Nu is het gelukt: Amerikanen weg, vliegveld opgeheven en er een natuurpark van gemaakt. De Koude Oorlog is over en de kruisraketten zijn er niet gekomen. Om gezondheidsredenen heb ik onlangs mijn bestuursfuncties neergelegd maar ik voel me nog steeds strijdbaar.' Olijk: 'Als álle wapens in het Museum, komen dan wil ik wel kijken.'

Tot slot

Rolf Migo zegt het kernachtig: 'De duidelijk aanwijsbare impact van de Amerikanen op de omgeving is mijns inziens vrij gering. Los van de speciaal gebouwde woonwijk en de komst van de McDonald's bij Huis ter Heide is er voor de Amerikanen niets bijzonders in het leven geroepen. Ze hadden hun eigen partijtje op de basis en daar hebben we ze hun gang laten gaan. Hun eigen gebouwtjes hebben ze zelf ingericht. Hun eigen supermarkt en dat hebben wij allemaal niet verzonnen. Ze vlogen hun eigen spullen in, hun drankjes, parfums en dingen. Ze hadden alles zelf.'

Uitzicht vanuit het nieuwe Nationaal Militair Museum op een van de startbanen. Buiten staan twee straaljagers van de Amerikaanse luchtmacht. Links een F-100 Super Sabre waarmee de Amerikanen in 1954 hun activiteiten startten op Soesterberg, rechts een F102 Delta Dagger die na 1960 in gebruik kwam. Foto: Frits Stuurman.

Terugblik

Terugblikkend op de gebruikte methode bij dit *oral history*-project kunnen we constateren dat de informatieopbrengst wellicht niet bijzonder groot is. Bij de keuze van de respondenten was niet vooraf bepaald dat vertegenwoordigers van bepaalde groepen geïnterviewd zouden moeten worden. De opzet van het project, met zo'n vijftien vrijwilligers die ieder één interview zouden doen, bood daar ook nauwelijks ruimte voor. We begonnen met een lijst van potentiële respondenten die op een vrij toevallige manier tot stand was gekomen. Vervolgens bleken niet alle personen die daar op stonden, bereid om mee te werken. Daarentegen droegen de vrijwilligers personen aan die zij toevallig kenden of waarvan bekend was dat ze met de vliegbasis in de betreffende periode te maken hadden. Daarbij waren ook respondenten die maar zijdelings met de basis te maken hadden, zoals iemand die 'slechts' verhuurde aan Amerikanen. Maar ook zij behoren tot de omgeving van de basis en hadden wat te vertellen. Het beeld dat uit de interviews oprijst, is dat van een vredige maar weinig intensieve manier van samenleven.

Het kan wel interessant zijn om het onderzoek in de toekomst voort te zetten met een bredere doelgroep en op een systematischer en meer gelaagde manier. Dit toch wel interessante cultureel-antropologische onderzoek heeft meer mogelijkheden dan we tot nu toe hebben kunnen benutten.

Noten

1 O-gen is een samenwerkingsverband in het gebied van de Gelderse Vallei, de Utrechtse Heuvelrug, Eemland en Kromme Rijnstreek. De coöperatie heeft als missie: het versterken van de vitaliteit en kwaliteit van het landelijk gebied. Dit gebeurt samen met partijen uit het gebied. O-gen brengt wensen en belangen bij elkaar en vertaalt deze in concrete projecten.
2 Mutsaers 2005.
3 Toelichting op The Queens Squadron: In 1959 kreeg, als blijk van erkentelijkheid voor de inzet van het squadron en de goede band met Nederland, het squadronlogo van The Wolfhounds dezelfde omlijsting als de squadrons van de Koninklijke Luchtmacht. Een door een Koninklijke kroon gedekte lauwerkrans, tekenen van verbondenheid met Nederland en het huis van Oranje-Nassau.

Lijst van interviewers en verhalen bij Oral History Soesterberg

1 **Jan van Loenen** 'Hoe de liefde een Amerikaanse Vliegtuigmonteur in Nederland deed blijven.' Bill Cummings, Amerikaanse vliegtuigmonteur ontmoet op de bruiloft van een vriend (eveneens Amerikaan) een Nederlands meisje. Hij besluit zijn contract als militair niet te verlengen en in Nederland te blijven.

2 **Peter Nekkers** 'Zij voelden zich superieur, dat zit in de aard van het beestje van een Amerikaan.' Ferdinand Schuering, Nederlandse helikoptervlieger vertelt over de huisvesting van de Amerikanen op de basis en daar buiten, over contacten met één Amerikaanse vlieger en over Koninginnebal van Nederlandse officieren waar de Amerikaanse collega's bij worden uitgenodigd. Hoe Nederlandse gezelligheid wordt gewaardeerd.

3 **Peter Nekkers** 'Als stuntteam vlogen wij met Ha, heerlijk Hunter.' Frits Rijnders, vlieger op straaljagers en Friendships, vloog vanaf allerlei bases, ook als instructeur, maar kwam steeds weer terug op Soesterberg 1957-1988. Deed mee in een stuntteam en deed bijzondere vluchten, ook voor het Koninklijk Huis, en deed mee aan een missie op Curaçao.

4 **Frits Stuurman** 'Om de Russische beer uit het westen te houden.' Steve Netto ontmoette als straaljagervlieger veel en vaak Amerikaanse collega's. Nederlandse vliegtuigen en Amerikaanse waren regelmatig elkaars 'tegenstanders' tijdens oefeningen in het opvangen van een 'Russische' aanval. Zo ook bij een grote jaarlijkse NATO-oefening in 1989 die zich afspeelde juist in de dagen dat de Berlijnse Muur viel.

5 **Jocelyn Krusemeijer** '... en toen is Dale teruggegaan naar Amerika, zonder mij.' Josien Schipper had een relatie met Dale. Ze woonde in haar jeugd al in Soesterberg en vertelt hoe Soesterbergers tegen de vliegbasis aan keken, en het lawaai waardeerden. Ze ontmoet op haar negentiende de Amerikaanse militair Dale, wordt door hem op basis geïnviteerd, gaat er naar de film en rijdt mee in zijn grote auto. Het is de tijd van Flower Power en ze mag een keer mee vliegen. Als hij weer naar Amerika gaat, besluit ze niet mee te gaan.

5a **Jocelyn Krusemeijer** 'Tijdens de dienst riepen ze dan 'halelujah', dat was ik helemaal niet gewend.' Josien Schipper zong mee in een gospelkoor, lang nadat haar relatie met de Amerikaan Dale was gestopt. Ze besloot mee te doen aan een workshop gospelzang en dat leidde tot de oprichting van een Gospelkoor dat ook mee deed aan een competitie. Het was vooral ook bijzonder dat ze tijdens de dienst steeds Halelujah riepen.

6 **Henk Warnier** 'De Hollanders snappen het pas als ze de telefoon opnemen en er aan de andere kant Russisch gesproken wordt.' Hans Stevens was kapper op de basis en vertelt dat hij na zijn opleiding op Nederlandse militaire instellingen gaat knippen. Zo komt hij ook op het Amerikaanse deel van Soesterberg terecht, waar hij zelfs les krijgt in kroeshaar knippen. Hij had er een goede job aan en vertelt een aantal anekdotes en cultuurverschillen tussen Amerikanen en Nederlanders.

7 **Ankie .R. van der Wind-Wolff** 'Ik heb een leuke tijd gehad.' Mw Vervat had Amerikaanse militairen in huis. Ze woonde met haar man, die op de vliegbasis werkte, vlak bij de basis in het bos. Ze nam Amerikaanse jonge soldaten op kamer en hoewel ze geen Engels sprak, ging de communicatie en het spelen van spelletjes prima. Dat ze zo maar in de koelkast gingen was even wennen, maar ze stopten hem ook soms vol. Amerikaanse gezinnen vonden het gezellig in haar tuin vlak bij het vliegveld.

8 **Carol Witkampf** 'Achterlaten.' Ilse de Rijk was drie jaar getrouwd met een Amerikaanse militair. Ze leerden elkaar kennen op de kermis op de vliegbasis ter gelegenheid van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsdag 4 juli 1992. Drie dagen feest. Er ontwikkelt zich een vriendenkring. Ze vertelt over de barbecue en voorziening met spullen via de Commissary. Verder over yard sale, base housing en de gewoonte van lay away.

9 **Rob Cools** 'Het zijn uiteindelijk tóch twee nationaliteiten op één veld.' Rolf Migo, was verkeersleider op Soesterberg en heeft heel wat contacten gehad met Amerikanen. Vriendschappelijk, maar het 'bleef op afstand.' Hij illustreert dit met voorbeelden: de relaties waren goed maar bleven meestal op afstand. 'Alles' op de basis was Nederlands, waaronder brandweer en verkeerstoren zonder Amerikaanse begeleiding. De Amerikanen waren formeel ondergeschikt aan de Nederlandse vliegbasisleiding.

10 **Clara van Elsberg** 'Van militair tot vredesactivist.' Maarten Schaafsma was vredesactivist sinds de Vietnamoorlog. Hij groeide op vlak bij vliegbasis Soesterberg en was drie jaar militair tijdens de politionele acties in Indonesië. Als vredesactivist organiseerde hij mee aan de grote vredesdemonstraties in Soesterberg en was contactpersoon tijdens het Vrouwenvredeskamp.

11 **Carol Wittkampf** 'Vervoeren-Transportation, alles wat wielen had moesten wij rijden.' Karel Verbeek was brandweerman en later chauffeur voor de Nederlandse Luchtmacht als voor de Amerikanen in de breedst mogelijke zin. Hij reed dichtbij en veraf, dag en nacht indien nodig en voor de meest uiteenlopende transporten.

12 **Hanneke Roskam** 'Met anderhalve vleugel toch veilig geland!' Jan van Esseveld was een van de verkeersleiders van vliegbasis Soesterberg tijdens de Koude Oorlog en betrokken bij het binnenloodsen van een straaljager die beschadigd was door tegen een tuidraad van de TV-toren Smilde te botsen.

13 **Maurits van Tongeren** 'Ik ben alles kwijtgeraakt daar', over deelname aan het vrouwenvredeskamp. Petra Hunsche vertelt over haar betrokkenheid bij de organisatie van het vrouwenvredeskamp. Eerder kwam ze in aanraking met geweldloze weerbaarheid en besloot mee te doen. We horen over de door haar gegeven trainingen en haar problemen met ver doorgevoerd feminisme.

Literatuur

Rea 1994 ➤ J. Rea e.a, *'End of an Era, 1954 - 1994', 40 Years of Flight and Friendship*, Soesterberg 1994 (uitgave van 32nd Fighter Group Public Affairs Office of Spesterberg Air Base, the Netherlands).

Mutsears 2005 ➤ Lutgaard Mutsaers, 'Door het geluid: muzikale impact van Camp New Amsterdam op Soesterberg en omgeving (1954-1994)' in *Jaarboek Oud-Utrecht* 2005, 154-181.

Top 2013 ➤ Dik Top, 'Een eeuw vliegkamp en dorp Soesterberg', KLM en Fokker voeren er wel bij. Uitgave in eigen beheer Dik Top.